

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X – XII

Rebecca Swanson Hernández

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 3.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 3.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0. Spain License.**

Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X – XII.

Volum I

Tesi presentada per optar al títol de doctor 2016

Doctoranda

Rebecca Swanson Hernández

Directors

Dra. Milagros Guardia Pons

Dr. Carles Mancho Suarez

Tutora

Dra. Milagros Guardia Pons

**UNIVERSITAT DE
BARCELONA**

Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història de l'Art
Programa de Doctorat d'Història de l'Art

*To my mother and my daughter, for their encouragement and support, and to
the memory of my beloved father, who I miss every day.*

Agraïments

Aquesta tesi doctoral no s'hauria pogut realitzar sense l'ajuda i la col·laboració desinteressada de moltes persones, qui, d'alguna o altra manera, han participat o m'han recolzat durant les diferents fases de la recerca.

En primer lloc agraeixo l'ajuda i el suport dels meus directors, la professora Milagros Guardia i el professor Carles Mancho, qui han cregut en mi des del principi, m'han recolzat incansablement i m'han orientat quan ho necessitava: gràcies per obrir-me les portes a l'apassionant món de la recerca científica. Especialment vull agrair a la professora Immaculada Lorés, qui m'ha proporcionat els recursos necessaris per tal de portar a terme la meva investigació. Gràcies Imma per les llargues converses i els intercanvis de coneixement, aquesta tesi no hauria sigut possible sense tu. També vull agrair als meus companys del grup de recerca: al Juan Antonio Olañeta, la Begoña Cayuela, la Carmen Prerrota, la Roser Pinyol i la Cristina Terradelles; amics de batalla, que m'han escoltat pacientment i m'han obert a noves perspectives amb les seves aportacions. Entre els meus companys, estic especialment agraïda al Josep Palau, qui ha estat al meu costat quan necessitava recolzament anímic, i qui ha contribuït amb el seu saber en alguns dels capítols. Tots ells, directors i companys han sigut, i són, una família per mi.

En segon lloc voldria agrair l'ajuda valuosíssima de les persones que han col·laborat des de les diverses institucions: a la Rosana Miró i l'Anna Carles de l'Arxiu Capítular de Lleida, que m'han proveït de tots els recursos que tenien al seu abast per tal d'ajudar-me durant la recerca. També voldria expressar el meu agraïment a Don Aurelio Ricou Sanjuán, rector de Roda d'Isàvena, qui de manera desinteressada em va obrir les portes de la catedral i l'arxiu parroquial. Agraeixo també a l'Alberto Velasco, conservador del Museu Diocesà i Comarcal de Lleida, per posar al meu abast el fons de fragments pergamins del museu, a Juan Carlos Barón Aspiroz, qui em va rebre a l'Arxiu Capítular d'Osca, i als bibliotecaris de la Real Academia de la Historia de Madrid i la Biblioteca Pública de Tarragona.

En tercer lloc voldria agrair a totes les persones que en algun moment o altre m'han assessorat o aconsellat: a la professora Mmde. Anne Orange Poilpré qui molt amablement em va acollir a la Université Panthéon Sorbonne i va fer de la meva estada a París una experiència enriquidora, tant a nivell personal com professional. A Marina Navás, companya de viatge, amiga estimada, qui m'obrí les portes de casa seva. A Stefano Cingolani, qui m'ha ajudat incomptables vegades amb les transcripcions dels manuscrits, a la professora Mercè Puig i al professor Daniel Piñol, per la seva experta ajuda. Al professor Antoni Conejo, qui pacientment m'ha escoltat en incasables converses, i al professor Xavier Barral, pels seus savis consells. Ha sigut un llarg viatge i ha sigut gràcies a tots vosaltres que l'he pogut portar a bon terme.

Finalment, agrair als meus amics i familiars, sense el seu recolzament i la seva estima no hagués sigut possible arribar fins aquí. A tots ells, moltíssimes gràcies.

Resum

La diòcesi de la Ribagorça i en concret la seva seu, Roda d'Isàvena, han sigut des de inicis del segle XX un focus d'estudi important pels historiadors de l'art, atès que els seus bisbes són els promotors de significatius vestigis d'art monumental. Anàlogament, és una diòcesi intensament estudiada també des d'un punt de vista històric ja des del segle XVI. Tanmateix però, poc se sap en referència a la seva complexitat cultural.

En conseqüència, la present recerca es planteja com una reconstrucció de la vida cultural de la diòcesi, i particularment de la biblioteca catedralícia de la seva seu, per tal de comprendre quines inquietuds existeixen darrera d'aquestes manifestacions artístiques, plantejant tanmateix, un millor coneixement dels diversos esdeveniments històrics succeïts entre els segles X i XII.

Els arguments, desenvolupats de manera crítica i objectiva, ens situen davant d'una seu de l'edat mitjana que formava part d'una extensa xarxa cultural per on confluien persones, idees, llibres, pràctiques litúrgiques i formes artístiques. Es demostra com l'intercanvi de coneixement és una de les característiques més determinants de la seu ribagorçana de Roda d'Isàvena. Així mateix, la present recerca ofereix per primera vegada un catàleg complet dels diferents manuscrits que van formar part la biblioteca catedralícia.

Abstract

The diocese of Ribagorça and in particular its See, Roda de Isábena, have been a main research topic by art historians since the early twentieth century because its bishops were the promoters of some preserved significant monumental art works. Similarly, and since the sixteenth century, the diocese has also been intensively studied from a historical point of view. However, little is known regarding its cultural complexity.

Therefore, the following investigation is conceived as a reconstruction of the cultural life of the diocese, particularly of the See's cathedral library, in order to understand the concerns behind the several artistic evidences, providing also, a better understanding for the various historical events occurred between the X and XII centuries.

The in-depth research, developed in a critical and impartial way, reveals that the studied medieval See was part of an extensive cultural network where people, ideas, books, liturgical practices and art works were intimately intertwined. It is stated how the exchange of knowledge is one of the most significant features the See of Roda d'Isàvena. Additionally, a complete catalogue of the several manuscripts comprised within the cathedral library is also provided for the first time.

Índex

1. Introducció.....	11
1.1. Estat de la Qüestió.....	11
1.2. Objectius.....	16
1.3. Metodologia.....	19
2. La Seu Episcopal de Roda d'Isàvena: història i context	23
2.1. Des de la creació de la diòcesi fins l'any 1076: els bisbes de la Ribagorça.....	26
2.2. Els anys d'expansió (1076 - 1149): la seu episcopal de Roda, i la conquesta de Barbastre.....	35
2.2.1. Els bisbes Ramon Dalmau i Llop de Roda d'Isàvena	35
2.2.2. Ponç de Roda i Barbastre.....	38
2.2.3. Ramon Guillem de Roda i Barbastre.....	42
2.2.4. Pere Guillem de Roda i Barbastre (1127? - 1134), Ramir II (1134-1135) i Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143).....	46
2.3. Els anys d'esplendor (1149 - 1235): la seu episcopal de Roda, i la conquesta de Lleida.....	50
3. La Biblioteca i l'"scriptorium" de Roda d'Isàvena: construcció, reconstrucció i desconstrucció	55
3.1. Historia de la Biblioteca de Roda d'Isàvena: la construcció	55
3.2. El contingut de la biblioteca de Roda d'Isàvena: la reconstrucció.....	73
3.2.1. Primera acta de dotació	73
3.2.2. L'inventari rotense: del s. XII?.....	76
3.2.3. L'Inventari rotense: el contingut.....	83
3.2.4. Els manuscrits no mencionats a l'inventari	118
3.3. Historiografia de la Biblioteca de Roda d'Isàvena: la desconstrucció.....	131
4. La cultura escrita: Roda d'Isàvena i la xarxa cultural transpirinenca.....	141
4.1. Els llibres litúrgics: Roda d'Isàvena, indret de connexions	141
4.1.1. Els inicis: les relacions amb la seu d'Urgell i Narbona.	141
4.1.2. El canvi de ritus litúrgic: Roda com a model?. Les relacions amb els regnes hispànics	147
4.2. Els "libri artium"	156
4.2.1. "Ars Grammatica", "Ars Rhetorica"	158
4.2.2. Libri Moraliu.....	168
4.3. Canon Law and Religious Reform: The bonds with Rome.....	176
4.3.1. The <i>Liber Tarraconensis</i> (BPT Ms 26)	179
4.3.2. The Bucharid Tarragona Codex, made in Roda?	189
4.4. Evidències literàries a Roda d'Isàvena.....	196
4.4.1. L'activitat cronista a Roda d'Isàvena.	197
4.4.2. La poesia i les creacions literàries de temàtica laica.....	200
4.4.3. Les obres literàries de temàtica religiosa	205
5. La cultura visual: de la tradició a la transmissió?.....	219

5.1. Les expressions artístiques escrites al s. XI. Relacions amb Urgell i Ripoll.....	221
5.2. Les expressions artístiques escrites al s. XII: les relacions amb Llemotges i Moissac.	229
5.3. De la cultura escrita a la projecció visual: la transmissió.....	242
6. Conclusions.....	259
Annex 1. Anotacions manuscrites de M. Abad y Lasierra.	267
Annex 2. Anotacions manuscrites de Jaime Pasqual.	281
Annex 3. Anotacions manuscrites de Joaquín Traggia.....	285
Annex 4. Inventari de Mateo de Lasala y Vilanova	287
Annex 5. Diverses anotacions manuscrites conservades a la Biblioteca de Catalunya .	293
Annex 6. Quadre/resum dels manuscrits de l'antiga biblioteca de Roda d'Isàvena.....	297
Annex 7 . Imatges del capítol 5	305
Fonts (inèdites i publicades).....	383
Bibliografia.....	397

1. Introducció

1.1. Estat de la Qüestió

La tesi que té el lector entre les mans és un estudi crític sobre la vida cultural de la seu ribagorçana de Roda d'Isàvena, realitzat a partir d'una recerca exhaustiva i en profunditat de la seva biblioteca catedralícia i la interrelació d'aquesta amb el context històric i artístic de la seu durant els anys centrals de l'edat mitjana (ss. X - XII).

Roda d'Isàvena compta amb una llarguíssima historiografia, no exempta de controvèrsia com a conseqüència de la seva localització territorial, al bell mig de la frontera entre Catalunya i Aragó. Els diferents historiadors, ja des del s. XVI, es disputen el seu passat. Des del punt de vista històric, s'han generat rius de tinta sobre la seva gestació, no solament a la historiografia posterior, sinó que ja durant l'edat mitjana van sorgir llegendes i mites sobre els seus orígens controvertits, que posteriorment foren heretats pels intel·lectuals que es van dedicar a investigar i descriure, sota la seva particular visió, la història de la canònica de Sant Vicenç.

Des de la troballa d'una antiga seu visigòtica, a uns bisbes fugits (des de Lleida i des de Roda) passant per la expulsió d'un sant, o la descoberta d'un altre: són circumstàncies totes elles extraordinàries originades ja durant l'alta i la plena edat mitjana, que, juntament amb la situació territorial de la seu, han fermentat una basta historiografia, de vegades no sempre objectiva. La història, la pàtria i l'església no ho podran ser mai, d'objectives.

Entre l'amalgama d'investigacions i publicacions, són de particular importància per la nostra recerca aquelles realitzades des de la Història de l'Art. Les pintures de Taüll han esdevingut símbol d'una identitat nacional i bressol d'una atzarosa historiografia de mestres i escoles. Els nombrosos estudis realitzats hi estan d'acord en afirmar que és una de les mostres artístiques més excepcionals del romànic europeu, una confluència d'intel·lecte, formes, intencions i colors que són la manifestació de la diversitat cultural, social i política (tant eclesiàstica com laica) del seu moment.

La producció cultural de l'antiga seu ribagorçana però, va més enllà de les manifestacions artístiques, i s'amaga també a la seva biblioteca catedralícia. El llibre és el nostre objecte d'estudi. Els seus continguts, ja siguin litúrgics, filosòfics, legals o poètics s'han volgut posar a l'abast de la comunitat científica, amb la comesa de contribuir a l'eixamplament del coneixement sobre la seva producció i les circumstàncies que l'envoltaren.

Roda d'Isàvena i la seva biblioteca no gaudien, fins ara, de cap recerca monogràfica. Certament existeixen importants estudis dedicats a alguns dels seus llibres més emblemàtics, tals com el Pontifical, l'exemplar més antic conservat de la litúrgia catalano-narbonesa estudiat curosament per J. Barriga. Però aquesta és l'única monografia existent. La resta dels còdexs, si s'han estudiat, formen part d'articles i publicacions diverses, atès que els coneixements al voltant de la producció librària de la seu no donaven prou material per tal de fer una investigació extensa. Nosaltres hem volgut transformar aquesta realitat.

Alguns dels còdexs que van formar part de l'antiga biblioteca de Roda d'Isàvena s'han inclòs als catàlegs generals de manuscrits elaborats al llarg segle XX. Un dels primers serà el volum que H. Anglès dedicarà als manuscrits litúrgico-musicals catalans, publicat l'any 1935, on, a més d'incloure algunes referències als còdexs rotenses, també publica un inventari de béns de l'antiga catedral que prèviament al s. XVIII havien copiat J. Abad y Lasiera i J. Pasqual. Posteriorment, i ja als anys 60, A. Millares Carlo incorporarà alguns dels manuscrits de Roda al seu volum dedicat als *Manuscritos Visigóticos* de la col·lecció *Monumenta Hispaniae Sacra* (1963), que serà la base per la seva publicació pòstuma l'any 1999 *Corpus de Códices Visigóticos*, recopilada entre altres per M. Díaz y Díaz i A. M. Anscari Mundó.

A la dècada dels anys 80 J. Janini mencionarà alguns dels còdexs litúrgics de Roda al segon volum del catàleg *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, dedicat a l'Aragó, Catalunya i València. Posteriorment també s'inclouïen algunes referències, i sempre des d'una perspectiva general, al volum dedicat a donar a conèixer alguns dels objectes litúrgics de la catedral de Lleida *Ars Sacra* (2001), on diversos autors descriuen alguns dels manuscrits de l'antic fons. Altres obres de caràcter general que fan menció a

còdexs de Roda d'Isàvena són la publicació en dos volums *Ecrire et Lire*, de M. Zimmermann (2003) i la tesi doctoral de J. Boix i Pociello de l'any 2005.

Més recentment, i específicament tractant aquells còdexs litúrgics amb notació musical, en la línia de H. Anglès, destaca per una banda la publicació de F. X. Altés i Aguiló sobre el perdut foli d'antifoner visigòtic de la Real Academia de la Historia de Madrid (2003a, p. 33-50). Per un altre, la incorporació d'alguns dels manuscrits rotenses a l'edició del volum *Hispania vetus: manuscritos litúrgico-musicales: de los orígenes visigóticos a la transición francorromana, siglos IX-XII*, que es va publicar sota les directrius de S. Zapke l'any 2007.

També en referència als còdexs litúrgics, destaquen els estudis realitzats per J. Barriga, qui, com hem esmentat més amunt, va publicar un monogràfic dedicat al Pontifical (ACL RC_0036), un complet estudi tant des del punt de vista de l'especificitat del còdex, com dels esdeveniments que van condicionar la seva producció. Abans de la publicació monogràfica de l'any 1975, l'autor havia dedicat sengles articles a diferents ordos específics inclosos al còdex, concretament a la consagració episcopal (1965) i al ritu del baptisme (1967). Ambdues aportacions foren integrades al seu estudi, un resultat d'anys d'acurada investigació.

Com a conseqüència de la relació estreta que manté el Pontifical de Roda amb un altre manuscrit de Roda, un leccionari de l'ofici (ACL RC_0035), J. Barriga publicarà anys després (1978) un article on analitza el seu contingut. A l'article, també farà referència a alguns del còdexs de l'antic fons de Roda, referenciant però aspectes que seran de tipus general, sense entrar a matissar dades concretes sobre els manuscrits en qüestió.

Al marge del Pontifical esmentat, existeixen altres dos manuscrits procedents de Roda d'Isàvena que han merescut una atenció acurada per part dels investigadors. El primer, el còdex conegut com a Còdex de Meià o Roda, un manuscrit que no és produït a Roda d'Isàvena però que en algun moment del s. XII va ser adquirit o donat a la seu, on va romandre fins al s. XVII. L'exemplar ha sigut abastament estudiat, perquè entre altres textos conté diverses genealogies, a més de la *Chronica Adephonsi III* i altres escrits d'alt interès pels historiadors. Es van realitzar diverses monografies des dels anys 50 del segle XIX, i ha sigut estudiat per investigadors com R. Menéndez Pidal, J. M.

Lacarra o A. Millares Carlo. Destaquen però, sense dubte, els diversos estudis elaborats per M. Díaz i Díaz, qui va realitzar publicacions ja des dels anys 50 del segle passat fins ben entrat els anys 90.

L'altre còdex "estrella" de Roda d'Isàvena, acumulant nombrosos estudis, és el *Liber Tarraconensis* (BPT Ms. 26), menys conegut pels historiadors i historiadors de l'art, però ben estudiat des de la disciplina del dret canònic, sobretot per autors estrangers. Destaquen al respecte els estudis de P. Fournier (1895) i G. Fransen (1975), així com una tesi elaborada als anys 80 de B. Orfila-Carreras. Més recentment el còdex ha estat inclòs dins de la recopilació de L. Fowler-Magerl *Clavis Canonum* (2005), editat per la col·lecció *Monumenta Germaniae Historica*, i compta amb un article molt complet de J. Goering (2009). Els estudis esmentats però, passen per alt la importància litúrgica que té aquest manuscrit, tema que hem tractat en profunditat a la present tesi.

Un dels volums més citats de Roda, conjuntament amb els tres destacats, és el breuari de sant Ramon (ACL RC_0029). Paradoxalment però, aquest còdex no ha sigut estudiat, fins al present, de manera monogràfica, i era un gran desconegut. A la recerca desenvolupada aportarem dades sobre la seva producció i exposarem les seves característiques més significatives.

En referència a la producció literària inclosa als còdexs de Roda, els autors que s'hi han dedicat han estudiat exclusivament el poema laudatori a Ramon Berenguer IV inclòs al f. 223v del còdex ACL RC_0022, i el conegut poema èpic sobre la primera croada, la *Cansó d'Antioquia*. En referència al primer, les contribucions més destacades són les que va realitzar D. Porta Vázquez (1960) i posteriorment A. Alturo Perucho (2012). El segon manuscrit, al seu torn, ha generat una important bibliografia principalment al camp de la filologia medieval, ja des del segle XIX, amb la publicació de *Fragment d'une Chanson d'Antioche en Provençal* de P. Meyer l'any 1884. Les recerques culminen l'any 2003 amb la monografia i transcripció que realitzen C. Sweetenham i L. Paterson a *The 'Canso d'Antioica': An Epic Chronicle of the First Crusade*. No hem inclòs aquest manuscrit al catàleg perquè depassa la cronologia del nostre estudi, però sí que li hem dedicat algunes línies al parlar de la producció literària de la seu a causa de la seva important contribució cultural.

Pel que fa els diferents “libri artium” de la canònica no existeix cap tipus d’estudi, recerca o monografia. A. Ubieto Arteta en menciona alguns dels còdexs en la seva publicació *Historia de Aragón, Literatura Medieval I* (1981), específicament el desaparegut còdex que contenia la “Ilias Latina”. També M. Zimmermann farà algun breu apunt al seu *Ecrire et Lire*, però són volums que fins avui encara no disposaven d’un estudi acurat. A partir de la seva anàlisi hem pogut desvelar algunes dades sorprenents, aportant interessants novetats al context cultural tant de Roda d’Isàvena com de la xarxa cultural transpirinenca de la qual formava part.

Finalment, cal subratllar aquells articles que han tractat l’escriptori i la biblioteca de Roda d’Isàvena des d’un punt de vista de conjunt, això és, no els llibres de manera aïllada, sinó integrats com a part d’un ens comú. Per una banda disposem dels estudis de meitats dels anys 90 de F. Castillon Cortada *Catálogo del archivo de la Catedral de Lérida. Fondos de Roda de Isábena* (1995) i J. Boix i Pociello *L’escriptori de la Catedral [Roda d’Isàvena]* (1996). Són dues publicacions on es recopila l’estat de la qüestió de la producció librària de Roda. El segon, publicat al volum 16 de la *Catalunya Romànica*, situa la producció dels diversos manuscrits al context dels diferents esdeveniments de la seu.

Per últim, i al nostre entendre, la més important contribució en referència a la biblioteca rotense elaborada fins avui, és el breu article de M. Gros i Pujol publicat l’any 2007: *L’inventari de l’antiga biblioteca de la catedral de Roda d’Isàvena*. L’autor analitza detingudament les circumstàncies al voltant de la producció librària de la seu, tot desgranant els diferents volums que s’esmenten a l’inventari copiat per M. Abad y Lasiera i J. Pasqual. A més a més, els compara amb aquells volums que es coneixen de les seus catedralícies de Vic i la Seu d’Urgell. L’estudi de M. Gros i Pujol ha sigut el punt de partida essencial de la nostra recerca, tant és així, que ens hem inspirat en la seva estructura per tal d’analitzar els diferents manuscrits un per un.

1.2. Objectius

L'inici de la recerca partia amb l'objectiu d'establir les possibles tradicions iconogràfiques paleses als còdexs de la diòcesi de la Ribagorça, i específicament aquells de la seva seu episcopal, Roda d'Isàvena. Volíem establir fins a quin punt aquestes tradicions repercutien en la elaboració dels diversos programes artístics monumentals. En conseqüència, la primera part de la recerca passava per determinar quins eren els objectes d'estudi pròpiament, això és, els manuscrits, que fins al moment eren coneguts només de manera parcial.

Al no existir cap estudi exhaustiu i crític sobre els orígens, formació, i l'abast de la biblioteca de la seva ribagorçana, era imperatiu realitzar una reconstrucció del seu contingut. Aquesta reconstrucció ens ha permès configurar per primera vegada un catàleg complet dels manuscrits que van formar part de l'antiga biblioteca catedralícia de Roda d'Isàvena.

La cronologia escollida coincideix amb els anys de creació, creixement i esplendor de la seva de Roda, això és, des del 957, data que en que es realitzava la primera dedicació del temple i que ens proporcionava les primeres evidències del patrimoni escrit de la seva; fins als primers anys del s. XIII, moment en que, a partir de les evidències documentals, establim que es va traslladar definitivament l'escola catedralícia ribagorçana a Lleida. Presentarem al segon capítol un breu context històric de caire general per tal de poder situar el nostre objecte d'estudi, el patrimoni librari, dins del marc temporal esmentat, i conèixer els principals esdeveniments entorn la seva creació i posterior fragmentació.

Pel que fa al marc geogràfic, ens hem centrat a la diòcesi de la Ribagorça, i específicament a la seva seu principal, Roda d'Isàvena, perquè és precisament la catedral el focus més important de la vida cultural, on conflueixen idees i persones de diversos orígens. No obstant, també hem considerat la influència dels monestirs ribagorçans en aquesta permuta cultural. En aquest sentit cal destacar, a més a més, que la seva passa per diversos canvis d'ubicació: Llesp, Barbastro i finalment Lleida, i els bisbes no sempre s'intitulen com "de Roda", sinó que variaran la seva denominació segons el seu context històric. En conseqüència parlem de la diòcesi de la Ribagorça i de totes les seves variacions geogràfiques.

Les dades obtingudes a partir de la elaboració del catàleg ens han permès copsar la tipologia del patrimoni escrit de la seu, la quantitat de llibres que existien, la seva evolució o involució i les característiques del seu contingut. Els diferents texts inclosos als manuscrits desvelen informació sobre la circulació d'idees i les diferents dinàmiques d'intercanvi en les quals estava immersa la canònica rotense. Conseqüentment, aquesta informació, analitzada al seu adient context històric específic, que desenvoluparem al capítol tercer, ens proporciona les pautes per tal de poder interpretar posteriorment els diferents patrons culturals dels quals participava la seu, i saber si aquests patrons culturals repercutien en l'art monumental. Establim, per tant, quin tipus de protagonisme tenien els diferents tipus de manuscrits (llibres litúrgics o "libri artium") i quines les inquietuds culturals de la canongia. El llibre, no oblidem, és un objecte principalment funcional: els litúrgics transmissors de la paraula divina i el missatge de Déu, per tant sagrats. Els "artium", transmissors del coneixement dels homes.

Conseqüentment, al capítol quart, desenvoluparem com l'anàlisi del primer grup, això és, els llibres litúrgics, ens proporciona un millor coneixement sobre la funció i els usos dels manuscrits en relació amb els espais i les celebracions litúrgiques, així com el paper protagonista que van tenir aquest tipus de llibres en la difusió dels postulats de la "libertas ecclesiae". La reconstrucció de la biblioteca ens proporciona la base per poder determinar el context en que es va produir la reforma arribada de Roma, quins van ser els canvis més significatius, de quina manera s'esdevingueren, i qui els seus protagonistes.

Continuarem amb un estudi dels diversos "libri artium", anàlisi que ens permet establir com es va formar la tradició de models escrits a l'escriptori ribagorçà mitjançant la comparació amb els continguts libraris d'altres seus. Establir quin va ser el paper de l'escriptori i la biblioteca de Roda de Ribagroça en aquesta transmissió i com es configuren els diferents corrents de pensament presents a la seu, ens portarà a profunditzar en el caràcter de les relacions polítiques, ideològiques i culturals de la diòcesi. En conseqüència establim d'una manera més precisa la tipologia dels moviments d'individus i objectes a una i altra banda dels Pirineus, i per tant, la manera en com es produïa la transmissió d'informació i d'idees durant aquests segles.

Finalment, l'objectiu principal que assumeix aquesta recerca, plantejada al capítol cinquè, és la de determinar si existí o no una transmissió del coneixement adquirit. Això és, en quina mesura repercuteix el coneixement gestat a la biblioteca o "scriptorium" a la promoció i creació d'objectes artístics; per quines vies i processos, i si les imatges, idees i conceptes presents als manuscrits, troben la seva traducció en obres concretes, ja siguin arquitectòniques, escultòriques o pictòriques. Volem determinar si existeix o no una expressió "pública" d'un coneixement adquirit per una via "privada".

1.3. Metodologia

Per tal d'elaborar la nostra recerca primerament s'ha portat a terme una identificació física dels diferents còdexs que podrien haver format part de la biblioteca rotense per les dates establertes. Gran part del conjunt de manuscrits i documents que conformaven la biblioteca de la canònica es conserven actualment a l'Arxiu Capitular de Lleida, traslladat des de la catedral de Sant Vicenç de Roda l'any 1863. El fons actualment està format per una cinquantena de còdexs, 16 d'ells corresponen a la cronologia estudiada, conjuntament amb multitud de fragments manuscrits, que corresponen a un total de 30 obres datades d'entre els ss. X-XII. Complementen el fons uns 1400 documents en pergamí conservats en 27 carpetes, aquests últims ben estudiats i la majoria publicats.

També s'han localitzat fragments pergamins i còdexs de Roda en altres institucions. A la Biblioteca Pública de Tarragona existeixen dos còdexs sencers; també a la Real Academia de la Historia de Madrid es preserven dos exemplars. En aquest últim arxiu testimonis recents han evidenciat la presència d'un fragment manuscrit, però actualment s'ha perdut. Al marge d'aquestes tres localitzacions, també s'ha conservat una multitud de documentació en pergamí a l'Arxiu Parroquial de Roda d'Isàvena. Entre els diferents pergamins hem localitzat fins a quatre fragments diferents que havien format part de còdexs l'antiga canònica, coincidents amb les dates del nostre estudi.

Hem cercat també evidències de còdexs i fragments manuscrits de Roda d'Isàvena en altres institucions i arxius: Al Museu Diocesà de Lleida, a l'Arxiu Capitular d'Osca, a l'Arxiu Capitular de Barbastro i a la Biblioteca Nacional de França. En concret, el Museu Diocesà de Lleida conserva 16 fragments en pergamí de llibres litúrgics, sis dels quals corresponen al període temporal del nostre estudi.¹ Van ser inventariats i catalogats per M. Gros i Pujol –encara es conserven les seves anotacions manuscrites al museu– inventari que posteriorment es va incloure a la publicació del catàleg de l'exposició

¹ En concret són els fragments: MDL inv. 1708 (núm. antic 836), *Vita Sanctorum*, s. XII; MDL inv. 1697 (núm. antic 832), *Responser? Santoral?*, ss. XII – XIII; MDL inv. 1704. (núm. antic 833), *Antifoner*, ss. XII – XIII; MDL inv. 1699 (núm. antic 831), *Gradual*, s. XII; MDL inv. 1700 (núm. antic 837), *Leccionari de l'ofici*, s. XII i MDL inv. 1701 (núm. antic 838), *Leccionari de la missa*, s. XII. Hem cercat evidències de còdexs a partir de la documentació manuscrita transcrita i publicada per C. Berlabé en relació a la formació de la col·lecció del Museu Diocesà sense èxit. Per consultar aquests documents, així com l'origen dels fons del museu veure BERLABÉ 2009.

Pulchra. Centenari de la creació del Museu [Diocesa de Lleida], 1893-1993. La cerca no ens ha proveït de resultats pel que fa a evidències físiques dels còdexs rotenses, però sí que ens ha aportat valuosa informació sobre els possibles contactes amb altres seus del moment.

Per tal de gestionar el coneixement dels diversos còdexs i fragments repartits arreu, i poder elaborar una anàlisi acurada d'aquests, es va crear una base de dades personalitzada on es contemplaven cinc aspectes principals: l'estudi paleogràfic, l'estudi codicològic, l'estudi artístic, l'estudi dels continguts, i les mencions documentals, conjuntament amb la bibliografia específica per cada manuscrit. El resultat és la configuració del catàleg que compren el segon volum de la present tesi doctoral.

A banda però de les evidències físiques, també s'han contemplat les evidències documentals que ens proporcionen informació d'aquelles obres manuscrites de Roda que actualment han desaparegut. Vam partir per tant de les notícies més antigues conservades. Per una banda la primera carta de donació de la catedral del 957, i per una altra l'inventari rotense copiat al Cartoral Petit de la Catedral, actualment perdut, però que van reproduir tant J. Pasqual com M. Abad y Lasierra. En paral·lel, hem comparat aquestes mencions amb les evidències físiques recollides.

Aquests testimonis antics s'han comparat amb altres que ens parlen sobre les possibles evidències del patrimoni librari de la seu. Hem revisat la documentació de la catedral a la cerca de donacions testamentaries o vendes on se citen llibres, així com també personatges involucrats en la vida cultural de la seu. Anàlogament hem cercat possibles notícies de llibres a catàlegs i visites pastorals d'època baix-medieval que ens aportin evidències de la possible evolució dels llibres al llarg del temps, atès que, tal i com comprovarem, la biblioteca és una institució viva, i per tant es transforma i està en continu moviment.

Aquesta documentació antiga, posteriorment s'ha comparat amb les diferents notícies historiogràfiques de la seu, no totes elles publicades. A partir de finals de segle XVIII diversos historiadors van recórrer les esglésies i els monestirs de la península i del sud de França documentant i descrivint el que veien als seus arxius. Aquests testimonis actualment són d'un gran valor, perquè en molts casos els continguts de les esglésies descrites han desaparegut, principalment per les desamortitzacions i la guerra civil

espanyola. A Roda d'Isàvena disposem de diversos testimonis que han sigut de capital importància per tal de realitzar la nostra reconstrucció. El primer i el més destacable és el de M. Abad y Lasiera, prior de Meià, qui va visitar Roda al desembre de l'any 1772, (el 6 d'Octubre d'aquell mateix any havia estat al monestir d'Alaó). La documentació que va reunir, tot i que no és desconeguda entre els historiadors, és en la seva major part inèdita i es conserva a la Real Academia de la Historia de Madrid.²

També és inèdita la *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta*, una recopilació manuscrita elaborada per J. Pasqual conservada a la Biblioteca de Catalunya on s'inclou la còpia i descripció d'alguns dels documents rotenses. Dissortadament, la informació que ens proporciona és actualment parcial, i no sabem més detalls sobre la visita d'aquest autor atès que el primer volum de l'obra, on segurament descriuria els còdexs de l'antiga biblioteca de Roda, actualment s'ha extraviat. Un altre autor que també descriurà l'arxiu rotense serà J. Traggia, qui visita Roda l'any 1788. Els seus escrits, al igual que els del prior de Meià, es conserven en la seva major part inèdits als arxius de la Real Academia de la Història.³

Poc després de J. Traggia visitarà Roda d'Isàvena Jaime Villanueva, durant l'estiu de l'any 1806. Els diferents documents que copia, i la descripció que farà dels còdexs i l'antiga catedral, es van publicar l'any 1851 al volum 15 de la seva col·lecció *Viage Literario a las Iglesias de España*. Tal i com veurem durant la present tesi, en comparar els manuscrits descrits per J. Villanueva amb aquells referenciats 34 anys abans per M. Abad y Lasiera, ja trobem notables diferències. Aquest fet podria ser causat, en part, per les preferències i gustos de cada autor a l'hora seleccionar els llibres a descriure (J. Villanueva farà èmfasi sobretot als volums de gramàtica per exemple), però principalment és una conseqüència de la desaparició dels diversos exemplars durant els anys transcorreguts.

Altres historiadors de l'època també visitaran l'antiga catedral i consultaran l'arxiu, tot i que seran menys generosos a l'hora de revelar dades sobre els còdexs que veuen, atès que el seu interès principal serà la documentació. Tot i així, hem pogut

² Hem transcrit les notícies més importants que fan referència a la biblioteca de Roda, que el lector trobarà a l'annex 1.

³ Les notícies proporcionades per J. Pasqual i J. Traggia en referència als còdexs de Roda també s'han inclòs a l'annex.

reunir algunes dades. En aquest sentit són obres importants aquelles recopilacions realitzades per Ramon de Huesca qui l'any 1807 va publicar el volum 9 de la seva obra *Teatro Histórico de las Iglesias de Aragon* dedicat a Roda i Barbastro, i J. de la Canal, qui va publicar diverses notícies de Roda al volum 46 de la *España Sagrada* l'any 1836.

La informació documental de la biblioteca de Roda, conjuntament amb les notícies historiogràfiques dels autors mencionats, s'ha comparat amb les diferents evidències documentals conservades dels segles XIX i XX. Per una banda es va realitzar un inventari de llibres en motiu del trasllat del fons de Roda a Lleida l'any 1864⁴, per una altra disposem de dades aportades a partir dels diferents trasllats i expedients que es produeixen durant la guerra civil espanyola.

La història i l'evolució de la biblioteca de Roda d'Isàvena és un clar exemple de dispersió i fragmentació. Per realitzar la seva reconstrucció ens hem proveït de totes les notícies documentals i testimonis possibles que teníem al nostre abast: documents, inventaris, catàlegs, obres històriques i literàries, i evidentment, els llibres i fragments que han sobreviscut i que corresponen al període a estudiar. Hem volgut aportar a la comunitat científica una anàlisi amb la major cura i veracitat possibles.

⁴ La transcripció d'aquest inventari, fins ara inèdit, s'inclou a l'annex 4.

2. La Seu Episcopal de Roda d'Isàvena: història i context

Al llarg dels segles són molts els autors que s'han ocupat d'estudiar, de manera més o menys afortunada, la història i els fet ocorreguts a la seu episcopal de Roda d'Isàvena i la diòcesi de la Ribagorça, generant en conseqüència una amplíssima i llarga bibliografia. L'inici de la historiografia en referència a l'antiga seu episcopal remunta a dates llunyanes, iniciant-se ja al segle XVI, i continuarà de manera ininterrompuda fins l'any 2010, generant com a resultat quatre-cents cinquanta anys de recerca i publicacions.⁵ Aquesta circumstància resulta si més no, curiosa, si tenim present que Roda d'Isàvena va ser seu episcopal, en sentit estricte, durant 92 anys.

Aquesta dada ens situa davant d'una realitat polièdrica. Per un costat disposem d'una dilatada bibliografia que, si bé ens proporciona les dades necessàries per tal de situar la biblioteca de Roda, el nostre objecte d'estudi, al seu adient context, és talment aclaparadora i sovint presenta dades contradictòries i difícils d'escrutar. Per una altra banda la fertilitat dels treballs històrics ens enfronta a la qüestió referent a la possible aportació d'aquesta recerca a l'amalgama d'estudis ja elaborats: pot la reconstrucció de l'antiga biblioteca aportar nous coneixements sobre la història de l'antiga seu de Roda d'Isàvena? Certament podem afirmar que contribuïm a un millor enteniment de la realitat cultural de la seu, no solament des del punt de vista librari, si no també des de les vessants litúrgica, intel·lectual i artística.

L'estudi del patrimoni bibliogràfic de la seu, la seva formació, els moments d'esplendor, i la posterior disgregació, aporten, sens dubte, dades que ens ajuden a entendre i contextualitzar els diversos fets enregistrats per la documentació. Ambdues realitats, això és, la documentació i el patrimoni librari, formen part de la memòria escrita de la seu, i per tant són indissociables. No es poden entendre per separat. I aquí radica la importància de la nostra contribució a la basta historiografia de la seu de Roda d'Isàvena: entendre les manifestacions culturals com a fets històrics que es produeixen de manera entrelaçada als esdeveniments, ja sigui de manera simultània o com una conseqüència directa d'aquests.

⁵ Considerem que la primera publicació que tracta des d'un punt de vista històric els diversos esdeveniments de Roda d'Isàvena són els *Annales de Aragón* de Jerónimo Zurita publicat entre els anys 1562 i 1580. La darrera publicació referent a la història de Roda d'Isàvena i la Ribagorça és la recent tesi doctoral de N. Grau Quiroga (2010).

Així doncs, és fonamental dedicar un capítol de la nostra recerca a examinar la història del patrimoni librari de Roda d'Isàvena, a indagar sobre la seva formació, expansió i subseqüent dispersió, tot posant, en paral·lel, les possibles dades que ens aporta la documentació escrita. Prèviament però, és necessari elucidar en quin context sorgeix i es desenvolupa la biblioteca rotense. En conseqüència hem cregut que, realitzar un estat de la qüestió sobre els coneixements històrics que envolten els diferents bisbes que regiren la seu, era ineludible. I subratllem “estat de la qüestió”, atès que no és la nostra intenció fer una tesi o una recerca acurada sobre la història de la seu (la història de Roda ja compta amb una tesi i la major part de la documentació és publicada), sinó exposar aquells fets, i potser no tots, que al llarg dels segles han anat desgranant els diferents investigadors que hi han treballat abans que nosaltres, i que ens poden ajudar a entendre i aclarir el nostre propòsit.⁶

Per tal d'agrupar els esdeveniments històrics de manera ordenada i seguir una periodització coherent, hem escollit seguir un criteri “nominal” en el sentit etimològic del terme, això és a partir la proclamació dels mateixos bisbes com a pertanyents a la “sedis rotensis”. En conseqüència, s'han agrupat sota un primer i comú subcapítol aquelles notícies històriques relatives als primers bisbes de la Ribagorça, els quals es denominaven a si mateixos com a bisbes “in ripacurcia” i no com a “rotensis”. Creiem que, a partir d'aquesta darrera intitulació, “rotensis”, s'obra un nou capítol històric, una etapa d'afirmació de la identitat pròpia i d'adquisició de drets, que dona lloc a aquesta designació.

El segon subcapítol, que repassa el fets més significatius dels principals bisbes de Roda a partir de la segona meitat del segle XI, culminarà amb el trasllat de la seu a Lleida. És un període de formació, d'adquisició, d'obertura i aprehensió, que desembocarà, ja a la segona meitat del segle XII, en un breu però brillant floriment cultural. Finalment, clourem aquest succint estat de la qüestió històrica amb els últims bisbes que utilitzen l'esmentada denominació de “rotensis”, els quals representen els

⁶ Tanmateix, farem menció sobretot dels estudis més recents tals com els treballs R. d'Abadal, A. Duran Gudiol, M. Iglesias, F. Galtier, J. Boix i Pociello o N. Grau Quiroga, els quals agrupen i estudien la documentació i la historiografia publicada en segles anteriors, sintetitzant els treballs previs elaborats per J. Pasqual, J. de la Canal, R. de Huesca, J. Villanueva, P. Pach y Vistuer, F. Valls i Taberner o J. F. Yela Utrilla entre molts altres.

darrers vestigis d'un moment d'esplendor què, a partir dels anys 20 del 1300, començarà a mostrar els primers símptomes d'una inexorable i lenta decadència.

Una vegada exposades les evidències més rellevants en referència a la història de Roda d'Isàvena, podrem elaborar, amb totes les dades disponibles, un estudi històric del patrimoni librari i cultural de la seu, tot posant de comú les evidències físiques i documentals que actualment tenim a l'abast i que hem pogut analitzar per tal d'elaborar la nostra recerca.

2.1. Des de la creació de la diòcesi fins l'any 1076: els bisbes de la Ribagorça

La creació del bisbat de la Ribagorça està lligada amb les accions polítiques dels seus comtes. Tal i com afirma N. Grau Quiroga (GRAU QUIROGA 2010, p. 31-37) no existeix una tradició o uns límits romans que defineixin un espai anterior ni antecedents visigòtics d'una diòcesi, sinó que és una creació de nova fundació, producte de les necessitats polítiques i eclesiàstiques del moment. Diversos estudis s'han ocupat de determinar les causes i els orígens d'aquesta nova fundació, entre ells J. Pasqual, J. de la Canal i J. Villanueva.⁷ Aquestes propostes van ser recollides posteriorment per R. d'Abadal, el qual va publicar la que actualment es considera la investigació més acurada sobre les circumstàncies de la creació de la diòcesi ribagorçana.⁸

El primer personatge que s'intitula pròpiament com a bisbe de la Ribagorça és Odisend o Audesind (957 - 975). És d'ascendència aristocràtica, fill del comte Ramon III i Garsenda, i germà d'Ató (939-955). Aquest darrer personatge és considerat per J. Villanueva com el primer bisbe de Ribagorça, però tal i com destacava N. Quiroga, les fonts documentals no li atribueixen ni seu ni diòcesi. Les cròniques especifiquen que és fill del comte Ramon I de Pallars i germà d'Unifred Bernat I de Ribagorça, i és documentat com a bisbe entre els anys 939 i 950 realitzant donacions al monestir de Lavaix i relacionat amb donacions realitzades al monestir de Santa Maria de la Grassa.⁹ En cap d'aquests documents però, s'anomena bisbe de Ribagorça, sinó com a «Atus gratia Dei episcopus». R. d'Abadal estableix que va ser consagrat a Gascaña, i que va actuar com bisbe a tots els territoris governats pel seu germà, Unifred Bernat, considerant-se com a bisbe de Ribagorça, Aran, Pallars i Sobrarb.¹⁰

El primer bisbe «ex comitatum Ripacorcensem»¹¹ és en conseqüència Odisend, qui l'any 957 consagrava un temple en honor a Sant Vicenç màrtir i levita a la ciutat de Roda

⁷ Veure PASQUAL 1785; DE LA CANAL 1836; VILLANUEVA 1851a

⁸ ABADAL I DE VINYALS 1952a, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007

⁹ ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, docs. 145 (any 939), 154 (any 947) i 162 (any 950).

¹⁰ Tal i com menciona N. Quiroga les cròniques també el consideren “atque desiderant esse episcopi in Ilerda”, circumstància que Abadal no considera. Veure GRAU QUIROGA 2010, p. 35-36

¹¹ ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 179 (any 960). La designació de bisbe de la Santa Seu de Ribagorça “Odisendo episcopo sancte sedis Ripacucensis” també és mencionada al doc. 209 (any 970), publicat pel mateix autor.

("in civitate Rota"): «ut sit sedis episcopalis, secundum metropolitane sedis Narbonensis ab Emerico archiepiscopo et patri nostro insertum est atque consensus est»¹², això és, sota la protecció directa de Narbona i el seu arquebisbe Aimeric. J Boix i Pociello (1998, p. 44 - 45) afirma que el bisbe obra amb total independència de la Seu d'Urgell, i en destaca la seva activitat pastoral, tot mencionant els documents publicats per R. d'Abadal¹³. De les consagracions que realitza aquest bisbe la més interessant per la nostra recerca és la consagració de l'església de Santa Maria de la Vall d'Axen realitzada al 959. A banda de mencionar-se diversos llibres (7 en total), tots ells litúrgics, s'especifica que: «et ego Odisendus episcopus dedico secundum metropolitanum sedem Narbonensis sicut ab Emerico archiepiscopo et patroni nostro insertum atque concessum est» (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 178). No ens queda dubte, després d'aquesta afirmació, que la litúrgica emprada des del moment en que neix la diòcesi de Ribagorça era la catalano-narbonesa, situació que es confirmarà a partir dels manuscrits de la seva biblioteca, tal i com veurem en subseqüents capítols.

El successor d'Odisend a la mitra fou Aimeric (976-1016). F. Galtier i J. Boix i Pociello, seguint R. d'Abadal, determinen que és familiar de l'arquebisbe Aimeric de Narbona i que exercia d'ardiaca a la Ribagorça abans de ser nomenat bisbe.¹⁴ El seu primer acte conegut serà la consagració dels altars d'Alaó, dedicats a santa Maria i sant Pere l'any 977, i presidida pels promotors, els comtes Unifred i Sança.¹⁵

L'any 1006 es produirà la ràtzia musulmana d'Abd-al-Malik, la qual destruirà la seu ribagorçana de Roda. Els cronistes d'Alaó descriuen que el bisbe va ser retingut dins la catedral de Roda mentre la ciutat era saquejada. El bisbe Aimeric, deixant com a

¹² ORDEIG I MATA 1997-2004, p. 181, doc. 175. També ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 168.

¹³ Santa Maria de Bardaixí (any 960, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 178), Santa Cecília de Fontova (any 961, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 179), Santa Maria d'Isclès (any 967, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 217), Sant Esteve del Mall (any 971, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 217), Santa Maria de Pedrui (any 972, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 218). Les consagracions d'Odisend també són llistades per GALTIER MARTÍ 1981, p. 78-79.

¹⁴ F. Galtier afirma que ja portava alguns anys instal·lat a Roda quan fou nomenat bisbe, ja que participa a la consagració de Sant Esteve del Mall (971) i Santa Maria de Pedrui (972). Veure GALTIER MARTÍ 1981, p. 197-198. Veure també BOIX I POCIELLO 1998, p. 46-47. Ambdós autors es basen en les hipòtesis de R. d'Abadal a ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 38. També en fa menció GRAU QUIROGA 2010, p. 45.

¹⁵ GALTIER MARTÍ 1981, p. 197. L'autor descriu l'activitat pastoral més destacada d'aquest bisbe, amb les consagracions de Sant Pere de Molins, Sant Vicenç d'Esplugafreda, Sant Pere de les Maleses, Sant Pere de Lastanosa a Roda, i Santa Maria de Güell, a més d'altres consagracions mencionades a la documentació del fons d'Alaó.

penyora el seu nebot, fugirà a França per tal de cercar el suport econòmic necessari per tal de poder pagar el seu rescat. J. Boix i Pociello afirma que des de llavors el bisbe portarà una vida errant cercant refugi als monestirs d'Alaó, Ovarra, Taverna, Orema, San Victorián i Lavaix, fins que es va establir a Llesp, on va reunir l'arxiu i els ornaments catedralicis.¹⁶ F. Galtier determina com el monestir d'Ovarra fou destruït pels musulmans l'any 1004 i que l'activitat de la comunitat monàstica es veurà interrompuda entre els anys 1004-1008, mentre que Alaó, tot i no cessar les seves activitats, va estar sotmesa a forts tributs (GALTIER MARTÍ 1981, p. 88).

L'estreta relació entre els bisbes d' Urgell-Ribagorça en aquest moment serà palesa per la documentació. Per una banda el bisbe Aimeric consagrarà l'abadia de Sant Pere de Maleses (988) (GALTIER MARTÍ 1981, p. 199), la qual estava sota la jurisdicció d'Urgell, afirmant J. Villanueva les bones relacions que en aquest moment el bisbe de Ribagorça mantenia amb el bisbe d'Urgell, Sal·la (VILLANUEVA 1851a, p. 278-283). Per una altra banda la documentació els situa viatjant plegats a Roma l'any 1012 per tal de cercar el reconeixement dels drets jurisdiccionals i la confirmació de béns de la Seu d'Urgell sobre la diòcesi de la Ribagorça davant del papa Benet VIII, que es fomentava en l'antic privilegi dels reis francs.¹⁷ El lligam entre la Ribagorça i l'Urgell serà una circumstància que es veurà reflectida als còdexs litúrgics.

F. Galtier determina que el bisbe Aimeric perdrà l'autoritat que tenia el seu predecessor Odisend enfront els monestirs de la regió, atès que les actes de consagració i dotació registren una nova fórmula que denota la pèrdua de poder. L'autor justifica així que amb Aimeric es produeix una decadència de l'autoritat diocesana, quan la major part de les esglésies pròpies passaran per testament a mans dels monestirs, que consoliden en aquest moment el seu poder davant d'un bisbe debilitat i sense seu. La culminació de l'autoritat dels cenobis es veurà plasmada en les circumstàncies que envolten l'elecció del bisbe successor a Aimeric, Borrell (1016-1027), escollit per recomanació de 8 abats de la Ribagorça (Ovarra, Sant Andreu, Lavaix, Taverna, Orema, Alaó, Sant Esteve i Sant Miquel) (GALTIER MARTÍ 1981, p. 49-51). Aquest personatge apareix a l'acta d'elecció com a fill de Riquilda, i en conseqüència F. Valls i Taberner

¹⁶ «et ibi (Aimerici) asportavit cartas Sancti Vicentii» (GRAU QUIROGA 2010, doc. 44)

¹⁷ Butlla publicada per BARAUT I OBIOLS 1981b, doc. 324. Veure GRAU QUIROGA 2010, p. 65, nota 211. També KEHR 1946, p. 110-111

afirma que formaria part de la família comtal de Pallars, possiblement nebot del comte Sunyer I de Pallars (VALLS I TABERNER 1915-1916, p. 33).

El bisbe Borrell de Ribagorça («episcopum Ripacurcie») és escollit com a tal a la Seu d'Urgell el 21 de novembre de l'any 1017. Es conserva per una banda el document de la seva elecció (VILLANUEVA 1821a, ap. 26) i l'acta de consagració realitzada tres dies més tard (VILLANUEVA 1821a, ap. 27). Al primer document es detalla que l'elecció es va realitzar amb el consens i la voluntat del comte Guillem Isárnez i els seus prínceps i abats, davant l'altar de la seu urgellesa i els seus clergues. Al segon document es descriu la presència del bisbe de Carcasona i el de Comenge, qui l'exalten i entronitzen després d'haver interrogat al poble si el volia com a bisbe. N. Grau Quiroga pressuposa que no era clergue abans de l'elecció, atès que rep del bisbe de Carcassona cada grau de la jerarquia eclesiàstica (GRAU QUIROGA 2010, p. 49). F. Galtier en canvi, afirma que Borrell era ardiaca sota el mandat d'Aimeric. Segons aquest autor des de la recuperació dels territoris de Roda per part del comte Guillem Isarne entre el 1009-1010, l'església Ribagorçana estava dividida en dos, per una part hi havia els favorables a l'ardiaca Borrell, futur bisbe, recolzat pels comtes de Pallars atès que eren família seva, i per una altra banda els partidaris d'Aimeric, qui era conegut com el bisbe de Llesp, i no era apreciat pels comtes de Pallars. Després de la recuperació de territoris Borrell ocuparà el lloc del bisbe a l'espera de la mort d'aquest a Llesp, amb el suport dels comtes de Pallars i la Seu d'Urgell, essent escollit finalment bisbe l'any 1017, nomenament que s'esdevé en conseqüència una formalitat (GALTIER MARTÍ 1981, p. 203).

Borrell escenifica el protagonisme important que va tenir Urgell a Roda per aquest període, amb lligams amb la família comtal de Pallars. A l'acte de nomenament del bisbe s'esmenta la “sancte sedis ecclesiae Vicentii Rotensem civem”, la qual començarà a reconstruir-se a imatge de la catedral urgellesa. Borrell establirà la vida regular dels canonges rotenses, apareixent aquests per primera vegada a la documentació (GRAU QUIROGA 2010, p. 59).

Un any després de l'elecció de Borrell com a bisbe, els territoris de la Ribagorça s'annexionaran als dominis de Sanç el Major, rei de Pamplona, qui va dur a terme una activitat expansiva que el va portar a dominar un ampli territori al primer terç del s. XI, des del comtat de Castella fins la Vall d'Isàvena. Els documents del monestir d'Ovarra

indiquen que el domini de Sanç sobre la Ribagorça es produeix l'any 1018 als territoris del sud, i al 1025 al nord (GRAU QUIROGA 2010, p. 30), mentre que els documents d'Urgell el situen com l'alliberador de tots els territoris de la Ribagorça entre els anys 1017-1018 (GALTIER MARTÍ 1981, p. 211).¹⁸

Les activitats pastorals de Borrell són constatades fins l'any 1026, quan consagra l'església de Sant Martí de Muntanyana.¹⁹ El seu successor, Arnulf (1028-1064) va ser escollit pel rei Sanç III de Pamplona, consagrat segons les cròniques a Bordeus, fet que està en relació amb un canvi dins la política del comtat que realitza un gir vers el territori navarrès, perquè sembla ser que la seva elecció és fruit dels interessos del propi monarca. Les seves primeres aparicions es produeixen a la documentació Navarresa, juntament als bisbes Mancio d'Aragó i Sanç de Pamplona, fet que ha portat als historiadors a establir que probablement formés part de la cort pamplonesa (GRAU QUIROGA 2010, p. 49). Segons J. Boix i Pociello, l'elecció d'Arnulf com a bisbe de la Ribagorça és aconsellada al rei per l'abat Ponç de Tavèrnoles, qui posteriorment serà bisbe de Palència (1032 - 1035), amic i company del bisbe Oliba de Vic (BOIX I POCIELLO 1998, p. 51 - 57).

Arnulf va consagrar l'edifici de la catedral de Roda d'Isàvena que havia iniciat el bisbe predecessor. La consagració es produeix al voltant de l'any 1030, consolidant la seu mitjançant la dedicació del nou temple a sant Vicenç i al sant-màrtir Valeri de Saragossa, de qui el bisbe va descobrir les relíquies vora el castell d'Estada (VILLANUEVA 1851a, p. 189-190), encara sota domini musulmà.²⁰

Sanç III morirà pocs anys després de la consagració del nou temple (1035), i el comtat de la Ribagorça i Sobrarb van passar a ser breument governades pel seu fill

¹⁸ Sanç va disposar la divisió dels seus dominis entre els seus fills, sota la sobirania del primogènit legítim Garcia, a qui se li van revelar els dos germans: Ramir a Aragó i Ferran a Castella, determinant que es quedés només amb Pamplona. Gonçal, qui rep Sobrarb i Ribagorça, mor poc després, passant els comtats a mans de Ramir. Veure GRAU QUIROGA 2010, p. 30-31.

¹⁹ El bisbe Borrell consagrarà l'any 1018 l'església de Santa Maria, Sant Climent i Sant Esteve de Roda, i Santa Maria de Sarraduy, al 1019 l'església dels Sants Joan i Pau de Tella. Al 1019 va participar en l'assemblea per decidir la construcció de Sant Vicenç de Cardona, i al 1023 va consagrar l'església de Santa Maria de Nocelles. Veure GALTIER MARTÍ 1981, p. 211, BOIX I POCIELLO 1998, p. 49-51, GRAU QUIROGA 2010, p. 46-59, IGLESIAS COSTA 2001, p. 164.

²⁰ Existeix certa controvèrsia historiogràfica referent a les dates del descobriment de les relíquies del sant-màrtir i la consagració de l'església. Aquest tema es tracta en detall al capítol 4.1.1 demostrant a partir de la producció escrita que la descoberta de les relíquies i la consagració de la catedral es van produir a la primera meitat del segle XI.

Gonçal I, qui va morir a traïció (1039). Finalment el territori passarà a mans de Ramir I d'Aragó. Com a conseqüència d'aquests fets polítics J. Boix i Pociello assegura que Arnulf es distancià de la cort pamplonesa, enfortint els lligams amb la Seu d'Urgell. L'any 1040 el bisbe Eribau d'Urgell va reclamar el bisbat de la Ribagorça a Ramir I aportant com a prova documental la dotació de Lluís el Pietós. Ramir confirmà i restaurà novament la jurisdicció dels territoris de la Ribagorça a la diòcesi d'Urgell. El gir urgellès propiciarà les relacions amb aquesta seu, així com també amb els monestirs de la seva diòcesi. Es documenten lligams entre el bisbe Arnulf i l'abat Guillem d'Àger, així com amb el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles. Arnulf va presidir la consagració l'església de Sant Salvador d'Àger al 1048 (BARAUT I OBIOLS 1986, doc. 58) i va ser present, juntament amb el bisbe Eribau d'Urgell, a la consagració de l'església del cenobi de Tavèrnoles l'any 1040 (BARAUT I OBIOLS 1986, doc. 48).

A l'acta de consagració de Roda d'Isàvena Arnulf apareixerà sota la fórmula "Arnulfus episcopus ex comitatu Ripacurzense"; també en l'acta de consagració de Tavèrnoles del 1040.²¹ En documents posteriors però, apareix sota la denominació de "episcopus rotensis". Tanmateix aquestes referències són controvertides. R. d'Abadal afirma que «permet de pensar que potser era una fórmula indicativa de la seva renúncia al bisbat de Ribagorça, reincorporat a Urgell, i hom li degué deixar una certa jurisdicció en la zona recuperada pel rei Sanç» (ABADAL I DE VINYALS 1952a, p. 100). Altres autors però, determinen que la utilització de la fórmula és un afegit posterior i que Arnulf mai s'intitula com a bisbe de Roda, sinó que manté sempre la denominació de "episcopus in ripacurcia" (GRAU QUIROGA 2010, p. 43).

La denominació de "episcopus rotensis" per part d'Arnulf s'utilitza a dues actes de consagració realitzades el mateix dia i pel mateix bisbe, el 23 de novembre de l'any 1040, i el bisbe ribagorçà hi apareix a les dues: són les consagracions de Santa Maria d'Urgell i Sant Vicenç de Cardona. També hi apareix com a "episcopus rotensis" a l'acta de dedicació del monestir de Ripoll l'any 1032, i en l'acta de fundació de Sant Miquel de Fluvià de l'any 1045 (JUNYENT I SUBIRÀ 1992, docs. 104 i 158). Respecte a aquests últims documents E. Junyent afirma que a l'acta de dedicació del cenobi ripollès hi estan "barrejats en el document les signatures de molts bisbes que en temps posteriors,

²¹ A l'acta de consagració d'Àger surt intítulat només com a "episcopus". Veure BARAUT I OBIOLS 1986, doc. 58.

passant per Ripoll, foren invitats a confirmar la dotació” (JUNYENT I SUBIRÀ 1992, p. 169). De l’acta de fundació de Sant Miquel de Fluvià estableix què: “Com a bisbes intervinents sols hi hagué Oliba i el seu nebot Guifré de Narbona. La majoria dels altres que signen l’acta ho degueren fer quan tingué lloc la consagració de l’església el 1066, i fins i tot en dates anteriors i posteriors a aquesta” (JUNYENT I SUBIRÀ 1992, p. 270). Així doncs, la denominació d’Arnulf com a “episcopus rotensis” es produeix en dates ja tardanes, després de l’any 1066, però hauria de ser abans de l’entrada a la mitra de Salomó, qui es documenta com a bisbe de la Ribagorça l’any 1068.

J Boix i Pociello afirma que Arnulf fou deposat pel successor de Ramir al tron, Sanç Ramírez, atès que «era un obstacle per a la nova política de renovació i d’independència eclesiàstica, tant lligat com estava a la seu d’Urgell» (BOIX I POCIELLO 1998, p. 57), però que aquest no fou expulsat de la diòcesi sinó que es retirà a Llesp. Tanmateix, i tal i com s’observa a la documentació, Arnulf durant el seu retir encara es denominarà a si mateix com a bisbe, atès que l’any 1077, ja sota el bisbat de Ramon Dalmau (1077 - 1094), utilitzarà encara aquesta fórmula en unes donacions que realitza a Sant Vicenç de Roda (GRAU QUIROGA 2010, doc. 45). Conseqüentment sembla que la seva activitat pastoral, encara que de manera no oficial, continuarà de manera paral·lela durant tot l’episcopat de Salomó, i inclús fins l’inici de les activitats de Ramon Dalmau, situació que demostra la inestabilitat política i eclesiàstica que regeix la seu en aquest moment i que durarà fins a la intervenció directa del papat als afers de la diòcesi.²²

Sanç Ramírez va regir sobre els territoris de la Ribagorça a partir del 1063. Després de l’any 1066 (any de la consagració de l’església de Sant Miquel de Fluvià) i en algun moment anterior a l’any 1068 (primera vegada que es documenta un nou bisbe a la Ribagorça), sense que sapiguem la data concreta, va destituir a Arnulf i nomenà com a bisbe a Salomó, un monjo de Ripoll, qui fou designat a la mitra ribagorçana al monestir de San Victorián de Asán. El bisbe però tingué un episcopat molt breu, i aproximadament 7 anys després del seu nomenament, al 1075, es documenta novament com a monjo del monestir de Ripoll, destituït pel rei Sanç Ramírez per causes que encara avui es desconeixen. A. Ubieto Arteta (1948, p. 310-315) i M. Iglesias (2001, p.

²² Cal també destacar que Arnulf també apareix com a “episcopus rotensis” en les actes del fals Concili de Jaca del 1063. Veure DURAN GUDIOL 1962, p. 138-140.

167-169) van determinar que el seu curt mandat i expulsió es degueren principalment a que Salomó era contrari a introduir la reforma litúrgica a Roda.

Creiem que els motius de la seva expulsió són molt més complexos i van més enllà de quina era la tipologia de celebracions litúrgiques que es portaven a terme a la seu, amb un rerefons de caràcter polític i econòmic vinculat als nous aires de reforma que començaven a respirar-se ja en aquest moment. Cal matisar què, des d'un punt de vista exclusivament litúrgic, Roda no sofrirà cap canvi amb la introducció dels postulats reformistes a la seu, perquè Salomó és monjo de Ripoll, i com a tal, oficiaria seguint la litúrgia catalano-narbonesa, la qual era costum d'aquest monestir. Tal i com es demostrarà abastament a partir de l'estudi del patrimoni librari de Roda, els llibres litúrgics rotenses segueixen la tradició catalano-narbonesa des de la seva fundació, al igual que la resta de les seus del Llenguadoc. Roda neix com a seu episcopal sota la protecció directa de Narbona, i ja des d'Odisend la litúrgia que es segueix és "secundum metropolitanum sedem Narbonensis".

Som de l'opinió què, molt probablement, la expulsió del bisbe és conseqüència de la seva interferència, d'alguna o altra manera, en els afers del rei, volent el primer assolir certa independència econòmica de la seva seu enfront els poders laics, d'acord amb els moviments reformistes que en aquest moment començaven a agafar força, i dels quals el bisbe participava, atès que la documentació el situa l'any 1068 assistint al concili de Girona sota la presidència del llegat papal Hug Càndid. Si analitzem detingudament la documentació conservada d'aquest bisbe s'aprecia com la seva activitat està dirigida sobretot a captar recursos econòmics per la seu, enregistrant-se donacions els anys 1070 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 28), 1071 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 29 i doc. 30), 1072 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 31) i 1074 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 35), així com transaccions de béns els anys 1068 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 37) i 1073 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 32). Tal i com afirma N. Grau Quiroga, en aquest moment els delmes eren concessions que depenien directament de la monarquia, de fet, la primera vegada que es mencionen a la documentació delmes concedits a Roda és l'any 1068, quan Sanç Ramírez atorga a Roda i al bisbe Salomó un seguit de delmes i primícies de diverses parròquies de la Ribagorça (GRAU QUIROGA 2010, doc. 25). El pagament d'aquests delmes però, sembla ser que no va ser respectada pel monarca, atès que uns anys després, al 1081, i ja sota el bisbe Ramon Dalmau, Sanç Ramírez afirma que va

usurpar aquests beneficis, així que amb molta probabilitat, les aportacions econòmiques mai es van arribar a materialitzar (GRAU QUIROGA 2010, doc. 53).²³ Si tenim present a més a més que la documentació preservada majoritàriament fa referència als esforços de Salomó per obtenir una solvència econòmica per la diòcesi a partir de donacions i transaccions particulars, possiblement la disputa entre el monarca i el bisbe té a veure amb el fet que l'economia de la seu quedava supeditada a la generositat (o no) del rei. Aquesta hipòtesi queda a més a més avalada pel fet que serà precisament a partir de l'expulsió d'aquest bisbe quan trobem per primera vegada la intervenció del papat als afers de Roda d'Isàvena, documentant-se que Gregori VII li envia una carta a Sanç Ramírez, l'any 1074, comunicant-li que esperaria la explicació dels llegats papals a la seva tornada de Roda abans de prendre una decisió sobre aquest afer.²⁴ Els subseqüents bisbes seran imposats directament pel papat i per Roma, i no per elecció del monarca, assolint en conseqüència la independència necessària davant dels poders laics per tal d'administrar política i econòmicament la pròpia diòcesi. Els diversos llibres de la biblioteca que hem conservat avalen les nostres presumpcions, tal i com exposarem més endavant.

Salomó serà l'últim dels bisbes que figurarà com a "episcopo in Ripacorza", perquè el seu successor, Ramon Dalmau, utilitzarà la fórmula "Raymundus Dalmatius gratia Dei rotensis episcopus" (GRAU QUIROGA 2010, doc. 49, any 1080). Aquesta solemnitat molt possiblement estigui vinculada amb el nou estatus que obté el bisbe i la seva nova estrenada "llibertat" davant de les usurpacions laiques. El bisbe a partir d'aquest moment procedirà segons el que dictaven els "statuta canonum", protegit directament per Gregori VII i els postulats de la "libertas ecclesiae".

²³ Els conflictes referents a l'autoritat episcopal rotense sobre les diferents esglésies i els monestirs de la diòcesi encara seran vius anys després de l'expulsió del bisbe (1095-1096), quan Salomó li envia al bisbe Llop i al rei del moment, Pere I d'Aragó, una resposta assegurant que els monestirs de San Victorián, Ovarra, Taberna i Orema estaven sotmeses a l'autoritat del bisbe. VILLANUEVA 1851a, p. 335, GRAU QUIROGA 2010, doc. 49.

²⁴ MANSILLA 1955, doc. 9. Veure també DURÁN GUDIOL 1962, p. 31

2.2. Els anys d'expansió (1076 - 1149): la seu episcopal de Roda, i la conquesta de Barbastre.

2.2.1. Els bisbes Ramon Dalmau i Llop de Roda d'Isàvena

Ramon Dalmau és un personatge d'origen incert. Segons J. Boix i Pociello és un personatge ben relacionat amb el monestir de Ripoll i probablement català, afirmant que podria haver sigut clergue a Frontanyà al Berguedà (BOIX I POCIELLO 1998, p. 65 - 74). M. Iglesias, pel contrari, afirma que podria haver sigut d'origen francès, ja que al concili de Girona de l'any 1068, juntament amb Salomó es documenta un "Abad Dalmacio" del monestir francès de Lagrasse (IGLESIAS COSTA 2001, p. 169). L'elecció de Ramon Dalmau s'atribueix a un concili celebrat a Terratona l'any 1076, amb la presència de llegat papal Amat d'Oloró (GRAU QUIROGA 2010, doc. 43, any 1076).²⁵ Tanmateix A. Durán refuta aquesta hipòtesi, ja que considera aquest concili com a fals. Sigui com sigui, la seva elecció està vinculada a Gregori VII i la intervenció dels llegats papals. Serà Gregori VII qui li recomanarà el bisbe al rei Sanç Ramírez en una carta escrita l'any 1076.²⁶ Entre el 1076 i el 1085 el propi papa confirmarà tots els béns, drets i les possessions de Roda d'Isàvena (GRAU QUIROGA 2010, doc. 63). És possible que el bisbe rebés la confirmació a partir del viatge que va realitzar a Roma l'any 1077,²⁷ o bé directament del llegat papal, ja que el bisbe va assistir l'any 1078 al concili reformista de Girona presidit per Amat d'Oloró, juntament amb altres bisbes de Narbona (GRAU QUIROGA 2010, p. 64).

Sota l'episcopat de Ramon Dalmau el vincle amb el monestir d'Alaó queda ben documentat, reformant el bisbe aquest cenobi l'any 1078, i col·locant al capdavant del monestir a l'abat Bernard Adelm, antic monjo de San Victorian (CORRAL LAFUENTE 1984, doc. 266). Conseqüència del vincle estret amb el monestir serà la redacció del Cartoral petit de la Catedral, actualment perdut, on es va incloure el "cronicó de

²⁵ VILLANUEVA 1851a, p. 142, GRAU QUIROGA 2010, p. 64,

²⁶ "La carta de Gregorio VII al rey Sancho Ramírez recomendándole al nuevo obispo, Raimundo Dalmacio, probablemente indica, como piensa Durán, que el rey no estaba de acuerdo con la elección". (GRAU QUIROGA 2010, p. 79). Veure DURÁN GUDIOL 1962, p. 36. El document és publicat per GRAU QUIROGA 2010, doc. 42.

²⁷ N. Quiroga, seguint a P. Kehr i A. Durán i Gudiol afirma que el bisbe va ser a Roma a principis del 1077, basant-se en una carta de Gregori VII a Sanç Ramírez en la que es diu que es rep al bisbe: "qui ad nos venit". També afirma que va ser rebut pel papa M. Iglesias, qui assegura que "El Papa se hallaba entonces fuera de Roma en gira por los castillos de la gran duquesa Matilde de Toscana y recibió al obispo de Roda en el castillo de Canosa al finalizar el mes de enero de 1077". Veure (IGLESIAS COSTA 2001, p. 169-170.

Domènec”, escrit per un monjo d’Alaó sota les ordres del propi bisbe i l’abat Bernard, que era el resultat directe de l’afany que tenia Ramon Dalmau de recuperar i documentar la memòria de la seva pròpia seu per tal de legitimar els seus drets.²⁸

Una de les seves grans comeses serà la de regularitzar la seu de Roda des del punt de vista administratiu i econòmic. Per tal de justificar els drets i les possessions, el mateix any de la seva nominació (1076) començarà el procés per rescatar l’antic arxiu de Roda d’Isàvena que anys abans s’havia endut el bisbe Aimeric a Llesp. Aquesta labor ja havia sigut engegada per Salomó, però no va tenir èxit, ja que el patrimoni del bisbe havia passat als hereus de l’antic bisbe (GRAU QUIROGA 2010, doc. 344). La recerca als arxius antics queda palesa a la consagració de l’església de Tolva de l’any 1080. A l’acta es detalla que Ramon Dalmau legitima l’antiguitat de Roda en la controvertida antiga seu visigòtica d’Hictosa: «inquisivi a veteribus ubi esset capud episcopatus nostri, et in libris veteribus invenimus Ictosam» (GRAU QUIROGA 2010, doc. 349). La seva recerca desembocarà en la recuperació dels delmes i les primícies que el monarca havia usurpat en temps del bisbe Salomó, un any després, el 1081. Aquests nou privilegis presumptament són confirmats l’any 1084, quan el bisbe obté la promesa reial de respectar les futures eleccions dels bisbes de Roda amb la presència i el suport del llegat papal. Fem èmfasi en la presumpció ja que aquest últim document és considerat fals per alguns historiadors, a causa dels dubtes que suscita la datació.²⁹ Pocs anys després del nomenament es va produir la presa d’Osca (1096) sota el nou monarca Pere I d’Aragó, fet que també comportarà importants beneficis econòmics per a la seu ribagorçana, augmentant per tant el patrimoni de la seu.

A la carta del papa Pasqual II al bisbe Ponç copiada al manuscrit BPT Ms. 26 (ff. 198v-199v) s’especifica que Ramon Dalmau havia instaurat la vida regular a la seu de Roda, i que és la voluntat del papa que Ponç faci el mateix a Barbastre. Els preceptes de la reforma de Ramon Dalmau no van ser copiats al Ms. 26 de Tarragona, però s’han conservat en un document de l’any 1092 publicat per J. Villanueva (1851a, ap. 49). En aquest document no es menciona que Ramon Dalmau imposés una regla específica, si la

²⁸ PASQUAL 1785, ap. 21, ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 18. Veure també BOIX I POCIELLO 1996, p. 441-444.

²⁹ A. Duran i Gudiol exposa els arguments en referència als dubtes que planteja aquest document. Veure DURAN GUDIOL 1962, p. 57. També ho observa GRAU QUIROGA 2010, doc. 59, n. 100.

d'Aquisgrà o la de sant Agustí. Aquesta circumstància ha portat a alguns historiadors a determinar que es va adoptar una regla, però que aquesta no va ser la de Sant Ruf, sinó l'aquisgranesa. Es defensa aquest argument perquè el document de l'adopció de la regla no menciona sant Agustí específicament, sinó els Sants Pares, afirmant en conseqüència que la regla agustiniana no es va confirmar fins al bisbat de Ponç. Josep Moran creu que la reforma a Roda s'inspira en els costums de Saint-Sernin de Toulouse, on es va procedir a instaurar un enduriment de la regla aquisgranesa seguint les Sentències dels Sants Pares. Estem en desacord amb aquesta observació, ja que al document publicat per J. Villanueva queda ben palès el retorn a la vida primitiva i la menció al model de vida comunitària, dos dels preceptes principals de la nova regla provinent de Sant Ruf d'Avinyó.³⁰ Creiem que la nostra hipòtesi queda també avalada atès que la introducció de la reforma comportarà la institució d'una mensa comunitària així com també una sèrie d'oficis nous per a la correcta administració de la seu (GRAU QUIROGA 2010, doc. 72), organitzant-se conseqüentment la diòcesi en 4 ardiaconats: Terratona, Benasc, Ribagorça i Pallars (VILLANUEVA 1851a, ap. 40 i 50).

Aquesta nova gestió dels oficis eclesiàstics possiblement serà l'origen de l'escola catedralícia. Aquesta dada és corroborada per les característiques i continguts dels diferents còdexs que es testimonien en aquest període a la biblioteca. La documentació, a partir de l'esment dels diversos personatges implicats (mestres, infants oblats...), també proporciona diferents arguments que sostenen aquesta hipòtesi, tal i com demostrarem als propers capítols.³¹

Pocs anys després de instaurar la reforma, Ramon Dalmau morirà i serà succeït per Llop de Roda (1095-1096), qui figura al cartulari d'Alaó com a "Lope Fortuniones de Biskarra Episcopo in Rota". Les mencions a la documentació de Roda referents a aquest bisbe són molt escasses, probablement com a conseqüència del seu curt episcopat (GRAU QUIROGA 2010, p. 69, n. 335)

J. de la Canal determinava que era d'origen laic, aristocràtic i militar, i que fou imposat a la mitra de Roda per decisió del successor de Sanç Ramírez, Pere I (DE LA

³⁰ En referència als arguments de J. Moran veure MORAN OCERINJAUREGUI 1990. Sobre la reforma agustiniana consultar: JASPERT 2006, p. 375-420. Sobre la introducció de la regla de sant Ruf d'Avinyó a Catalunya consultar: MARINA, SALA 1999. PLADEVALL I FONT 2000, p. 81-89, FITÉ LLEVOT 2007, p. 51-95.

³¹ Per a més detalls respecte a la creació de l'escola catedralícia veure capítol 3.1.

CANAL 1836, p. 74).³² L'historiador també estableix que el bisbe mantenia bones relacions amb el papat i que aquest va anar a Roma on va ser consagrat pel papa Urbà II, viatge que va aprofitar per presentar les seves queixes en contra de les exigències del bisbat d'Urgell (DE LA CANAL 1836, p. 147). En aquesta línia també es postula J. Boix i Pociello, qui argumenta que s'enfrontà amb Ot d'Urgell i el monestir de San Victorián. Les problemàtiques argumentades amb San Victorián de Asán es basen en la carta que adreça el bisbe, conjuntament amb Pere I, a l'ex-bisbe Salomó l'any 1095, de la qual només es coneix la resposta d'aquest últim, on s'assegurava que el monestir estava sota la jurisdicció de Roda i el seu bisbe (GRAU QUIROGA 2010, doc. 97).

L'origen noble del bisbe ha portat als diversos autors a determinar que molt probablement no es va mantenir gaire temps al front del bisbat atès que l'elecció no havia estat consentida ni aprovada pel papa (GRAU QUIROGA 2010, p. 79), contraposant-se als arguments que manifestava J. de la Canal i J. Boix i Pociello en referència als contactes entre el papat i aquest bisbe. Aquest últim afirma que la seva deposició va ser deguda a que «la imminent conquesta d'Ozca va fer perdre el favor del qual gaudia i va renunciar al càrrec» (BOIX I POCIELLO 1998, p. 74-75).

2.2.2. Ponç de Roda i Barbastre

Ponç (1097-1104) va ser escollit bisbe pel poble de Roda amb aprovació reial l'any 1097, i confirmat a Roma per Urbà II.³³ El nou bisbe va mantenir una estreta relació d'amistat amb Pere d'Andouque o Rodez, antic monjo de Conques i bisbe de Pamplona.³⁴ També amb l'abat Frotard de Saint-Pons-de-Thomières, qui era llegat papal als territoris d'Aragó. Es creu que la seva elecció a la mitra rotense és en part deguda a la

³² J. Boix i Pociello afirma que és un personatge molt vinculat als nobles de Sobrarb i al comte Sanç Ramírez de Ribagorça: BOIX I POCIELLO 1998, p. 74-75.

³³ Villanueva 1851a, ap. 67. També KEHR 1946, p. 135, DURÁN GUDIOL 1965, p. 46, GRAU QUIROGA 2010, doc. 108.

³⁴ L'origen d'aquest bisbe ha estat sempre un debat controvertit. Tant P. Kehr com A. Duran Gudiol el situen com a procedent de Saint Ponç de Thomières, veure: KEHR 1946, p. 118 i 146; DURÁN GUDIOL 1962, p.79. En canvi J. Barthès el situa com a procedent de Sainte-Foy de Conques. Veure: BARTHÈS 1997, p. 352. A. Ubieto Arteta, de manera errònia, determina que Pere d'Andouque o Rodez era canonge de Roda abans de ser nomenat com a bisbe de Pamplona l'any 1083, errada que s'ha vist repetida en diverses publicacions posteriors. Veure UBIETO ARTETA 1948, p. 299-324.

influència d'aquest últim personatge (DURÁN GUDIOL 1994, p. 31). També mantingué vincles molt estrets amb el papat i amb Pere I d'Aragó. El mateix any de la seva elecció assisteix al concili reformista que es celebra a Girona sota la presidència del arquebisbe de Bernat de Toledo (MARCA 1688, doc. 474).

Pere I d'Aragó, Sobrarb i la Ribagorça portarà a terme una política molt activa d'expansió de territoris vers el sud. La seu episcopal de Jaca, a partir de la conquesta d'Osca l'any 1096, s'havia traslladat a aquesta ciutat, i aspirava a l'adjudicació de nous territoris per la seva diòcesi. Anteriorment Gregori VII, l'any 1078, havia promès la ciutat de Barbastre a Osca, tot i que després canvia de parer i la concedeix a Roda (BARTHÈS 1997, p. 352). L'11 de maig del 1098, el bisbe Pere d'Osca obté una butlla d'Urbà II que torna a la primera decisió de Gregori VII.³⁵ Per la seva banda, la seu d'Urgell, en vista de la conquesta de territoris va reclamar al papat els antics privilegis sobre la diòcesi de la Ribagorça. L'any 1099 el bisbe Ot aconseguirà el reconeixement papal i reclamarà la submissió de Roda d'Isàvena als seus interessos.

Aquesta circumstància va causar que el bisbe de Roda viatgés a Roma amb el suport del rei Pere I,³⁶ juntament amb l'abat Frotard de Saint Pons de Thomières, per tal de recuperar els territoris als que aspiraven Osca i la seu d'Urgell, i aconseguir la confirmació dels nous límits i possessions de Roda. El monarca aragonès, protector del bisbat de Roda d'Isàvena per influència de Frotard, reclamarà que les terres de Barbastre, Monzó, Alquèssar, Chalamera i Almenar siguin donades a Roda (IGLESIAS COSTA 2001, p. 177). Ponç, gràcies al favor reial i al recolzament del llegat papal, va aconseguir la confirmació de béns per a la seva seu. La finalitat del bisbe rotense, compartida amb el monarca Pere I, era la de traslladar primer la seu a Barbastre i posteriorment a Lleida.

Per tal de solucionar la qüestió dels límits territorials, el papat adoptarà a partir d'aquest moment la llegenda dels antics bisbes de la seu visigòtica de Lleida fugits a Roda a causa de la invasió sarraïna, fomentant en conseqüència el fet que aquesta última fos la legítima successora dels futurs territoris a conquerir (GRAU QUIROGA 2010, doc.

³⁵ La butlla de Gregori VII és publicada per DE AYNSA 1619, p. 330. Veure també DE HUESCA 1807, p. 133.

³⁶ El mateix any, prèviament a l'anada de Ponç a Roma, el monarca havia fixat quins eren els límits de Barbastre i havia assignat al bisbe Ponç totes les dècimes i primícies. Veure VILLANUEVA 1851a, ap. 69, GRAU QUIROGA 2010, doc. 104.

109).³⁷ El bisbe Ponç aconsegueix d'aquesta manera acabar amb les aspiracions del bisbe d'Urgell Odó. Urbà II va adreçar al bisbe urgellès una dura carta on va dictaminar que, sota pena d'excomunicació, es deixessin estar els afers de Roda per sempre més.³⁸ El mateix papa, abans de morir l'any 1099, va confirmar els privilegis pel futur trasllat de seu a Barbastre (VILLANUEVA 1851a, p. 149), i en conseqüència Ponç va intitular-se bisbe de Roda-Barbastre, tot i que encara no s'havia conquerit la nova seu. Aquests privilegis van ser confirmats un any després pel nou papa Pasqual II a través de la butlla "Egregias quondam" realitzada al Laterà el 26 d'abril de 1100, on es disposava que s'instal·lés a Barbastre la càtedra episcopal de Roda (GRAU QUIROGA 2010, p. doc. 111).³⁹

La definitiva conquesta de Barbastre va produir-se el 18 de octubre de l'any 1100 i set mesos després, el 5 de maig de l'any 1101, Ponç consagrarà la reconvertida mesquita major de Barbastre en honor a santa Maria i sant Vicenç, i als sants Corneli, Esteve, Calixte, sant Cosme i Damià. L'acte solemne serà presidit pel rei Pere I d'Aragó Sobrarb i la Ribagorça, amb la assistència dels bisbes Pere d'Andouque de Pamplona, Esteve d'Osca i Berenguer de Barcelona, i els abats Frotard de Saint-Pons-de-Thomières, Ramon de Sant Salvador de Leire, Pons de San Victorián de Asan, Galindus d'Alquèssar i Pere d'Àger, en presència dels personatges nobles del regne.⁴⁰ El monarca en motiu de la consagració, realitzarà un decret de dotació establint la constitució i ordenació episcopal de Barbastre, on també es recopilen els diversos privilegis reials i pontificis i es tornen a adjudicar els termes de la futura diòcesi de Lleida (GRAU QUIROGA 2010, doc. 120).⁴¹

En el repartiment que va dur a terme Pere I, a l'abat de Sainte-Foy de Conques li va ser entregada una mesquita a Barbastre per la fundació d'un priorat, als monjos de St. Gil de Provença se'ls va concedir l'església de Santa Eulàlia de la mateixa ciutat i a Saint

³⁷ Prèviament publicat per DE LA CANAL 1836, ap. 13 i VILLANUEVA 1851a, ap. 45.

³⁸ M. Iglesias afirma al respecte que: "Las pretensiones de Urgel eran radicalmente atajadas mediante una carta personal del Papa al obispo san Odón reprendiéndole por la osadía de exigir obediencia y sumisión de los obispos vecinos sin ser metropolitano y ordenándole dejara al obispo de Roda gozar en paz de cuanto poseía de tiempo atrás. El santo urgelitano se plegó sin más a la decisión papal y selló su reconciliación con el de Roda. Pocos meses después los encontramos juntos consagrando la iglesia de Guisona". Veure IGLESIAS COSTA 2001, p. 177. La carta és inclosa al f. 193r del BPT Ms. 26. Publicada per MANSILLA 1955, p. 60-61, també GOERING 2009, p. 23, n.66.

³⁹ Document publicat per VILLANUEVA 1851a, ap. 37.

⁴⁰ VILLANUEVA 1851a, ap. 71 i 72.

⁴¹ VILLANUEVA 1851a, ap. 70.

Pons de Thomières se li va entregar el monestir de Sant Pere el Vell. Tanmateix, Osca no va rebre res. Segons A. Durán és aquest període el de màxima aflluència dels clergues francesos a la cort, conseqüència de la influència exercida per l'abat Frotard de Thomières, circumstància que promou la rebel·lió dels bisbes autòctons, el principal Esteve d'Osca. Segons aquest autor:

El hecho de que Esteban se enfrentara a Pedro I, a mi entender, no puede ser explicado con una simple postura personal, siendo preciso considerarlo exponente o portavoz de una parte importante de la clerecía del país (...) sospecho que el clero indígena no estuvo de acuerdo con la política eclesiástica de inspiración francesa, llevada a cabo por Pedro I.

DURÁN GUDIOL 1994, p. 32.

Els enfrontaments amb Osca i en particular amb el bisbe Esteve comportaran greus conseqüències als futurs bisbes de Roda i Barbastre.

La documentació situa al bisbe Ponç realitzant una intensa activitat de consagració d'esglésies per aquest període. Principalment consagrarà temples als nous territoris de la Llitera i el Cinca: Santa Maria de Monsó (1098), Santa Cecília de Fontova (1103), Sant Bartomeu de Calassanç (1103), Sant Esteve de Lkert (UBIETO ARTETA 1951, doc. 126 i 128).⁴² També, però, el trobem juntament amb Pere de Pamplona consagrant l'església del monestir de Leire (1098) o un altar a Sainte-Foy de Conques (1100) a partir de les relíquies que havia obtingut durant el seu viatge a Roma.⁴³ Un document interessant que es conserva d'aquest bisbe és un qüestionari enviat al cardenal Albert de Santa Sabina, el qual conté una sèrie de dubtes respecte a les seves obligacions episcopals.⁴⁴ Finalment Ponç es retirarà l'any 1104 al monestir de Saint-Bertrand de Comminges, on morirà el mateix any.

⁴² Sobre les diferents consagracions veure BOIX I POCIELLO 1998, p. 75 – 80.

⁴³ BOIX I POCIELLO 1998, p. 75, IGLESIAS COSTA 1992 [1987], p. 103, doc. 112

⁴⁴ DURÁN GUDIOL 1965, p. 49, GOERING 2009, p. 25-28. La carta es conserva copiada al foli 200 - 201v del *Liber Tarraconensis* (BPT MS. 26).

2.2.3. Ramon Guillem de Roda i Barbastre

L'origen de Ramon Guillem és conegut gràcies a que ens ho indica l'ofici copiat al manuscrit ACL RC_0029, on s'assenyala que prové d'Ariège. J. Boix i Pociello afirma que podria ser fill dels comtes de Tolosa Guillem V i Matilde (BOIX I POCIELLO 1998, p. 80). Abans de ser bisbe de Roda i Barbastre va professar al monestir de Saint-Antonin de Frédelas. Al voltant del 1100 passa a ocupar el càrrec de prior de la canònica de Saint-Sernin de Toulouse, escollit pels canonges d'aquesta.⁴⁵

L'elecció de Ramon com a bisbe ha sigut àmpliament estudiada per A. Durán Gudiol, qui compara les diferents notícies proporcionades per la *Vita Sancti Raimundi* i el seu ofici referents a aquesta qüestió, ambdós texts editats per J. Villanueva a partir del breviari Rotense ACL RC_0029 (VILLANUEVA 1851a, p. 314-321 i 321-329). Segons la *Vita Sancti Raimundi*, mort Ponç l'any 1104, els canonges de Roda, qui havien de nomenar el seu bisbe a Barbastre, van escollir Ramon Guillem amb el vist-i-plau del rei Pere I. Ramon Guillem, de camí a ocupar la càtedra es va veure sorprès per la mort de Pere I i la proclamació com a rei d'Alfons el Batallador. Ramon, tanmateix, va ser convençut d'ocupar la càtedra i va ser escollit bisbe a la catedral de Barbastre, on amb posterioritat va ser consagrat per Bernat, arquebisbe de Toledo i llegat pontifici. L'ofici narra unes circumstàncies semblants, tot i que amb alguns matisos: s'atribueix l'elecció de Ramon Guillem als canonges de Barbastre, qui haurien enviat una delegació a Tolosa per tal de convèncer Ramon per anar a Barbastre, sense comunicar-li'n el motiu principal. Una vegada arribats a Barbastre mor Pere I i es proclama rei Alfons. Els canonges de Barbastre van acudir a la cort d'aquest on van proclamar Ramon bisbe de Barbastre amb el consentiment reial. Posteriorment, Ramon Guillem va ser portat a Barbastre on va ser entronitzat a la càtedra.

Durant els primers anys de l'episcopat Ramon Guillem es dedicarà sobretot a l'activitat pastoral i a imposar els preceptes de la "libertas ecclesiae" a la seva diòcesi. La documentació el situa consagrant les esglésies de Ru (1104), Aler (1105), l'altar de sant Agustí de Roda (1107), Fornells (1108), Viu de Llevata (1108) i un altar a Alquèssar (1113). Posteriorment però, el seu mandat es veurà enterbolit pels enfrontaments amb

⁴⁵ KEHR 1946, p. 146, DURÁN GUDIOL 1965, p. 55

les diòcesis veïnes, tant amb Ot d'Urgell com amb Esteve d'Osca, qui comptava amb el suport del nou monarca Alfons el Bataller.⁴⁶

En referència als problemes amb la seu d'Urgell s'han conservat dues cartes escrites pel papa Pasqual II dirigides a Ot d'Urgell, les quals donen a entendre que aquest no respectava els límits del nou bisbat de Roda-Barbastre, ja que actua als territoris de la futura diòcesi de Lleida, acceptant, a més a més, un canonge de Roda que havia estat excomunicat per Ramon Guillem, no respectant per tant l'autoritat del bisbe de Barbastre. En ambdues cartes el papa exigeix Ot, sota pena d'excomunicació, a abandonar les pretensions sobre els territoris de Barbastre i a respectar-ne els límits, així com les decisions del seu bisbe (GRAU QUIROGA 2010, docs. 161 i 162).⁴⁷

Els enfrontaments amb Osca van ser més hostils. Els nobles de Barbastre, instigats per Esteve d'Osca, es van rebel·lar contra Ramon Guillem, negant-se a satisfer la dècima episcopal. Ramon, en conseqüència, va obtenir un nou privilegi de Pasqual II, datat a Roma l'any 1110, confirmant les possessions que Pere I havia fet al predecessor Ponç, i on es feia èmfasi en quins eren els límits territorials de la diòcesi i quins els monestirs que en depenien, tal i com ja havia dictaminat Urbà II, reclamant, a més a més, obediència a tots aquells que torbessin la pau de la diòcesi sota pena d'excomunicació (GRAU QUIROGA 2010, doc. 151).⁴⁸ La resposta del bisbe Esteve no es va fer esperar, i aquest, desobeint el privilegi papal i reclamant els drets que li conferia la butlla de Gregori VII, va expulsar de manera violenta Ramon Guillem de la seu de Barbastre i va incorporar els territoris situats entre el Cinca i Alcanadre a la diòcesi d'Osca.⁴⁹

⁴⁶ N. Grau Quiroga, seguint les conjectures de A. Durán Gudiol, determina que l'enemistat entre Alfons i Ramon era fruit del rebuig del primer vers els eclesiàstics francesos que havien ocupat posicions privilegiades durant el regnat del seu pare (GRAU QUIROGA 2010, p. 99). R. de Huesca en canvi afirma que l'enemistat amb el rei és deguda principalment a que Ramon Guillem no volia participar en afers de guerra, tal i com afirmava Oleguer de Tarragona en la carta enviada a Inocenci II (DE HUESCA 1807, p. 135 i ap. 19).

⁴⁷ J. Pasqual afirma que ambdues cartes corresponen a l'any 1110. PASQUAL 1785, p. 115. Veure també DE HUESCA 1807, p. 127- 131 i ap. 15 i 16.

⁴⁸ Veure DE HUESCA 1807, p. 184.

⁴⁹ L'expulsió és narrada al documents "Extulisti Frater" de Pasqual II, una carta dirigida a Esteve d'Osca. Publicat per MANSILLA 1955, p. 63. També s'explica a la carta que envia sant Oleguer a Inocenci II inclosa al Breviari Rotense (ACL RC_0029, f. 168), publicat per DE AYNSA 1619, p. 318, FLOREZ 1775, ap. XX, DE HUESCA 1807, ap. 19, DE LA CANAL 1836, ap. 18, MANSILLA 1955, doc. 67, GRAU QUIROGA 2010, doc. 266, NIETO CALLÉN 2011, p. 189. També es narra l'"Officium Beati Raimundi" (Breviari Rotense, ACL RC_0029, f. 168v-201), publicat per VILLANUEVA 1851a, ap. 58).

En conseqüència, Ramon tornarà a la seu de Roda, on el situa la documentació l'any 1116 (GRAU QUIROGA 2010, doc. 157). El papa Pasqual II, abans de morir l'any 1118, enviarà sengles cartes al bisbe d'Osca i al rei Alfons II, per tal de solucionar la situació, reclamant els territoris usurpats a Roda-Barbastre i el reconeixement a l'autoritat del seu bisbe. A Esteve li atorgarà un termini de dos mesos per desistir de les seves pretensions, sota pena d'excomunicació.⁵⁰ Els documents no van tenir cap efecte, i poc després trobem al nou papa, Gelasi II, reclamant a Esteve d'Osca que retorni al bisbe de Roda-Barbastre el que era seu.⁵¹ Posteriorment li enviarà també un avís el papa Calixte II, qui finalment va haver d'excomunicar al bisbe i cessar-lo dels seus poders. Tot i així, per demanda del rei Alfons I, el papa va atorgar a Esteve la oportunitat de refer els seus actes davant del bisbe de Pamplona (DE HUESCA 1796, ap. IV). El bisbe d'Osca no va acudir i tampoc es va redimir de les faltes comeses fins dos anys després de la mort de Ramon Guillem, quan va anar a Roma cercant la compassió del nou papa, Honori II, qui finalment li va retornar la seva seu l'any 1128 (DE HUESCA 1807, p. 139). Tanmateix, Esteve, qui va morir en batalla l'any 1130, no va retornar mai els territoris usurpats i el conflicte amb Osca encara viurà moments àlgids durant el govern del següents bisbes rotenses.

Després de la seva expulsió de Barbastre Ramon Guillem es documenta l'any 1118, durant la conquesta de Saragossa, al sud de França al costat del papa Gelasi II, qui mor l'any següent. Al febrer de l'any 1119 el bisbe rotense es documenta a l'església del castell de Rutilans a Foix, i al juny del mateix any a Tolosa, juntament amb Calixte II (DEVIC, VAISSETTE, DU MÈGE 1841-1842, vol. V, col. 873). Tornat a Roda d'Isàvena, Ramon Guillem incrementarà la seva activitat pastoral. L'any 1121 va consagrar la església de Santa Maria i Sant Climent de Merlí, l'any 1123, la cripta del monestir d'Alaó, i les esglésies de Santa Maria i Sant Climent de Taüll, el 1124 l'església de Sant Sadurní del Mall (1124), i l'any 1125 dedica l'altar de la cripta de Roda d'Isàvena.

Davant l'obstinació d'Esteve, el bisbe Ramon va fer una aproximació per tal de guanyar-se el favor reial, consentint el trasllat de part de les relíquies de sant Valeri a la nova catedral de Saragossa, ciutat conquerida per Alfons I l'any 1118. Ramon Guillem

⁵⁰DE HUESCA 1796, p. 163-164, DE HUESCA 1807, ap. 17, DE LA CANAL 1836, ap. 15, VILLANUEVA 1851a, ap. 40.

⁵¹ Carta al bisbe d'Osca "Te ipse frater" (MANSILLA 1955, p. 74).

accepta la demanda de les relíquies del nou bisbe Pere de Saragossa i disposa el trasllat del braç de sant Valeri a aquella ciutat, la qual finalment es va realitzar a l'octubre de l'any 1121.⁵² R. de Huesca situa a Ramon al costat del rei durant els intents de conquerir la ciutat de Lleida l'any 1123 (DE HUESCA 1807, p. 145), i sabem que segurament el bisbe acompanyava al monarca durant la campanya de la conquesta de la ciutat de Còrdova, ja que així ho narra la seva "vita" copiada al manuscrit ACL RC_0029. Durant la campanya va emmalaltir de gravetat, i, tot i que va poder retornar fins a Osca, mai va poder arribar a Roda, morint al monestir de San Pere el Vell d'aquesta ciutat el 21 de juny de l'any 1126.

Immediatament després de la seva mort se li van atribuir diferents i nombrosos miracles.⁵³ A la carta d'Oleguer de Tarragona dirigida a Inocenci II s'afirma que és a partir de la manifesta santedat del bisbe que Alfons I va confessar les injustícies que havia comés en contra de sant Ramon i la seva diòcesi de Barbastre, restituint els antics privilegis al successor del sant, el bisbe Pere (DE HUESCA 1807, p. 149), qui fou bisbe entre les anys 1127 i 1134. A partir de les diverses donacions del successor al tron, Ramir II, tenim coneixement que Ramon Guillem era proclamat a Roda com a beat "dono ad Deo et Sancto Vincencio et beato Raimundo" l'any 1134 (Grau Quiroga 2010, doc. 213), i l'any següent, el 1135, ja era proclamat com a sant: "ad honorem Dei et Sancti Vincencii et Sancti Raimundi" (GRAU QUIROGA 2010, doc. 214). La seva "vita", tal i com narra el seu escriptor Elies al pròleg d'aquesta, fou escrita per encàrrec del bisbe Gaufred en algun moment després de l'any 1136, quan aquest succeirà a Ramir II al front de la mitra episcopal.⁵⁴ R. de Huesca, seguint el recull documental de la Societat dels Bolandistes, afirma que Roma el va canonitzar com a sant deu anys després de morir en base a la "vita" escrita per Elies. Si tenim present aquesta dada, la "vita" s'hauria escrit consegüentment l'any 1136. Tanmateix, aquesta fet és posat en dubte pel mateix autor, qui afirma que aquest interval de temps és massa breu i que el còmput dels Bolandistes és erroni (DE HUESCA 1807, p. 151).

⁵² La translació del braç de sant Valeri l'any 1121 és publicada a partir de breviaris de Saragossa per TAMAYO SALAZAR 1658, p. 600, vol. V.

⁵³ G. de Sesé, llibre 2 cap. 39 i 59 en narra 6 de diferents. Veure NIETO CALLÉN 2011. També DE AYNSA 1619, p. 322.

⁵⁴ R. de Huesca, seguint les suposicions de D. de Aynsa y G de Sesé, afirma que probablement Ramon Guillem ja fou canonitzat com a sant per Oleguer de Tarragona, qui va morir l'any 1137. Veure DE HUESCA 1807, p. 150.

2.2.4. Pere Guillem de Roda i Barbastre (1127? - 1134), Ramir II (1134-1135) i Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143).

Pere Guillem de Roda i Barbastre va ser el successor de Ramon Guillem. Apareix per primera vegada a la documentació consagrant l'església de Tolva l'any 1130 (GRAU QUIROGA 2010, p. doc. 189). Tal i com determina M. Iglesias la procedència d'aquest bisbe és controvertida. R. de Huesca, tot seguint les cròniques elaborades a Alaó, afirma que és monjo de San Victorian de Asan, mentre que altres historiadors sostenen que era monjo de Sant-Pons-de-Thomières. J.M. Lacarra afirma que procedeix de Irache (Navarra), (LACARRA 1945, p. 201, n. 215).

A la consagració de l'església de Tolva el nou bisbe és acompanyat d'Oleguer de Tarragona i del bisbe Ramon de Vic, i la consagració comptarà amb la presència del rei Alfons I, gest significatiu ja que aquesta església era considerada en aquest moment com la antiga seu visigòtica d'Hictosa.

Amb el nou bisbe van continuar les disputes sobre els territoris de Barbastre. Després de la mort d'Esteve d'Osca al 1130 el va succeir a la mitra un canonge de Roda, Arnald. El problema de Barbastre es va plantejar a Pamplona, on es reuní la cúria reial l'any 1133. Pere Guillem va aportar les butlles papals i privilegis reials, i Arnald d'Osca, davant les evidències, va retornar els territoris situats entre el Cinca i Alcandre usurpats per Esteve d'Osca a Ramon Guillem (DURÁN GUDIOL 1994, p. 57). Ambdós bisbes van morir l'any següent en l'ofensiva contra Fraga.⁵⁵ El rei, al seu torn, va ser ferit de gravetat, morint poc després durant la tornada a Osca.

Des d'agost del 1134 apareix citat a la documentació com a bisbe electe de Roda i Barbastre Ramir II, germà d'Alfons I, qui serà coronat rei un any després (GRAU QUIROGA 2010, p. 44). Tot i així, encara signarà com a bisbe electe durant l'any 1135. El seu origen és ben conegut. Va ser ofert pel seu pare Sanç Ramirez al monestir de Saint Pons de Thomières, on va ser educat. Va ser abat del monestir de Sahagún i bisbe electe de Burgos i Pamplona abans de ser-ho de Roda (BALAGUER SÁNCHEZ 1962, p. 39-72).

⁵⁵ Durant el setge de Fraga el bisbe Pere Guillem fa testament i farà donació a Sant Vicenç de Roda de l'església de Santa Maria de Terrantona, juntament amb altres possessions. DE LA CANAL 1836, p. 278-279.

Les donacions del bisbe-rei a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena seran molt generoses: al 1134 farà donació de la vila i l'església de Muro Major,⁵⁶ i de Sant Martí de Caballera,⁵⁷ així com de tres clavers (Pere Galin, Mir Galin i Bonuz Vital), unes cases,⁵⁸ i unes heretats a Montclús i Samitier.⁵⁹ L'any següent realitzarà les donacions de “illa carnizaria”, “ipsa plaza de ipso Castellare” i “ipsa mea vinea vetera” a Jaca, a més de confirmar que “ipsa ecclesia Sancti Vincencii potuerit acquirere in ipsa villa Iacce [...], totum sit francum et ingenuum et libertum et securum” (VILLANUEVA 1851a, ap. 75). També al 1135 realitzarà una donació pro-ànima a Sant Vicenç de Roda d'una heretat ubicada a Tierrantona (GRAU QUIROGA 2010, doc. 217), així com de l'església, el castrum i la villa de Troncedo (GRAU QUIROGA 2010, doc. 218), i la confirmació de la propietat sobre l'església de Besians (GRAU QUIROGA 2010, doc. 220). L'any següent, al 1136, donarà a Sant Vicenç el castrum i la vila de Fonz (GRAU QUIROGA 2010, doc. 221) i l'església de Benabarre (VILLANUEVA 1851a, ap. 377). A més a més, al juny de l'any 1135, va confirmar l'hegemonia de Sant Vicenç de Roda sobre l'església de Barbastre, confirmat totes les seves possessions segons havien establert les diverses butlles papals i els anteriors privilegis reials.⁶⁰

El 25 de juny de 1135 finalment renunciarà al bisbat nomenant com a substitut Gaufred, monjo del monestir de Sant Pere el Vell d'Osca, el qual pertanyia a Saint Pons de Thomières, sol·licitant la confirmació del metropolità i arquebisbe de Tarragona Oleguer (BARTHÈS 1997, p. 378)

Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143), triat per Ramir II, era prior del monestir de Santa Cecília que depenia de Saint Pons de Thomières, monjo per tant d'aquest monestir, i havia exercit com a prevere i capellà del rei quan aquest era infant.⁶¹ L'any 1136 el clergat i el poble de Roda dirigeixen una carta a Oleguer de Tarragona confirmant que havien triat a Gaufred com a bisbe, demanant la seva consagració.⁶² Un

⁵⁶ UBIETO ARTETA 1988, doc. 10. També GRAU QUIROGA 2010, doc. 210.

⁵⁷ GRAU QUIROGA 2010, doc. 211

⁵⁸ VILLANUEVA 1851a, ap. 73, UBIETO ARTETA 1988, doc. 9, GRAU QUIROGA 2010, docs. 212 i 213.

⁵⁹ VILLANUEVA 1851a, ap. 74

⁶⁰ DE LA CANAL 1836, ap. 22, VILLANUEVA 1851a, ap. 46.

⁶¹ DURÁN GUDIOL 1965, p. 97, BALAGUER SÁNCHEZ 1962, p. 55 i 62.

⁶² VILLANUEVA 1851a, ap. 76: “clerus et populus Barbastrensis sive rotensis ecclesiae... elegimus nobis pontificem Gaufridum”. DURÁN GUDIOL 1965, p. 97-98.

document posterior enviat al papa Inocenci II per l'arquebisbe, revela que Oleguer no va poder consagrar a Gaufred com a bisbe per la interferència exercida pel nou bisbe d'Osca Dot.⁶³

El successor d'Arnald a la mitra d'Osca, Dot, probablement procedent del monestir de San Juan de la Peña, aprofitant la vacant que havia deixat Ramir II a Roda va reclamar la devolució de l'església de Barbastre l'any 1136. El bisbe va aconseguir un mandat d'Inocenci II reconeixent el dret del bisbat d'Osca sobre els territoris situats entre el Cinca i l'Alcanadre, considerant apòcrifes les butlles precedents d'Urbà II i Pasqual II (DURÁN GUDIOL 1994, p. 63). Inocenci II va ordenar la devolució a Osca de les esglésies de Barbastre, Alquèssar, Gistaín i Belsa. Gaufred va ser consagrat com a bisbe de Roda el mateix any (IGLESIAS COSTA 2001, p. 189).

Pocs després, al 1139, Dot va expulsar violentament a Gaufred de la seu de Barbastre, repetint-se la situació que s'havia viscut precedentment entre Ramon Guillem i Esteve (DURÁN GUDIOL 1994, p. 69-70).⁶⁴ Segons A. Durán i Gudiol l'any 1140, a partir de l'expulsió de Gaufred, el bisbe d'Osca començarà a intitular-se bisbe de Barbastre i Osca. Gaufred però, també continuarà nomenant-se bisbe de Barbastre, situació observada a la documentació entre els anys 1139 i 1140 (DURÁN GUDIOL 1965, p. 102).

A Roda, Gaufred promocionarà la construcció del claustre gràcies a les generoses donacions del seu predecessor, i portarà a terme diverses iniciatives per tal de canonitzar i estendre la devoció a les relíquies de sant Ramon, personatge amb qui segurament s'identificava al patir semblants situacions d'hostilitat. Va ordenar el trasllat de les relíquies del sant a una urna de marbre, així com la confecció de la "vita" i de l'ofici, celebrat el dia 21 de juny. Va fundar una confraria en honor al sant-bisbe i probablement també serà el promotor de l'allargament de l'espai de la cripta, per tal d'anivellar el presbiteri amb l'accés al nou espai claustral.⁶⁵

L'any 1140 es produeix la concòrdia entre els bisbes Gaufred i Pere Berenguer d'Urgell, sobre les esglésies de Roda als comtats de Pallars i Urgell. És un acord presidit

⁶³ PASQUAL 1785, p. 122, DE LA CANAL 1836, ap. 18.

⁶⁴ Duran informa que els detalls de l'expulsió de Gaufred es coneixen gràcies a la butlla posterior "Ne lites amicabili" d'Inocenci III del 17 de maig de 1203 i dirigida a García de Gudel, bisbe d'Osca. Veure DURÁN GUDIOL 1994, p. 69-70.

⁶⁵ Veure LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594

per Guillem, arquebisbe d'Arle i llegat pontifici, en presència dels comtes d'Erill i Pallars, els abats de Lavaix, i els clergues de les esglésies d'Urgell i Roda. El bisbe de Roda va cedir a Urgell totes les esglésies de les valls de Boí i el Baliera. La concòrdia només afectarà a aquests dos bisbes, donant peu a que els successors replantegessin la situació en el futur (PASQUAL 1785, p. 62). Gaufred va morir poc després a Roda, el 22 d'Octubre de l'any 1143.

2.3. Els anys d'esplendor (1149 - 1235): la seu episcopal de Roda, i la conquesta de Lleida.

Guillem Pere de Roda i Lleida (1143-1176) va ser el primer bisbe format a la pròpia canònica de Roda d'Isàvena. És escollit com a tal per decisió del capítol de la catedral l'any 1143.⁶⁶ L'any 1145 el bisbe viatjarà a Roma per tal d'exposar el cas dels territoris usurpats de Barbastre davant del papa Eugeni III, el qual promulgarà que Barbastre, Belsa, Gistau i Alquèssar passin definitivament a pertànyer a la diòcesi d'Osca (DE LA CANAL 1836, ap. 27), (DE HUESCA 1807, ap. 21).

Sota el govern de Guillem Pere es fa efectiu el trasllat de la seu a Lleida l'any 1149, passant aquest a intitular-se bisbe "ylerdensem ac rotensem". Tot i el trasllat, Roda d'Isàvena mantindrà la seva condició de catedral i el capítol no perdrà els seus drets episcopals, situació que continuarà fins a la primera meitat del s. XIII.

F. J. de la Canal situa al bisbe al costat de Ramon Berenguer IV durant la conquesta de Lleida (DE LA CANAL 1836, p. 164). N. Quiroga també ho afirma, destacant que Guillem Pere va ser un personatge important per la conquesta d'aquesta ciutat, no tan sols a nivell eclesiàstic, sinó també econòmic i militar. Pocs dies després de la conquesta de la ciutat, el 30 d'octubre de 1149, Ramon Berenguer IV va promulgar la *Carta Dotaciones Ecclesiae Ilerdensis* (SAINZ DE BARANDA 1850, ap. 1), en la qual concedia al bisbe Guillem Pere de Roda la mesquita major de Lleida, que es va consagrar a santa Maria, i els delmes i les primícies de tots els seus territoris. La mateixa autora afirma que el trasllat va suposar la pèrdua total de la rellevància política de la seu de Roda, destacant què:

El privilegio de Anastasio IV del 25 de marzo de 1154 por el que declaraba sufragáneos del metropolitano de Tarragona a los obispos de Gerona, Barcelona, Urgell, Osona (Vic), Tortosa, Zaragoza, Huesca, Pamplona, Tarazona y Calahorra, nombraba también a Lérida, no a Roda ni Barbastro y, por tanto, quedaba claro el definitivo emplazamiento de

⁶⁶ Tal i com especifica N. Quiroga, la nova regulació del II concili Laterense sobre les eleccions episcopals va venir a canviar el sistema d'elecció dels bisbes. L'establiment dels capítols catedralicis com a electors episcopals va provocar que a mitjans del s. XII els bisbes fossin escollits especialment entre el clergat. Això és el que succeeix a Roda amb el bisbe Guillem i el que succeirà posteriorment amb els primers bisbes de Lleida, escollits per capítol, on Roda hi tindrà una representativitat important (GRAU QUIROGA 2010, p. 80).

la sede. En las altas instancias eclesiásticas ya no se menciona para nada la concatedralidad que durante tiempo continuó proclamando el capítulo de Roda.

GRAU QUIROGA 2010, p. 101-102.

A Lleida es van traslladar les dignitats majors de Roda: els ardiaconats de Ribagorça, Benasc, Terrantona i Pallars, amb les rendes corresponents.⁶⁷ A Roda van quedar el prior major, el camerari, l'infermer, l'almoïner, i el sacristà, fet que va suposar una important pèrdua d'ingressos per la seu. S'han conservat dos documents que fan referència a la constitució i organització del capítol i dignitats de Lleida, la *Ordinatio Ecclesiae Ilerdensis* i la *Constitutio Cibaria* datats al 1168 (SAINZ DE BARANDA 1850, ap. 1 i 3). S'establia el nombre de canonges en 25, i quines eren les possessions de la mensa capitular, així com els delmes que havien d'aportar i les racions del refectori per cada canonge. Quatre anys més tard, al 1172, es testimonia un document establint les racions que s'havien de servir també als canonges de Roda quan aquests visitaven la catedral, situació que evidencia el protagonisme que té Roda d'Isàvena durant els primers anys de constitució de la catedral Ilerdense.

A més a més, els bisbes de Lleida freqüentaran i visitaran Roda, realitzant diverses donacions i promovent les devocions a l'antiga catedral. Una de les més significatives va ser la de l'any 1170, quan el bisbe Guillem Pere va presidir el trasllat del cos de sant Ramon a un sepulcre esculpit en pedra, el qual encara es conserva a la cripta central de l'antiga catedral.⁶⁸ El trasllat es va fer de manera solemne i el bisbe va reunir les personalitats més destacades del regne, amb la presència del ja monarca Alfons II, fill de Ramon Berenguer IV i els bisbes de Saragossa i Barcelona. Aprofitant l'ocasió el rei i els bisbes van sol·licitar a Guillem Pere el cap de sant Valeri, per tal de traslladar-lo a

⁶⁷ J. Villanueva afirma al respecte que: "De esta escritura y otras del siglo XI, se deduce que esta iglesia en la época de su grandeza, á mas de los oficios de Prior mayor, Prior claustral, Camarero, Enfermero, Hospitalero, Limosnero y Sacrista, que hoy se conservan, contaba, digo, en su clero al Abad de Alaon, Prior y Sacrista de Monzón, Abad de Barravés, Prior de San Martin de Cavallera, y otros; y á los Arcedianos de Ribagorza, Terrantona, Benasque y Pallas, al Precentor y acaso algunas otras dignidades: todas las cuales pasaron á la iglesia de Lérida en la traslación de 1149". (VILLANUEVA 1851a, p. 152). Observem però que entre els anys 1216 - 1225 es testimonia al canonge Dominicus de Stella o Statella signant els documents com a "rotensis precentor" (GRAU QUIROGA 2010, p. 566-567, doc. 404-406), personatge que després esdevindrà prior claustral (1217). Per a més informació consultar GRAU QUIROGA 2010, p. 122, n. 494.

⁶⁸ ESPAÑOL 1998, p. 177-187

Saragossa. A canvi de les relíquies Guillem assegurava l'agermanament entre Roda i la seu Saragossana, i la canònica de Sant Vicenç rebrà en compensació el castell i la vila de Montearruego, entre d'altres propietats. L'any 1174 el bisbe també va dotar la infermeria de Roda d'Isàvena (VILLANUEVA 1851b, p. 118).

Guillem Pere va morir el 17 de desembre de 1176 i va ser enterrat a la catedral de Lleida, a la capella de santa Maria.⁶⁹ El seu successor fou Berenguer de Roda i Lleida (1177-1191), fill de Ramon Berenguer IV i germà d'Alfons II, qui abans de ser bisbe fou abat del monestir de Montearagon. El seu episcopat fou breu atès que va ser nomenat arquebisbe de Narbona l'any 1191. Berenguer de Roda i Lleida va cedir la mitra a Gombald de Camporells de Roda i Lleida (1192-1205), bisbe format a l'escola rotense on havia entrat com a nen oblat, i deixeble de Guillem Pere. La documentació el situa com a rector de Santa Maria de Tamarit de Llitera (1169) i ardiaca major de la catedral de Lleida (1172) abans de ser escollit com a bisbe l'any 1192 pel capítol rotense i lleidatà i amb aprovació del poble.⁷⁰

Durant el seu episcopat es tornarà a plantejar la situació dels límits fronterers amb Osca. El papa va convocar a Roma els bisbes de Lleida i d'Osca, on Inocenci III va plantejar de resoldre la situació amb una concòrdia amistosa. S'arribarà al comú acord de cedir a Osca l'església de Barbastre amb tots els seus territoris, així com l'església d'Alquèssar, mentre que les esglésies de Belsa i Gistau van ser cedides a Lleida. La resta de les esglésies situades entre les valls del Cinca i l'Alcanadre es van repartir per mitjà d'una línia imaginària que dividia el territori en dos, passant per les localitats de Pertusa, Torres, la Perdiguera, Peralta, Montroi, Almerge i Fornells: les esglésies de la part baixa es van adjudicar a Lleida, i les de la part alta a Osca, amb excepció de les esglésies de Berbegal, Lagunarrota, Juverro i Caxcorba que es van assignar al bisbat d'Osca i les esglésies de Azlor, Alberola, Adavosca i Colungo que es van assignar a Lleida. La resolució es conserva en una butlla de l'any 1203 (DE HUESCA 1807, ap. 22), (VILLANUEVA 1851b, ap. 29).

⁶⁹ Consta que Gombald, futur bisbe, i deixeble de Guillem Pere, va sufragar el seu sepulcre a partir de les rendes obtingudes de Tamarit. VILLANUEVA 1851a, p. 118, BUSQUETA 1996, p. 15.

⁷⁰ Carta enviada a l'arquebisbe de Tarragona Berenguer de Vilademuls demanant la ordenació episcopal del bisbe de Lleida. Veure VILLANUEVA 1851b, p. 125

Gombald de Camporrells va ser el promotor de la nova catedral de Lleida, iniciant-se la construcció sota el seu episcopat l'any 1203. J. Lladonosa (1970, p. 98) determina com el bisbe va emprendre una política d'adquisicions, permutes i compres de terrenys per tal d'edificar el nou temple. Dos anys després morirà i serà nomenat bisbe Berenguer d'Erill de Roda i Lleida (1205-1235), qui prosseguirà amb les obres de la nova catedral. És un personatge pròxim a Jaume I, i els historiadors afirmen que tingué una gran influència sobre la seva formació. J. Zurita (1562-1580, llibre II, cap. 80) determina que va gaudir d'una gran consideració per part del monarca i que va ser un dels seus consellers més propers. Havia sigut abat del monestir de Saidí, relacionat amb el monestir d'Alaó, del qual també va ser protector.

Educat a Roda, on havia entrat com a nen oblat, va realitzar diverses accions per tal de dotar l'antiga seu rotense. L'any 1234 va regular les porcions que s'havien de concedir als canonges de Roda (VILLANUEVA 1851b, p. 133) i va consagrar l'altar principal de sant Vicenç, tot i que no se sap quina va ser l'actuació concreta del bisbe, qui probablement, pels mateixos anys, també va promocionar la construcció de la portalada de la canònica (LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594).

Berenguer d'Erill va ser l'últim dels bisbes a utilitzar el nom de Roda juntament amb Lleida en la seva designació, ja que a partir del seu successor, Pere d'Albalat (1236-1238), trobarem només la intitulació de "episcopus Ilerdensis" a la documentació. Berenguer d'Erill va morir en algun moment entre 1234 i 1236, i amb ell, els privilegis que tenien els canonges de Roda a Lleida. L'any 1236 es documenta el decret de nomenament de Pere d'Albalat (VILLANUEVA 1851b, ap. 30), qui estigué al front del bisbat de Lleida fins el 1238, quan va ser nomenat arquebisbe de Tarragona. Aquest personatge, mestre i sagristà lleidatà i molt lligat al monestir cistercenc de Poblet, va tornar a confirmar les porcions canòniques de la catedral, fixant-los en 25 un any després del seu nomenament (1237). Entre les diverses porcions que havien d'aportar els canonges lleidatans hi havia aquelles per la construcció de la catedral, i una nova porció, no documentada amb anterioritat destinada al "magistro scolarium qui in grammatica regat et doceat" (VILLANUEVA 1851b, p. 136-137). És possible que aquesta notícia ens estigui informant del trasllat i supressió definitiva de l'escola catedralícia rotense, ja que és sota Pere d'Albalat que deixen d'enregistrar-se magisters educats a Roda, documentant-se exclusivament magisters de Lleida. Un cop arquebisbe, i essent ja bisbe

Ramon de Ciscar (1238-1247), es va produir l'enfrontament entre el capítol de Roda i Lleida sobre el dret a elecció que tenien els primers sobre els segons, celebrant-se un procés l'any 1243 (VILLANUEVA 1851b, p. 144-145). Pere d'Albalat va sentenciar l'any següent que Roda ja no podia participar en l'elecció dels bisbes de Lleida acabant així amb aquest privilegi.⁷¹

Pere d'Albalat serà l'últim dels bisbes de Roda-Lleida registrats per la *Crónica d'Alaó Renovada* i el primer en abandonar la intitulació de "episcopus rotensis" (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 26).

⁷¹ Tal i com especifica J. Villanueva, la decisió de l'arquebisbe de Tarragona no va secundada, ja que a les següents eleccions dels bisbes de Lleida, els canonges de Roda encara hi tenien vot. Així es documenta a les decisions del 1247 del bisbe Pere i les de l'any 1308 del bisbe Ponç de Aquilaniu (VILLANUEVA 1851a, p. 145).

3. La Biblioteca i l'"scriptorium" de Roda d'Isàvena: construcció, reconstrucció i desconstrucció

3.1. Historia de la Biblioteca de Roda d'Isàvena: la construcció

La primera notícia sobre la presència de llibres a la seu de Roda d'Isàvena la devem a l'acta de dotació de la catedral de l'any 957, on es detalla la donació de diversos llibres litúrgics per la celebració dels oficis a la nova catedral. La breu notícia esmenta que Ramon III i la seva esposa Garsenda, promotors de Sant Vicenç de Roda, entre molts altres béns realitzen la donació de «IIIes libros, missale, lectionario atque antiphonario», que devien d'entrar a formar part del patrimoni de béns materials de la catedral com a llibres de tresor.⁷² L'equipament litúrgic que acompanya la donació de llibres és certament modest, i alguns autors l'han qualificat de "pobre", determinant que molt probablement la minvada donació responia a un formalisme per tal de legalitzar una situació que ja funcionava de feia 70 anys (GALTIER MARTÍ 1981, p. 124; GRAU QUIROGA 2010, p. 50). Tal i com afirma R. d'Abadal «El document (l'acta de dotació) [...] s'ha presentat com la carta fundacional del nou bisbat de Roda, quan en rigor no és més que l'acta de dotació de l'església d'aquesta minúscula ciutat [...]; el bisbat ja existia i fa estona que l'anem historiant» (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 183, vol. I).

Els diversos autors que s'han ocupat d'alguns dels còdexs produïts a la biblioteca de Roda no es posen d'acord en establir una datació per l'inici de les activitats de l'antic *scriptorium*. A. Mundó afirma que l'escriptori de Roda cal considerar-lo, dins el panorama de la cultura artística escrita dels comtats catalans, com un "apèndix" de l'escriptori de la Seu d'Urgell (1994, p. 140), afirmació que considerem poc afortunada després de l'estudi en detall del seu fons.

⁷² ACL, Fons de Roda d'Isàvena, carpeta 14, núm. 1008, R-853; ACL RC_ 0018, ff. 2-3; ACL, Fons de Roda d'Isàvena, carpeta 7, n° 439, R-315; ABAD Y LASIERRA 1772b, ff. 181-182; DE MARCA 1678, ap. 95, cols. 875-876; PASQUAL 1785, ap. 6, p. 55-56; DE LA CANAL 1836, vol. XLVI, ap. 3, p. 229-230; VILLANUEVA 1851a, ap. 44, p. 293; SERRANO Y SANZ 1912, p. 467-468; YELA UTRILLA 1932, p. 81-83; ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 168, p. 371-372; IGLESIAS 1993, p. 125-126; ORDEIG I MATA 1997-2004, vol. II, doc. 75; CATALUNYA ROMÀNICA 1996, p. 388; GROS I PUJOL 2007a, p. 339-356; GRAU QUIROGA 2010, doc. 1, p. 299.

J. Boix i Pociello suggereix que, fins a la seva formació, la biblioteca catedralícia fonamentalment es va proveir de llibres dels monestirs que depenien de la nova formada seu episcopal. Determina que l'escriptori i la biblioteca van crear-se en el canvi de segle X al XI, producte de la crisi que van patir els monestirs, fet que afavorirà el desenvolupament d'un escriptori propi a la catedral (BOIX I POCIELLO 1996, p. 441). L'autor resol que principalment es poden observar dues etapes en l'evolució del patrimoni librari i la formació de l'escriptori rotense. La primera, des de la seva creació, pels voltants de l'any 1000 fins l'any 1063, i la segona des del 1063, fins al trasllat definitiu a Lleida l'any 1149. Aquesta periodització és establerta a partir de la suposada reorganització portada a terme pel bisbe Salomó de Ribagorça (1068?-1075), antic monjo de Ripoll. Segons aquest mateix autor l'escriptori viurà un moment d'esplendor durant la primera meitat del segle XII, coincidint amb l'elaboració dels cartorals, un datat vers l'any 1090, actualment perdut, i l'altre datat pels voltants de l'any 1130 (ACL Ms. RC_0018), mal conservat i en estat fragmentari.

Tot i que no estem en desacord amb la contextualització proposada per J. Boix i Pociello, caldria matisar alguns aspectes i realitzar algunes consideracions. Tal i com el mateix autor afirma a la tesi doctoral (BOIX I POCIELLO 2005, v. I, p. 301) la major part dels primers llibres arribats a Roda devien d'originar-se a la Seu d'Urgell. Que els primers llibres de Roda procedissin d'aquesta seu creiem que té a veure amb el propi origen del bisbat de la Ribagorça, el qual es va crear amb dependència eclesiàstica (que no política) d'Urgell, i sota el beneplàcit de l'arquebisbat de Narbona. Els primers bisbes ribagorçans van mantenir estrets vincles amb els bisbes d'Urgell, i la historiografia ha remarcat la bona relació existent entre el bisbe Aimeric de Ribagorça (977-1015) i el bisbe Sal·la d'Urgell (981-1010) (VILLANUEVA 1851a, p. 278-283). En favor de l'argument sobre la procedència urgellesa dels primers manuscrits de Roda comptem amb els estudis de J. Barriga, qui determina que un dels principals còdexs de la seu rotense, el Pontifical (ACL Ms. RC_0036), es podria datar i establir sota el bisbat d'Aimeric, vers l'any 1000, atès que hi troba semblances cal·ligràfiques amb manuscrits procedents de l'episcopat de Sal·la (BARRIGA PLANAS 1975, p. 85-90).

No podem determinar fins a quin punt els diversos monestirs de la zona podrien haver proveït la seu catedralícia dels primers llibres litúrgics, tal i com afirma J. Boix i Pociello, perquè no hem conservat cap evidència per poder constatar aquest fet. Tampoc

disposem de cap referent o documentació amb dades entorn la formació dels diversos preveres⁷³ i escribes ribagorçans⁷⁴, ni testimoni de les escoles on possiblement aquests es van educar. Tanmateix, els documents i diplomes preservats conserven diverses evidències de noms d'escribes preveres vinculats amb un entorn monàstic (seria el cas dels diplomes d'Alaó o Ovarra per exemple).⁷⁵

Tot i que no podem afirmar amb certesa si en aquests moments la seu ribagorçana tenia escriptori propi, o la quantitat de manuscrits produïts als monestirs, sí que es pot establir una elevada presència de llibres a les diverses esglésies de la diòcesi a partir de la intensa activitat pastoral que es portava a terme a la regió. Es testimonien notícies de còdexs en diverses actes de dotació ribagorçanes abans de l'any 1000, com per exemple aquells mencionats a la consagració de l'església de Santa Maria de Güell presidida pel bisbe navarrès Jacob (996), que és dotada amb 10 llibres: «Ydeo yam dictus Oriolus cum congugem suam Chenoni et prolis concedimus ad domum Sancte alme Marie virginis ad die consecracionis sue, libros X: antifonarius III, Missales IIIIor, Psalterio uno, Passionario uno et Flores Evangeliorum» (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. II, doc. 316), (SERRANO Y SANZ 1912, p. 472). Aquesta dada ens informa que les esglésies ribagorçanes del moment no eren pobres en llibres litúrgics, i tot indica que, si bé la Seu d'Urgell va tenir un paper destacat juntament amb els monestirs en l'elaboració de llibres a la recent creada diòcesi, l'activitat de l'escriptori rotense abans de la ràtzia musulmana del 1006 ja devia de ser força dinàmica, mencionant-se donacions de còdexs també a les diverses actes de consagració presidides pels bisbes de Ribagorça entre els anys 959 i el 1007 (GALTIER MARTÍ 1981, p. 143).

⁷³ Tal i com afirma F. Galtier Martí a la Ribagorça hi havia un important nombre de preveres dels qui se'n desconeix l'església de procedència. La jerarquia de prevere donava el privilegi de construir noves esglésies i esdevenir-ne el propietari, juntament amb el seu patrimoni moble i immoble (terres). És molt freqüent que aquests preveres no es dediquessin a la vida pastoral. Veure GALTIER MARTÍ 1981, p. 138.

⁷⁴ Els escribes en aquest moment eren persones vinculades amb l'església, perquè per ser escriba s'havia de ser necessàriament sacerdot. Els escribes dels documents ribagorçans són abats, ardiaques o jutges, els quals tenien coneixement sobre dret canònic, la "Lex Romana" i el "Liber Iudiciorum". Veure GALTIER MARTÍ, *Ibidem* p. 132.

⁷⁵ Abans de l'any 1000 a la Ribagorça es testimonia un "Actus magister" mencionat a l'acta de dotació de l'església de Sant Esteve i Sant Silvestre (970-981), veure GRAU QUIROGA 2010, p. 304, doc. 306. En referència a la documentació dels monestirs d'Obarra i Alaó consultar: DUQUE MARTIN 1965; RIU 1977; CASTILLÓN CORTADA 1978, p. 41-123. CORRAL LAFUENTE 1984; CASTILLÓN CORTADA 1996, p. 287-326. També ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007.

L'any 959, dos anys després de la dotació de la seu episcopal, Odisend de Ribagorça (957-975) consagra la nova església de Santa Maria de la Vall d'Axen. A l'acta de consagració s'hi mencionen diversos llibres donats pel prevere "Biator" (un missal, un antifonari i un himnari) i el prevere "Langubardo" (un antifoner i un "libro officiorum") (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. II, doc. 178; GALTIER MARTÍ 1981, p. 125). Una altra dotació mencionant llibres presidida pels bisbes de Ribagorça és la de la capella castrense de Fantova, dedicada pel bisbe Odisend a Santa Cecília l'1 de Gener de l'any 960.⁷⁶ És una església sotmesa directament a l'autoritat episcopal, dotada per Ramon II i Garsenda, qui, juntament amb els diversos objectes de tresor, la van dotar amb un missal i un leccionari (GALTIER MARTÍ 1981, p. 169). També l'església de Sant Pere de Lastanosa estava sotmesa a l'autoritat episcopal, i de nou, trobem la menció de llibres litúrgics a la seva acta de consagració (988), en la que el prevere Altemirus fa donació de «Missale, Lectionario, Antifonario, Brevario et Psalterio» (Pasqual, SACM VIII, f. 470). Finalment, i d'uns anys abans, és la notícia de l'acta de consagració de Sant Esteve del Mall (971) presidida pel bisbe Odisend, on el comte Unifred fa donació de «uno missale, et uno Lectionario et Antiphonario et Psalterio et alio Missale»⁷⁷.

Conservem notícies sobre la presència de llibres i documents a la seu de Roda d'Isàvena durant la ràtzia musulmana a través de les notícies que ens arriben sobre el trasllat de la seu a Llesp (PASQUAL 1785, p. 85; YELA UTRILLA 1932, p. 133) on el bisbe Aimeric de Ribagorça (977-1015) va reunir l'arxiu i els ornaments catedralicis. La notícia del trasllat de l'arxiu a la seu provisional de Llesp es testimonia al Cartulari de Roda, on un document posterior a l'any 1076 afirma que Aimeric «asportavit cartas Sancti Vicentii et ut ferunt alia ornamenta» i que una vegada mort aquest, els familiars van heretar els béns que el bisbe s'havia endut a Llesp «Quo mortuo, consanguineis eius acceperunt et cartas et molendinum prescriptum et reliqua sua» (GRAU QUIROGA 2010, p. 327, doc. 44).⁷⁸ És en aquest període històric (primers anys del s. XI) quan J. Boix i Pociello situa la confecció de l'inventari rotense copiat al cartulari petit de la catedral,

⁷⁶ SERRANO Y SANZ 1912, p. 333; ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. n° 179, p. 378-379; GRAU QUIROGA 2010, doc. 3, p. 300.

⁷⁷ ACL, Fons de Roda, carpeta 11, n° 764; ABAD Y LASIERRA 1772b, ff. 199-200 (còpia); VILLANUEVA 1851a, ap. 62, p. 353-355; SERRANO Y SANZ 1912, p. 358-359; ABADAL I DE VINYALS [1955] doc. 217, p. 399-400; GRAU QUIROGA 2010, doc. 4, p. 300-302.

⁷⁸ ACL RC_0018, f. 53; publicat per PASQUAL 1785, p. 85, nota 6; YELA UTRILLA 1932, p. 133.

datació que justifica com a conseqüència dels “trasbalsos” soferts (BOIX I POCIELLO 2005, p. 268, vol II). Descartem que l'inventari sigui de l'any 1006 atès que el llistat de llibres inclou, entre altres obres, un còdex de Burchard, fent referència al *Decretorum* escrit pel bisbe de Worms pels volts de l'any 1023, data “postquem” que establim per la seva elaboració.⁷⁹

Les labors de l'escriptori segurament van quedar minvades pel forçat trasllat de la seu al nord dels Pirineus.⁸⁰ La labor d'escribes i copistes es degué reprendre amb el restabliment de la seu a Roda d'Isàvena per part del bisbe Borrell de Ribagorça (1017-1026) tot i que molt possiblement l'activitat cultural i de l'escriptori catedralici no es normalitzaran fins a la consagració de la nova catedral per part del bisbe Arnulf de Ribagorça (1028-1062), i l'adequació dels convenients espais per tal de dur a terme aquestes activitats. Malgrat les adversitats, existeixen evidències que l'escriptori estava en aquest moment en actiu, gràcies, novament, a les actes de consagració preservades, tals com l'acta de consagració de l'església dels Sants Joan i Pau de Tella (1019). F. Galtier Martí determina que l'acta de dotació, continguda en una capsula-reliquiari amb una inscripció en lletra visigòtica, va ser escrit amb una grafia carolina que respon a l'estil de l'arquebisbe Baró de Roda d'Isàvena⁸¹ (GALTIER MARTÍ 1981, p. 32), determinant que el reliquiari amb inscripcions en grafia visigòtica va ser realitzat a Tella, mentre que el document de la consagració, en carolina, es va fer a Roda, justificant el seu argument en base a les diferències en l'escriptura.

Conservem evidències de la producció de l'escriptori rotense d'aquest moment. En concret el leccionari de l'ofici ACL RC_0035, un manuscrit elaborat per una mà carolina amb reminiscències de visigòtica, el qual segons J. Barriga (1978, p. 12) presenta afinitats

⁷⁹ Sobre les diferents hipòtesis en referència a la datació de l'inventari de Roda veure capítol 3.2.2.

⁸⁰ Vers l'any 1004 també es destrueix el monestir d'Obarra i va dissoldre's la seva comunitat, quedant l'activitat del seu escriptori interrompuda entre els anys 1004-1008. Veure DUQUE 1965, doc. 5, p. 6-8. Sembla que el monestir d'Alaó no va sofrir tantes persecucions com el d'Obarra, tot i que va estar sotmesa a grans tributs. Veure GALTIER MARTÍ 1981, p. 33.

⁸¹ Tal i com estableix N. Grau Quiroga, l'existència de canonges a Roda es testimonia a partir de l'any 1017, en l'acta d'elecció del bisbe Borrell com a bisbe de Roda a Santa Maria de Urgell, realitzat pel bisbe Ermengol d'Urgell. L'arquebisbe Baró és el primer personatge mencionat d'una llista de set canonges: «cum canonicis sancti Vincentii martiris Christi cuius sedis sita est in civitate Rota, id est, Barone archisacer et Gerallus sacer, et Galindus sacer, et Durandus sacer, et Miro sacer, et Altemirus sacer, et Guimara sacer» GRAU QUIROGA 2010, doc. 13, p. 307. Anteriorment el document és publicat per VILLANUEVA 1851a, ap. 26, p. 288-290; SERRANO Y SANZ 1912, p. 481-482; BARAUT I OBIOLS 1981a, doc. 350, p. 61-63.

amb el Pontifical de Roda presumptament produït anys abans a Urgell (ACL RC_0036). Conté entre altres textos el sermó de sant Just d'Urgell en la festa de sant Vicenç màrtir, evidenciant les bones relacions entre ambdues seus durant aquest període.⁸² Les afinitats urgelleses paleses al manuscrit estan en consonància amb els lligams que el bisbe Borrell mantenia amb la seu d'Urgell i els comtes de Pallars,⁸³ projectant la construcció de la nova catedral a imatge de la primera (GALTIER MARTÍ 1981, p. 203).

Tal i com s'ha esmentat més amunt, J. Boix i Pociello estableix que seria sota l'episcopat de Salomó (1068?-1075) quan es podria començar a parlar d'una reorganització de l'escriptori de Roda d'Isàvena, determinant que és a partir d'aquest bisbe quan es produeix una segona etapa en la producció librària. Aquesta afirmació ve donada pels orígens d'aquest bisbe. Salomó procedia de Ripoll, i la historiografia afirma que era deixeble del bisbe Oliba, fet que comporta una connexió directa amb la ciència conreada a Ripoll. S'ha repetit en diverses ocasions que aquest bisbe va realitzar una important activitat de promoció cultural a Roda amb la participació de nous personatges com seria Bernat de Barcelona (BOIX I POCIELLO 1996, p. 441), donant un gran impuls a l'escriptori i reformant la biblioteca amb la incorporació del llegat de la cultura "olibiana", produint-se probablement un important intercanvi i adquisició de llibres procedents de Ripoll. La suposada "reforma" produïda a l'escriptori de Roda, però, és argumentada arran de la correspondència produïda anys després de la destitució de Salomó, entre aquest personatge i el seu successor el bisbe Llop i el rei Pere I (VILLANUEVA 1851a, p. 355, ap. 63). Aquestes dades no ens semblen concloents ni determinants com per poder establir una nova etapa de promoció cultural a Roda portada a terme per Salomó. Per una banda el personatge esmentat més amunt, Bernat de Barcelona, es documenta a Roda en un document datat entre els anys 1063-1094, sense esmentar el seu càrrec a la catedral ni la seva jerarquia eclesiàstica, i no se'n parla de la seva participació en una suposada reforma cultural (GRAU QUIROGA 2010, p. 357, doc. 383). Per una altra banda tampoc s'ha conservat documentació determinant per tal

⁸² Creiem que aquest manuscrit és produït en un primer moment a la Seu d'Urgell, per a ser després completat a l'escriptori rotense. Per a més detalls sobre aquest manuscrit, veure catàleg annex, fitxa núm. 14.

⁸³ La historiografia estableix que el bisbe Borrell és nebot del comte Sunyer I de Pallars, fill de Riquilda. Veure VALLS-TABERNER 1915-1916, p. 1-101, esp. p. 33. Segons J. Boix i Pociello, Borrell va fer jurament de fidelitat a favor de l'església d'Urgell, erigint-se el bisbe d'Urgell com a cap de les esglésies de la Ribagorça. Veure BOIX I POCIELLO 1998, p. 49-51.

de poder afirmar que Salomó portés a terme una renovació cultural de la biblioteca, el qual, a més a més, només va estar enfront la diòcesi durant uns escassos 7 anys.

Pensem que aquesta reorganització de l'escriptori i la biblioteca catedralícia de Roda es van iniciar ja uns anys abans de l'episcopat de Salomó, engendada pel seu predecessor Arnulf de Ribagorça (1028-1064). Va ser amb Arnulf quan es va consagrar la nova catedral, i fou aquest bisbe qui realitzà una campanya per tal de consolidar la nova seu re-fundada a partir de la descoberta de les relíquies de sant Valeri, amb la creació d'un nou ofici i una nova "vita" del sant realitzada al propi escriptori, del qual ens ha arribat constància a partir d'un manuscrit conservat a la Real Academia de la Historia (RAH Cod. 52).⁸⁴ Per la confecció del nou ofici la biblioteca rotense ja devia de posseir diversos llibres d'autors llatins antics, així com volums de gramàtica, per tal de compondre la vida i l'ofici del nou sant-màrtir.

Les connexions amb l'abadia de Ripoll argumentades per justificar la reforma cultural de Salomó ja es produeixen durant l'episcopat d'Arnulf, atès que aquest bisbe va ser escollit per Sanç III de Pamplona seguint els consells de l'abat Ponç de Tavèrnoles, qui posteriorment serà bisbe de Palència (1032 - 1035), i amic i company del bisbe Oliba. Arnulf, a més a més, va mantenir estrets i dinàmics contactes amb els diversos centres culturals del moment, tal com són les seus d'Urgell i Vic, i els monestirs de Tavèrnoles i Ripoll, a més de documentar-se lligams d'amistat entre el bisbe Arnulf i l'abat Guillem d'Àger (BOIX I POCIELLO 1998, p. 51-57; BARAUT I OBIOLS 1986, doc. 58).

L'estudi dels còdexs de la biblioteca ens ha proporcionat mostres de la producció de manuscrits d'aquest moment, que podríem situar a partir de l'anàlisi paleogràfica sota l'episcopat o bé d'Arnulf o bé de Salomó. Serien exemples el manuscrit ACL RC_0019, un còdex miscel·lani que conté el comentari a l'Heptateuc d'Isidor de Sevilla, al qual li segueixen altres textos exegètics sobre l'Antic Testament de procedència diversa, entre ells la versió més íntegra i extensa preservada dels textos del *Càntic dels Càntics* de Gregori d'Elvira. Creiem que un altre manuscrit conservat i que també correspon a aquest moment històric és el quadern de missal relligat amb el manuscrit ACL RC_0030, que conté les misses pròpies del cicle pasqual seguint el sacramentari

⁸⁴ Per a més detalls sobre aquest manuscrit, veure catàleg annex, fitxa núm. 19

Gregorià amb neumes musicals catalans propers al tonari de Ripoll de la primera meitat del segle XI (ACA, Ripoll 74).⁸⁵

Amb els bisbes subseqüents la qualitat de l'escriptori i dels llibres de la biblioteca va augmentar de manera considerable. Coincidim amb J. Boix i Pociello en determinar que és a partir de l'època de Ramon Dalmau quan l'escriptori de Roda va començar a donar les passes que posteriorment culminarien en un moment d'esplendor produït a finals del s. XII, perquè és sota aquest bisbe que establím que es crea l'escola catedralícia. Ramon Dalmau de Roda (1076-1095) va ser el primer dels bisbes de la Ribagorça en signar els documents com a "Episcopo Rotense", i sota la protecció directa de Roma va aconseguir per la seu certa independència enfront els poders laics, lluita que el seu precedent, Salomó, va pagar amb l'expulsió de la càtedra. Ramon Dalmau va reivindicar els drets episcopals enfront el poder reial utilitzant el dret canònic. El bisbe comptava amb el suport del papat, que en aquest moment postulava la reforma eclesiàstica empresa uns anys abans per Nicolau II, acabant-se de celebrar el concili de Poitiers de l'any 1078 presidit per Gregori VII.⁸⁶ Testimoni d'aquest moment històric és el manuscrit conegut com a *Liber Tarraconensis* (BPT Ms. 26), una recopilació de dret canònic que té els seus orígens al voltant de la figura de Gregori VII que començarà a gestar-se sota l'episcopat de Ramon Dalmau, i que fou utilitzat pels bisbes de Roda fins l'època del bisbe Ramon Guillem de Roda i Barbastre (1104-1126).⁸⁷ Precisament dins del BPT Ms. 26 trobarem copiats els rituals pel nomenament dels nous bisbes seguint directament aquelles fórmules de la litúrgia episcopal pròpies de Roma, i que posteriorment seran incloses al Pontifical Romà del s. XII.⁸⁸

⁸⁵ Per a més detalls sobre el manuscrit ACL RC_0030, veure catàleg annex, fitxa núm. 11.

⁸⁶ Fins a l'any 1074 no hi ha cap notícia sobre l'interès per part del papat a la seu rotense. El primer document que es conserva és de Gregori VII, qui envia una carta a Sanç Ramírez comunicant que esperaria la explicació dels llegats papals a la seva tornada de Roda abans de prendre una decisió sobre la qüestió del bisbe Salomó. Serà precisament Gregori VII qui recomanarà l'elecció de Ramon Dalmau, qui gaudirà de protecció papal, a Sanç Ramírez l'any 1076, concedint a aquest monarca privilegis pel nomenament del bisbe. El document de Gregori VII recomanant l'elecció de Ramon Dalmau es troba al *Cartulari de Roda*, ACL RC_0018, ff. 31-32. És publicat per YELA UTRILLA 1932, p. 156. Més recentment per GRAU QUIROGA 2010, doc. 42, p. 326.

⁸⁷ Cal destacar que "el Dictatus Papae" o "Decreta Gregorii septimi papae" on es recollia l'ideari polític i religiós de Gregori VII no es troba enlloc més que entre els manuscrits que formen la *Collectio Tarraconensis*, del qual el més antic és el primer volum del *Liber Tarraconensis* (BPT. Ms. 26) produït a Roda d'Isàvena, i al registre oficial d'aquest papa. Veure BLUMENTHAL 2009, p. 94-95.

⁸⁸ Per a més detalls sobre aquest manuscrit, veure catàleg annex, fitxa 18. Sobre la incidència litúrgica d'aquest manuscrit veure capítol 4.3.1.

Conservem notícies que Ramon Dalmau portarà a terme una reestructuració de l'arxiu de Roda d'Isàvena a partir de diferents documents. Durant el mateix any de la seva elecció (1076) es testimonia una labor de rescat del fons arxivístic de Roda, adquirint els documents que anys abans s'havia endut el bisbe Aimeric a Llesp durant la ràtzia musulmana, i que havien heretat els seus familiars «Quo mortuo [Aimerici episcopi de Lespe] consanguineis eius acceperunt et cartas et molendinum prescriptum et reliqua sua». Aquesta empresa va ser encetada anys abans pel bisbe Salomó, qui va fracassar perquè els hereus d'Aimeric van vendre les propietats a Pere Borrell de Llesp. Ramon Dalmau aconseguirà restituir els béns usurpats dels hereus de Pere Borrell: «Et quandiu vixit, tenuit et dimisit filiis suis, in quorum diebus Raimundus Dalmacii episcopi Salomoni successit episcopo et inveniens molendinum illum, furtim Beato Vincentio ablatum, proprie domui restituit» (GRAU QUIROGA 2010, p. 327, doc. 344). Un dels pretexts per rescatar l'antic fons documental de Roda d'Isàvena venia motivat per la recerca documental encetada per aquest bisbe amb la comesa de justificar els orígens i l'antiguitat de la seu, en una acció per consolidar el poder episcopal conjuntament amb drets de possessió i territoris. D'aquesta antiguitat que legitimava la seu de Roda en tenim constància de que Ramon Dalmau la va trobar l'any 1080 a la controvertida antiga seu visigòtica d'Hictosa: «inquisivi a veteribus ubi esset capud episcopatus nostri, et in libris veteribus invenimus Ictosam», tal i com es descriu a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Tolva.⁸⁹ En aquesta mateix document es mencionen, també, diversos llibres: «et unum psalterium obtimum, et misi ibi unum missale in quo erant Epistole et Evangelia» (GRAU QUIROGA 2010, p. 329-330, doc. 349).

Conseqüència directa de la recuperació de l'antic fons de Roda i la recerca arxivística serà la confecció del Cartoral petit de la Catedral, actualment perdut, on es va incloure el “cronicó de Domenec”, escrit per un monjo d'Alaó sota les ordres del propi bisbe i l'abat Bernardus.⁹⁰ L'ampliació d'aquesta crònica realitzada durant l'episcopat del seu successor Ponç, copiat al *Liber Tarraconensis* BPT Ms. 26 (ff. 193r - 194), és on

⁸⁹ Santa Maria de Tolva va ser considerada com a l'antiga catedral de la controvertida seu visigòtica d'Hictosa, precedent de la de Roda. Tant J. Pasqual com anys després R. Abadal afirmen que es tracta d'una invenció. Veure PASQUAL 1785, també ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 60-61.

⁹⁰ El Cronicó de Domènec va ser escrit a Alaó probablement per un monjo de San Victorián tal i com afirma R. d'Abadal ([1955] 2007, p. 18). Va ser copiat al Cartoral Petit de Roda del s. XI, tal i com afirma J. Pasqual (1785, ap. 21). J. Boix i Pociello data el Cartoral petit a l'any 1090, però no argumenta perquè. Veure BOIX I POCIELLO 1996, p. 441-444.

s'afirma que Ramon Dalmau va transformar la pobre diòcesi de Ribagorça en un centre respectable: «[...] Raimundus Dalmacii, qui astutia et sanguine et precibus a religioso domino Sancio rege effici ex paupere episcopatu mediocrem, et posuit sedem suam in Rota» (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 20, v. 1)

L'any 1092 Ramon Dalmau introdueix a Roda la reforma agustiniana, instaurant una canònica seguint el model de Sant Ruf d'Avinyó: «reformare eos elaboro ad clericalis rectitudinem primatus». El bisbe insta els canonges a viure segons «iuxta primitiva ecclesia formam» i a seguir un model de vida comunitària: «sicut debet illis esse una fides et idem spiritus ita semper sit eis comunis presentis vite sumptus» (GRAU QUIROGA 2010, p. 347, doc. 372). Un destacat exemple dels volums presents a Roda en aquest moment conseqüència de la reforma agustiniana serà el còdex ACL LC_0025, el qual conté diversos tractats i sentències de sant Agustí, adaptant-se al que establia la nova regla en la que els canonges devien seguir l'exemple i les sentències dels Sants Pares: «canonice constitutis secundum sanctorum patrum sentencias».

Amb molta probabilitat la reforma va comportar, igual com a la resta de centres catedralicis del moment, tals com Vic o Urgell, l'entrada de nous llibres a la biblioteca, i molt possiblement l'inici de les activitats de l'escola.⁹¹ Precisament, al mateix any es documenta per primera vegada la dignitat de Prior Major, exercida en aquell moment per Miró Roger (Mironis Rogeriis) qui possiblement, entre altres funcions, tenia cura de de la gestió de l'educació, l'escriptori i la biblioteca rotense.⁹² J. Boix i Pociello determina que és en temps de Ramon Dalmau que es documenten alguns personatges relacionats amb l'escola de Roda, testimoniant-se el «Sagristà Bernat Llorenç amb el títol de *Caput Scholae* (1080) i de magister, aquest últim títol relacionat amb l'educació del laic Pere Roger (1110)», així com també el personatge de Ramon Guifré, escolàstic (1090). Entre el fons de documents hem trobat constància del magister Bernardo Laurentio, sagristà de Sant Vicenç de Roda i mestre de Pere Roger, que apareix en un document datat de finals del s. XI (GRAU QUIROGA 2010, p. 381-382, doc. 117), notícia que ens estaria

⁹¹ Sobre introducció de llibres de gramàtica a aquests centres a causa de la introducció de la reforma de la canònica agustiniana veure ALTURO I PERUCHO 1991, p. 21-48; GROS I PUJOL 1991, p. 19-26; MASNOU I PRATDESABA 1999; ZIMMERMANN 2003; ALTURO I PERUCHO 2010a, p. 193-204.

⁹² GRAU QUIROGA 2010, doc. 72 i doc. 76 de l'any 1093. Per a les funcions del Prior Major de Roda consultar p. 118. Les seves funcions relacionades amb el custodi dels llibres de la catedral segurament van ser substituïdes per la creació de la figura del Prior Claustral l'any 1137, conseqüència de la recent construcció del claustre sota l'episcopat de Gaufred.

evidenciant les activitats docents portades a terme pels canonges de la catedral, i en conseqüència dels inicis de l'escola, però en cap cas es cita a aquest personatge com a "Caput Scolae". No hem trobat aquest títol referenciat entre cap de les diverses fonts conservades de l'arxiu de Roda d'Isàvena i tampoc hem sabut trobar al personatge de Ramon Guifré escolàstic.

Del moment d'inici de les activitats de l'escola catedralícia podrien correspondre els dos llibres de "Moralia" mencionats per l'inventari de Roda, actualment perduts, però que es van conservar a la catedral almenys fins l'any 1772, atès que aquest exemplar de Gregori el Gran era un dels llibres imprescindibles a l'escola catedralícia per tal d'instruir doctrina moral i el model de vida dels Sants Pares als canonges. També podria ser d'aquest moment el "Glossarium" que es menciona a l'inventari del segle XII, o la "Ilias Latina", còdexs que actualment s'han perdut, i que servirien per l'aprenentatge dels canonges rotenses. Evidentment, al no conservar-se els còdexs, ens movem sempre en el terreny de la hipòtesi.

L'expansió de la biblioteca continuarà amb els successius bisbes. Ponç de Roda i Barbastre (1097-1104) provenia de Sainte-Foy de Conques, tot i que la historiografia també el situa com a monjo de Saint-Pons-de-Thomières, pels estrets vincles que manté amb aquest monestir. És consagrat bisbe de Roda a Roma per Urbà II⁹³ (VILLANUEVA 1851a, p. 369, ap. 67) i coincideix el seu govern amb el moment de major influència del llegats papals a Aragó, així com amb els millors moments de relació entre el papat i la monarquia. Manté una relació estreta amb el bisbe de Pamplona Pere d'Andouque o Rodez, també monjo de Conques⁹⁴, alhora que també va mantenir vincles molt estrets amb Saint-Ponç-de-Thomières i el seu abat Frotard, llegat papal a Hispània sota les ordres de Gregori VII per tal de instaurar la reforma romana i restablir la disciplina eclesiàstica als territoris de Navarra i Aragó. Sens dubte aquestes relacions van influir en la producció manuscrita de la seu i la seva biblioteca mitjançant intercanvis i donacions de còdexs.

⁹³ KEHR 1946, p. 135. També DURÁN GUDIOL 1965, p. 46.

⁹⁴ La historiografia francesa també ha repetit que el bisbe de Pamplona era antic monjo de Saint-Pons-de-Thomières, tot i que és monjo de Sainte-Foy de Conques, igual que el bisbe Ponç de Roda. Segons J. Barthès, Mabillon afirma que és monjo de Saint-Pons, però no ho és, atès que va ser monjo a Conques, i pertanyia a una família noble de Rovergue. Era amic i conseller dels reis d'Aragó, i gran promotor i reformador de la catedral de Pamplona, on va instaurar una congregació de canonges. Organitzador de diversos concilis i creador de l'hospital de Roncesvalles. Veure BARTHÈS 1997.

El bisbe Ponç és un personatge docte, format en dret canònic, fet que queda palès en els diversos documents i la correspondència epistolar que va mantenir amb Roma, parcialment copiada al BPT Ms. 26.⁹⁵ La seva formació ha condicionat la historiografia generada al seu voltant, la qual ha especulat que el bisbe hagués exercit de tutor de l'infant d'Aragó Ramir Sanç atès que Ponç va ser el conseller de Pere I, confiant-li aquest monarca l'educació del seu fill, qui després va ser enviat per tal de completar la seva educació a Saint Ponç de Thomières seguint el consell de l'abat Frotard.⁹⁶ El que sí que podem determinar amb seguretat, fruit del tarannà instruït d'aquest bisbe, són les activitats portades a terme a l'escola catedralícia, atès que és sota el seu episcopat que trobem per primera vegada a la documentació de la seu un clergue amb el títol de "gramàtic" (GRAU QUIROGA 2010, p. 387, doc. 123). Aquesta última notícia però, és controvertida, perquè s'especifica que Roger era clergue però no canonge de Roda: «de clericis autem non canonicis Rogerio, gramatico...»⁹⁷ testimoniant la encara joventut de l'escola, que en aquest moment encara havia d'integrar personatges forans per tal d'enriquir la formació del seu clergat.

A mesura que s'anaven succeint les campanyes de conquesta de territoris vers al sud, i amb la imminent definitiva conquesta de Barbastre, Roda es va veure enfrontada directament amb les diòcesis d'Urgell i Osca, fet que va portar Ponç, juntament amb l'abat Frotard de Saint-Ponç-de-Tomieres, a realitzar diversos viatges a Roma amb el suport del rei Pere I (DURÁN GUDIOL 1994; BOIX I POCIELLO 2005). L'objectiu del bisbe era traslladar primer la seu a Barbastre i atribuir a Roda-Barbastre la futura diòcesi de Lleida. Ponç era un hàbil polític i com els seus antecessors, busca la legitimació dels nous límits diocesans a partir de les fonts antigues disponibles a l'arxiu catedralici de Roda. En conseqüència va continuar el *Cronicó de Domènec* iniciat anys abans sota el bisbe Ramon Dalmau, afegint l'episcopologi de la diòcesi de Roda fins el seu temps. El *Cronicó* va ser copiat dins del *Liber Tarraconensis* BPT Ms. 26 (ff. 193v-194), juntament amb la correspondència epistolar del bisbe a Roma. En aquests moments el papa ja

⁹⁵ Específicament al qüestionari al cardenal Albert de Santa Sabina amb dubtes de les seves obligacions episcopals. Document transcrit a GOERING 2009, p. 1-28.

⁹⁶ Entre els diferents autors que ha tractat aquest tema destaquen: BALAGUER SÁNCHEZ 1962, p. 39-72; DURÁN GUDIOL 1994; BARTHÈS 1997; BOIX I POCIELLO 1998; IGLESIAS COSTA 2001.

⁹⁷ J. Boix i Pociello determina que Roger gramàtic és docent del futur bisbe de Guillem Pere de Roda i Lleida, notícia que no té base documental, però que seria perfectament plausible, perquè Guillem va ser un dels primers bisbes de la seu formats a la pròpia escola rotense. Veure BOIX I POCIELLO 1998, p. 92.

donava per suposat aquest trasllat, i és quan es promociona la llegenda dels antics bisbes de Roda que havien fugit de Lleida durant la invasió musulmana «Unde factum est ut episcopalis cathedra que Ylerde fuerat, in montana transiret, in oppidum videlicet quod Rota dicitur».⁹⁸

A la bula *Egregias quondam* realitzada al Laterà el 26 d'abril de 1100 Pasqual II va disposar que s'instal·lés a Barbastre la càtedra episcopal de Roda, signant el bisbe des d'aquest moment "episcopus in Barbastro" o "episcopus Barbastrensis" (DURÁN GUDIOL 1994). Ponç consagrarà l'any 1100 la nova seu de Santa Maria i Sant Vicenç de Barbastre, que també dedica als màrtirs Corneli, Esteve, Calixt, Cosme i Damià (VILLANUEVA 1851a, ap. 71 i 72), i segons J. Boix i Pociello (1998, p. 75-80) també portarà a terme diverses consagracions de noves esglésies al territori de Llitera i Cinca: Santa Maria de Monsó (1098), Santa Cecília de Fontova (1103), Sant Bartomeu de Calassanç (1103) i Sant Esteve de Lkert. Les noves esglésies requerien nous llibres, i segurament l'activitat dels escribes i copistes rotenses va ser intensa. Aquesta activitat és també constatable durant l'època del bisbe Ramon Guillem de Roda i Barbastre (1105 - 1126), provinent d'Ariège i prior de Saint-Sernin de Toulouse abans de ser bisbe de Roda-Barbastre.⁹⁹ Ramon Guillem consagra l'església d'Aler el 1105, el 1108 la de Santa Maria Magdalena de Fornells, l'any 1113 l'altar de la capella de Sant Joan de la vila d'Alquezar, l'any 1122 l'església de Santa Maria i Sant Climent de Merlí, l'any 1123 consagra l'església del monestir d'Alaó, i les esglésies de Sant Climent i Santa Maria de Taüll, i l'any 1125 consagra el nou altar dedicat a Santa Maria, a la cripta de la catedral de Sant Vicenç de Roda, entre moltes altres.¹⁰⁰ És responsable de la introducció del culte a la seu rotense de Sant Antoní de Pamiers, venerat al monestir de Saint Antonin de Frédelas, d'on va ser monjo, dedicant una capella de la catedral en honor a aquest sant

⁹⁸ Carta del papa Pascual II al bisbe Ramon Guillem de Roda i Barbastre de l'any 1110. ACL, Fons de Roda, carpeta 21, núm. 34. Publicada per DE LA CANAL 1836, ap. 37, p. 329-330. VILLANUEVA 1851a, ap. 41, p. 388-390. YELA UTRILLA 1932, p. 147.

⁹⁹ DURÁN GUDIOL 1965, p. 55; també KEHR 1946, p. 146.

¹⁰⁰ J. Boix i Pociello menciona les següents consagracions: Ru (1104), Aler (1105), Sant Agustí de Roda (1107), Fornells (1108), Viu de Llevata (1108), Merlí (1122), Alaó (1123), Santa Maria i Sant Climent de Taüll (1123), Sant Sadurní del Mall (1124). Dedicat altars a Roda i Alquèsar (1113) i criptes a Alaó (1122) i Roda (1125). Peralta d'Alcofea (1105), Pertusa (1106), Castissent (1108), Cercet (1109), Espills (1110). Veure BOIX I POCIELLO 1998, p. 80-85.

l'any 1104 (GRAU QUIROGA 2010, p. 456, doc. 231).¹⁰¹ Testimoni d'aquesta nova veneració a la seu rotense promoguda per Ramon Guillem són diversos fragments d'un antifoner (ACL CM 79 i CM 80) que conté entre les antífoes per la festivitats del bisbe-màrtir de Tolosa sant Saturní i les de sant Antoní de Pamiers, testimoniant la petjada que va tenir l'origen d'aquest bisbe a la litúrgia de Roda.

Al igual que els seus predecessors, Ramon Guillem serà un acèrrim defensor dels postulats de la reforma instaurada per Roma, dedicant la seva vida a l'estudi i l'ensenyament del dret canònic, tal i com es detalla a la seva "vita" escrita a Roda pocs anys després de la seva mort: «O studiose nimis librorum religionis/ In canonum libris o studiose nimis» (ACL RC_0029, f. 165). La seva activitat intel·lectual es veurà reflectida al *Liber Tarraconensis* BPT Ms. 26. Al igual que s'observa amb els bisbes Ramon Dalmau i Ponç, diversos documents relatius a la seva activitat epistolar amb Roma i el papat es van incloure en aquest manuscrit de dret canònic, testimoni dels diversos conflictes als quals Ramon Guillem va haver de fer front durant el seu govern.

J. Boix i Pociello defensa que amb la instauració de la nova seu a Barbastre les estructures administratives de Roda no van acabar de traspasar-se completament a la nova catedral, afirmant que «la vinguda dels almoràvits al 1102 va crear greus trasbalsos a la frontera de Lleida i impedí completar el trasllat de la seu a Barbastre. Les dignitats de Roda van persistir i tan sols es va duplicar l'ofici de sagristà (1104)» (BOIX I POCIELLO 1998, p. 80). Estem d'acord amb aquesta afirmació, i, després d'analitzar les diverses fonts documentals conservades de l'època, creiem que l'escriptori i l'escola no van ser traslladades a Barbastre una vegada conquerida la ciutat i consagrada la nova catedral l'any 1100. La documentació testimonia a partir d'aquest moment escribes procedents de Barbastre actuant a Roda, integrant-se dins de la vida canonical, i no al contrari. És el cas del canonge Garsias qui l'any 1122 signa els documents com a «Garsias [levita et canonicus] Sancti Vincenti, qui fuit oriundus de civitate [Barbastri, rogatu]s scripsit» (GRAU QUIROGA 2010, p. 416, doc. 169). A aquesta hipòtesi també caldria afegir les evidències documentals en referència a l'activitat de l'escola catedralícia durant aquest període. Per una banda es documenta la presència del personatge de Roger gramàtic

¹⁰¹ Sobre la instauració del culte d'aquest sant a Roda, la seva devoció i el trasllat de la seva festivitat posteriorment a la Seu Vella de Lleida consultar LORÉS I OTZET 2014, p. 209-218 i EADEM 2015a, p. 136-151.

(1102) suara mencionat, i per una altra, conservem diversos testimonis de l'entrada de nens oblats que eren donats a la catedral per les seves famílies: al 1116 es documenta l'entrada del nen Amard (GRAU QUIROGA 2010, p. 407-408, doc. 157), al 1122 l'entrada del nen Bertrand (GRAU QUIROGA 2010, p. 416-417, doc. 169) i l'any 1133 es documenta l'entrada de l'infant Bernard (GRAU QUIROGA 2010, p. 434, doc. 197).

Amb els bisbes subseqüents a Ramon Guillem l'escriptori rotense continuarà essent un indret d'intensa activitat, i, des de la mort d'aquest bisbe, al 1126, fins el trasllat de la seu a Lleida l'any 1149, podem situar alguns dels còdexs més notables conservats. En conseqüència podem deduir que el futur trasllat de la seu a Lleida no minva la qualitat ni la quantitat dels llibres que s'hi realitzen, ans al contrari. Sota l'episcopat de Gaufred Roda i Barbastre (1136-1143) podem deduir pels volums conservats, un notable desenvolupament litúrgic i musical, documentant-se a més a més, a partir de l'any 1137 l'ofici de "cantoris" (GRAU QUIROGA 2010, p. 453, doc. 227), personatge que probablement tindria cura dels llibres conservats al cor de la catedral. Com a mostra hem conservat diversos fragments d'antifoners de la meitat del s. XII (ACL AC_0003_06 i ACL PM_cm_43 - PM_cm_78) i un leccionari (ACL RC_0032).¹⁰²

El bisbe Gaufred va ser prior de Santa Cecília, depenent del priorat de San Pere el Vell d'Osca, i monjo per tant del monestir de Saint-Pons-de-Thomières, així com

¹⁰² Sota l'episcopat de Gaufred (1136-1143) J. Boix i Pociello situa el "magister" Guidonis (BOIX I POCIELLO 1998, p. 97). Aquest mestre però, no és documentat fins l'any 1168 a l'acta d'ordenació de la catedral de Lleida, i en la signatura no es determina la seva procedència, fet que no ens permet situar aquest personatge com a un dels "magister rotensis". Cal destacar què, a més a més, J. Boix i Pociello confon les afirmacions de J. Villanueva, qui descriu que veu a l'antiga biblioteca de Roda un còdex del s. XIV el qual descriu com a: «Incipit Summa Dictaminis magistri Guidonis [...] Es un breve tratadito de las fórmulas con que se ha de escribir al Santo Padre y pedirle gracias...» (VILLANUEVA 1851a, p. 168). Aquesta obra correspondria a una còpia del tractat *Suma Dictaminis* escrita a l'entorn de l'any 1229 pel mestre Bolonyès Guido Faba (1190 - 1243). Aquest còdex també va ser descrit per M. Abad y Lasierra: «Es un libro en quarto breve de bitela muy finas y las letras iniciales iluminadas, su letra es de ultimos del siglo XIII su titulo es: Incipit summa dictaminis Magistri Guidonis. se reduce a una Filosofia moral, è inventivas contra los vicios, trae despues variedad de sentencias y Apotecmas. Continua con un formulario de cartas à todo genero de personas, y muchas cartas de pontifices y principes literales: prosigue con otro titulo de privilegios Sedis Apostolico, y empieza con una carta del pontifice Gregorio à los Lombardos, y à esa imitacion trae otras muchas: Yo me persuado que este es libro de formulas que dicen los franceses se escribió en España asta ahora inedito, y este Maestro Guidon es el mismo autor de los codices de los Reyes de Francia *que* tiene Fr. Marcos» (ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 245) J. Boix i Pociello arriba a afirmar que el successor a Gaudfred, Guillem Pere, «confia en els bons oficis del mestre Guiu per a endreçar noves còpies dels privilegis pontificis i reials, i redactar una *Summa dictaminis*» i que d'aquesta obra derivaven «peces tan notables com la Crònica d'Alaó (1154) i d'altres tan gentils com aquell himne de set estrofes titulat Fulgent nova, dedicat al comte Ramon Berenguer de Barcelona amb motiu del seu matrimoni amb la infanta Peronella d'Aragó que ell mateix oficià a la seu de Lleida (1150)» (BOIX I POCIELLO 1998, p. 102). En vista de les evidències proporcionades desmentim rotundament aquestes afirmacions.

prevere i capellà del infant Ramir (GRAU QUIROGA 2010, p. 74), (DURÁN GUDIOL 1965, p. 97; BALAGUER SÁNCHEZ 1962, p. 55 i 62). De la relació propera que manté Roda amb el monestir de Saint-Pons-de-Thomières, una connexió ja establerta d'antuvi sota l'episcopat del bisbe Ponç, és mostra el leccionari ACL RC_0016, (i el bifoli que enquaderna el manuscrit ACL RC_0015) copiat a la segona meitat del s. XII, on una nota al marge indica que la passió del sant-màrtir Pons de Cimiez, enterrat a Thomières, es llegia també durant la festivitat dedicada a sant Vicenç, devoció principal de la catedral rotense.

Cal destacar que l'empenta litúrgica i musical portada a terme sota el govern del susdit bisbe és evidenciada especialment per la creació de la *Vita Sancti Raimundi* i el seu ofici (celebrat el 21 de juny), comissionada per Gaufred i elaborada per un dels escribes més coneguts i brillants de la catedral de Roda, el canonge Elies.¹⁰³ Al pròleg de l'obra s'especifica la seva autoria: «Helias inter servos Christi utinam ultimus vel minimus in marcessibilem evengele coronam», però no s'indica ni la seva procedència ni jerarquia eclesiàstica, ni l'any en que realitzà la composició, fet que ha generat un ampli debat historiogràfic. Nicolas Antonio a la *Bibliotheca Hispana Vetus* publicada l'any 1696 afirmava que Elies era canonge de Roda «Elias rotensis canonicus autor vita s. Raymundi». Informació després repetida pels Bol·landistes (1701) i R. de Huesca (DE HUESCA 1807), mentre que J. Villanueva l'ubicava a Barbastre, establint l'any 1138 com a data de composició de la seva obra (VILLANUEVA 1851a, p. 199), dada que ha condicionat la major part de la posterior historiografia. Recentment, i també a Barbastre, el situa l'historiador J. Alturo Perucho (ALTURO I PERUCHO 2012). A. Ubieto Arteta estableix que el canonge ingressarà a Roda amb posterioritat a l'any 1135, atès que no es menciona a l'acta de consagració del bisbe Gaufred, on hi figuren tots els noms i càrrecs de l'església de Roda (VILLANUEVA 1851a, p. 372-373), determinant que la "vita" i l'ofici del sant de Roda es van compondre vers l'any 1143 (1981, p. 29). J. Boix i Pociello, basant-se en aquesta afirmació, determina que Elies no era de Roda, sinó canonge documentat a Àger entre els anys 1151 i 1176 (BOIX I POCIELLO 2005, p. 305).¹⁰⁴

¹⁰³ No en conservem còpies d'aquest moment de la "vita" i ofici de sant Ramon, essent la més antiga conservada la datada l'any 1191, copiada al ACL RC_0029 sota l'episcopat de Gombald de Campurrells.

¹⁰⁴ Aquest debat historiogràfic és recollit per LORÉS I OTZET 2015a, p. 136-151.

La seu de Roda d'Isàvena es traslladarà definitivament a Lleida l'any 1149 sota el bisbat de Guillem Pere de Roda i Lleida (1143-1176), però les evidències conservades indiquen que el trasllat de la seu episcopal no frena l'activitat de l'escriptori ni l'escola rotense, atès que conservem evidències físiques que determinen que durant la segona meitat del segle XII és va donar un dels moments de major esplendor cultural d'aquesta seu. Hem conservat referències a l'escola rotense i a la seva activitat a partir de la documentació que fa referència al bisbe Guillem Pere, qui es refereix a la seva educació en una acta de donació que realitza a Roda l'any 1170: «Id circo, ego, Guillelmus Dei ordinatione Ilerdensis ac Rotensis ecclesia episcopus, non immemor quomodo in eiusdem ecclesia gremio a puero pie nutritus ac studio se educatus fuerim a dilectis filiis et fratribus rotensibus» (GRAU QUIROGA 2010, p. 475-476, doc. 263). Pertany al mateix període l'exemplar miscel·lani *Summum Bonnum* (ACL RC_0022), un còdex miscel·lani de la meitat del s. XII que conté obres de diversos autors, tot i que el text principal correspon al llibre de les *Sentències* de sant Isidor de Sevilla. És un manuscrit que conté a la seva part final diversos exercicis copistes que evidencien el dinamisme de l'escola en aquest moment, així com el procés d'aprenentatge dels canonges. Aquest còdex es detalla a l'inventari de Roda inclòs al Cartoral Petit de la Catedral, copiat posteriorment per M. Abad y Lasierra i J. Pasqual, i la seva menció serà un dels motius pels qual situem l'elaboració d'aquest a la meitat del s. XII.

Sota Gombald de Camporells de Roda i Lleida (1192-1205) i Berenguer d'Erill de Roda i Lleida (1203-1235), els dos últims bisbes que s'intitulen com a "rotenses", continua l'esplendor de les activitats de l'escriptori, amb diversos testimonis de llibres conservats a la biblioteca de Roda de finals del s. XII. Entre altres, situem l'elaboració del *Breviari de sant Ramon* on s'inclou l'ofici i la "vita" d'aquest sant-bisbe creades durant l'època del bisbe Gaufred (ACL RC_0029), o l'elaboració del manuscrit d'Horaci, un volum d'estudi de finals del s. XII, actualment incomplet, que inclou al seu últim foli l'inici dels *Accessus* d'Arnulf d'Orleans a les *Metamorfosi* d'Ovidi. Si tenim present que aquest obra va ser elaborada pel mestre d'Orléans entre els anys 1175-1180, estem davant d'una còpia molt prematura, fet que ens està indicant que Roda, tot i ja no ser una seu episcopal, estava en connexió amb els grans centres d'estudi europeus del moment. També serà un exemple d'aquesta esplendor el volum que inclou les Glosses al tractat *De Institutiones Grammaticae* de Priscia realitzat per Guillem de Conches (ACL

RC_0005), manuscrit d'estudi d'ús a l'antiga catedral, tal i com ho demostren les abundants notes de lectura i els quaderns afegits en moments posteriors. El llibre conté textos en referència a la gramàtica, l'ortografia i l'oratòria, tot indicant les preocupacions lingüístiques dels canonges de la catedral, i evidència de que l'escola rotense té continuïtat després del trasllat de la seu a Lleida. Addicionalment, les evidències documentals ens indiquen que a finals del s. XII, es produeix la còpia de diversos llibres d'autors antics llatins a la catedral, tals com un volum amb les obres completes de Virgili (còdex que M. Abad y Lasiera documenta que és copiat per l'escriba Simó) o les *Comèdies* de Terenci. Lluny de ser una seu en decadència a causa del trasllat, Roda d'Isàvena a finals del s. XII era a la cúspide de la seva esplendor cultural.

3.2. El contingut de la biblioteca de Roda d'Isàvena: la reconstrucció

3.2.1. Primera acta de dotació

[...]Donamus et in ornamentis ecclesie I calicem de argen(to et una cr)ucem de argento et uno signo de metallo et III libros, Missale, Lectionario atque Antiphonario, et II vestimentos.¹⁰⁵

Imprescindibles per desenvolupar les celebracions litúrgiques, els tres llibres esmentats a l'acte de dotació de l'any 957 correspondrien a aquells manuscrits suposadament escrits en lletra visigòtica i que es van conservar entre els volums de Roda d'Isàvena almenys fins a la ràtzia musulmana de l'any 1006, moment en què l'arxiu, els llibres i els objectes del tresor, van ser traslladats a Llesp pel bisbe Aimeric de Riabagorça.

Segons J. Barriga el terme "missale" ha de fer necessària referència al "missale mysticus" hispà, perquè a la litúrgia romana aquest llibre no s'introdueix fins el segle XII (BARRIGA PLANAS 1975, p. 77). Existeix testimoni de l'existència d'un missal hispànic a Urgell l'any 900, al testament del prevere Deodonatus de Sant Fructuós d'Èguils, qui fa donació al bisbat d'Urgell d'alguns llibres litúrgics, entre ells un missal nou "mysticus" (BARRIGA PLANAS 1975, p. 77, n. 84). No estem d'acord amb l'afirmació de J. Barriga sobre la introducció del missal romà al s. XII, atès que a principis del s. XI (1010 - 1040), i novament a la seu d'Urgell, es documenta a l'inventari "II Mesalia (I toletanam et aliam romanam)" (GROS I PUJOL 2005, p. 101-124). La distinció que es realitza entre els dos missals, un hispà i l'altre romà, ens indica que aquest últim a principis del segle XI ja estava completament introduït, per tant no podem afirmar amb rotunditat que el missal de Roda d'Isàvena, segurament escrit en lletra visigòtica, estigues realitzat segons la litúrgia hispànica, atès que no hem conservat restes d'aquest antic còdex que ens permeti analitzar el seu contingut.

¹⁰⁵ ACL, Fons Roda, carpeta 14, núm. 1008; ACL RC_0018, ff. 2-3; ACL, Fons Roda, carpeta 7, núm. 439; ABAD Y LASIERRA 1772b, ff. 181-182; PASQUAL 1785, ap. 6, p. 55-56. DE LA CANAL 1836, ap. 3, p. 229-230; VILLANUEVA 1851a, ap. 44, p. 293; SERRANO Y SANZ 1912, p. 467-468; YELA UTRILLA 1932, p. 81-83; ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, doc. 168, p. 371-372; CATALUNYA ROMÀNICA 1996, p. 388; GRAU QUIROGA 2010, doc. 1, p. 299.

Tanmateix, el leccionari amb les lectures bíbliques per la celebració de la litúrgia de les hores, creu J. Barriga, que era de tradició romana perquè a la tradició hispànica el llibre per les lectures era anomenat “commicus”. Aquest terme però, va ser igualment utilitzat a la primitiva litúrgia romana (PÉREZ DE URBEL, GONZALEZ Y RUIZ ZORRILLA 1950-55), i tampoc podríem afirmar amb rotunditat de quina naturalesa era el contingut d'aquest llibre litúrgic, atès que no hem conservat fragments que ens permetin realitzar una anàlisi.¹⁰⁶

No hem d'oblidar què, tal i com queda demostrat amb la presència del Pontifical a Roda de l'entorn de l'any 1000 (ACL RC_0036), ja des del moment de la seva creació el bisbat de Roda d'Isàvena quedava sota la supervisió directe de l'arquebisbat de Narbona i estretament lligat a la seu d'Urgell, practicant una litúrgia franco-romana des dels seus inicis. No creiem que a Roda es desenvolupés mai una litúrgia purament hispana, i conseqüentment els seus llibres estarien més en sintonia amb aquells centres que formaven part de l'arquebisbat narbonès, tals com Vic, Girona o Elna, compartint trets litúrgics comuns. Coincidim amb F. X. Altés i Aguiló quan afirma que «per raons jurisdiccionals i polítiques, resulta inversemblant que l'arquebisbe-metropolità (de Narbona) tolerés en la nova sufragània una litúrgia radicalment diferent de la romana, que, a més, era estigmatitzada per la crisi adopcionista» (2003a, p. 48). L'estrat visigòtic que s'observa al Pontifical formaria part de la tradició pròpiament narbonesa. A.G. Martimort estableix a partir de l'estudi dels manuscrits a ambdós costats dels Pirineus, que l'imperi franc no va abolir totes les pràctiques litúrgiques d'època visigòtica a la regió de l'arquebisbat de Narbona, i algunes d'aquestes queden ancorades en la tradició, sobretot aquells ritus de caire més popular (sagraments, processons i festes de sants), mantenint els clergues molts elements de la tradició de l'església i la litúrgia visigòtica practicada arreu dels territoris del Llenguadoc.¹⁰⁷ Roda d'Isàvena formaria part d'una

¹⁰⁶ Segons A. Millares Carlo a l'arxiu parroquial de Roda existia un fragment litúrgic d'un foli en lletra visigòtica traslladat a Osca pel seu estudi, que potser podria haver-se identificat amb el leccionari esmentat a l'acta de dotació. És una notícia comunicada l'any 1960 per Ainaud de Lasarte a A. Mundó. Veure MILLARES CARLO 1999, p. 173, núm. 274

¹⁰⁷ Aquest fet quedaria demostrat pels sants de l'antiga litúrgia visigòtica celebrats a territoris llenguadocians: 7 o 9 de Gener: ss. Julià i Basilissa; 21 Gener: ss. Fructuós, Auguri i Eulogi de Tarragona; 12 de febrer: sta. Eulàlia de Barcelona; 1 Maig: Torquat i els màrtirs de Còrdova celebrats a Saint-Pons-de-Thomières; 17 o 19 de juliol: ss. Justa i Rufina de Sevilla; 25 juliol: st. Cugat de Barcelona; 1 d'agost: st. Fèlix de Girona; 12 d'Agost: St. Narcís bisbe i màrtir de Girona, 6 d'Agost: ss. Just i Pastor d'Alcalá de Henares; 23 d'octubre: ss. Servand i Germà, màrtirs de Medina Sidonia. Veure MARTIMORT 1982, p. 25-49.

regió geogràfica ben definida a una i altre banda dels Pirineus on el centre litúrgic des del segle IX fins finals del s. XI és Narbona. Posteriorment, el restabliment de la jurisdicció de Tarragona sobre les diòcesi catalanes va continuar amb aquesta unificació i tradició litúrgica.

Cal considerar però, el fragment d'antifoner provinent de Roda d'Isàvena i escrit en lletra visigòtica que enquadrava les *Comèdies* de Terenci. Segons J. Villanueva prové d'un bifoli del segle X («Este librito tiene por cubiertas parte de un antifonario gótico del siglo X, de que he recibido una muestra»). El fragment adquirit per aquest autor va ser llegat a la seva mort, juntament amb la resta de la seva documentació manuscrita, a la Biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid, i es va conservar en aquesta institució fins almenys l'any 1990 sota la signatura 9/4579, quan el va estudiar i editar F. X. Altés i Aguiló (ALTÉS I AGUILÓ 2003a, p. 33-50).¹⁰⁸ L'autor va publicar un estudi codicològic i paleogràfic del contingut conjuntament amb una transcripció del text, adjuntant una reproducció fotogràfica, actualment l'únic testimoni conservat atès que l'original s'ha perdut. A la còpia s'observa l'anotació de J. Villanueva «este fragmento de canto gótico lo rasgué de las tapas de un códice de la iglesia de Roda». Al seu estudi F. X. Altés i Aguiló determinà que el fragment corresponia a un antifoner hispànic amb texts de la missa del primer diumenge després de l'octava de Pasqua amb una notació musical visigòtica pròpia de manuscrits litúrgics septentrionals d'entre els ss. X-XI, associant-lo directament amb l'antifoner de San Juan de la Peña (Zaragoza, Biblioteca Universitaria), amb el qual comparteix característiques comunes per la grafia de la notació musical.¹⁰⁹ L'autor però, determina que el fragment és «totalment estrany» al context litúrgic de Roda d'Isàvena, i situa la seva producció en un escriptori forà, motiu que ens fa dubtar que sigui l'antifoner mencionat a l'acta de dotació.

¹⁰⁸ El fragment és esmentat per ANGLÈS 1935, p. 127, n. 5 i 133. També per BOIX I POCIELLO 1996, p. 441.

¹⁰⁹ El fragment de Roda d'Isàvena, juntament amb l'antifoner visigòtic de San Juan de la Peña serien els dos únics testimonis de llibres litúrgics hispànics coneguts en terres pirenaics-aragonesos. Veure AGUILÓ I ALTÉS I AGUILÓ 2003a, p. 33-50.

3.2.2. L'inventari rotense: del s. XII?

El principal problema al qual ens enfrontem en analitzar l'únic inventari conservat d'època medieval de Roda d'Isàvena és la datació, atès que, tal i com succeeix a la gran majoria dels inventaris de l'alta edat mitjana, no s'indica la cronologia de la seva elaboració. Pel cas que ens ocupa, aquesta problemàtica augmenta de manera exponencial, atès que tampoc hem preservat el document original. En conseqüència tampoc podem arribar a conclusions a partir de les anàlisis paleogràfiques o codicològiques, amb la descontextualització que aquest fet suposa.

Segons les dades dels historiadors que van veure l'inventari de primera mà, aquest estava inclòs al cartoral petit de la catedral, i era el novè dels deu documents que aquest contenia. M. Abad y Lasiera copiarà l'inventari dues vegades durant la seva visita a l'antiga catedral l'any 1772.¹¹⁰ L'autor descriu el cartoral com «un quadernillo en quarto», i que l'inventari «indudablemente es del siglo XI ó XII» (ABAD Y LASIERRA 1772C, f. 240v). Igualment, J. Pasqual va realitzar dues còpies l'any 1785, incloses als volums VIII (ff. 117-161) i XI (ff. 165v-166) de la *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta*. L'autor descriu el Cartoral Petit com «un pequeño cartoral de solas diez ojas, de I palmo de largo y medio de ancho cada una, que se parece alomenos del siglo XII» (vol. VIII, f. 131). Al finalitzar la còpia dels deu documents afirma: «Bien considerado el pequeño cartoral nada hallo en el que le aparece del siglo XI, antes parece que asi el caracter como todo lo demas corresponde ajustadisimamente» (vol. VIII, f. 133v).

L'únic procediment que podem emprar per tal d'intentar establir una data per la confecció de l'inventari de béns de l'antiga catedral de Roda passa per establir comparatives amb la documentació dels diferents moments històrics generada a posteriori, per tal de poder identificar els diversos volums esmentats amb les evidències físiques conservades als actuals arxius i biblioteques. Les dades obtingudes es posen de conjunt amb el context de l'antiga catedral, inserint el patrimoni bibliogràfic analitzat dins del període històric i cultural que li pertoca.

Cal tenir present, a més a més, la finalitat de l'inventari, perquè la quantitat i qualitat d'informació que ens proporciona queda condicionada per l'objectiu d'aquest.

¹¹⁰ Les dues còpies que realitza l'autor s'han transcrit a l'annex núm. 1

El propòsit de la llista de volums de Roda d'Isàvena respon a la condició d'aquests objectes com a bé material, motiu pel qual s'inclouen al mateix llistat els objectes d'ornamentació i els paraments litúrgics de la catedral. Fins a ben entrat el s. XII la condició del llibre com a element de valor estava per sobre de la seva funció com a eina per la recepció i transmissió del coneixement. Conseqüentment els llibres es custodiaven al tresor, conjuntament amb el parament litúrgic, les joies i les relíquies. El tresor, la sagristia i el cor van ser durant molt de temps "l'espai del saber" dins de les catedrals medievals.

Segons M. Díaz y Díaz (1992a, p. 61-69) els inventaris de l'alta edat mitjana i fins al 1200, comencen de manera sistemàtica per llistar la Bíblia, atès que fins aproximadament aquesta data serà el llibre més important per a qualsevol catedral o monestir. El mateix autor afirma que els còdexs sencers de la Bíblia comencen a partir d'aquesta cronologia a perdre el seu paper rellevant, substituïda per volums més lleugers i manejables, tals com els salms amb glosses, els comentaris bíblics de llibres concrets, o llibres solts acompanyats d'un aparell teològic o explicatiu. Analitzant els diferents inventaris conservats de l'alta edat mitjana en centres propers als de Roda d'Isàvena, com serien l'inventari de la catedral de Vic de l'any 957, l'inventari del monestir de Ripoll del 1047, o el de la seu d'Urgell de la primera meitat del s. XI (1010-1040) podem observar com aquesta asserció es compleix.¹¹¹ Hem conservat d'aquesta última seu, a més a més, un segon inventari, datat l'any 1147, que ens permet apreciar com aquests llistats es transformen en el temps determinants pel seu context. El primer inventari comença efectivament per llistar "II Bibliotecas", al segon inventari en canvi, s'observa com les dues Bibles ja no es llisten en primer lloc, sinó que figuren en desena posició, darrere dels missals, evangeliaris i antifoners de la catedral.

Un altre tret distintiu dels inventaris de l'alta edat mitjana seria el predomini dels llibres litúrgics per la celebració de l'ofici diví i la litúrgia de les hores per sobre dels llibres del saber o "libri artium", destinats a la disciplina del clergat. També és destacable per aquestes cronologies la presència gregoriana –Moralia, Homilies evangèliques–, així com volums dels pares de l'església, principalment sant Ambrós, sant Isidor i sant Agustí. Aquesta dinàmica començarà a canviar a partir de finals del s. XII - principis del

¹¹¹ JUNYENT I SUBIRÀ 1980-1996, docs. 303 i 413; ÍDEM. 1992, p. 398-400; GROS I PUJOL 2005, p. 101-124.

XIII, quan a les biblioteques medievals s'incorporaran les obres dels teòlegs vinculats amb el món universitari de París i Bolonya, així com l'increment de llibres de dret canònic.

Aquestes característiques es reflecteixen de manera indiscutible a l'inventari rotense. Dels 50 volums que es llisten, i sense comptar la Bíblia, advertim el gran nombre de llibres litúrgics (33) enfront als "libri artium" o aquells destinats a l'ensenyament del clergat (16).¹¹² És també notable la presència d'obres gregorianes, entre els quals podem comptar fins a 6 volums copiant les obres del papa Gregori el Gran, un d'ells incloent la seva "vita".¹¹³ Així mateix, és palès el protagonisme de les obres de sant Isidor i sant Agustí, i no serà fins a partir de finals del s. XII quan es començaran a introduir a Roda obres de teòlegs dels centres escolàstics del centre i el nord d'Europa, específicament de les escoles d'Orléans i Chartres, tals com Arnulf d'Orléans (ACL RC_0004) o Guillem de Conches (ACL RC_0005). Aquests volums no figuren a l'inventari atès que és realitzat amb anterioritat a la seva entrada. En conseqüència, podem establir una cronologia anterior a l'any 1200 per l'inventari de béns de Roda d'Isàvena.

A partir d'aquesta hipòtesi, i analitzant el context històric i cultural de l'antiga seu, hem establert dos moments històrics diferents, anteriors al 1200, quan es podria haver realitzat l'inventari. Partim del supòsit que la causa de l'elaboració de l'inventari respondria a un canvi de les condicions dels llibres a la catedral. La seva confecció, per tant, coincidiria amb un moment de transició, com per exemple una transmissió de poders de la persona responsable dels llibres a una altra, la modificació substancial de la col·lecció conseqüència d'una donació o una entrada important de llibres, o bé a la transferència d'aquests a un nou espai. Cal tenir present, a més a més, que a l'inventari es cita l'obra de Burchard, dada que ens situa aquest amb posteritat a l'any 1023, moment en que aquesta obra va ser realitzada pel bisbe de Worms. Conseqüentment, partim d'una forquilla cronològica establerta entre els anys 1023 i 1200. Escau però, a

¹¹² La Bíblia es podria considerar un volum "híbrid", atès que és un còdex utilitzat tant a la litúrgia com en l'ensenyament. Consultar CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA ET ALIA 2013.

¹¹³ "II Moralia, I Dialogorum cum Vita Gregoriana, et alium cum Martyrologio, unum Quadragenarium, I Pastoralem".

partir dels esdeveniments històrics succeïts a la seu entre aquestes dates, concretar una mica, i provar d'acotar aquestes dates.

La primera hipòtesi passaria per situar l'inventari de béns a finals del s. XI, sota l'episcopat de Ramon Dalmau de Roda (1076 - 1095), primer bisbe que es denomina a si mateix com a "rotensis". Sabem que aquest bisbe portarà a terme una reestructuració de l'arxiu de Roda d'Isàvena, així ens ho notifica la documentació. Durant el mateix any de la seva elecció (1076) conservem un document on s'especifica que adquireix l'arxiu que anys abans s'havia endut el bisbe Aimeric a Llesp durant la ràtzia musulmana, el qual havia heretat els seus familiars «Quo mortuo [Aimerici episcopi de Lespe] consanguineis eius acceperunt et cartas et molendinum prescriptum et reliqua sua». Aquesta empresa va ser encetada anys abans pel bisbe Salomó, qui va fracassar perquè els hereus d'Aimeric van vendre les propietats a Pere Borrell de Llesp. Ramon Dalmau aconseguirà restituir els béns usurpats dels hereus de Pere Borrell: «Et quandiu vixit, tenuit et dimisit filiis suis, in quorum diebus Raimundus Dalmacii episcopi Salomoni successit episcopo et inveniens molendinum illum, furtim Beato Vincentio ablatum, proprie domui restituit» (GRAU QUIROGA 2010, p. 327, doc. 344).

Ramon Dalmau volia recuperar l'arxiu amb l'objectiu d'emprendre una recerca historiogràfica per tal de trobar els antics orígens de la seu de Roda, legitimant possessions i territoris per tal de consolidar el poder episcopal enfront d'usurpacions laiques. Una conseqüència directa de la recuperació de l'antic fons de Roda i la recerca arxivística serà la confecció del Cartoral petit de la Catedral, actualment perdut, on es va incloure el *Cronicó de Domenec* escrit per un monjo d'Alaó sota les ordres del propi bisbe i l'abat Bernardus. És precisament al Cartoral Petit on s'inclou l'inventari de béns de Roda d'Isàvena. És versemblant pensar que el llistat de béns es redactés a causa de l'entrada i organització del patrimoni bibliogràfic i documental de la catedral.

Tanmateix, no hem d'oblidar que l'any 1092 Ramon Dalmau introdueix a Roda la reforma agustiniana, instaurant una canònica seguint el model de Sant Ruf d'Avinyó. L'educació del clergat era una activitat implícita en la instauració de la reforma, i amb molta probabilitat a Roda va comportar, al igual que a la resta dels centres catedralicis del moment, l'entrada de nous llibres a la biblioteca, i segurament, l'inici de les activitats de l'escola. Precisament, al mateix any es documenta per primera vegada el Prior Major

de Roda Miró Roger (Mironis Rogeriis) qui possiblement, entre altres funcions, tenia cura de la gestió de l'educació, l'escriptori i la biblioteca rotense, de tal manera que el nou càrrec comportaria la possible catalogació del fons librari de la catedral.

La hipòtesi de que l'inventari de Roda fos realitzat sota l'episcopat de Ramon Dalmau és defensada per J. Pasqual. A la segona còpia del llistat de béns aquest autor titula l'inventari com a «Inventario del tesoro de la santa Iglesia Cathedral de Roda en tiempo, segun parece, de D. Raimundo Dalmacio», i en una nota al marge afegeix la següent observació:

La pobreza que se nota en las halajas de esta Cathedral pues sólo tenía tres cálices, tres dalmáticas de diaconos 4 casullas para los dias de fiesta, y tres de lienzo para los regulares manifiesta los tiempos en que Raimundo Dalmacio “ex paupere episcopatu fecit mediocrem”, como afirma el monge de Alaon.

BC Ms. 729, vol. XI, ff. 165v-166

Hem d'advertir però, i en contra d'aquesta hipòtesi, que a l'inventari es mencionen alguns llibres que han arribat fins l'actualitat i que hem pogut determinar, a partir del seu anàlisi paleogràfic, que són realitzats en dates posteriors. Seria el cas de l'exemplar miscel·lani *De Summo Bono*, de mitjans del s. XII i que hem pogut localitzar entre els llibres llistats. Tanmateix, el pretext de “pobresa” pel qual J. Pasqual determina que el llistat de béns és d'època de Ramon Dalmau no ens sembla una dada determinant. Molt possiblement en aquell moment a la catedral hi havia molts més objectes dels que l'inventari menciona, perquè, si ens fixem en el seu contingut, entre els béns mencionats no hi ha aquells que va donar el bisbe Arnulf de Ribagorça en motiu de la segona consagració de la catedral entre els anys 1028-1030. El bisbe específicament va enriquir el tresor rotense amb: «unum dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et duas cortinas et duos super altares lineaos optimos et unum dalmatica serica et unum camiso de tirez et unum calice de argento de super aurato et sex cortinas et tres marfiles et tres tapetes» (GRAU QUIROGA 2010, p. 310, doc. 318), i cap d'aquestes peces es mencionen a l'inventari copiat per J. Pasqual i M. Abad y Lasierra.

L'altre període en que creiem que es podria haver realitzat el llistat de béns de Roda d'Isàvena és sota el govern del bisbe Guillem Pere de Roda (1143 - 1177), a meitats

del segle XII, possiblement com a conseqüència del trasllat de la seu a Lleida. L'inventari correspondria a aquells béns i llibres no traslladats, atès que molts dels llibres mencionats a l'inventari es documenten a la catedral al segle XV, i encara al segle XVIII. Al transferir la nova seu segurament fou necessària la reorganització i enumeració dels béns no traslladats, aquells que es van quedar a la ja antiga catedral i, conseqüentment, es va elaborar un inventari del tresor. Aquest seria el motiu més plausible del perquè no es cita un major nombre d'objectes i teles litúrgiques a Roda –la “pobresa” observada per J. Pasqual– perquè probablement les més valuoses van ser transferides a la nova seu de Lleida.

Pocs anys abans de la trasllat es construeix el claustre, promocionat pel bisbe Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143). Conseqüència de la nova construcció es documenta un nou càrrec a la catedral l'any 1137, el Prior Claustral,¹¹⁴ figura que probablement substitueix a la del Prior Major en la cura dels llibres de la catedral, els quals amb la nova construcció, s'ubicarien en un “armarium” del claustre. Podríem pensar que, juntament amb la necessitat de recopilar els llibres i béns del tresor no traslladats a Lleida, la reorganització dels volums a les dependències claustrals també va requerir disposar d'un llistat del patrimoni bibliogràfic de la seu.

La hipòtesi de que l'inventari del tresor de Roda és d'època del bisbe Guillem Pere és recolzada pel contingut d'aquest, atès que entre els volums que es llisten i que podem analitzar de primera mà, s'observa una paleografia que es podria situar com a molt tard als anys centrals del s. XII (*De Summo Bono*) però amb anterioritat a l'any 1200, atès que els exemplars de finals del s. XII tals com l'obra d'Horaci (ACL RC_0004) datada a partir del 1185 aproximadament, o bé el breviari de sant Ramon, acabat de recopilar l'any 1191 (ACL RC_0029) ja no s'esmenten entre els llibres del llistat de béns.

Així doncs, de les dues hipòtesis proposades, creiem que la més plausible seria aquella en que es proposa l'elaboració de l'inventari del tresor de Roda d'Isàvena entre els anys 1143 - 1177, coincidint amb el trasllat de la seu a Lleida i el govern del bisbe Guillem Pere de Roda i Barbastre. Aquesta hipòtesi, amb matisos i endarrerint la cronologia uns 30-40 anys aproximadament, estaria en la línia de la hipòtesi proposada

¹¹⁴ Veure GRAU QUIROGA 2010, p. 118 – 119, 231, quadre 4, I doc. 286, p. 490.

per M. Gros, qui situa l'elaboració de l'inventari a l'entorn del 1200, tot i que no estem d'acord amb els arguments que l'autor proporciona per tal de justificar aquesta cronologia. L'autor data l'inventari a finals del s. XII argumentant que entre els "VIII Psalteria" estaria el manuscrit que denomina "Salteri de sant Ramon", això és, el breviari escrit en temps del bisbe Gombald de Camporells de Roda i Lleida (l'any 1191), (GROS I PUJOL 2007a, p. 349-350). Tal i com hem pogut comprovar per l'anàlisi detallada d'aquest manuscrit, el volum no és un salteri, sinó un breviari, que conté, a més a més, una miscel·lània de documents de diverses èpoques (el calendari és de finals del s. XI, i els documents que inclou van des del s. XII al s. XVI). En definitiva, som de l'opinió que aquest manuscrit no es podria correspondre amb cap de les entrades mencionades per l'inventari del s. XII. Tot i així, en incloure el volum *De Summo Bono*, que és un còdex de la meitat del s. XII, i seguint la sèrie d'argumentacions exposades fins aquí, determinem que l'inventari conservat de Roda d'Isàvena data de l'entorn de la meitat del s. XII, coincidint amb el trasllat de la seu episcopal a Lleida.

3.2.3. L'Inventari rotense: el contingut

*Breve de Thesauro Sancti Vincensii*¹¹⁵

In primis unam Bibliotecam [sic], et II Moralia, et I Carlum, et I Apocalipsin, et I Dialogorum cum vita gregoriana, et alium cum Martyrologio, et unum Sanctoralem, et III Storiales, et unum Quadragenarium, et I Vitas Patrum, et IIos Lectionarios, et IIII Missales, et II Ordinales, et I Burcardum, et I Glosarium, et I Summum bonum, et I Pastoralem, et I Vitam canonicam, et IIII Officiaria, et I Antifonarium cum Officiario, et alium Antifonarium, et unum Collectaneum, et I Expositorium Eptatici, et II Majores Donatos, et VIII Psalteria, et Ias Consuetudines, et I Prosarium, et Vitam beati Augustini et beati Saturnini, in quaternionibus [...] et I textum argenteum cum gemis de auratum at aliud ligneum cum lapide [...]

In primis unam Bibliotecam...

Encapçala l'inventari del s. XII de la catedral de Roda d'Isàvena un exemplar de la Bíblia, llistada en primer lloc a causa de la importància que tenia d'aquest volum. La Bíblia és un llibre amb una funció i protagonisme cabdals dins de la vida d'una catedral o un monestir del segle XII, és el llibre per antonomàsia, el que conté i transmet tot el saber, tant el diví com el terrenal. La seva funció és híbrida, per una banda juga un paper destacat com a llibre litúrgic, llegida tots els dies de l'any durant l'ofici de matines, i per una altra destaca el seu protagonisme com a llibre del saber, atès que s'esdevé una font principal pels estudis d'ortografia, gramàtica, teologia, història, geografia i filosofia; en definitiva, la Bíblia és l'instrument primordial per l'aprenentatge dels pupils a un monestir o catedral.

El còdex que contenia l'exemplar de la Bíblia de Roda d'Isàvena és actualment perdut. A l'arxiu catedralici de Lleida s'han conservat uns fragments de folis que haurien

¹¹⁵ ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 351v i 1772c, f. 240; PASQUAL 1775-1825, vol. VIII. ff. 132v-133 i vol. XI ff. 165v-166; ANGLÈS 1935, p. 126; GROS I PUJOL 2007a, p. 339-356.

format part d'una Bíblia visigòtica, no sabem però, si es correspondria amb la Bíblia que es menciona a l'inventari. Els mencionats fragments es conserven actualment integrats dins del manuscrit ACL RC_0031 (antic Roda 13), una consuetudinària dominical, ferial y santoral de la Catedral de Lleida procedent de Roda d'Isàvena i datada al s. XIV. Els fragments s'han integrat com a folis de guarda del dit manuscrit. Aquests van ser descrits per A. Millares Carlo (1999, p. 80, núm. 103 i 104), qui els va datar, pel tipus d'escriptura, al segle IX. Segons el mateix autor, les guardes coincidien amb un foli sense signatura que es conservava al museu diocesà de Lleida, el qual contenia els textos 15-19 del Deuteronomi. Hem cercat aquest fragment al museu diocesà lleidatà i no l'hem trobat. A. M. Mundó situava els fragments a l'escriptori de Roda (1956, p. 174), posteriorment però, J. Janini afirma que l'autor descartava que el fragment bíblic fos de l'escriptori ribagorçà i que el considerava d'escriptura visigòtica cordovesa del s. IX (JANINI 1980, núm. 559).¹¹⁶

Els folis de guarda actualment mesuren 270 x 213 mm i estan escrits en lletra visigòtica, la qual s'organitza per mitjà d'una caixa d'escriptura formada per tres columnes regulars de 80mm cadascuna, quedant la tercera tallada al costat dret més exterior. M. Gros i Pujol indica, i salvant les diferències en la seva datació, que la distribució del text en tres columnes és comparable a la que presenten les grans Bibles ripolleses del temps d'Oliba (GROS I PUJOL 2007a, p. 342-343). Les tres columnes es conserven actualment escapçades tant en la seva part superior com inferior, no podent-se determinar les mesures originals del foli. Es dedueix però, que formaria part d'un còdex de grans dimensions. No es conserva traça alguna del pautat, així com tampoc restes de foliació antiga o de reclams. El foli de guarda posterior es conserva en molt mal estat, mentre que l'estat de conservació del foli de la part frontal és acceptable.

El foli de guarda anterior conté restes d'escriptura d'una cronologia avançada (XVI-XVII) distribuïda de forma vertical entre el buit les columnes del text visigòtic, amb alguns caràcters il·legibles pel desgast, i un altre text que especifica «Los Magos y Señores jurados de la ciudad de Roda». Juntament amb una fila de forats verticals que ens indiquen que el fragment va ser en algun moment cosit, l'escriptura ens està assenyalant que el foli de guarda ja va servir per enquadrar documentació notarial

¹¹⁶ A. Millares Carlo, també parla del fragment de Bíblia (1983, núm. 94, p. 327.) Altres autors que l'han estudiat: PORTER 1929, p. 48-56.

abans de funcionar com a foli de guarda del ACL RC_0031, i que molt probablement, la funció actual com a foli de guarda correspon a un moment històricament avançat, possiblement després del trasllat a Lleida. Un argument a favor d'aquesta hipòtesi són les descripcions antigues conservades del manuscrit ACL RC_0031. J. Villanueva descriu aquest còdex quan visita la catedral l'any 1806, i pensem que si aquest hagués estat enquadernat amb els folis de guarda visigòtics hauria fet esment, al igual que ho fa amb el manuscrit de les *Comèdies* de Terenci actualment desaparegut, enquadernat amb un antifonari visigòtic, del qual se'n va emportar un tros a la Real Academia de la Historia pel seu "estudi".

A l'actual arxiu parroquial de Roda d'Isàvena es conserva un fragment de Bíblia que podria correspondre's amb el de l'inventari del s. XII. És un foli de grans dimensions (495 x 380 mm) escrit en una carolina minúscula del s. XI, i amb el text distribuït a dues columnes. El fragment conservat correspon al llibre de Levític. Sembla ser que fins a la dècada dels 90 es va conservar un altre fragment d'aquesta mateixa Bíblia, perquè Dolores García Sendra descriu una Bíblia reutilitzada com a tapa d'un llibre de "tornuellas de treudos y guistias", que l'autora datava a principis del s. XII, caracteritzat per estar escrit a doble columna. El fragment contenia, a més a més, una gran lletra capital en vermell. Aquest últim fragment no s'ha localitzat a l'arxiu parroquial de Roda, i en conseqüència roman actualment perdut.¹¹⁷

La visita pastoral corresponent a l'any 1445 ens està indicant que a l'antiga catedral es conservaven per aquella època tres Bibles diferents. En primer lloc "in sacratio" es conservava «una Biblia nova de pergami scripta ab posts noves, et incipit in prologo ambrosius et finit in ultima carta explicit liber apocalipsis» (VP 1445, f. 58v). En segon lloc, al claustre es conservaven dues Bibles de gran format: «Item sunt in claustra dicti monasterii due biblie magne de pergameno antiquo una de littera gotiga alia de littera nostrata» (VP 1445, f. 60). Tal i com ens detalla l'inventari, almenys una de les Bibles

¹¹⁷ En una data sense especificar de la dècada dels anys 90, Dolores Gracia Sendra i Antonio Bardají Zamora van elaborar un inventari i catàleg de l'arxiu parroquial de Roda d'Isàvena, el qual actualment no es conserva a l'antiga catedral, sinó a la parròquia de la població veïna de Graus. La data del catàleg l'hem deduïda a través de fonts orals (testimoni de Mossen D. Aurelio Ricou Sanjuán). La descripció dels dos fragments de Bíblia figuren al vol. 4 de l'esmentat catàleg, ambdós sota la referència "carpeta 49". El fragment de Bíblia conservat porta per signatura 49/21, i el fragment perdut, 49/22.

conservades era en lletra antiga, però no podem determinar amb seguretat si la Bíblia en “litera gotiga” mencionada es correspondria amb els fragments que actualment funcionen com a folis de guarda del manuscrit ACL RC_0031, o si correspondria amb el fragment actualment conservat a l'arxiu parroquial de Roda, o inclús si aquest seria l'exemplar llistat per l'inventari del s. XII. Tanmateix, per la descripció de la visita pastoral, sí que podem determinar que era una Bíblia de gran format realitzada en un sol volum, tipologia de Bíblia característica de l'alta edat mitjana i fins almenys el 1200.

Cap dels diferents historiadors que visiten l'antiga catedral rotense a partir del segle XVII descriu exemplars de la Bíblia. Tampoc es menciona cap volum al catàleg de manuscrits rotenses elaborat l'any 1864 per D. Mateo de Lasala y Villanova en motiu del trasllat del fons a Lleida, perdent-se traces dels tres exemplars que encara hi havia a l'antiga catedral al segle XV.

... *et II Moralia*...

Segons M. Gros i Pujol els morals que es mencionen a l'inventari correspondrien a l'obra “Expositio in Iob” del papa Gregori el Gran, i li sorprèn que a Roda hi hagi dos exemplars. L'autor afirma que hi podria haver una sola obra encuadernada en dos volums, atès que és de gran extensió (GROS I PUJOL 2007a, p. 343). M. Díaz y Díaz afirma que és una obra força comuna als inventaris de fins el segle XII als regnes hispànics, perquè la presència gregoriana, juntament amb autors com sant Ambròs, sant Agustí i sant Isidor, té un pes considerable, destacant que una de les obres més importants d'una biblioteca a l'edat mitjana serien els “Moralia” de Gregori el Gran (DÍAZ Y DÍAZ 1992a, p. 61-69).

La visita pastoral del 1445 menciona almenys un dels exemplars llistats a l'inventari del segle XII de l'antiga catedral de Roda: «Item alius liber moralium pergamini beati Gregorii de litera gotica ab posts de fusts» (VP 1445, f. 59). Podem identificar el volum mencionat amb un dels exemplars de l'inventari del cartoral petit, atès que s'indica que aquest està realitzat en “litera gotica”.

Segons el testimoni de M. Abad y Lasiera de l'any 1772, els exemplars de “Moralia” encara es conservaven a Roda d'Isàvena: «De los libros creeré que se conservan los Morales, apocalipsi, dialogos, sanctorales, quadragenario, vitas patrum,

leccionario, misales y un pastoral que llaman el manual de sant Ramon, algunos oficiarios y antifonarios con lo expositivo y psalterios no se si se encontraban las obras» (RAH, Fondo Abad y Lasierra, 9/5937, f. 240).

Cap dels exemplars de "Moralia" són mencionats pocs anys després per J. Villanueva quan aquest visita la catedral l'any 1806, i tampoc són llistats a l'inventari de translació del fons de Roda a Lleida. No hem conservat cap evidència física d'aquests dos manuscrits, ja sigui en estat fragmentari o no, al fons rotense de l'Arxiu de la catedral lleidatana.

M. Gros i Pujol, en analitzar l'inventari de Roda, compara aquests dos volums amb els que es mencionen al segon inventari de la seu d'Urgell de l'any 1147, determinant que els volums de Roda eren una còpia d'aquests: «La catedral d'Urgell també tenia dos exemplars de les Moralia in Iob, ara també perduts. Els exemplars de Roda en podrien haver estat una còpia. El fet que a Roda i a la seu d'Urgell es parli de dos volums avala aquesta hipòtesi» (GROS I PUJOL 2005, p. 343). Deixant al marge el fet que el nombre en ambdós inventaris sigui el mateix, no trobem cap més base científica per tal d'afirmar que els "Moralia" de Roda fossin una còpia dels d'Urgell.

A les escoles catedralícies els "Moralia" formaven part dels "libri artium" utilitzats per instruir doctrina moral al clergat. A partir de la seva lectura, ja sigui de manera individual o bé realitzada de manera col·lectiva, s'instruïa als canonges sobre quin havia de ser el model de vida a seguir segons els ensenyaments dels Sants Pares.

... et I Carlum...

Segons M. Gros i Pujol aquest volum correspondria a l'homiliari patristic que Carlemany va encarregar a Pau Diaca abans d'esdevenir emperador el Nadal de l'any 800, per tal de difondre'l per totes les esglésies del regne franc. Afirma que la biblioteca de la seu d'Urgell en tenia dos que podien haver servit de model pel de Roda, mencionats com a "II Carolos" a l'inventari que es data entre els anys 1010-1040 (GROS I PUJOL 2007a, p. 343). Els llibres esmentats, tant a l'inventari de Roda, com al de la seu d'Urgell, s'esmenten en tercera posició, juntament amb els llibres de més importància d'aquestes catedrals.

L'exemplar mencionat a l'inventari de Roda no es descrit per cap de les fonts d'època posterior. No es menciona a la visita pastoral del 1445, ni tampoc pels diversos historiadors que visiten l'arxiu i la biblioteca de l'antiga catedral de Roda abans del seu trasllat a Lleida, ni als catàlegs posteriors. Físicament no s'ha conservat cap evidència ni fragment.

... et I Apocalipsin...

El llibre de l'apocalipsi de sant Joan es llista entre els llibres més importants de la catedral, dissortament no ens ha arribat l'exemplar. De les evidències documentals que ens proporciona la visita pastoral de l'any 1445 sabem que aquest llibre encara es conservava al segle XV a l'antiga seu, atès que es menciona un apocalipsi “de litera gotiga”. El còdex també es caracteritza per ser un apocalipsi “tot istoriat dins”, fet que ens està evidenciant que estem davant la descripció d'un exemplar manuscrit il·luminat que contenia diverses escenes: «Item alius liber vocatus apocalipsi de litera gotiga tot istoriat dins ab les cuberts de fust» (VP 1445, f. 59).

El fet que l'apocalipsi de l'inventari del segle XII fos un volum amb imatges ens condueix a pensar en un exemplar de “Beatus” o còpia del Comentari a l'Apocalipsi de Beat de Liébana. M. Gros i Pujol ja arribava a aquesta conclusió sense tenir les dades que ens proporciona la visita pastoral, suggerint que el volum, al ser un exemplar de l'apocalipsi aïllat, fos una còpia d'un manuscrit de Beatus sense il·luminar: «Al catàleg de la catedral de Roda hi ha un I Apocalipsum, col·locat entre els exemplars del “Carolus” i dels “Dialogorum” del papa Gregori el Gran. Podria ser una còpia del text de l'exemplar urgellès, feta a la mateixa Seu d'Urgell, potser sense la seva extraordinària ornamentació» (GROS I PUJOL 2007a, p. 343-344).

M. Abad y Lasiera, durant la vista a l'antiga catedral l'any 1772, menciona que entre els llibres conservats encara hi havia exemplars de l'apocalipsi. Atès que l'autor només menciona els exemplars de passada, i no es deté a descriure cap de les obres enumerades, pensem que per aquest temps el manuscrit il·luminat ja no hi devia ser a la catedral, perquè hauria sigut descrit, o bé per aquest autor, o bé per algun dels diversos historiadors que van visitar la biblioteca rotense abans del trasllat a Lleida. Dissortadament no se'n conserva cap referència d'un llibre amb les característiques

descrites per la visita pastoral al fons de manuscrits de Roda conservats a l'Arxiu Catedralici de Lleida, fet que ens porta a pensar que el manuscrit il·luminat va desaparèixer en algun moment posterior a l'elaboració de la visita pastoral (XV).¹¹⁸

L'apocalipsi, al igual que els "Moralia" anteriorment esmentats, formaven part dels "libri artium" de la catedral, destinats a l'ensenyament moral del clergat. Per la naturalesa ornamental d'aquest volum, però, creiem poc probable que fos un llibre d'estudi, si no més aviat un llibre de tresor, i què, com a conseqüència del seu valor material per la catedral, constituïa un dels llibres d'importància de la seu, motiu pel qual està llistat entre els primers volums del tresor rotense.

... et I Dialogorum cum vita gregoriana...

L'obra de Gregori el Gran seguit per la seva "vita" és un exemplar que actualment és perdut. Al igual que els "Moralia" del mateix autor, era un volum per l'aprenentatge del clergat a l'escola catedralícia. M. Gros i Pujol pressuposa que la "vita" Gregoriana copiada al final del llibre devia ser aquella escrita per Joan Diaca a mitjans del segle IX per completar la biografia que li dedica el *Liber Pontificalis* (GROS I PUJOL 2007a, p. 344).

Tal i com determina J. Barriga el leccionari ACL RC_0035 conté un ofici de nou lliçons i responsoris dedicats a sant Benet, les 6 primeres eren preses íntegres del llibre II dels *Diàlegs* de sant Gregori (BARRIGA PLANAS 1978, p. 13). Existeix la possibilitat de que

¹¹⁸ Roda d'Isàvena pateix diversos espolis als segles XVII i XVIII, durant els quals podria haver desaparegut un manuscrit amb les característiques descrites, donat el seu evident valor. L'any 1628 el bisbe Pere Antoni Serra s'emporta diverses relíquies i joies durant la seva visita pastoral. L'any 1641, durant la guerra dels Segadors, es registra el pillatge de tropes franceses comandades per Lafaureche. L'any 1709 els partidaris de l'arxiduc Carles assalten Roda durant la guerra de Successió. Caldria destacar que existeix actualment un manuscrit de Beatus, l'actual Beatus Corsini, que és d'origen disputat, assenyalant els investigadors una possible producció o bé a Sahagún, a Navarra o bé als territoris d'Aragó, assenyalant A. Millares Carlo Aragó o Roda d'Isàvena com a possible lloc de realització. Veure MILLARES CARLO 1999, ref. 275, p. 173. J. Williams però, l'atribueix a Sahagún. El manuscrit en qüestió, juntament amb la escriptura carolina, barreja quaderns amb grafia visigòtica, reaprofitant un manuscrit anterior i els autors no es posen d'acord en si és de inicis o de finals del XII. Hem elaborat una comparació paleogràfica del susdit manuscrit amb aquells produïts a Roda d'Isàvena a principis del s. XII, concretament amb el BPT Ms. 26, i certament es poden observar paral·lelismes evidents, tals com la curvatura superior de l'asta de la lletra -t, l'ús de la -e uncial oberta, les astes verticals afuades de les grafies -h i -d, així com la proximitat en les grafies de les abreviatures -et i -ur. També és destacable la notable semblança de les miniatures del manuscrit de Beatus amb algunes de les escenes representades als murs de Santa Maria de Taüll, conjunt monumental lligat a una promoció rotense i a la figura del sant-bisbe Ramon de Roda. Per a més informació del Beatus Corsini consultar WILLIAMS 2002. Sobre la relació de l'escriptori de Roda d'Isàvena amb la producció artística monumental veure capítol 5.

els “Dialogorum” de l’inventari fossin una de les fonts per la realització d’aquest leccionari que situem sota el bisbat de Borell de Ribagorça (1017-1026). Aquesta hipòtesi dataria l’exemplar que ens ocupa a principis del s. XI.

La documentació posterior no menciona aquest manuscrit. Tanmateix el volum encara devia de ser a Roda quan M. Abad y Lasierra va visitar l’antiga catedral l’any 1772, tot i que l’autor no descriu cap exemplar i només l’esmenta de passada (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 240). Els successius autors tampoc mencionen aquest exemplar, i ja no figura entre els còdexs de Roda inventariats per Don Mateo de Lasala y Villanova en motiu del trasllat dels fons a Lleida a la segona meitat del s. XIX.

... *et alium cum Martyrologio...*

Segons la informació que es desprèn de l’inventari aquest manuscrit seria un factici format per dues obres, per una banda els diàlegs de Gregori el Gran i per una altra un martirologi, el qual M. Gros i Pujol pressuposa que fou el Martirologi d’Adó de Viena realitzat al s. IX (GROS I PUJOL 2007a, p. 344), llegit a l’ofici de Prima.

Era habitual que amb el martirologi s’inclogués el necrologi, el qual incorporava els aniversaris locals i les diferents pregaries en honor als difunts de la comunitat, recitades durant els dies de l’any després l’hora canònica de Prima, un cop acabada la lectura del martirologi i la lectura del sant del dia corresponent. Al necrologi es feia constar el nom del personatge i el dia de la seva mort i es feia memòria de les seves gestes, i si era el cas, se’n destacava les fundacions i donacions realitzades a la catedral.¹¹⁹

No es conserva ni el martirologi ni el necrologi, tot i que sabem de la seva existència atès que el necrologi s’ha conservat esculpit al claustre de la catedral, custodiant la memòria dels difunts per mitjà d’un necrologi epigràfic amb 191 inscripcions. Estudiad per J. Gudiol i Cunill a principis del s. XX, l’autor destaca que totes les inscripcions són necrològiques, excepte la de la paret adjacent a la sagristia: “Non chorus clamor erit - ubi clerus regula disit” (1907, p. 20), i que la construcció del claustre es va projectar preveient d’incloure les inscripcions, fent-se de manera que les

¹¹⁹ Un exemple d’un manuscrit copiant conjuntament el martirologi i el necrologi, possiblement proper al còdex rotense avui perdut, seria el BnF Latin 5548 procedent de Moissac, el qual conté per una banda el martirologi (ff. 1-81), continuat pel necrologi (ff. 82-96). Veure DUFOUR 1982, p. 115-138, esp. p. 126-127.

pedres dels arcs descansessin sobre els grans àbacs de les columnes, amb unes mides concebudes per contenir-les. Aquesta dada en està indicant que el manuscrit que contenia el necrologi rotense, la font per les inscripcions epigràfiques, devia de ser a la catedral abans de la projecció del claustre sota el bisbe Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143).

Les tesis de A. Durán Gudiol publicades l'any 1967 vinculen l'epigrafia del claustre amb el manuscrit obituari de Pamplona Arch. Cat. Pamplona., Arca HH 20 Duran (GUDIOL 1967, p. 45-154) atès que aquest manuscrit menciona les principals dates de la mort dels bisbes de Roda. Aquest obituari però, també va ser inclòs en temps del bisbe Ponç de Roda i Barbastre (1100) al *Liber Tarraconensis* BPT Ms. 26, un cronicó que R. Abadal va batejar com a *Cronicó II d'Alaó* (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 19-21), el qual copia i afegeix dades al *Cronicó de Domènec* que s'inclouïa al cartoral petit de la catedral escrit en època del bisbe Ramon Dalmau de Roda (1076-1095). El bisbe Ponç mantenia un estret contacte amb la diòcesi de Pamplona i el seu bisbe Pere d'Andouque o Rodez, antic monjo de Conques, amiatat que resultarà en l'intercanvi constant de llibres, tal i com ho demostren les afinitats dels breviaris tardans d'ambdues seus.¹²⁰ És molt probable que a causa de l'estret vincle entre els dos bisbes l'obituari dels bisbes de Roda s'inclougués al còdex Pamplonès, i per extensió podem vincular aquest citat manuscrit amb les inscripcions del claustre de Roda, però no per una inspiració directe de l'epigrafia del claustre en aquest còdex. A més, cal tenir present que les inscripcions del claustre molt probablement prenen com a font el necrologi rotense desaparegut, i no el *Cronicó II d'Alaó* on es llisten els bisbes de la seu, atès que al claustre s'inclouen aniversaris de tipus local en honor als difunts de la comunitat, i només hi ha una inscripció epigràfica fent referència a un bisbe de Roda, corresponent a la de Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143), el promotor del claustre (1907, p. 28, n. 174).

Ni el martirologi ni el necrologi són mencionats pels diferents autors que visiten la catedral de Roda abans del trasllat del seu arxiu a Lleida, tampoc per la catalogació de Don Mateo de Lasala y Villanova. J. Boix i Pociello (2005, p. 295, vol. II,) afirma que el necrologi de Roda es conserva a la Biblioteca de Catalunya sota la signatura ms. 1026,

¹²⁰ J.P. Rubio Sadia determina afinitats evidents entre un brevariari tardà de Roda, datat al 1513 (ACL RC_0026), amb el brevariari de Pamplona ms. 18 (1332). Veure RUBIO SADIA 2010, p. 243-278, també IDEM 2011, p. 267-321.

però no hem trobat aquest manuscrit al fons de reserva de la biblioteca esmentada, ni sota aquesta signatura, ni sota cap altra.

Actualment s'ha conservat un martirologi del s. XIII, i per tant posterior al que s'esmenta a l'inventari del s. XII, enquadrant amb un col·lectari (ACL RC_0033), projectades ambdues obres de manera conjunta sota el bisbat de Berenguer d'Erill de Lleida. El martirologi ocupa els folis 64-91, iniciant-se amb sant Esteve màrtir, i es complementa amb el calendari rotense (ff. 91-95v) i diverses lletanies i himnes afegits ja al s. XIV (ff. 98v-101v).¹²¹

*... et unum Sanctoralem...*¹²²

Entre els manuscrits de Roda d'Isàvena es conserva un leccionari litúrgic que conté exclusivament el cicle santoral, conservat sota la signatura ACL RC_0016. El còdex actualment es troba molt dispers, del qual pertany un fragment conservat a l'Arxiu Capítular de Lleida (ACL RC_0015), conjuntament amb un altre fragment conservat a l'Arxiu Parroquial de Roda d'Isàvena (49/23).¹²³ És un manuscrit que conté les lectures per l'ofici matinal de les festes dels sants. Conté moltes notes de lectura i reparacions amb cantoral del s. XV, fet que ens suggereix un ús intensiu. Aquest manuscrit però, no és descrit pels historiadors que visiten Roda abans del trasllat del seu fons a Lleida, tot i que sí que va ser posteriorment catalogat per Don Mateo de Lasala y Villanova.

Aquest còdex presenta una paleografia característica de la segona meitat del s. XII, i és exemple dels vincles que Roda d'Isàvena manté amb el monestir de Saint-Pons-de-Thomières, relació que es constata a partir de inicis del segle XII i el bisbe Ponç de Roda i Barbastre (1097-1104), atès que la passió del màrtir de sant Pons de Cimiez, enterrat a Thomières, i escrita pel bisbe Valeri de Cimiez al segle V, es relaciona directament amb la devoció principal de sant Vicenç. Al final de la passió de sant Pons, que s'ha conservat

¹²¹ Per una descripció acurada d'aquest manuscrit veure catàleg annex, fitxa núm. 13.

¹²² Per la descripció detallada d'aquest manuscrit veure el catàleg annex, fitxes núm. 6 i 7

¹²³ Actualment aquest fragment es troba inventariat al fons de l'Arxiu Parroquial de Roda d'Isàvena sota la referència "Martirologio", identificació realitzada per D. Garcia Sendra. Tal i com es comprova per l'anàlisi del fragment, aquest no correspon a un martirologi, sinó a un foli procedent del manuscrit ACL RC_0016.

al fragment ACL RC_0015, destaca una nota al marge superior dret –la qual queda amagada sota el plegat del pergamí– que afirma: “repeties evangelium in festo Sancti Vicentis. Folio 42”. L’anotació marginal, realitzada en una escriptura molt posterior està transcrivint el text de la segona meitat del s. XII del final de la festivitat d’aquest sant on s’indica que la passió del màrtir de Thomières s’havia de llegir durant la festivitat de sant Vicenç: “Evangelii *Requiri* retro in *sancti Vincentii*”.

... *et III Storiales*...

Segons M. Gros i Pujol (2007a, p. 345), al ser col·locats entre el “Sanctoralem” i el “Quadragenarium”, aquests volums podrien contenir les lectures de l’Antic i Nou Testament que calia llegir a la litúrgia de les hores durant l’ofici matinal, incloent exclusivament el cicle temporal, i creu que un dels tres llibres podria haver sigut el “Leccionario de Tempore” mencionat per J. Villanueva al *Viage Literario* (1851a, p. 174) i que es conserva actualment al fons de Roda de l’Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0032.¹²⁴ Aquest manuscrit va ser mencionat anys abans per M. Abad y Lasiera durant la seva visita a la seu l’any 1772 i posteriorment catalogat per Don Mateo de Lasala y Villanova en motiu del trasllat del fons dels manuscrits de Roda a Lleida.¹²⁵

L’anàlisi paleogràfica i codicològica determina que aquest manuscrit es podria situar a la meitat del segle XII, i que és utilitzat de manera continuada a la seu com a mínim fins al segle XV, a causa de la reparació intensiva dels seus folis amb cantoralis corresponents a aquest període i a l’abundància de les notes de lectura. És un manuscrit similar al ACL RC_0016, però d’una cronologia anterior, que creiem que es podria situar sota el bisbat de Gaufred Roda i Barbastre (1136-1143).

¹²⁴ Es conserva un foli de característiques molt similars a les d’aquest leccionari a l’Arxiu Parroquial de Roda d’Isàvena sota dues signatures diferents, una antiga “A4”, i la signatura més recent número “9”, entre un plec de pergamins sense inventariar. Sembla ser que la numeració antiga correspon a aquella donada per M. Iglesias, en una data que desconeixem, atès que, en una anotació que acompanya la nova signatura, presumptament realitzada per D. Garcia Sendra, s’anota el següent: «Sg. Manuel Iglesias Martirologio s. XII. Yo creo fragmento de Biblia». Tal i com es comprova a partir de l’anàlisi del text, no és ni un martirologi, ni un fragment de bíblia, sinó un foli de leccionari. Aquest fragment actualment es troba entre un plec de pergamins sense inventariar i no consta al catàleg realitzat per D. Garcia Sendra. Per a més detalls sobre aquest fragment manuscrit consultar la fitxa Fr34 del catàleg de manuscrits.

¹²⁵ Veure catàleg fitxa núm. 12.

Tot i que existeixen moltes probabilitats de que el llibre fos present a la catedral durant l'elaboració de l'inventari, i malgrat la identificació que realitza M. Gros i Pujol atribuint el còdex ACL RC_0032 com un dels "III Storiales", no podem afirmar amb seguretat aquesta identificació, atès que també podria haver sigut llistat a l'inventari com un dels "II Leccionarios" que es mencionen més endavant. Una de les dificultats a les quals s'enfronta l'historiador en estudiar els inventaris de llibres de l'alta edat mitjana, o almenys fins el 1200, és que aquests són considerats com a part dels béns materials del tresor de la església, i la seva enumeració es realitza mitjançant títols genèrics o llistes d'autoritats, sense cap altra informació descriptiva per tal de poder identificar els còdexs. És el cas dels leccionaris, santorals i altres llibres litúrgics mencionats a l'inventari de Roda d'Isàvena, els quals es tornen a repetir de manera genèrica a la visita pastoral del 1445, on es llisten diversos "leccionarium feriale" conservats al cor de la catedral. El catàleg de llibres no descriu cap d'aquests leccionaris com a escrits amb "litera gotiga", ni es precisa més detalls sobre el seu contingut, raó per la qual no podem saber si es tracta d'alguns dels llibres que menciona l'inventari del s. XII.

J. Boix i Pociello (2005, v. II, p. 293) estableix que un dels tres "storiales" podria ser un volum que contenia l'obra *De Actibus Apostolorum*, la Historia Apostòlica escrita en vers pel sotsdiaca Arator, identificant aquest còdex amb el manuscrit conservat a l'arxiu catedralici "ms. Roda 6" (correspon a la nova signatura ACL RC_0018), el qual realment s'identifica amb el Cartoral Gran de la Catedral. No hem trobat constància de l'obra d'Arator entre els diferents còdexs existents a la catedral, tampoc de manera fragmentària, una obra que creiem que es va perdre poc abans o durant el trasllat de còdexs del fons de Roda a Lleida, perquè Mateo de Lasala y Vilanova tampoc el menciona al catàleg de còdexs transferits a la catedral lleidatana.

Un manuscrit que sí que menciona Mateo de Lasala y Vilanova és un leccionari del segle XIV, que, per la descripció que en fa afirmant que era del s. XI, ha generat confusió a posteriors autors: «un libro manuscrito de lecciones del antiguo y nuevo testamento. A continuación se hallan varias narraciones de milagros hechos por intercesion de la Virgen y de los santos. Al parecer está escrito en el siglo 11; en dialecto catalan, algunas letras de tinta encarnada: consta de 154 fojas de papel y esta encuadernado con cubiertas de pergamino», i al costat d'aquest entrada, escrit en llapis d'època posterior s'anota «no esta» (LASALA 1864, ref. 5). L'entrada correspon a l'actual

còdex ACL RC_0025 (antic Roda 5). J. Barriga descriu aquest manuscrit com del segle XI, (BARRIGA PLANAS 1978, p. 13), i també ho farà M. Gros i Pujol (GROS I PUJOL 2007a, p. 345). Hem analitzat però l'esmentat manuscrit i no conté evidències al seu interior d'obres copiades amb anterioritat al segle XIV.¹²⁶

... et unum Quadragenarium...

Tal i com determina M. Gros i Pujol, el "Quadragenarium" mencionat a l'inventari de Roda d'Isàvena correspondria a un volum que contindria les 40 homilies evangèliques que el papa Gregori el Gran predicà en les esglésies de Roma (GROS I PUJOL 2007a, p. 345). La seva posició a l'inventari, localitzat després del "Sanctorale" i els "Storiales" respondria a que aquests llibres es feien servir de manera conjunta durant les lectures de l'ofici matinal en les grans festes de l'any litúrgic.

La visita pastoral de l'any 1445 menciona que entre els llibres antics de l'armari del claustre es conservava «Item alius liber de litera gotiga super Ezechielem», el qual correspondria a les 22 Homilies de Gregori el Gran sobre Ezequiel de les 40 que formava el Quadragenari. Probablement aquesta dada ens està indicant que al segle XV aquest manuscrit, almenys de manera parcial, encara es conservava.

Del testimoni de M. Abad y Lasierra es despren que aquest llibre encara era a la catedral l'any 1772: «De los libros creeré que se conservan los morales, apocalipsi, dialogos, sanctorales, quadragenario, vitas patrum, leccionario, misales y un pastoral que llaman el manual de San Ramon, algunos oficiarios y antifonarios con lo expositivo y psalterios no se si se encontraban las obras» (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 240). Però l'autor no el descriu en detall i tampoc és esmentat pels historiadors posteriors. No és un llibre present a la catalogació dels fons transferits a Lleida, i actualment no hem pogut localitzar-lo a l'Arxiu Capitular.

¹²⁶ Cal destacar que aquest còdex és enquadernat amb el que sembla ser un bifoli corresponent a un leccionari del s. XII. A causa del seu desgast no podem llegir el contingut del fragment. Al plegat interior però, hem pogut arribar a observar com es copien les lliçons de les epístoles de sant Jeroni en relació a l'Assumpció de la Verge.

...et I Vitas Patrum...

És un manuscrit que segons M. Gros i Pujol es trobava als inventaris catalans ja a partir del s. X, hi ha constància a Vic i a la seu d'Urgell, conjuntament amb el volum mencionat a Roda d'Isàvena, però cap d'aquests exemplars s'ha conservat, no podent-se identificar el contingut. L'autor pressuposa que seria una obra que contindria «les vides de sant Pau ermità, de sant Hilarió i de sant Malcus escrites per sant Jeroni, i amb la vida de sant Antoni escrita per Atanasi d'Alexandria, completades amb altres textos del mateix gènere literari» (GROS I PUJOL 2007a, p. 345). A l'inventari dels volums de Saint-Ponç-de-Thomieres, tot i que en un període més avançat (any 1276), es conservaven, entre les obres atribuïdes a sant Jeroni, dos exemplars de les "Vita Patrum", una d'elles incloent una "Translatio cum multis miraculis sancti Vicenti", fet per un monjo de Saint-Germain-des-Prés de nom Aimoin (BARTHÈS 1997, p. 586-761, vol III).

Segons M. Díaz y Díaz (1992a, p. 61-69), la "Vita Patrum" era un dels "libri artium" més influents, juntament amb la *Col·lacions* de Casià, d'una biblioteca hispànica del s. XII. Aquestes dues obres es mencionen de manera conjunta a aquells inventaris de monestirs del sud de França que mantenen relacions estretes amb les diferents seus dels comtats catalans, tals com l'inventari de Moissac del s. XII, i a Saint Victor de Marsella, en l'inventari de finals del s. XII d'aquest monestir.¹²⁷ Podríem situar aquesta obra juntament amb els "Moralia" i els "Dialogorum" com a volums per l'estudi de la moral i les vides dels Sants Pares a l'escola catedralícia.

Aquesta obra encara es conservava a l'antiga catedral rotense al segle XV, atès que la visita pastoral el descriu entre els llibres conservats: «Item alius liber cum coppertis ex fusta de vitis patrum de litera gnotigna» (VP 1445, f. 59). M. Abad y Lasiera el llistarà de passada entre els llibres que hi veu a l'antiga catedral, però no el descriurà (1772c, f. 240). Les notícies documentals i els catàlegs posteriors però, no el mencionen, i actualment tampoc s'ha pogut localitzar entre els llibres del fons de Roda de l'Arxiu Capitular de Lleida.

¹²⁷ DELMULLE 2013; NEBBIAI 2012.

*... et Hos Lectionarios...*¹²⁸

Tal i com ens ha transmès l'inventari, la catedral custodiava al tresor dos leccionaris de l'ofici, els quals contenien les lectures dels texts bíblics de l'Antic i el Nou Testament, llegides durant la litúrgia de les hores, comprnent el temporal i el santoral.

Un dels còdexs que actualment conservem a l'Arxiu Capítular de Lleida i que conté el leccionari de l'ofici incloent tant el cicle de sants celebrats durant l'any, com els oficis del comú, és el manuscrit ACL RC_0035, un volum que situem sota el bisbat de Borell de Ribagorça (1017-1026). El manuscrit va ser objecte d'un complet estudi codicològic i paleogràfic per part de J. Barriga Planas qui també en realitza la corresponent transcripció al seu article de l'any 1978 *El Manuscrit 18 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida: leccionari per a l'ofici, del segle XI, provinent de Roda*.

L'autor, a partir de l'estudi que fa del manuscrit, determina que aquest presenta afinitats amb el Pontifical de Roda realitzat a la seu d'Urgell i datat entorn de l'any 1000 (ACL RC_0036), perquè la paleografia és similar i a conté algunes abreviatures semblants. A partir però de l'anàlisi de la notació musical, una barreja aquitana-catalana (ANGLÈS 1935, p. 150), es podria determinar que és d'una data més tardana establint J. Barriga que el manuscrit «correspon a la fase de romanització esdevinguda a la Marca i iniciada per Gregori VII» (BARRIGA PLANAS 1978, p. 14), afirmació que situaria la realització d'aquest llibre sota l'episcopat de Ramon Dalmau de Roda (1076-1095). M. Gros i Pujol, que també esmenta aquest manuscrit al seu estudi sobre l'inventari de Roda d'Isàvena, corrobora aquesta datació, i assegura que la producció del manuscrit correspondria a l'etapa de regularització de la vida canonical a la seu (1092), atès que les festivitats i els oficis dels sants segueixen en la seva majoria el calendari romà (GROS I PUJOL 2007a, p. 344-345).

Després d'analitzar-ne l'escriptura, la codicologia i el contingut, pensem però que el manuscrit és d'una data un xic anterior, de cap a finals del bisbat de Borrell de Ribagorça. Creiem que el còdex es va realitzar per la futura consagració de la catedral prevista per aquest bisbe, qui va projectar una edificació a imatge de la catedral urgellesa (MARTÍ GALTIER 1981, p. 203). Al manuscrit la figura de sant Vicenç pren un relleu molt

¹²⁸ Per la descripció detallada dels leccionaris veure el catàleg annex, fitxa núm. 2, fitxa núm. 14, fitxes núms. Fr. 4 – Fr.6 i fitxa núm. Fr. 7.

especial, amb la inclusió del seu ofici, passió i miracles (ff. 30-41), la qual es vincula directament amb la figura de sant Just d'Urgell, perquè s'inclou un sermó del bisbe urgellès en la festa del martiri de sant Vicenç (f. 37). El còdex no menciona però la figura de sant Valeri, motiu pel qual ha de ser anterior a l'episcopat d'Arnulf, bisbe que descobrí les seves relíquies i que finalment va consagrar la nova catedral en honor als dos sants màrtirs (1028-1035).

Conjuntament amb el leccionari ACL RC_0035, s'han conservat a l'Arxiu Capítular de Lleida altres fragments de leccionaris de l'antiga catedral de Roda reutilitzats com a cobertes de llibres. Per una banda hem conservat les cobertes del manuscrit ACL RC_0004, el qual conté les *Epístoles* completes d'Horaci en dos llibres, seguit per un fragment dels *Accessus* que introdueixen el comentari a les *Metamorfosis* d'Ovidi d'Arnulf d'Orleans. Ambdues obres, copiades a finals del segle XII per una mateixa mà, s'han enquadernat amb un bifoli procedent d'un leccionari de l'ofici del segle XI, el qual a la seva vegada s'ha enquadernat amb una enquadernació moderna de tipus monàstica en pergamí flexible i clar. El fragment conservat conté les lliçons segons l'Evangeli de Mateu seguit del comentari que en fa sant Joan Crisòstom a les seves homilies.

Per una altra banda, s'ha preservat a l'Arxiu Catedralici de Lleida un foli de finals del segle XI sota la signatura ACL PM_cm_26 (antic Calaix A 49), es preserva en força mal estat, reaprofitat com a coberta de llibre al segle XVII. Encara es llegeix però, tot i que de manera parcial, el seu contingut: un leccionari de l'ofici que conté els sermons de Lleó I Magne (440-461) i el tractat sobre l'evangeli de sant Joan de Beda el Venerable (672-735).

Finalment, hem conservat tres bifolis corresponents a un mateix leccionari de l'ofici que podríem situar a la segona meitat del s. XII (PM_cm_20, PM_cm_21 i PM_cm_22). També van ser fragments reaprofitats com a cobertes de llibre, la majoria al s. XIV.

Podríem suposar que en algun dels tres leccionaris preservats de manera fragmentària potser s'inclouïa l'ofici i la "vita" de sant Valeri, segons la informació de J. Pasqual a finals del s. XVIII. L'autor afirma que copia un quadern extret d'un antic leccionari que contenia dos oficis i l'inici de la "vita" de sant Valeri: «Un quaderno

sacado de un antiguo leccionario de unos dos palmos de largo y como cosa de uno y medio de ancho. Me lo comunicó el sr. Canónigo Jovellar». Continua: «In festo s. Valerii archiepiscopi cesaraugustani lectio prima». La “vita” del sant queda tallada i J. Pasqual anota «Parece seguia aquí la vida de S. Valerio. La letra es muy poco diferente a la otra, pero la tinta si, pues es considerablemente mas blanca» (f. 158v).¹²⁹

M. Abad y Lasiera, menciona que veu alguns leccionaris a la biblioteca de l'antiga catedral l'any 1772. L'autor, a banda de descriure el leccionari que incloïa exclusivament el cicle temporal que hem identificat com el “storiales” (ACL RC_0032) i el leccionari de l'època del bisbe Borrell (RC_0035), especifica que veu altres dos volums: «Son dos tomos en folio de vitela y sin duda preciosos sermonarios *que* segun puedo colegir servian de leccion en el templo y leccionario para el coro escritos con la misma perfeccion que los antecedentes y en el mismo siglo hay obras muchas olvidadas en la misma biblioteca que piden mas tiempo y examen» (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 245v).

J. Villanueva, al igual que M. Abad y Lasiera, descriu dos leccionaris, el “storiales” (ACL RC_0032) i el leccionari del bisbe Borrell (ACL RC_0035), però no menciona ni en descriu altres.

*... et IIII Missales...*¹³⁰

Els missals eren els llibres que contenien les celebracions de l'ofici diví. Els quatre missals que posseïa la catedral al segle XII devien ser tots sacramentaris que seguien la litúrgia romano-galicana, atès que cap d'ells es menciona com a “missale toletanum”, com sí que seria el cas del primer inventari de la seu d'Urgell (1010-1040), el qual diferencia els missals hispànics dels romans: «II Mesalia (I toletanam et aliam romanam)» (GROS I PUJOL 2005, p. 101).

¹²⁹ Conservem evidència documental que existia més d'un ofici de sant Valeri copiat en manuscrits de Roda d'Isàvena. Un manuscrit anònim conservat a la Biblioteca de Catalunya (Ms. 2564) copia un ofici que reproduïx J. de la Canal a la *España Sagrada* (1836, ap. XXX, p. 307-310), extret d'un antic breviari rotense.

¹³⁰ Per la descripció detallada dels missals conservats veure el catàleg annex, fitxa núm. 11, fitxa núm. Fr. 8 i fitxa núm. 19.

A l'arxiu de la catedral de Lleida hem conservat quatre fragments manuscrits (ACL PM_cm_33 - PM_cm_36) que formaven part del mateix missal, un manuscrit del segle XII amb diverses oracions i pregàries segons el sacramentari gregorià, el qual podria correspondre's amb alguns dels quatre volums que es citen a l'inventari.

També hem conservat enquadernats en un missal del s. XIV (ACL RC_0030) uns folis que pertanyen a un quadern de missal, els quals es podrien datar al segle XI, amb abundants cants de la missa amb notació catalana arcaica, incloent les misses pròpies del cicle pasqual segons el sacramentari Gregorià, amb diverses indicacions sobre les accions litúrgiques executades pels oficiants de la missa. L'escriptura, una carolina amb fortes reminiscències de visigòtica, ens situa aquest manuscrit al voltant de la primera meitat del segle XI, i creiem que és possible d'atribuir-lo o bé a l'episcopat d'Arnulf de Ribagorça (1028-1064), formant part de la nova remesa de missals per la recent consagrada catedral, o bé de Salomó (1068-1075), atès que la seva notació musical ens acosta a aquella observada als còdexs ripollesos.

Sota l'episcopat d'Arnulf també es situa la realització del còdex RAH Ms. 52, tot i que som de l'opinió que aquest volum ja no es cita a l'inventari del s. XII, perquè passà aviat a San Millán de la Cogolla com a model per la introducció del ritus romà a territori hispànic. L'autoria rotense és palesa tant per la forma com pel contingut. L'escriptura, una visigòtica amb trets de carolina, ens estaria indicant una datació no més enllà de la primera meitat del segle XI, i els sants mencionats coincideixen plenament amb el santoral rotense. Tanmateix, la missa de sant Vicenç té un protagonisme destacat, més extensa que les altres misses (ff. a-c), i J. Janini encara va poder llegir la missa dedicada a sant Valeri, màrtir de Saragossa, el dia 28 de gener (JANINI 1962a, p. 133-150), màrtir que va ser "descobert" pel bisbe Arnulf de Ribagorça (1028-1064), qui va tenir una revelació i va localitzar les despulles vora el castell d'Estada (VILLANUEVA 1851a, p. 189-190). Aquesta dada situa cronològicament la producció del manuscrit sota l'episcopat d'aquest bisbe. La descoberta de les relíquies va formar part de la nova política duta a terme per Arnulf per tal de dotar i renovar la seu, restablint la nova catedral en honor a sant Vicenç i sant Valeri.

M. Gros i Pujol afirma que encara va poder consultar les restes d'enquadernació de l'incunable ACL RC_0037 (antic Roda 33), enquadernat amb un fragment de missal

del s. XII. Hem consultat aquest volum sense èxit, perquè no conserva restes del reaprofitament del missal mencionat per aquest autor.

.... *et II Ordinales...*¹³¹

Sota aquesta entrada l'inventari llista els manuscrits utilitzats personalment pel bisbe incloent els diferents "ordos" o ritus per l'administració del sagraments, dels quals s'indica que al segle XII n'hi havia dos. És molt probable que un dels manuscrits mencionats correspongui amb el conegut *Pontifical de Roda*, actualment conservat a l'Arxiu Capítular de Lleida sota la signatura ACL RC_0036.¹³²

El manuscrit en qüestió ha sigut objecte d'extensos i nombrosos estudis perquè és un dels exemples més antics conservats testimoniant la introducció de la litúrgia franco-romana als territoris dels comtats catalans i arquetipus de la litúrgia catalano-narbonesa. Un dels estudis més determinants i complerts és el que va portar a terme J. Barriga, publicat l'any 1975, i que encara esdevé llibre de referència pel coneixement d'aquest còdex i en general sobre el procés d'introducció de la litúrgia franco-romana a territori català (BARRIGA PLANAS 1975). L'autor determina que és un volum executat a Urgell-Roda, probablement a la seu d'Urgell en el tombant del segle X al XI sota l'episcopat del bisbe Sal·la (981-1010) i abans de la ràtzia musulmana a Roda que tingué lloc l'any 1006, datació que situa el manuscrit sota l'episcopat d'Aimeric de Ribagorça (977-1015).

Els diferents "ordos" que conté el manuscrit segueixen la tradició franco-romana provinent de Narbona, amb una base important de particularitats hispanes i tradicions isidorianes, als quals se li afegixen clares inspiracions de litúrgia local. J. Barriga el defineix com un «mixtió d'elements hispànics, gal·licans i romans que integren la litúrgia local» (1975, p. 93). El dret canònic d'origen hispànic també juga un paper destacat al manuscrit, inspirant-se en les col·leccions de decretals Hispano-Gal·licanes i en les falses decretals de sant Isidor.

¹³¹ Per la descripció detallada dels "ordinales" conservats veure el catàleg annex, fitxa núm. 15 i fitxa núm. 18.

¹³² Actualment es conserva una còpia fidel d'aquest manuscrit a la Biblioteca de la Real Academia de la Història realitzada per M. Abad y Lasierra sota la referència *Penitenciar y cánones de la Yglesia de Roda*, RAH 9/3979, tomo 5, fondo Abad y Lasierra, ff. 1-243v. Veure annex número 1.

El manuscrit en qüestió és conegut a Roda d'Isàvena ja des d'antic com a "Pontifical de sant Ramon" a causa de l'ex-libris del primer foli, on s'indica "Ordinarius S. Raimundi Episcopi Inferus". Cal tenir present que l'ex-libris referit és realitzat amb posterioritat a la mort i beatificació de Ramon Guillem de Roda i Barbastre (1104-1126), atès que aquest es qualifica com a sant, data que situa l'ex-libris com a mínim a finals dels anys 30 del segle XII.

A partir de la comparació d'aquells rituals que conté el Pontifical rotense inspirats en el dret canònic amb els de manuscrits rotenses posteriors, considerem la possibilitat que, ja des de l'episcopat de Ramon Guillem a principis del segle XII, alguns dels rituals del Pontifical Rotense comencessin a ser substituïts per altres textos que estaven més en sintonia amb les incorporacions litúrgiques que venien directament des de la ciutat de Roma. Són precisament els textos litúrgics basats en el dret canònic –els ordos penitencials, els textos canònics per la benedicció d'esglésies, i els textos per l'ordenació del clergat– els que es tornen a copiar en un altre manuscrit d'ús personal dels bisbes de Roda, en aquest cas al *Liber Tarraconensis* BPT Ms. 26 (c. 1076-1126), amb formularis i rituals propis de la litúrgia episcopal de la ciutat de Roma, els quals posteriorment, ja a finals del segle XII, passaran a formar part del Pontifical Romà que en aquest moment s'estava gestant.¹³³ Aquests ordos presenten considerables variacions amb els textos del Pontifical Rotense de l'any 1000, motiu pel qual creiem que els diferents rituals inclosos al BPT Ms. 26 els actualitzaven. Aquesta dada ens estaria indicant que els diferents bisbes de Roda, ja des d'època de Ramon Guillem de Roda i Barbastre haurien utilitzat el Pontifical Rotense incloent els rituals corresponents a la litúrgia catalano-narbonesa, tot combinant-lo amb els rituals purament d'ús romà inclosos al BPT Ms. 26, fent servir directament la litúrgia episcopal romana per la consagració i benedicció d'esglésies, la ordenació del clergat i pels rituals de penitència del Dijous Sant.¹³⁴

A més a més, som de l'opinió que, tot i no ser estrictament un "ordinales", el BPT Ms. 26 es llista a l'inventari sota aquest títol, perquè era d'ús personal del bisbe en combinació amb el Pontifical Rotense. Per cronologia, el còdex BPT Ms. 26 devia ser present a la catedral quan es va elaborar l'inventari a mitjans del s. XII, i es mencionen 2

¹³³ Per a la consulta dels formularis i rituals inclosos dins del Pontifical Romà del s. XII i la seva evolució històrica consultar ANDRIEU 1938.

¹³⁴ Per l'anàlisi comparatiu dels diferents ordos veure capítol 4.3.

exemplars sota l'entrada "Ordinales". És més, creiem que no és casual que el manuscrit es llisti a l'inventari abans d'un manuscrit de dret canònic com ho seria el "Burcardum", una de les fonts principals per la composició dels diferents textos que s'integren al BPT Ms. 26.

... *et I Burcardum...*¹³⁵

El "Burcardum" que menciona l'inventari rotense correspon a l'obra *Decretorum* del bisbe Burchard de Worms. El *Decretorum* de Burchardus és, juntament amb l'obra d'Ivo de Chartres, la col·lecció de dret canònic més important de la primera meitat del segle XI. Va ser compilat entre els anys 1012 i el 1022. Tenint present que l'obra de Burchard de Worms es va estendre durant la dècada dels anys 20 del segle XI per tota Europa, podem determinar aquesta forquilla cronològica com a datació "postquem" per a l'inventari rotense.

La visita pastoral de l'any 1445 encara feia menció de la presència d'aquest manuscrit a la catedral. L'obra es descrivia de la següent manera:

«Item alius liber pergamini ad ses posts de fusta ab cinc claus. Incipit Brutardus solo nomine et finit ante IIII cartes cum copertis ex fuste de vitis patrum de littera gòtica et hec sancta evangelia»

VP 1445, f. 59

Actualment es conserva una còpia fidel d'aquest manuscrit a la Biblioteca de la Real Academia de la Història realitzada per M. Abad y Lasierra sota la referència *Penitenciar y cánones de la Yglesia de Roda* (1772d, ff. 244-320), dissortadament l'obra original ha desaparegut.¹³⁶ Sí que hem conservat però, un manuscrit que està directament relacionat amb el Burchard rotense, tal i com demostrarem als següents capítols. És un volum que prové del fons del monestir de Santes Creus i que es conserva a la Biblioteca Pública de Tarragona sota la signatura BPT Ms. 35. Som de l'opinió que aquest còdex es va copiar a l'escriptori de Roda d'Isàvena o en un entorn proper. L'obra es podria datar cap a l'any

¹³⁵ Per la descripció detallada del manuscrit de Burchard conservat veure el catàleg annex, fitxa núm. 17

¹³⁶ Per una anàlisi acurada de la còpia de M. Abad y Lasierra i les circumstàncies de la desaparició d'aquest còdex veure capítol 4.3.

1100 perquè inclou una còpia de l'obra *Libellus contra invasores et symoniacos et reliquos schismaticos*, del cardenal Deusdedit, realitzada l'any 1097. L'anàlisi d'aquest manuscrit, conjuntament amb el *Liber Tarraconensis* (BPT Ms. 26) en el context de Roda d'Isàvena ens porten a determinar que el manuscrit mencionat a l'inventari del s. XII podria haver sigut la base per l'elaboració dels dos còdexs tarragonins. Conseqüentment, el manuscrit llistat a l'inventari caldria situar-lo en una data anterior a la realització dels còdexs BPT Ms. 35 i BPT Ms. 26.¹³⁷

... et I *Glosarium*...

El “Glosarium” formaria part d'aquells llibres d'aprenentatge de l'escola catedralícia o llibres del saber de la catedral, i el podríem situar a l'entorn de l'inici de les activitats de l'escola catedralícia durant l'episcopat de Ramon Dalmau. No conservem mencions documentals d'aquest volum, i cap dels historiadors que visiten la catedral el cita, així com tampoc s'han trobat evidències de fragments a l'Arxiu Capítular de Lleida que podrien haver format part d'aquest còdex.

... et I *Summum bonum*...¹³⁸

Al igual que l'exemplar de “Glosarium”, l'obra *Summum Bonum* formaria part del conjunt de “libri artium” de la catedral de Roda d'Isàvena, una obra destinada a l'ensenyament dels clergues. El volum mencionat a l'inventari es preserva actualment a l'Arxiu Capítular de Lleida sota la signatura ACL RC_0022, procedent del trasllat de la biblioteca rotense el 1863. L'exemplar de Roda conté, a banda de l'obra d'Isidor de Sevilla, els *Soliloquis* de sant Agustí i part del primer llibre *Poenitentiale* d'Halitgarius de Cambrai (s. IX), i en la part final diversos exercicis d'escriptura, que ens relacionen aquest manuscrit directament amb l'escola catedralícia rotense. A partir de l'anàlisi paleogràfica es dedueix que aquests textos són copiats pels voltants de mitjans del s. XII, dada que estaria proporcionant evidències per tal de datar l'inventari de Roda. Afegit al

¹³⁷ Per a les diferents hipòtesis entorn als dos manuscrits tarragonins al context de Roda d'Isàvena veure capítol 4.3.

¹³⁸ Per la descripció detallada d'aquest manuscrit veure el catàleg annex, fitxa núm. 9.

final del còdex hi ha un poema dedicat a Ramon Berenguer IV, elaborat segons els diversos filòlegs i historiadors que l'han estudiat al voltant de l'any 1151.

Al situar el còdex a la meitat del s. XII podem determinar que aquest s'elabora sota l'episcopat, o bé de Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143), o bé de Guillem de Roda i Lleida (1143-1177). El manuscrit seria, en conseqüència, testimoni d'un dels moments de més esplendor de la biblioteca i l'escriptori de Roda, del mateix període en que constatem un fructífer impuls de la litúrgia a la seu. Les fonts documentals i els propis manuscrits d'aquest moment ens transmeten noms d'escribes amb una prolífica activitat com per exemple el personatge d'Elies, que compona sota les ordres del bisbe Gaufred la "vita" i l'ofici del ja sant-bisbe Ramon.

... et I Pastoralem...

El volum llistat a l'inventari sota el nom de "pastoralem" contenia la *Regula Pastoralis* de Gregori el Gran. Amb els dos exemplars de "Moralia", l'exemplar de "Quadragenarium", els dos volums dels seus *Diàlegs* –on s'incloïa, a més a més, la seva "vita"–, i el "pastoralem", serien, a mitjans del segle XII, 6 obres atribuïdes a Gregori el Gran, una quantitat força significativa.

El llibre copiant la *Regula Pastoralis* actualment s'ha perdut, i tampoc conservem notícies documentals que ens ajudin a situar l'obra a la seu més enllà de l'inventari alt-medieval. Cap dels historiadors que visiten la catedral el citen i tampoc hem localitzat possibles fragments a l'Arxiu Capitular de Lleida.

... et I Vitam canonicam...

Tant M. Gros i Pujol (2007a, p. 347) com J. Boix i Pociello (1996, p. 388-389) coincideixen en afirmar que la referència de l'inventari rotense que porta per títol "vitam canonicam" correspondria a un exemplar que contindria la regla canonical aquisgranesa promulgada l'any 816, obligatòria per a totes les comunitats de canonges de l'imperi carolingi.

En conseqüència, aquest exemplar devia de ser un dels primers volums en ingressar a la biblioteca de la catedral, i possiblement havia quedat obsolet a partir de la reforma agustiniana promoguda pel bisbe Ramon Dalmau de Roda.

A banda de l'inventari del s. XII, no hem conservat referències documentals sobre aquest volum a la catedral, tampoc a les descripcions que fan de la biblioteca els autors que la visiten abans del trasllat definitiu a Lleida. Tampoc s'han localitzat a l'arxiu lleidatà possibles fragments del manuscrit.

... et III Officiaria...

L'inventari especifica que al s. XII la catedral de Roda posseïa 4 oficials que es conservaven al tresor, els quals contindrien els cants propis de l'ofici diví ordenats segons el calendari de l'any litúrgic, complementant d'aquesta manera els 4 exemplars de missals citats més amunt.¹³⁹

El moment de realització d'aquests volums a la catedral podria correspondre amb el moment de desenvolupament del cant litúrgic a Roda durant la primera meitat del s. XII, quan es documenta un "Stephani cantoris" (GRAU QUIROGA 2010, p. 453, doc. 227) i es desenvolupen els diversos oficis per la festivitat de sant Ramon.

A l'actual fons de manuscrits de Roda conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida no s'ha localitzat cap còdex o fragment que pogués identificar-se amb aquesta entrada de l'inventari. Sabem que al segle XV encara es conservava al cor de la catedral algun oficial, atès que es mencionen dos exemplars a la visita pastoral del 1445: «Primo unum officium dominicale et storiale de una regula» i «Item un responder e officium de una regula» (VP 1445, f. 58v). Dissortadament no sabem si algun dels volums esmentats correspondrien amb els quatre exemplars mencionats per l'inventari del segle XII, perquè no s'especifica que aquests siguin escrits en "littera gothica", ni es descriuen com a llibres antics.

Alguns dels quatre volums d'"officiaria" encara es devien conservar abans del trasllat de la biblioteca rotense a Lleida, atès que M. Abad y Lasiera esmenta de manera

¹³⁹ És una definició presa de H. Anglès, el qual es basa en un cantoral de Sant Joan de Vilatorrada del segle XIV, on s'inclou un colofó indicant "presens liber qui vocatur officium". Veure (ANGLÈS 1935, p. 125, n. 121).

genèrica que veu algun exemplar a l'arxiu l'any 1772: «De los libros creeré que se conservan los morales, apocalipsi, dialogos, sanctorales, quadragenario, vitas patrum, leccionario, misales y un pastoral que llaman el manual de San Ramon, algunos oficiarios y antifonarios con lo expositivo y psalterios no se si se encontraban las obras» (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 240).¹⁴⁰ Autors posteriors no mencionen aquests volums, i tampoc els trobem entre els llibres que va catalogar Mateo de Lasala y Vilanova l'any 1864.

... et I Antifonarium cum Officiario...

Els antifoners eren els volums litúrgics que contenien els cants pel desenvolupament de l'ofici diví. Els diversos antifoners que conservem de l'antiga catedral ens han arribat tots de manera molt fragmentària, a partir de bifolis reaprofitats. Per les seves característiques no es pot determinar si algun d'aquests fragments podria correspondre amb el volum esmentat a l'inventari.

La visita pastoral esmenta diversos llibres musicats conservats principalment al cor de la catedral, entre ells els dos oficiers suara esmentats, i diversos responsoris i salteris. D'antifoners només en menciona un, que no es descriu com a llibre antic: «Item unum librum de invitatoriis ab antiphonis et responsis» (VP 1445, f. 58v).

L'antifoner incloent l'ofici no serà citat per cap dels historiadors que visiten la catedral abans del trasllat del fons librari a Lleida. M. Abad y Lasiera menciona de manera genèrica que veu alguns «antifonarios con lo expositivo» (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 240), i les observacions de J. Villanueva en referència als antifoners de la catedral són relatives a les cobertes d'antifoner visigòtic del segle X que enquadraven el manuscrit desaparegut de Terenci. Posteriorment, a la catalogació dels llibres realitzat per Mateo de Lasala y Vilanova, tampoc es menciona cap volum que puguem identificar amb els exemplars de l'inventari del s. XII.

¹⁴⁰ El destacat és nostre.

... *et alium Antifonarium...*¹⁴¹

Juntament amb l'antifoner que incloïa l'oficier, la catedral de Roda d'Isàvena disposava al s. XII d'un altre antifoner amb els cants necessaris per la celebració de l'ofici diví. D'antifoners en estat fragmentari hem conservat evidències de 4 volums diferents. Un correspondria a l'exemplar visigòtic citat per J. Villanueva, del segle X i avui perdut.

Hem conservat un altre antifoner, actualment desmembrat en 22 fragments diferents i conservats a l'Arxiu Catedralici de Lleida (ACL AC_0003_06, i fragments bifolis des de ACL PM_cm_43 a PM_cm_77). Els bifolis van ser reaprofitats per enquadrar diversos llibres notariais i actes capitulars de l'antiga catedral al segle XVI, quan sembla que va caure en desús i fou desmembrat, motiu pel qual els historiadors que visiten Roda segles després no l'esmenten.

Els diversos bifolis que un dia van formar part del mateix manuscrit es caracteritzen per estar realitzats en una minúscula carolina de la meitat del segle XII, acompanyats de notació aquitana, que ens situarien al moment d'eclosió de la litúrgia a la catedral. La influència francesa és notable, palesa en les caplletres que ornamenten les diferents festivitats, que ens situen sota l'àrea d'influència de la zona del sud francès, amb Moissac com a centre de referència, o en proximitat amb les produccions Llemosines. El seu contingut també està directament relacionat amb el Midi francès, amb sants importats d'aquesta regió, com seria el cas de les festivitats del bisbe-màrtir de Toulouse saint Sernin, un sant exportat a la Península Ibèrica a la fi del s. XI. A Pamplona i la regió navarresa probablement el seu culte és difós pel bisbe Pere de Rodez, antic monjo de Sainte-Foy de Conques, qui mantenia un estret contacte amb el bisbe Ponç de Roda i Barbastre, del mateix origen. La influència del sud de França però, és palesa als manuscrits de Roda durant tota la seva existència com a seu de l'episcopat de la Ribagorça, ja sigui a través de Narbona durant els primers anys de la seva existència, o bé posteriorment a través dels grans centres com Moissac, Sainte-Foy de Conques o Saint-Sernin de Toulouse.

Hem conservat restes de dos antifoners més. Per una banda, un bifoli copiant les festivitats de sant Martí (ACL CM_0007), reaprofitat com a coberta d'un llibre de

¹⁴¹ Per la descripció detallada dels diversos fragments d'antifoners conservats de Roda d'Isàvena veure el catàleg annex, fitxes núms. Fr1, Fr. 2, Fr. 9 - Fr. 29 i Fr. 30 - 31.

comptes de l'any 1510. Sembla de finals del segle XI o principis del XII, amb una notació de tipus aquitana. L'altre antifoner s'ha preservat per mitjà de dos fragments de folis que haurien format part del mateix manuscrit (ACL PM_cm_79 i PM_cm_80) i que es podria datar, a partir de les característiques paleogràfiques, a mitjans del s. XII. Un dels dos fragments presenta la particularitat de conservar l'inici de les antífoes corresponents a la festivitat de sant Antoní de Pamiers, celebrada el dia 2 de setembre segons indica el calendari rotense (ACL RC_0029, f. 9v). És una devoció introduïda a Roda l'any 1104 pel bisbe Ramon Guillem, qui va dedicar un altar al sant ubicat, o bé al centre de la cripta inferior, o bé al centre de l'absis.¹⁴² Abans d'esdevenir bisbe de Roda, Ramon Guillem ja va promocionar la devoció a sant Antoní a la regió de Pamiers, a Ariège, i a més a més sabem que posseïa una nova edició de la seva "vita" que li va ser entregada directament pel papa Pasqual II (BOUDARTCHOUK 2003, p. 15-57).

El fragment conservat conté l'inici de l'antífona "Sollemnitatem beatissimi", que per aquest període només s'ha localitzat al fragment manuscrit de Roda ACL CM_80, i en un antifoner de la catedral de Toledo (Archivo y Biblioteca Capitulares, ms. 44.2),¹⁴³ cant que probablement va ser exportat a la catedral toledana a través de Roda d'Isàvena en temps del bisbe Ramon Guillem de Roda i Barbastre com a part del nou santoral implantat en motiu del canvi litúrgic.¹⁴⁴

*... et unum Collectaneum...*¹⁴⁵

El Col·lectari és el llibre litúrgic que conté la oració final de l'ofici de les hores, el que *recull* en un sentit litúrgic les pregàries de les diverses hores del dia. Es conserva actualment un col·lectari a l'Arxiu Capítular de Lleida sota la signatura ACL RC_0033 procedent de Roda d'Isàvena, descrit a l'inventari realitzat per Mateo de Lasala y

¹⁴² Sobre la devoció de sant Antoní de Pamiers a Roda introduïda pel bisbe Ramon Guillem consultar LORÉS I OTZET 2015a, p. 136-151, especialment p. 592-594. També EADEM 2014, p. 209-218.

¹⁴³ Les antífoes dedicades a sant Antoní de Pamiers no són enregistrades al CAO. La festivitat de sant Antoní figura a l'antifoner de Roda immediatament després de la festivitat del degollament de sant Joan Baptista, antífoes que també s'inclouen a l'antifoner toledà ms 44.2 (ff. 134v-135r), tot i que no de manera correlativa com a Roda, perquè al manuscrit toledà les antífoes de sant Antoní van ser afegides amb posterioritat.

¹⁴⁴ Per a més informació sobre l'exportació dels cants rotenses a Toledo en època de Ramon Guillem de Roda i Barbastre veure cap. 4.1.2

¹⁴⁵ Per a més detalls consultar el catàleg annex fitxa núm. 13

Vilanova l'any 1864.¹⁴⁶ Segons el nostre criteri el manuscrit, del segle XIII, no correspon amb el volum que es menciona a l'inventari per dos motius principals: per una banda, l'inventari és anterior al còdex, el qual és elaborat en temps de Berenguer d'Erill de Lleida, atès que l'escut de la família del bisbe presideix l'inici del manuscrit; i per una altra, el manuscrit conté, a banda del col·lectari, un martirologi, i l'inventari del s. XII no menciona un martirologi formant grup amb un col·lectari, sinó amb els *Diàlegs* de Gregori el Gran.

M. Gros i Pujol estableix que l'actual còdex ACL RC_0033 aprofitava parts d'un col·lectari anterior, que correspondria amb aquell mencionat per l'inventari (GROS I PUJOL 2007a, p. 348-349). Aquesta suposició està basada en les afirmacions de J. Villanueva, qui determinava que la taula pasqual del manuscrit era de la meitat del s. XII (1145). L'autor afirmava:

Un collectario de todo año, en cuya frente se ve un escudo, campo rojo y un leon. En el calendario se añade de mano del siglo XV: XV kal. Augusti: Arnulphi Episcopi qui iacet Rotae, etc. Este es el Arnulfo Obispo de mitad del siglo XI, que parece debió tener algun culto y fiesta. Al fin hay una tabla pascual, que comienza el año 1145 y acaba el 1467. Bastante prueba de que el códice es del siglo XII

VILLANUEVA 1851a, p. 177

Hem pogut comprovar però, que la taula pasqual inserida entre els folis 96-98 correspon al s. XIII, data contemporània a la resta del manuscrit.

S'observen al còdex diverses mans afegides fins almenys el segle XV, fet que ens està indicant un ús continu d'aquest manuscrit a Roda d'Isàvena. Aquesta circumstància es confirma també a partir de la visita pastoral, que menciona aquest ítem com el primer que formava part del tresor de la catedral:

«*Primum unum missale mixtum completum et sollempne incipit per martirologium in officio in rubro incipit missale secundum consuetudinem Rotensis ecclesie [...] et in nigro ad te levavi et finit calendarius Rotensis copertim*

¹⁴⁶ A la referència número 9 de l'inventari realitzat l'any 1864 Mateo de Lasala anota: «Un colectario de todo el año, en cuyo calendario hay una nota que dice *XV Kal. Augusti: Arnulfi Epi qui yacet Rota*, consta de 101 fojas; en la primera tiene un escudo campo rojo y un leon: parece del siglo XII: está encuadernado con cubiertas de cuero armadas en madera: lo cita P. Villanueva» (LASALA 1864, ACL CM 01).

de vermilio cum positibus. Mandavit poni gafetes et sindets per dictum sacristam sub dicta pena»

VP 1445, f. 58.

Al foli 2 s'hi representen dos escuts –un a al marge superior i l'altre al marge inferior– amb els emblemes característics de la família Erill. L'escut inferior està sostingut a bandes per dos personatges abillats amb el que sembla una roba de tipus monacal, el qual ens està indicant que la comitència del manuscrit és un personatge religiós de la família dels Erill, en aquest cas el bisbe Berenguer d'Erill. Aquesta hipòtesi queda confirmada a partir del calendari inclòs al manuscrit, on es destaquen algunes de les principals fites de la catedral, destacant, entre aquestes, la consagració pel bisbe Berenguer d'Erill de l'altar de sant Vicenç l'any 1234: “VII idus julii anno M.CC.XXX.III. dominus Berengarius de Erillo episcopus consecravit altare sancti Vincentii” (f. 93v) (VILLANUEVA 1851a, p. 156). L'anotació fent referència a la consagració de l'altar dedicat a sant Vicenç és d'una mà contemporània a la de la resta del calendari, i coincideix amb la lletra emprada al text principal del còdex.

Existeix la possibilitat que aquest manuscrit formés part de les diverses iniciatives portades a terme per aquest bisbe per tal d'impulsar la seu de Roda d'Isàvena sota el seu episcopat. Tal i com ha demostrat I. Lorés, és possible que, coincidint amb la consagració del nou altar dedicat a sant Vicenç, s'executés la portalada de Roda sota la promoció d'aquest bisbe (LORÉS I OTZET 2014, p. 209-218). Aquest fet queda reafirmat per la inclusió a la portalada de Roda de l'escut rampant dels Erill, de similars característiques als que es reproduïxen al foli 2 del col·lectari analitzat. Aquesta dada, a banda de confirmar l'autoria de la comitència tant de la portalada com del manuscrit, també ens situa al context de principis del s. XIII de la catedral, formant part de les diverses accions desenvolupades per part del bisbe Berenguer Erill per tal de propiciar la seu rotense.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Per a una anàlisi més detallada sobre la relació entre la biblioteca i la producció monumental de Roda d'Isàvena veure capítol 5.

... et I Expositorium Eptatici...¹⁴⁸

Aquest manuscrit encara es conserva entre els llibres procedents de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena sota la signatura ACL RC_0019. Consta d'un volum miscel·lani de la primera meitat del s. XI i l'obra principal correspon al comentari a l'Heptateuc d'Isidor de Sevilla (ff. 1-74v). Li segueixen altres textos exegetics sobre l'Antic Testament de procedència diversa: sant Gregori Magne (ff. 87-117), el Comentari del Càntic dels Càntics de Gregori d'Elvira en quatre llibres (ff. 110-120), el Comentari del Càntic dels Càntics de sant Just, primer bisbe d'Urgell (ff. 120-124) i el *De Enignamibus in Salomone* d'autoria incerta, i atribuït a Taius de Saragossa (ff. 124-136).

A partir de l'estudi paleogràfic i codicològic del manuscrit arribem a la conclusió de que l'elaboració del còdex es podria situar a la meitat del s. XI, possiblement sota l'episcopat d'Arnulf o Salomó de Ribagorça, realitzat a Roda durant la primera reorganització de la biblioteca conjuntament amb la restauració de la nova catedral. És un llibre per a l'estudi del clergat de la catedral, formant part dels "libri artium" per l'ensenyament de la moral i la doctrina dels Sants Pares.

... et II Majores Donatos...

Els exemplars de l'*Ars Maior* de Donat eren manuscrits d'estudi utilitzats pels canonges a l'escola catedralícia. Dissortadament no s'ha conservat cap dels dos exemplars mencionats per l'inventari del s. XII.

El manuscrit de Donat és esmentat per diversos historiadors durant les seves visites a Roda d'Isàvena. M. Abad y Lasierra descriu el contingut l'any 1772. Afirmar que és un manuscrit del s. XII, anotant els texts del principi i final del còdex:

Una gramatica latina con la prosodia al fin y varios versos de autores poco cono [f. 354v] cidos, es un tomo 8º en pergamino letra del siglo XII. Por lo poco que puede leerse en la primera oja con mucho trabajo se comprende que fue su autor Donato que le enseñó en Roma y que vivió en tiempo de los emperadores Constantino, Constancio y Constante. De Donato Gramatico hace memoria Sn Geronimo. Faltale hojas al fin, comineza:

¹⁴⁸ Per a una anàlisi detallada d'aquest manuscrit consultar el catàleg annex fitxa núm. 8.

Primum interrogandum est quod nomina habeat ista praefatio &c. Acaba con el penúltimo folio porque el último no puede leerse: gerundia dicuntur que gerunt significatione &c.

ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 354 - 354v

J. Villanueva també menciona un manuscrit de Donat durant la seva visita a la catedral l'any 1806. La descripció s'assembla a la realitzada anteriorment per M. Abad y Lasierra, atès que les mesures coincideixen. Tanmateix data el còdex al segle XI. J. Villanueva afirma: «Otro cod. 8º, saec. XI, que contiene un largo tratado de Gramatica, y me parece ser la de Donato» (VILLANUEVA 1851a, p. 172).

Aquest manuscrit constava a la quarta entrada de l'inventari realitzat en motiu del trasllat del fons de Roda a Lleida. El manuscrit es descriu de la manera següent: «Otro códice que contiene un largo tratado de gramática que, en concepto de P. Villanueva es la de Donato. Esta escrito en el s. 11, en octavo» (LASALA 1864, ref. 4). L'inventari de M. Lasala identifica aquest manuscrit amb el que va poder descriure J. Villanueva a principis del segle XIX. Pensem però, que en algun moment posterior el manuscrit de Donat va desaparèixer, i en conseqüència es va crear una confusió entre aquest manuscrit, i el còdex que contenia l'obra d'Horaci (ACL RC_0004), atès que una anotació posterior, en bolígraf, al marge de l'entrada d'aquest manuscrit de l'inventari de M. Lasala trobem l'anotació «17 fol.», que correspondria al total dels folis del còdex de l'Horaci ACL RC_0004. Molt probablement aquest confusió es va originar durant l'inventari del 1954, perquè el manuscrit de Donat no s'esmenta en aquest catàleg. Per tant, podem determinar que el manuscrit de Donat va desaparèixer entre els anys 1864 – 1954, molt probablement durant els diversos trasllats en motiu de la Guerra Civil.

... et VIII Psalteria...

Dels vuit salteris de l'antiga catedral de Roda creiem que no se n'ha conservat cap. Segons M. Gros i Pujol aquests devien de ser tots litúrgics, i situa entre els conservats el "Salteri de sant Ramon", manuscrit factici compilat entre els anys 1096-1235 i conservat actualment a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0029. La principal obra del còdex correspon a l'any 1191, i és a partir d'aquesta data que l'autor estableix

una cronologia per l'inventari rotense de cap al 1200 (GROS I PUJOL 2007a, p. 349). Si bé aquest fet és plausible, no compartim l'opinió de M. Gros. Descartem que el còdex es citi a l'inventari del s. XII per dos motius. Per una banda perquè aquest volum, tot i que incorpora el salteri entre els seus textos, no està format exclusivament per aquest, i és un còdex factici-miscel·lani que inclou un compendi d'obres i documents de diverses mans i èpoques. A més a més, històricament aquest llibre sempre ha estat esmentat a Roda com un breviari. Per una altra banda, opinem que, una vegada analitzats de manera acurada els llibres, en combinació amb l'estudi del context històric i cultural de la catedral, l'inventari es podria situar a la meitat del s. XII; atès que aquest còdex hauria estat compilat amb posterioritat al recompte de llibres del tresor, conseqüentment, no hi podria aparèixer.¹⁴⁹

La visita pastoral de 1445 fa esment de diversos salteris, la majoria al cor de l'antiga catedral dels quals cap és descrit com a llibre antic. A l'armari del claustre però, s'esmenta el que pensem que és un saltiri: «Item est alius sa[l]tis antiquus ab les posts de fust cubert de alauda blanca, incipit Moyses quadraginta diebus et finit qui ipse». Segons la descripció podríem estar davant d'un saltiri incomplet, el qual s'inicia amb el responsori de la missa del quart Diumenge de Quaresma "Moyes famulus Domini". És possible que, al ser un llibre antic i en desús a la litúrgia del s. XV, es conservés a l'armari del claustre com a llibre d'estudi per l'aprenentatge del llatí, no formant part dels salteris litúrgics de la catedral.

Sobre la desaparició dels salteris de l'antiga catedral ja en feia esment, tot i que de manera molt sumària, M. Abad y Lasiera l'any 1772: «De los libros creeré que se conservan los morales, apocalipsi, dialogos, sanctorales, quadragenario, vitas patrum, leccionario, misales y un pastoral que llaman el manual de San Ramon algunos officarios y antifonarios con lo expositivo y psalterios no se si se encontraban las obras: entre las alajas aun se conserva el peyne de marfil en el thesoro de la sacristia» (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 240v).¹⁵⁰

D'entre els fragments pergamins conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida tampoc s'ha pogut localitzar cap dels nou salteris mencionats al s. XII, així com tampoc s'ha

¹⁴⁹ Sobre els motius que ens condueixen a datar l'inventari a meitats del s. XII veure capítol 3.2.2.

¹⁵⁰ El destacat és nostre

trobat esment al llistat de manuscrits elaborat per M. Lasala y Vilanova en motiu del trasllat dels còdexs des de Roda a Lleida l'any 1863.

... et Ias Consuetudines...

La consuetua és un llibre litúrgic que completa el missal que incloïa les instruccions per portar a terme l'ofici diví, tot indicant quins llibres, cants i pregàries s'usen a cada celebració, com i quin recorregut tenien les processons, l'ornamentació dels diferents altars, la col·locació de retaules i teixits, etc...

Segons J. Boix i Pociello (BOIX I POCIELLO v. II, p. 293) la consuetua es degué d'incorporar a la biblioteca rotense amb motiu de la reforma portada a terme per Ramon Dalmau, recollint-se els nous costums, pràctiques i cerimònies en una nova consuetua, avui perduda. Aquesta hipòtesi ens portaria a datar la desapareguda consuetua de Roda vers finals del s. XI (1092), una data que ens sembla poc versemblant atès que la consuetua més antiga conservada, la de la seu d'Urgell, es data d'entre els anys 1133 - 1173¹⁵¹. M. Gros i Pujol, en canvi, estableix que la consuetua rotense hauria de datar-se a la segona meitat del segle XII. Som partidaris, però, de situar aquest còdex a la catedral rotense a la primera meitat de l'esmentat segle, i no més enllà del 1149, abans del trasllat de la seu; perquè una vegada instal·lats a la Seu Vella es devia de crear a Lleida una nova consuetua d'acord amb els espais i les necessitats de la nova catedral.

Dissortadament no tornarem a trobar mencions documentals fent referència a la consuetua del s. XII. La visita pastoral del 1445 en cita dos exemplars els quals es conservaven al cor de l'antiga catedral. Un d'aquests és en paper, mentre que l'altre es descriu com «Alia consuetua pergameneo in qua sunt regula nove» (VP 1445, f. 58v). Aquest exemplar probablement sigui el mateix que descriuen segles després tant M. Abad y Lasiera com J. Villanueva durant les seves visites respectives a l'antiga seu de Roda.¹⁵² Actualment es conserva al fons de Roda d'Isàvena lleidetà sota la signatura ACL

¹⁵¹ Vic, Biblioteca Episcopal, ms. 133. Sobre aquesta consuetua consultar GROS I PUJOL 1978, p. 183-226. També IDEM 2002-2005, p. 191-199.

¹⁵² M. Abad y Lasiera descriu: «Un libro de pergamino en folio, su letra del siglo XIII intitulado = Constituciones Diocesis Ilerdensis= es como un manual ó lo que llamamos Consuetua, en el que se previene las costumbres de la Iglesia de Lerida en las festividades de los santos, y dias clasicos: el culto que se da á cada uno, quienes y como deben officiar, y en una palabra un Ceremonial de todo lo que se debe hacer dictado en la catedral para su gobierno y como para norma de toda la Diocesi». (ABAD Y LASIERRA 1772b,

RC_0031, tot i que no es menciona al lot de llibres traslladats a Lleida des de Roda i catalogats per Mateo de Lasala y Vilanova l'any 1864. És un còdex de principis del s. XIV, el qual indica, al seu íncipit "Constitutiones Diocesis Ilerdensis".¹⁵³

... et I Prosarium...

El proser de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena no es conserva i no s'han localitzat fragments que semblin pertànyer a aquest manuscrit. Seria un llibre litúrgic incloent les proses i els trops per les celebracions de l'ofici diví. No es menciona a la visita pastoral del 1445, ni cap dels historiadors que visiten l'antiga seu el descriu.

... et Vitam beati Augustini et beati Saturnini, in quaternionibus [...]

L'inventari finalitza amb dos quaderns on s'inclouen les vides de sant Agustí i sant Sadurní de Tolosa. La "vita beati Augustini Episcopi Ypponensis a beatissimo Possidio edita Calamensi episcopo" va ser inclosa al santoral ACL RC_0016 de mitjans del s. XII (ff. 45-64v) i és possible que el seu text es copiés del quadern mencionat per l'inventari. En aquesta mateixa línia, M. Gros i Pujol també pressuposa que els quaderns incloent la "Vita beati Saturnini" podrien haver estat la font per compondre els diversos responsoris del sant inclosos al leccionari de l'ofici ACL RC_0035 d'època del bisbe Borrell de Ribagorça (GROS I PUJOL 2007a, p. 350). Afegim a aquesta presumpció la composició de la missa del dia dedicada al sant tolosà inclosa al Ms. RAH 52 (f. 49v-50v) de l'època d'Arnulf de Ribagorça.

... et I textum argenteum cum gemis de auratum at aliud ligneum cum lapide [...]

Després dels llibres es copia un extens llistat d'aquells objectes i teixits que formaven part del tresor de la catedral. Entre els diversos objectes litúrgics es mencionen dos evangeliaris, actualment no conservats, els quals contindrien els fragments dels

f. 351v). J. Villanueva afirma «Una consueta de la Iglesia de Lérida del siglo XIV, de la cual he tomado para mi historia de ritos lo necesario» (1851a p. 178).

¹⁵³ Aquest manuscrit és enquadernat amb els fragments de bíblia visigòtica descrits més amunt en aquest mateix capítol.

textos evangèlics que es llegeixen durant la missa, ordenats segons l'any litúrgic. Segurament es portarien en processó durant les grans festivitats pel diaca o el seu acòlit fins a l'altar principal. Es citen de manera conjunta, i disposaven ambdós exemplars d'una enquadernació de luxe. El primer amb tapes d'argent daurat amb incrustacions de pedres precioses, i el segon, amb tapes de fusta amb una incrustació en pedra ("cum lapide"), probablement al centre, que potser podria fer referència a una placa d'ivori central. L'inventari no detalla si les cobertes disposaven d'ornamentació de tipus figurat, i la visita pastoral del 1445 no menciona aquests llibres entre les diverses relíquies que enumera i descriu al sagrari, en conseqüència, no podem saber si les cobertes contenien escenes o no.¹⁵⁴

¹⁵⁴ M. Gros i Pujol pressuposa que les cobertes inclourien escenes de la Crucifixió o del Pantocràtor i compara el primer llibre amb la coberta de l'Evangeliari que la reina Felícia, esposa de Sanç Ramir d'Aragó, va regalar al monestir aragonès de Santa Cruz de la Serós vers l'any 1086, actualment conservat al Metropolitan Museum de Nova York. Veure GROS I PUJOL 2007a, p. 351.

3.2.4. Els manuscrits no mencionats a l'inventari

No tots els llibres que hem conservat de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena datats entre els segles X-XII són llistats a l'inventari estudiat. Conservem diversos testimonis – documentals i físics– que afegeixen al llistat rotense més d'una desena de manuscrits.

Per una banda es preserven llibres que no són citats a l'inventari, ja sigui per que són posteriors a la realització d'aquest, o bé perquè al moment de l'elaboració del llistat les obres en qüestió no eren presents al tresor. Tal i com determinava M. Díaz y Díaz hem de ser conscients que els inventaris mai podran ser una radiografia exacta del que constituïa una determinada biblioteca medieval, atès que al moment de la seva realització alguns dels exemplars eren en préstec, altres estaven essent utilitzats en diferents dependències de la catedral (el cor, el claustre, el refectori o el dormitori) o altres eren de propietat privada del clergat (DÍAZ Y DÍAZ, 1992a, p. 61-69). Per una altra banda, hem conservat a través de testimonis documentals diverses notícies de llibres que, tot i que actualment han desaparegut físicament, sabem que van formar part de la biblioteca de l'antiga seu de Roda d'Isàvena. A partir de la recopilació de fonts documentals i restes físiques hem pogut completar el patrimoni bibliogràfic rotense amb els següents llibres manuscrits:

De Actibus Apostolorum

Segons les anotacions de M. Abad y Lasierra aquest manuscrit de 41 folis datat al s. XI i decorat amb caplletres ornamentals, encara es conservava a la biblioteca de Roda d'Isàvena l'any 1772. Seria un llibre escrit en vers, i formaria part dels “libri artium” de la catedral. L'autor descriu el còdex de la manera següent:

Un tomo en quarto estrecho en vitela, y alguna iluminacion de las letras iniciales: su letra puede competir con la del siglo XI y tienen la desgracia todos estos codices de faltarles las primeras y ultimas planas, ó no tener la data: su autor es Arator Subdiacono de la Ygl^a Romana que florecio en tiempo del Papa Vigilio. Está todo escrito en un verso heroico bastante fluido y elegante, dividido a manera de capitulos ó silvas segun varia el asunto que al principio pone por texto ò argumento, el de este autor se reduce à las Actas ò hechos de Sn Pedro, y Sn Pablo, como puede inferirse de una especie de prólogo que trae

al principio, y es donde se encierra toda la razon de la obra. Tengo copia literal de todo el, y especimen de la letra.

ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 354

Més endavant en les seves anotacions dedica unes línies a l'autor de l'obra, fent algunes referències biogràfiques.¹⁵⁵, i segueix la descripció del còdex, tot i que aquesta vegada el data al s. XII:

[...] y en la antigua catedral de Roda en Ribagorza se alla escrita con bastante diligencia en un códice de pergamino, su letra francesa como del siglo XII y ocupa 41 folios, cuyo caracter y tamaño se deja ver en la plana del frente sacada del folio 1º de su original.

ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 355v-356

Continua amb les seves anotacions sobre el còdex, insistint en que copia la totalitat de l'obra «por si puede contribuir à conservar en su primitiva pureza y elegancia los versos de este Poeta Sagrado» (ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 356). Malauradament no hem localitzat aquesta còpia entre els diversos volums manuscrits de M. Abad y Lasierra conservats a la Real Academia de la Historia. Arribem però a la conclusió que devia de ser un manuscrit prou important com per a què en fes una còpia literal, a l'alçada de l'exemplar de Burchard, el Còdex de Meià, o el Pontifical, tots ells manuscrits de Roda que l'autor va dedicar-se a reproduir d'una manera acurada.

En un altre manuscrit del mateix autor conservat a la Real Academia de la Historia es conserva la mateixa descripció (ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 254v), continuant amb els versos d'inici del còdex: «Arator iste, sub Diaconus *Sancto* romano ecclesia extat[...]».

El volum va cridar posteriorment l'atenció d'altres autors que visiten la seu. J. Traggia tot i que menciona el manuscrit durant la seva visita de l'any 1788 no el descriu:

¹⁵⁵ «Arator escritor conocido del siglo VI puso en verso las Actas de los Apostoles, que San Lucas havia escrito en prosa: algunos autores dicen que en su infancia se crió al cuidado del Beato Lorenzo Arzobispo de Milan, pero de la dedicatoria que precede à sus obras, consta que fue discipulo del Abad Floriano, à quien [f. 356] trata con mucho honor, y respeto (...) hacen de ella memoria diferentes autores» (ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 355v-356).

Las obras de Casiano, parte de la Iliada en verso hexam^o latino, las poesias de Arator, de Ovidio, parte de las de S. Agustin, S. Tomas i difer(entes) gramaticos y autores prof(anos) y cultos se hallan Ms bien q por la mayor parte ó perdidos o p(ara) perderse como otras obras impresas

TRAGGIA 1788, 9-5226, tomo 8, f. 153¹⁵⁶

J. Villanueva, més breu que M. Abad y Lasierra, li dedicarà unes línies durant la visita de l'any 1806:

Otro códice en 8° prolongado, ms. de fines del siglo XI, contiene la Historia Apostolica en verso, del subdiácono romano Arator, dividida en dos libros, con la dedicatoria del primero á su maestro el Abad Florian, y del segundo al Papa Virgilio

VILLANUEVA 1851a, p. 170

Després de la referència de J. Villanueva aquest còdex es perd. No el trobem mencionat al catàleg realitzat per Mateo de Lasala i Vilanova l'any 1864, i tampoc hem trobat fragments a l'Arxiu Capitular de Lleida. Modernament A. Ubieto Arteta (1981, p. 70) en dona notícia, tot fent referència a la descripció de J. Villanueva, indicant que a finals del s. XI es conservava a Roda un còdex en octau que contenia la *Historia Apostòlica* escrita en vers pel sotsdiaca Arator, dividida en 2 llibres, dedicat el primer a l'abat Florian i el segon al papa Vigili. Més recentment J. Boix i Pociello (2005, vol. II, p. 293) el descriu sota l'antiga signatura "ms. Roda 6" tot seguint el text de J. Villanueva, i datant el còdex entre els ss. XI-XIII. Aquesta enumeració però, correspondria a l'antiga signatura del cartoral gran de la catedral rotense, i no al manuscrit d'arator mencionat. Dissortadament, les descripcions modernes que se'n fan d'aquest còdex estan citant directament el treball de J. Villanueva, i no han consultat el manuscrit de primera mà. Aquest còdex mai va arribar a formar part del lot de llibres traslladat a la seu lleidatana, perdent-se entre els anys 1806 i 1863.

¹⁵⁶ El destacat és nostre.

Ilias Latina

Aquest manuscrit és citat pels diversos autors que visiten l'antiga seu episcopal. El descriuen com un manuscrit en octau i del segle XII, distribuït en hexàmetres. La *Ilias latina* formaria part dels llibres d'autors clàssics que entren a l'escola catedralícia rotense a partir de la reforma promoguda per Ramon Dalmau de Roda a finals del s. XI, per tal de perfeccionar els estudis de gramàtica i llengua llatina.

El primer en mencionar-lo és M. Abad y Lasiera l'any 1772, que el descriu de la següent manera: «Un tomo en 8º son poesias de Homero en latin: supongo sera tradicion de su celebre Yliada Griega: tiene muchas notas marginales, pero no hai tiempo para medirle versos. La letra de dicho Homero es del siglo XII» (1772, 9/3980, f. 355). Pocs anys després també el mencionarà J. Traggia: «parte de la Iliada en verso hexametro latino» (1788, 9-5226, f. 153), i anys més tard J. Villanueva: «Otros item de Homero» (1851, p. 171).

L'inventari que es fa per la translació a Lleida l'any 1864 el menciona juntament amb les obres d'Horaci i Terenci: «Fragmentos de las ipistolas de Horacio manuscrito del siglo 12 algunos de Homero; comentarios de algunas comedias de Terencio. Consta de 17 fojas con cubiertas de pergamino». (LASALA 1864, ref. 7). No hem trobat però el manuscrit mencionat per Mateo de Lasala i Vilanova, atès que l'obra d'Horaci, avui conservada a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura RC_0004, i format per 17 folis, no conté referències ni a l'obra de Terenci ni a la "Ilias Latina", incloent només les *Epístoles* d'Horaci. Sabem, a més a més, que l'obra de Terenci no podria haver format part d'aquest manuscrit perquè tenia la seva pròpia enquadernació, un antifoner visigòtic del s. X. Conseqüentment podem afirmar que aquesta obra és actualment perduda.

Terenci. Comèdies.

Manuscrit no conservat que contenia les *Comèdies* de Terenci. És descrit breument per J. Villanueva durant la seva visita a Roda l'any 1806, qui determina que és un manuscrit del segle XIII enquadernat amb un antifoner visigòtic. L'autor el referencia de la manera següent, reproduint els versos del final del còdex:

Breve comentario incógnito de algunas comedias de Terencio, ms. en el siglo XIII. Al fin se leen estos versos sobre dicho poeta: Natus in excelsis tectis Carthaginis altae/Romanis Ducibus bellica praeda fui/Descripsi mores hominum iuvenumque senumque/Qualiter et servi decipiant dominos/Quid meretrix, quid leno doli confingat avarus;/Haec quicumque leget, sic putet, doctus erit. Este librito tiene por cubiertas parte de un antifonario gótico del siglo X, de que he recibido una muestra

VILLANUEVA 1851a, p. 171

Aquest manuscrit però, no és mencionat ni per J. Traggia ni per M. Abad y Lasierra durant les seves respectives visites a la seu, i consegüentment desconeixem més detalls. Amb posterioritat, al catàleg de manuscrits que es realitza amb motiu del trasllat del fons de Roda a l'Arxiu Capitular de Lleida es menciona el manuscrit de Terenci tot formant una unitat amb les obres d'Homer i d'Horaci. A l'entrada número 7 de l'inventari de Mateo Lasala y Vilanova s'especifica: «Fragmentos de las ipistolas de Horacio manuscrito del siglo 12, algunos de Homero; comentarios de algunas comedias de Terencio. Consta de 17 fojas con cubiertas de pergamino». (LASALA 1864, ref. 7).

Actualment però, les *Epístoles* d'Horaci formen un manuscrit amb entitat pròpia, de 17 folis, i presenta l'obra de manera completa, no en estat fragmentari tal i com especifica M. Lasala y Vilanova. Tampoc inclou fragments de l'obra de Terenci ni de l'obra Homer. A més a més, de la descripció de J. Villanueva s'entén que el Terenci seria un manuscrit que formaria una unitat en si mateix, amb la seva pròpia enquadernació – l'antifoner visigòtic–, del qual l'autor especifica que agafà una mostra.

Modernament aquest manuscrit és mencionat per A. Ubieto Arteta. Segons aquest autor l'obra de Terenci seria del s. X, localitzant-se un dels fragments del còdex rotense a Roma per M. Díaz i Díaz. No especifica però en quin biblioteca ni la publicació de M. Díaz y Díaz on es dona aquesta notícia (1981, p. 70).¹⁵⁷ No tenim cap mena de informació documental o material que ens confirmi aquesta dada, i consegüentment no podem considerar-la com hipòtesi plausible.

¹⁵⁷ També assegura que altres fragments del s. X es conserven en una biblioteca particular de Pamplona, i que podrien pertànyer a un mateix manuscrit (donats a conèixer a la XIV Semana de Estudios Medievales”, 1978, per Goñi Gaztambide, José). Veure UBIETO ARTETA 1981, p. 70, nota 3.

Virgili. *L'Eneida, les Geòrgiques i les Bucòliques*

Sabem que la biblioteca de Roda d'Isàvena custodiava les obres de Virgili gràcies a les notícies que ens proporciona M. Abad y Lasierra, qui esmentarà diverses vegades un còdex amb les obres d'aquest autor entre els seus apunts quan visita la seu l'any 1772. Sabem també, a través de les seves descripcions, que en un mateix volum hi havia agrupades tres de les obres d'aquest autor: *L'Eneida*, les *Geòrgiques* i les *Bucòliques*, motiu pel qual podem suposar que era d'un volum considerable. Les diverses obres van ser copiades per l'escriba Simó a finals del s. XII o a principis del XIII segons ens informa el propi M. Abad y Lasierra:

El Virgilio bien tratado, esto es, Eneida, Georgias y Bucolicas. Tiene al principio de cada libro sus versos de argumento: esta integro. Hai notas marginales muy buenas, es en pergamino del siglo XIII. El nombre del que lo escivio nos consta por los versos ultimos que dicen: Explicit Eneidos toto celeberrimus orbe, quem Simon scripsit correxit que liber.

ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 354v

L'autor continua:

Al fin hai dos ojas (y faltan otras) que son de [f. 355] comento sobre los libros de la Eneida con buenas especies de historia, y son de diferente letra, è igual à la de las notas marginales, la forma es en 4º largo

ABAD Y LASIERRA 1772b, f. 354v-355

Aquesta notícia ens està indicant que el manuscrit acabava amb alguns folis afegits que contenien el comentari a la *Eneida*, potser posterior a la resta del còdex, amb diverses notes marginals, fet que ens indica que el volum va ser utilitzat per l'estudi a l'escola catedralícia de manera intensiva i successiva en el temps.

En un altre quadern d'apunts del mateix autor, trobem la següent descripció sobre el citat còdex:

Las Eglogas y Eneida de Virgilio en un tomo en quarto estrecho de bitela muy fina la letra del siglo XII clara y perfecta dicho se está de la pureza del verso *que* quiza pudiera corregir en mucho nuestras impresiones.

ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 245

L'autor situa aquesta vegada el manuscrit al s. XII. A causa del ball de dates som partidaris de situar aquest manuscrit a cavall entre els dos segles, motiu pel qual tampoc consta a l'inventari, atès que l'entrada a la catedral seria posterior a la seva redacció. Podria ser un manuscrit contemporani al de les *Epístoles* d'Homer, una obra posterior al 1185. En conseqüència podem observar una entrada de diversos manuscrits d'autors antics llatins a finals del s. XII a Roda d'Isàvena –podríem considerar que les *Comèdies* de Terenci mencionades anteriorment també serien d'aquest moment–, fet que ens indica que l'escola catedralícia seguia en actiu després del trasllat de la seu a Lleida.

M. Abad y Lasierra, en la seva segona descripció, no cita l'obra *Geòrgiques* com a part del manuscrit. Sabem però que el volum devia de contenir també aquesta obra arran d'una entrada de la visita pastoral del 1445, on es s'indica: «Item est alius liber intitulatus liber Georgiarum» (VP 1445, f. 60) el qual podria perfectament correspondre a l'exemplar de Virgili de finals del s. XII.

El còdex amb les obres de Virgili no és mencionat per cap dels historiadors que visiten la seu amb posterioritat a M. Abad y Lasierra, ni J. Traggia, ni J. Villanueva. Tampoc en fa esment el catàleg de M. Lasala en motiu del trasllat del fons a Lleida. Es perd tot rastre d'aquest manuscrit amb posterioritat a la visita del prior de Meià l'any 1772.

*Priscianus. De Institutiones Grammaticae*¹⁵⁸.

Actualment aquest manuscrit factici i miscel·lani es conserva al fons de Roda d'Isàvena de l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0001. No és mencionat per l'inventari del s. XII. Existeix la possibilitat que formés part del manuscrit de Burchard, que sí que es cita a l'inventari, arran de les notícies que ens proporciona M.

¹⁵⁸ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 1

Abad y Lasierra. Cal precisar però, que no existeixen esments documentals de les obres de Priscia a Roda. Tanmateix, hem preservat evidències físiques, a partir dels fragments conservats, que l'obra *Institutiones Grammaticae*, va formar part de l'antiga biblioteca.

Caldria afegir a aquesta notícia, la còpia d'un petit fragment del primer llibre de Priscia (*De uoce, de littera*) com a exercici d'escriptura al còdex miscel·lani *De Summo Bono* de la meitat del s. XII (ACL RC_0022, ff. 218v-219). És una dada interessant perquè ens està informant sobre l'ús de la gramàtica de Priscia per l'educació dels escribes a l'escola catedralícia rotense.

*Horaci. Epistulae*¹⁵⁹

Es conserva a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0004 un manuscrit provinent de Roda d'Isàvena que conté les *Epistoles* completes d'Horaci en dos llibres, seguit per un fragment dels *Accessus* que introdueixen el comentari a les *Metamorfosi* d'Ovidi d'Arnulf d'Orleans, obra escrita a l'entorn de l'any 1175-1180, data que ens situaria el còdex vers a finals del s. XII, motiu pel qual no consta a l'inventari. Juntament amb el volum de Virgili i les *Comèdies* de Terenci, formaria part del lot de llibres d'autors antics llatins produïts a la catedral vora el 1200 i d'ús per l'escola catedralícia, que en aquell moment viuria un dels moments intel·lectuals i culturals més dinàmics.

*Glosulae de Magno Prisciano, versio altera. Guillelmi de Conchis*¹⁶⁰

Entre els llibres procedents de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena hem conservat un exemplar certament únic que correspon a les gloses elaborades per Guillem de Conches a l'obra de gramàtica de Priscia. És un exemplar que no sembla realitzat a Roda, sinó adquirit en algun moment a principis del s. XIII per tal de complementar els ensenyaments del trivium de l'escola catedralícia, completant possiblement els volums de Priscia que ja posseïa l'antiga catedral. Per les característiques paleogràfiques del

¹⁵⁹ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 2

¹⁶⁰ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 3. Per un anàlisi d'aquest manuscrit al context rotense veure capítol 4.2.1.

còdex el podríem situar a finals de l'episcopat de Gombald de Camporrells o a principis del bisbat de Berenguer d'Erill. Aquest manuscrit es relaciona directament amb un exemplar conservat a la Biblioteca Nacional de França sota la signatura BnF Latin 15130, de procedència desconeguda i que sembla ser de data contemporània al manuscrit rotense. Aquest manuscrit vincula els ensenyaments de l'escola de Roda amb les principals disciplines del trívium que s'estaven impartint a la segona meitat del segle XII a l'escola de Chartres.

*Iohannes Cassiani. De institutis coenobiorum*¹⁶¹

Es conserva a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0007 un manuscrit que prové de Roda d'Isàvena que inclou l'obra de Joan Cassià en dotze llibres *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis*, continuat per algunes de les Homilies del bisbe Cesari d'Arle. L'inventari de finals del segle XII no menciona cap manuscrit de Cassià. Per les característiques codicològiques i paleogràfiques observades podria ser que aquest còdex ja es trobés a la catedral a la primera meitat del segle XI. És un manuscrit que, pel seu contingut, estaria vinculat amb un entorn monàstic. J. Boix i Pociello afirma que el volum hauria estat importat des d'Alaó (Boix i Pociello 2005, v. II, p. 293). Tanmateix, pensem que la seva procedència estaria lligada amb un monestir de l'entorn urgellés, perquè la seva decoració i característiques paleogràfiques són properes al Pontifical de Roda (ACL RC_0036). A partir de les dades documentals sabem que el bisbe Arnulf de Ribagorça manté estrets vincles amb alguns dels monestirs de l'entorn d'Urgell, assistint a la consagració del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles l'any 1040 (BARAUT I OBIOLS 1986, doc. 58), d'on podria haver arribat aquest còdex.

*Leccionari de l'Ofici. Santoral?*¹⁶²

Es conserven a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0012, sis folis no enquadernats i en bastant mal estat de conservació que possiblement provinquin

¹⁶¹ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 4. Per a una anàlisi detallada dels vincles que presenta aquest manuscrit amb els còdexs produïts en l'entorn del bisbat d'Urgell veure cap. 5.1.

¹⁶² Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 5

d'un manuscrit litúrgic de Roda d'Isàvena. Dissortadament no podem afirmar de manera més contundent la procedència, perquè no preservem cap constància documental de que aquests folis estiguessin a l'antiga catedral, perquè cap dels historiadors que la visiten els mencionen. L'escriptura dels folis però, ens situa al s. XII. Possiblement aquests folis, o bé van passar desapercebuts pel seu estat fragmentari, o bé formaven part d'un còdex avui desaparegut, del qual només ens ha arribat aquesta petita mostra. Pel contingut probablement formaven part d'un leccionari de l'ofici o santoral perquè es fa referència a diverses festivitats, destacant la "Passio Sancti Bartholomaei Apostol" (25 d'agost) i "l'Exaltatio Sanctae Crucis" (14 setembre).

*Breviari. Fragment*¹⁶³

Es conserva a l'Arxiu Capítular de Lleida un fragment manuscrit (ACL PM_cm_09) que sembla procedir d'un breviari del s. XII, copiant les homilies del període d'Advent de Beda el Venerable (672-735) i el bisbe Maximià de Torí (s.V), acompanyat d'antífones amb notació musical aquitana. L'inventari de Roda d'Isàvena del s. XII no menciona entre els llibres cap breviari, però tenim testimoni material d'haver-ne conservat com a mínim dos, el primer el format pel fragment que ens ocupa, i el segon el breviari de sant Ramon, el qual no es documenta a l'inventari perquè es recopila amb posterioritat a aquest. En el cas del fragment, no tenim una explicació satisfactòria de perquè no es llista entre els manuscrits esmentats, atès que en ser un llibre litúrgic molt probablement es conservaria al tresor de la catedral. A més, el manuscrit, per les característiques paleogràfiques, sembla de la meitat del s. XII, moment en que es fa l'inventari, i segurament era a la catedral durant la realització del llistat de llibres i béns.

Tenim constància documental d'almenys un altre breviari, que les fonts documentals citen com a "Breviario antiguo i viejo" d'on diversos autors copien l'ofici de sant Valeri. Malauradament no en podem precisar la data, ni si hauria format part de l'antic fons de llibres de Roda d'Isàvena.

¹⁶³ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. Fr3.

*Breviari de Roda o sant Ramon*¹⁶⁴

Es conserva a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL RC_0029. No es cita a l'inventari perquè és fruit d'una recopilació posterior. És un manuscrit factici i miscel·lani resultat d'una compilació d'obres i documents de diverses mans i èpoques. Els primers quaderns del manuscrit, on s'inclou un calendari a l'ús de Roda, són realitzats amb posterioritat a la conquesta d'Osca (1096) però abans que Ramon Guillem fos instaurat sant (1134), atès que es fa menció a la conquesta de la ciutat, però no a la festivitat de sant Ramon, la qual és afegida per una mà diferent amb posterioritat.

La còpia dels salms, la "Vita beati Raimundi Episcopi Rotensis" i el seu "Officium" van ser elaborats de manera conjunta l'any 1191, un any abans de l'inici de l'episcopat de Gombald de Camporells (1192-1202), moment en que aquestes obres es posarien de conjunt amb els quaderns que contenen el calendari. Tot i que la inclusió de la "vita" de sant Ramon en aquest manuscrit correspongui a l'any 1191, sabem pel pròleg de l'obra que s'està copiant el contingut d'uns quaderns realitzats durant l'episcopat del bisbe Gaufred Roda i Barbastre (1136-1143).

S'afegiran en temps del bisbe Berenguer d'Erill de Roda (1203-1235), ja al segle XIII, els tres diferents annals localitzats al final del manuscrit. També s'observa la inclusió de diverses còpies de documents ja al s. XVI, tals com la "traslatio" de sant Ramon, fet que ens indica la importància i l'ús continuat que aquest manuscrit va tenir a Roda d'Isàvena al llarg del temps.

Tractat de sant Agustí

Es conserva a l'Arxiu Capitular de Lleida sota la signatura ACL LC_0025 un manuscrit procedent de Roda d'Isàvena de principis del s. XII, que conté una recopilació de tractats de sant Agustí. És un manuscrit profusament il·luminat amb diverses caplletres que recorden a produccions llemosines i de Moissac. El manuscrit es degué incorporar al fons rotense a principis del XII, en motiu de l'adopció de la regla agustiniana per Ramon Dalmau de Roda l'any 1092. És un volum que inserta als últims quaderns diverses obres d'Anselm de Canterbury, les quals no són freqüents a les

¹⁶⁴ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 10.

biblioteques peninsulars per aquestes dates, i que ens permeten relacionar l'obra amb centres o bé italians o bé francesos, concretament Lió o Roma.¹⁶⁵

*Pau Horosi. Codex Miscellaneus*¹⁶⁶

Manuscrit elaborat en minúscula visigòtica. És un còdex factici d'origen incert que conté l'obra *Historiarum Libri Septem* de Pau Orosi, conjuntament amb un compendi de genealogies i obres de diversos autors. La majoria d'investigadors l'atribueixen a l'òrbita navarresa, als escriptors de Nájera o San Millán de la Cogolla (LACARRA 1945, p. 195-200), (ABADAL 2007, p. 16-17), (DÍAZ Y DÍAZ 1979, p. 32-42), on el situen fins almenys el s. XI.

No se sap en quina data va arribar el còdex a Roda. Segons J.M. Lacarra probablement va arribar abans que la seu fos transferida a Lleida l'any 1149, determinant que podria haver estat el bisbe Pere Guillem (1127-1134) qui hagués portat el còdex a Roda, atès que tenia estretes relacions amb la zona navarresa perquè fou abat del monestir benedictí d'Irache, signant els documents com a "Petrus Iraxensis abbas et Rotensis episcopus" (LACARRA 1945, p. 201, n. 15). Sabem però, que diversos bisbes de Roda tenen estrets contactes amb la regió navarresa, podent traçar un intercanvi de manuscrits, personatges i pràctiques litúrgiques ja des d'època de d'Arnulf de Ribagorça (1028-1062).

És segur que el còdex ja es trobava a Roda a finals del segle XII, perquè va ser la font principal per a la confecció dels annals inserits al breviari Rotense (RC_0029, ff. 202v-203v). Malauradament el manuscrit no sembla mencionar-se a l'inventari del s. XII, atès que no s'ha pogut identificar amb cap dels exemplars llistats. El manuscrit es va conservar a Roda d'Isàvena fins l'any 1699 quan va ser donat al cronista aragonès Diego Joseph Dormer per la pròpia església rotense.

¹⁶⁵ Per a més informació d'aquest manuscrit consultar el catàleg annex fitxa núm. 16 i relacionat amb el context de la biblioteca rotense veure capítol 4.2.2

¹⁶⁶ Veure catàleg de manuscrits annex fitxa núm. 20.

Epístoles de sant Jeroni

La visita pastoral de l'any 1445 menciona que es conservava a l'armari del claustre de l'antiga catedral un volum amb les Epístoles de sant Jeroni. Segons aquest document era un llibre antic, fet que ens porta a conjeturar que probablement podria haver format part de l'antiga biblioteca entre els segles X-XII. El còdex es descriu de la manera següent: «Item est liber ab les posts de fust sens cubertes de littera gotiga in secunda quarta incipit in rubro epistolam beati Ieronimi» (VP 1445, f. 59)

L'entrada ens està detallant que ja a meitats del s. XV aquest manuscrit es conservava en mal estat, atès que li faltaven les cobertes. Aquest seria el motiu probable de perquè el còdex no s'ha preservat fins a l'actualitat.

Comentari a l'Evangelí de sant Jeroni.

La visita pastoral també ens indica que es conservava a l'armari de claustre un volum anomenat “Expositio Evangeliorum”, títol que molt probablement respon a l'obra *Expositio Quatuor Evangeliorum* de sant Jeroni. El volum es descriu de la manera següent «Item alius liber ab post de fustis vocatus expositio evangeliorum de littera gotiga» (VP 1445, f. 59v) indicant que era un volum antic, que probablement formava part de biblioteca de la canònica de Sant Vicenç.

3.3. Historiografia de la Biblioteca de Roda d'Isàvena: la desconstrucció

La “desconstrucció” del patrimoni librari de Roda d'Isàvena s'inicia l'any 1149 amb el primer trasllat dels béns d'aquesta seu a Lleida. Un dels primers indicis de la dispersió és el propi inventari realitzat sota el govern del bisbe Guillem Pere de Roda (1143 - 1176). Tal i com s'ha mencionat a l'anterior capítol, el recompte de béns correspondria a aquells volums no traslladats, els que van romandre a la ja antiga catedral, això es fa evident a partir de comprovar com molts dels llibres mencionats es documenten a la seu encara en segles posteriors, així com per l'escassetat d'objectes i teles litúrgiques enumerades.

No hem trobat evidències documentals on s'esmentin els objectes o llibres que el bisbe Guillem Pere es va endur a Lleida.¹⁶⁷ Tanmateix, la major part dels historiadors estan d'acord en afirmar que el bisbe s'endugué els objectes i llibres de més valor. Així ho menciona R. de Huesca:

El opispo Guillermo se llevó con la Sede lo mas rico y precioso que había en ella, las rentas y derechos episcopales, y tres arcedianatos en la Catedral de Lérida con los títulos de Ribagorza, Benasque y Terrantona, que con los mismos que tenían antes: En la iglesia de Roda quedaron las dignidades de Prior mayor, Camarero, Enfermero, Limosnero y Sacristan, y los Canónigos, cuyo número será indefindo por ser iglesia regular y recepticia.

DE HUESCA 1807, p. 206.

També ho afirma P. Sainz de Baranda a la *España Sagrada*: «Guillen Pérez lo hizo en efecto bajando a Roda, situándose en Lérida, y llevando consigo á los arcedianos, parte del cabildo y algunas alhajas y reliquias» (1850, p. 3), i J. Villanueva al seu *Viage Literario*: «Ni fué este solo el despojo que entonces sufrió esta iglesia, antes es regular que surtiese la nueva catedral de libros, reliquias y ornamentos de la de Roda, conforme exigian las circunstancias y la diferencia con que miraban al obispo Guillermo Perez» (VILLANUEVA 1851a, p. 153).

¹⁶⁷ Hem cercat de trobar els objectes i llibres rotenses als primers inventaris de la catedral de Lleida sense èxit. El primer inventari que es conserva per la nova catedral mencionant llibres correspon a l'any 1344; s'hi fa un inventari de la sagristia, mencionant també la presència d'alguns llibres litúrgics a les diferents capelles (ACL P3B_M2_P4_C06, Carpeta 1, ff. 55-55v).

Cap dels autors mencionats però, determina quina és la base documental per tal afirmació. Si que ho fa en canvi P. Pach y Vistuer qui afirma que es conservava a l'arxiu de Roda una donació de Guillem Pere datada el 23 de gener de 1151 on el mateix bisbe estipula que va endur-se part del tresor de Roda d'Isàvena a Lleida: «nec non propter magnum thesaurum quod de Rotensi Ecclesia, ad Ilerdensem duxi ecclesiam» (PACH Y VISTUER 1899, p. 142).

Malgrat la transferència de béns a la nova catedral, ens ha perdurat testimoni, tant físic com documental, de l'esplendor de l'escola catedralícia rotense a partir de la segona meitat del s. XII. Aquest fet ens indica que, si bé els llibres i objectes més valuosos es van transferir a Lleida, el patrimoni librari emprat per l'ensenyament a l'escola catedralícia va romandre a Roda. Les *Epístoles* d'Horaci, les obres de Virgili, les *Comèdies* de Terenci, el comentari a les *Metamorfosi* d'Arnulf d'Orleans, o les *Glossulae* de Guillem de Conches són totes emprades per l'educació del clergat al trívium, i es poden situar a finals del s. XII - principis del s. XIII a Roda d'Isàvena. Els primers bisbes de Lleida van formar-se a l'escola catedralícia rotense, tot i que només ens ha quedat constància documental de l'educació del bisbe Guillem Pere (1143-1176) i el seu deixeble Gomblad de Camporrells (1192-1202). Del primer en tenim testimoni a través d'una confirmació de donacions l'any 1170, on el propi bisbe fa referència a la seva educació a Roda: «Id circo, ego, Guillermus Dei ordinatione Ilerdensis ac Rotensis ecclesia episcopus, non immemor quomodo in eiusdem ecclesia gremio a puero pie nutritus ac studio se educatus fuerim a dilectis filiis et fratribus rotensibus» (GRAU QUIROGA 2010, p. 475-476, doc. 263). Del segon, Gombald de Camporrells de Roda i Lleida (1192-1202), afirmen els historiadors que fou deixeble del bisbe Guillem. J. Villanueva determina com l'any 1200 Gombald fa una donació a l'antiga catedral per a remei de l'ànima del seu predecessor "qui me nutrit" (VILLANUEVA 1851b, p. 123), asseverant que fou educat a Roda d'Isàvena.

Podem constatar com, durant l'episcopat de Berenguer de Roda i Lleida (1180-1189), qui posteriorment fou nomenat arquebisbe de Narbona (any 1191), l'escola catedralícia devia de funcionar intensament. Per una banda es testimonien amb pocs anys de diferència diverses entrades de nens oblats a la catedral: Arnaldo de Seo i la muller Jordana realitzen donacions per l'ingrés a la canònica del fill Petrus l'any 1185 (GRAU QUIROGA 2010, p. 489, doc. 284). Maria d'Albalat fa donació per tal d'ingressar al

fill, Fortuny, a la canònica l'any 1186 (GRAU QUIROGA 2010, p. 491, doc. 287), personatge que veurem signant documents com a canonge de Roda entre els anys 1216 i 1229. Bernat de Laguarres ofereix el fill Bernat a la canònica de Sant Vicenç l'any 1188 (GRAU QUIROGA 2010, p. 493-494, doc. 291). Per una altra banda, també ens ha romàs testimoni en aquestes mateixes dates (1187) (SAINZ DE BARANDA 1850, ap. IV) de la presència de diversos "magistri" actius a Roda, en concret de Petri de Malo Bosco; Rainaldi o Renaldi, que anys abans, sota el govern del bisbe Guillem (1172), també signava el document de les porcions canòniques assignades a Lleida; i el "Magister" Dominici, els tres personatges són esmentats a la documentació com a «capellani ylerdensis atque rotensis episcopi» (GRAU QUIROGA 2010, p. 492-493, doc. 290). Podem seguir a més a més, les activitats del mestre Dominici, atès que signa documents com a "scriptoris" de Roda l'any 1193, sota el govern ja de Gombald de Camporrells (GRAU QUIROGA 2010, p. 499, doc. 300). Afegim també el testimoni de tres magistri, tot i que no podem determinar amb certesa si eren de Roda. A les actes de Constitució de la catedral de Lleida l'any 1168 signen tres mestres diferents sense determinar el seu origen: el Magistri Guidonis, el Magistri Gullermi i el Magistri Seguini (SAINZ DE BARANDA 1850, ap. I-III).

Que l'escola rotense funcionava a principis del s. XIII sota el bisbe Berenguer d'Erill es ratifica a través de la presència del "Magister" Petrus, qui l'any 1210 ostentava la dignitat de xantre o cantor major de Roda (GRAU QUIROGA 2010, p. 534, doc. 356).¹⁶⁸ També ho confirma una donació feta pel "camerario" (tresorer) rotense Egidi de Cillis l'any 1217, el qual menciona que fou educat a la seu: «ego, Egidius de Ciliis, rotensis ca[merario] volens quod donatio mea in rotensi ecclesia in quam nutritus fui ab infancia sit memorialis et perpetuo valitura» (GRAU QUIROGA 2010, p. 546, doc. 374).

Aquestes serien les dues últimes dades corroborant que a Roda d'Isàvena existia una activitat docent. És probable que l'escola catedralícia es traslladés a Lleida durant l'episcopat del bisbe Pere d'Albalat, qui creiem que encara fou educat a Roda d'Isàvena, el qual ostentava el títol de "magister" en ser anomenat bisbe (VILLANUEVA 1851b, p. 294, ap. 30).¹⁶⁹ Aquesta assumpció parteix de les notícies documentals suara esmentades, atès

¹⁶⁸ J. Villanueva afirma que aquesta dignitat fou trasllada l'any 1149 a Lleida (VILLANUEVA 1851a p. 152), observem però que entre els anys 1216 - 1225 es documenta al canonge Dominicus de Stella o Statella signant els documents com a "rotensis precentor" (GRAU QUIROGA 2010, p. 566-567, doc. 404-406), personatge que després esdevindrà prior claustral (1217).

¹⁶⁹ Sobre el personatge de Pere d'Albalat consultar LINEHAN 1983; IDEM 1971.

què ja anteriorment la seva família havia realitzat donacions per tal d'ingressar al jove Fortuny d'Albalat a la canònica (1186), probablement parent del futur bisbe. Podem observar el personatge de Fortuny signant documents com a “canonici Rotensis” durant l'episcopat de Berenguer d'Erill i, finalment, recolzant el nomenament del propi Pere d'Albalat com a bisbe de Lleida l'any 1236.¹⁷⁰ Com a conseqüència de l'estret lligam de la família Albalat amb Roda, creiem que el bisbe també passà la infància i s'educà a l'antiga catedral rotense.

J. Villanueva afirma que un any després del nomenament com a bisbe, l'onze de desembre de 1237, Pere d'Albalat realitzà una constitució solemne ratificant els 25 canonges de Lleida que ja s'havien fixat en època precedent, especificant els delmes que els canonges havien de realitzar a la catedral fins que s'acabés la seva construcció. Entre les diferents porcions canòniques també s'especifica la que calia donar al «magistro scholarium qui in grammatica regat et doceat» (VILLANUEVA 1851b, p. 136), càrrec que fins al moment no s'havia mencionat en cap de les disposicions precedents. Aquesta notícia, juntament amb el fet que a la documentació de Roda - Lleida els “magistri” mencionats apareguin a partir d'aquest moment únicament com a “Ilerdensis”, ens fa pensar que molt probablement l'escola catedralícia havia estat traslladada a la nova catedral al principi del govern d'aquest bisbe. La hipòtesi de que Pere d'Albalat traslladés l'escola rotense definitivament a Lleida també és avalada pel fet que és precisament aquest bisbe qui sostreu els antics privilegis que tenien els canonges de Roda en l'elecció dels bisbes de Lleida, causant per tant un trencament i la desvinculació definitiva d'ambdues seus.¹⁷¹ És precisament Pere d'Albalat l'últim bisbe mencionat a la Crònica d'Alaó Renovada: «[...] consecratus ibi magisteri Petrus de Albalath, et post annum et mèdium fuit factus Tarrachonensis archiepiscopus» (ABADAL I DE VINYALS 1955 [2007], p. 26, vol. I), i el primer dels bisbes lleidatans en no mencionar la doble titulació, abandonat definitivament la denominació “rotensis”.

Creiem que aquesta hipòtesi es reforçaria amb el trasllat d'alguns dels volums de la biblioteca rotense al fons del monestir de Poblet, una “desconstrucció” del patrimoni

¹⁷⁰ GRAU QUIROGA 2010, p. 544-579, docs. 370, 373, 374, 379, 385, 401, 403, 411, 418, 420 i 422.

¹⁷¹ Sobre les circumstàncies del definitiu trencament entre Roda-Lleida ocorregut i regulat per Pere d'Albalat veure VILLANUEVA 1851a, p. 134-138.

librari conseqüència del suposat trasllat de l'escola catedralícia. S'ha demostrat a partir dels còdexs conservats que Roda d'Isàvena destacava per ser un centre de difusió del dret canònic, i els seus bisbes es distingeixen per ser eminents canonistes (Ramon Dalmau de Roda, Ponç de Roda i Barbastre, i Ramon de Roda i Barbastre o sant Ramon). La canònica de Sant Vicenç posseïa a principis del s. XIII dos exemplars de les obres de Burchard de Worms, el primer, perdut (el que es menciona a l'inventari), probablement importat, i el segon possiblement copiat al seu escriptori a l'entorn del 1100 (BPT Ms. 35). A més a més, també es va realitzar la còpia més antiga de la "Collectio Tarragonensis", això és, el primer volum o còdex conegut com a *Liber Tarraconensis* (BPT Ms. 26), i que va servir com a font per la realització de la segona versió d'aquesta col·lecció (Vat. Lat. 6093). Pere d'Albalat, possiblement format a Roda, també va destacar, com els seus predecessors, per ser docte en dret canònic, composant l'obra *Summa Septem Sacramentorum*,¹⁷² treball realitzat en clau reformista i escrita durant el seu breu episcopat a Lleida, la qual conté instruccions sobre procediments sinodals i la moralitat del clergat. El susdit bisbe va ser nomenat arquebisbe de Tarragona l'any 1238, un any després de la presumpta instauració de l'escola catedralícia a Lleida, i tenia un vincle molt estret amb els monjos cistercencs de Poblet, monestir on fou enterrat l'any 1251. Potser no és coincidència que dos dels principals llibres de dret canònic creats en l'entorn de Roda d'Isàvena (els còdexs BPT Ms. 35 i Vat. Lat. 6093), molt possiblement estudiats per Pere d'Albalat, fossin a parar al fons d'aquesta abadia cistercenca, utilitzats segles després per un altre eminent canonista, també bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustí Albanell (1516-1586), per la composició de la seva obra *De emendatione Gratiani*.¹⁷³

Transferits primerament part dels llibres del tresor pel trasllat de la seu a Lleida, i la posterior dispersió d'alguns dels volums com a conseqüència del trasllat de l'escola

¹⁷² Sobre l'obra del bisbe lleidatà consultar Linehan 1969, p. 9-30.

¹⁷³ El còdex BPT Ms. 26, en canvi, va anar a parar a mans de Pere Galés, no sabem com. Pere Galés va ser deixeble de Pedro Juan Nuñez (1522-1602), quan aquest era mestre a València. P. J. Nuñez es documenta a Lleida l'any 1568 juntament amb Antoni Agustí, amb el qual compartia amistat. Posteriorment Pere Galés va mantenir una intensa activitat epistolar amb Antoni Agustí, a qui degué conèixer a través del seu mestre. Pels volts del 1580 durant el viatge a Espanya va estar en contacte amb l'arquebisbe tarragoní, i és potser en aquesta data quan li proporcionà el còdex BPT Ms. 26 esmentat als diàlegs *De emendatione Gratiani* com a propietat de Pere Galés. Sobre el personatge de Pere Galés i la seva relació amb Antoni Agustí consultar BOEHMER 1904. Sobre la seva relació amb Pedro Juan Nuñez consultar BARBEITO DÍEZ 1996.

catedralícia, la desconstrucció del patrimoni librari rotense continuarà sense pausa durant els segles següents en un degoteig lent i intermitent. Alguns dels còdexs antics citats per la visita pastoral (1445) no s'han localitzat i tampoc són mencionats per la posterior historiografia, fet que ens porta a pensar que van desaparèixer en algun moment dels segles XV-XVI, seria el cas de l'exemplar incloent el comentari a l'evangeli de sant Jeroni, el volum de les *Epístoles* del mateix autor, o la desaparició de la Bíblia "in littera gotiga" conservada al claustre. A la desaparició d'aquestes obres s'afegeixen els còdexs que es van anar dispersant a través de préstecs realitzats per la pròpia canònica que mai serien retornats, com és el cas del còdex de Roda o Meià, deixat per la pròpia canònica al cronista aragonès i antiquari Diego Joseph Dormer l'any 1699, el qual després va anar a parar a mans del prior de Meià M. Abad y Lasierra.

Les successives visites dels diversos historiadors a l'antiga catedral també van suposar una important pèrdua de patrimoni per la biblioteca. Després de la visita del susdit prior de Meià l'any 1772, van desaparèixer diversos còdexs que fins al moment es conservaven a l'arxiu de Roda. És el cas del manuscrit de Burchard, transcrit per aquest historiador i que ja l'any 1806 no era a la catedral o el còdex de Virgili copiant *l'Eneida*, les *Geòrgiques* i les *Bucòliques*.

Tant J. Traggia com J. Villanueva corroboren que a principis del s. XIX les pèrdues tant de còdexs com de la documentació en pergami ja devien de ser força abundants. Les afirmacions de J. Villanueva al respecte són contundents:

El archivo está en buen estado de órden y limpieza, aunque no hay duda que faltan en él gran porcion de pergaminos que le pertenecen. La invasion segunda de los Arabes en esta ciudad á principios del siglo XI, la traslación de esta Sede á Barbastro y después a Lérida, son bastante causa para las pérdidas que lloran los sabios individuos de esta iglesia. Mucha mayor razon tienen en lamentar la facilidad de sus antecesores, que dejaron, no solo sacar del archivo, sino tambien conducir á paises extraños cargas de pergaminos y de libros, de cuyo gran caudal parte se ha recobrado y parte no. En este punto he debido todo el favor que cabe en la discrecion de los señores comisionados Don Ignacio Garcés y Don Eulogio Martinez de Morentin, Doctoral, ambos Canónigos de esta iglesia y comisionados para mi objeto. He registrado, copiado y extractado quanto me conduce, y quedo libre de sospecha de que por mi mano haya perecido nada. Hay ademas en esta iglesia una pieza de biblioteca con varios libros corrientes de toda erudicion, que á pesar de las muchas

expoliaciones que ha sufrido conserva todavía un cuerpo respetable de libros, algunos de ellos de ediciones raras. A mí me llamaron la atención unos cuantos códices manuscritos, que estan bien custodiados, en armario separado. Habia muchos mas, segun es de creer, y aseguran los actuales individuos de esta iglesia, lamentándose de la facilidad con que sus antepasados trocaron el oro por basura; mas esto no me toca a mi.

VILLANUEVA 1851a, p. 167-168

Tot i les dures crítiques que en fa a aquells qui el precediren, l'historiador també va contribuir a la dispersió del patrimoni librari rotense, enduent-se alguns exemplars que avui han anat a parar al fons de la Real Academia de la Historia, conservats entre els seus papers manuscrits. A part de la "mostra" de pergamí amb restes d'un antifoner visigòtic que encuadernava les obres de Terenci, avui perdut, també va endur-se el còdex que contenia còpia de la famosa "Cansó d'Antioquia", l'únic poema èpic conservat en occità que narra la batalla d'Antioquia (28 de juny de 1098) que va tenir lloc durant la primera croada a Terra Santa.

El següent inventari conservat, el que es realitza amb motiu del trasllat de l'arxiu de Roda a la catedral nova de Lleida l'any 1864 per Mateo Lasala i Vilanova, testimonia com molts dels volums ja han desaparegut. El recompte de còdexs no menciona els volums perduts durant les visites dels diversos historiadors suara mencionades, així com tampoc altres exemplars que semblava que havien esquivat els anteriors espolis, tals com els exemplars de "Moralia" o el còdex incloent l'obra *De Actibus Apostolorum*. A més a més, a aquesta dispersió també se sumaran els diversos tràngols que va provocar la Guerra Civil Espanyola al patrimoni històric-artístic, dels quals ni Roda d'Isàvena ni Lleida van sortir indemnes.

Pocs anys després del trasllat dels pergamins i el fons librari de Roda a Lleida, l'any 1936 la Seu Nova patirà un gran incendi, fet que va provocar una labor de rescat, dipositant-se els diversos volums a l'ermita de Butsènit. Posteriorment, al setembre de l'any 1938, el fons es torna a traslladar, primer al Palau Episcopal de Lleida, i posteriorment al Museu Morera de Lleida, d'on finalment va ser transferit a l'església del Carmen de Saragossa durant el mes de setembre de l'any 1938. A l'inventari conservat del trasllat es citen diverses caixes que contenien còdexs de Roda d'Isàvena. A la caixa

número 4 es citen alguns llibres que hem aconseguit identificar: «Codice Breviario (incompleto) comienza con un calendario. Encuadernación madera y cuero» que creiem que correspon al breviari de sant Ramon ACL RC_0029. Un «códice visigòtico con iniciales miniadas en pergamino. Comienza en el libro primero del Beato Cassino», el qual correspondria amb l'exemplar de les *Institutiones* avui conservat a l'Arxiu Capitular Lleidetà sota la signatura ACL RC_0007. També «libro incompleto Obras de Horacio anotadas 31,5 por 20,5 cms», el qual correspondria a l'actual còdex ACL RC_0004. I finalment: «Códice en visigòtica “Incipit Priscinaus”. Lleva intercalada una hoja pequeña», el qual correspondria a l'actual còdex ACL RC_0001 conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida. A la mateixa caixa, també s'inclouen altres volums que semblen procedir del fons de Roda, tot i que no ho podem precisar amb exactitud: «Hojas de un libro tipos góticos a dos columnas notas manuscritas (30,5 por 22 cms)», o «Codice en escritura gótica con folios de visigòtica». També es descriu un «Codice verso latino con notas marginales sin foliar. Cubiertas en pergamino sobre otras antiguas de un trozo de códice (22 por 15)», el qual creiem que podria correspondre a l'exemplar de Terenci avui perdut i del qual Villanueva va estripar un tros d'enquadernació. Es mencionen també altres capsos amb continguts que mencionen documents i còdexs de Roda però de manera genèrica, i en conseqüència impossibles d'identificar. Les capsos que van de la 48 - 53 es cataloguen com a «Catedral de Roda Archivo (numeración especial)» precedits de les referències A.H.LL. 20, A.H.LL. 28, A.H.LL. 36 i A.H.LL. 40, i en una altra menció a Roda s'especifica «Salen también once cajas de Libros y papeles del Archivo de Roda numerados 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144 y 145» sense detallar-ne el contingut (INVENTARI 1938).¹⁷⁴

A la dispersió dels fons librari i arxivístic de Roda conservat a Lleida, també caldria afegir la dels objectes del tresor i pergamins que encara es conservaven a l'antiga catedral, i que, durant l'octubre de l'any 36, van ser dipositats al Museu de La Pobla de Lleida,¹⁷⁵ actualment seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, sota la cura de Salvador Roca

¹⁷⁴ Agraïm a la Dra. Immaculada Lorés el coneixement d'aquest inventari

¹⁷⁵ Durant el període de la Guerra Civil l'edifici de l'Institut d'Estudis Ilerdencs va ser convertit en Museu del Poble, gestionat per la Comissaria de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Lleida i utilitzat com a dipòsit on ingressaven tots els materials procedents de les confiscacions efectuades pel govern de la Generalitat. - Per a més informació veure: <http://www.fpiei.cat/ca/la-fundacio/historia#sthash.E6T5vkBu.dpuf>

Lletjós, el director del moment. Entre els diversos objectes del tresor, i després de la cadira de sant Ramon i una creu processional d'argent, es mencionen dues caixes, una amb pergamins dels segles XI-XII, i una altra amb diversos fragments solts i material de l'arquebisbe Antoni Agustí Albanell:

una caja-archivador que contiene cincuenta pergaminos en mal estado de conservación formando un legajo de varios papeles y pergaminos, rotulado al lapiz "Siglos XI y XII"

una caja archivador con varios pergaminos sueltos en mal estado de conservación y un legajo de varios papeles y pergaminos rotulado en lapiz "Siglos XIV y siguientes. Antonio Agustin y demás.¹⁷⁶

INVENTARI 1936-1937

Un cop finalitzada la guerra civil i retornat el patrimoni, l'arxiu primer s'instal·larà al seminari de la Catedral Nova, on l'any 1954 es realitzarà un inventari de béns en previsió del futur trasllat definitiu, l'any següent, a les dependències que actualment ocupa. L'inventari va ser realitzat el 24 de maig pel canonge D. Antonio Peguera Magri i el rector de la catedral lleidatana D. Laurentio Castán Lacoma i va ser publicat anys després per F. Castellón Cortada (1995). Al llistat de llibres es mencionen un total de 13 còdexs datats entre els segles X-XII procedents de Roda d'Isàvena, res comparable amb la cinquantena d'obres que s'observen a l'inventari de mitjans del s. XII o al total de 68 indicis o testimonis que hem pogut recuperar a partir de la reconstrucció realitzada per la present tesi doctoral, evidència d'una desconstrucció que ha fet decreïxer el patrimoni librari de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena des del segle XII fins a l'actualitat.

¹⁷⁶ Agraïm a la Dra. Immaculada Lorés el coneixement d'aquest inventari.

4. La cultura escrita: Roda d'Isàvena i la xarxa cultural transpirinenca

4.1. Els llibres litúrgics: Roda d'Isàvena, indret de connexions

4.1.1. Els inicis: les relacions amb la seu d'Urgell i Narbona.

Roda d'Isàvena és una seu que neix sota l'influx de la litúrgia catalano-narbonesa. J. Barriga al seu estudi del leccionari ACL RC_0035 determinava que eren pocs els llibres litúrgics d'aquesta seu purament hispànics, i afirmava que trobàvem una influència d'aquest ritus al santoral o en la configuració d'alguns dels "ordos", però que Roda formava part d'aquelles seus creades sota l'òrbita de Narbona.¹⁷⁷ Actualment podem establir, arran de l'estudi dels llibres litúrgics de la biblioteca, que "els pocs llibres" afirmats per J. Barriga es converteixen en *cap*, atès que s'ha pogut determinar com entre els llibres conservats o documentats no hi ha presència de ritus i pràctiques 100% hispànics, sinó que, tal i com seria característic de la litúrgia dels territoris del Llenguadoc per aquest període, s'incorporen elements hispànics que són presents principalment a partir de tradicions locals, característica palesa a ambdós costats dels Pirineus.

Aquesta característica de la litúrgia llenguadociana ja va ser determinada per A.G. Martimort (1982, p. 25-49), qui estableix que els trets característics comuns en la litúrgia de les diòcesis catalanes que depenien de Narbona venia marcada per la incorporació d'elements de la tradició de l'església i la litúrgia visigòtica, particularment aquells ritus de caire més popular, tals com sagraments, processons i festes de sants, les quals quedaven ben ancorades en la tradició local. Conjuntament amb l'estrat visigòtic, predominaven alguns usos i costums dels principals monestirs de la regió, i establia com la influència benedictina de Moissac, Saint-Pons de Thomières i Saint-Victor de Marsella era determinant. L'autor estableix així una regió geogràfica ben determinada i definida a una i altra banda dels Pirineus, on el centre d'irradiació litúrgica, des del segle IX fins finals del s. XI era Narbona. L'autor afirma que la geografia d'aquesta litúrgia abasta un territori d'extensió molt ample: Aquitània (constatacions en l'àmbit musical i

¹⁷⁷ Aquest argument és defensat per J. Barriga: (1965, p. 3-58); IBIDEM 1967, p. 205-224; IBID. 1975; IBID. 1978 p. 11-41.

els repertoris de l'ofici), Provença (Arle, on trobem rituals visigòtics de casament, i elements Llenguadocians a la vall del Roira) i fins i tot a Braga (Portugal).

J.P Rubio Sadia (2011, p. 267-321) coincideix amb J. Barriga en establir com el bisbat de Roda va assumir models litúrgics franco-romans des de l'inici de la seva activitat pastoral. L'autor afirma que un dels factors clau que incideix en la litúrgia de la Ribagorça serà la interdependència amb la seu d'Urgell. El primer bisbe de Roda, Odisend, fill del comte Ramon III de Ribagorça, va ser instaurat per l'arquebisbe de Narbona Aimeric, qui difícilment podria haver admès la pràctica de la litúrgica hispànica al nou bisbat, rebent segurament els llibres i usos litúrgics romano-francs de la seu d'Urgell¹⁷⁸. A l'acte de consagració de la nova seu Ribagorçana la situació de dependència amb Narbona queda ben establerta: «Ut sedis episcopalis, secundum metropolitane sedis Narbonensis ab Emerico archiepiscopo et patri nostro insertum est atque consensus est» (ORDEIG I MATA 1997-2004, p. 181, vol. II, doc. 175). L'adopció del ritus catalano-narbonès va quedar en evidència a partir de l'estudi del Pontifical (ACL RC_0036) dut a terme per J. Barriga, qui determina que no és un llibre aïllat del context, sinó que queda immers en els esdeveniments religiosos i polítics del moment, essent producte i testimoni de l'activitat litúrgica existent als bisbats de Roda-Urgell. En conseqüència, i juntament amb l'estudi paleogràfic i codicològic, l'autor proposava una datació de voltants de l'any 1000 (BARRIGA PLANAS 1975, p. 89), situant el còdex abans del saqueig de Roda (1006) i sota l'episcopat d'Aimeric de Ribagorça, en un moment de relacions molt intenses amb Urgell (on era bisbe Sal·la).

Amb la invasió musulmana d'Abd-al-Malik, el bisbe de Roda Aimeric es va retirar a Llesp, on va portar els documents i ornaments de la seu: «Predictus episcopus posuit quasi sedem in Lespe et ibi asportavit cartas sancti Vicentii et ut ferunt alia ornamenta»¹⁷⁹. Segons J. Barriga, cal suposar que entre els “ornamenta” hi havia els llibres litúrgics, entre ells el Pontifical. El còdex tornaria anys després a Roda, quan

¹⁷⁸ Que els primers llibres de Roda probablement van ser realitzats a la seu d'Urgell per a l'ús de Roda queda palès també en alguns dels ritus inclosos en aquests, tals com l'ordo de la consagració episcopal, atès que aquest text presenta clars trets anti-adopcionistes que són característics de la seu d'Urgell. La seu d'Urgell, va ser on més va persistir el vell ritu hispànic després de la conquesta carolíngia de la Marca, amb un gran canvi després del conflicte del bisbe Fèlix, entrant a governar la seu dos bisbes estrangers, Leidrat de Lió i Possidoni, els quals instauraran definitivament el ritus franco-romà. Per a més informació veure ABADAL I DE VINYALS 1926-1950, p. 279-280.

¹⁷⁹ PASQUAL 1785, p. 85, n. 86; GRAU QUIROGA 2010, p. 85, n. 86; BARRIGA PLANAS 1975, p. 90, n. 120.

s'habiliten novament els espais litúrgics, acció portada a terme sota el bisbe Arnulf de Ribagorça, qui integra a la consagració de la nova catedral la devoció de sant Valeri a partir de la “invenció” de les seves relíquies.

Sobre la data de la segona consagració de Roda d'Isàvena i l'arribada de les relíquies de sant Valeri ha existit certa controvèrsia per part dels historiadors. L'antiga historiografia, –J. Villanueva, J. Pasqual, O. Pach i Visteur, Ramon de Huesca i J. de la Canal–¹⁸⁰ afirma que la segona consagració de la nova catedral dedicada a sant Valeri i sant Vicenç es produeix entre els anys 1067-1068. Mentre que J. Boix i Pociello, M. Iglesias Costa, F. Galtier Martí, i N. Grau Quiroga afirmen que la segona consagració es produeix entre els anys 1027-1035.¹⁸¹ Aquest debat és principalment causat per un forat al pergamí original on hi consta la datació de l'esdeveniment. Així mateix, els historiadors tampoc es posen d'acord en les dates de l'arribada de les relíquies de sant Valeri des d'Estada. Segons Vicencio Blasco, J. Villanueva i J. de la Canal el trasllat es produeix l'any 1050,¹⁸² segons Juan Tamayo Salazar, l'any 1070.¹⁸³ Ramon de Huesca estableix que el trasllat es realitza en temps de Sanç Ramírez,¹⁸⁴ i Jaume Pasqual afirma que les relíquies arriben a Roda l'any 1067.¹⁸⁵ És obvi que les relíquies són a Roda durant la segona consagració, atès que la catedral es dedica a sant Valeri juntament amb sant Vicenç. Tanmateix, resulta curiós què cap dels documents de Roda d'Isàvena faci menció a la doble titularitat de la catedral, i aquesta condició només la trobem mencionada a la consagració d'Arnulf.¹⁸⁶ Sabem però, que les relíquies eren a Roda, atès que les despulles van ser traslladades diverses vegades. L'any 1121, sota el bisbat de

¹⁸⁰ PASQUAL 1785, p. 98-99; DE HUESCA 1807, p. 67-68; DE LA CANAL 1836, p. 134; PACH Y VISTUER 1899, p. 242; VILLANUEVA 1851a, p. 155.

¹⁸¹ GALTIER MARTÍ 1981, p. 233-234; BOIX I POCIELLO 1998, p. 52; IBIDEM 2005, p. 272-273, vol. II; IGLESIAS COSTA 2001, p. 165; GRAU QUIROGA 2010, p. 43-44 i 310, doc. 318.

¹⁸² BLASCO DE LANUZA 1622, p. 72; DE LA CANAL 1836, p. 135; VILLANUEVA 1851a, p. 155.

¹⁸³ TAMAYO SALAZAR 1658, p. 601, vol. V.

¹⁸⁴ DE HUESCA 1807, p. 67-68

¹⁸⁵ PASQUAL 1785, p. 98-99

¹⁸⁶ A partir de principis del s. XIII els documents mencionaran la titularitat de Roda com a “Sancto Vincentio et Sancto Raymundo et Sancto Valerio et omnibus sanctis rotensis ecclesia dedicatas” GRAU QUIROGA 2010, doc. 352 del 1209 i doc. 356, del 1210.

Ramon Guillem, es fa el trasllat del braç del sant a Saragossa,¹⁸⁷ i, posteriorment, l'any 1171, sota Guillem de Roda i Lleida, es traslladen les restes del cap a la mateixa seu.¹⁸⁸

A partir però de l'anàlisi del Pontifical, hem pogut comprovar què, molt probablement, la segona consagració de la catedral es va fer a principis del s. XI, per tant en la línia de les hipòtesis proposades per J. Boix i Pociello, M. Iglesias Costa, F. Galtier Martí, i N. Grau Quiroga. En conseqüència, podem determinar que la descoberta de les relíquies de sant Valeri a Estada es va produir poc abans del 1030, quan aquest territori era encara sota domini musulmà. Aquesta afirmació és producte de l'estudi dels diversos quaderns afegits al Pontifical, i que J. Barriga va passar per alt, atès que l'interès de l'autor eren exclusivament els diversos "ordos" del manuscrit de l'any 1000, els quals s'inicien al foli 13.

Tal i com s'ha pogut comprovar, derivat de l'estudi codicològic del manuscrit, en alguna moment de la primera meitat del segle XI es van afegir alguns quaderns a l'inici del còdex, així com també un entre els actuals folis 217-218. El primer quadern (ff. 2-7v) afegeix de manera sencera la llegenda de la Invenció de la Vera Creu. És seguit a continuació per un sermó extret de la *Història Eclesiàstica* de Rufi d'Aquileia "Sermo in Aparicione Sancte Crucis" (VII.8.15, ed. Momsen), el qual acaba al foli 9r, on s'inicia un "Sermo in Exaltacione Sancte Crucis" un text força desconegut realitzat al voltant de l'any 630 que narra la restitució de la Santa Creu a Jerusalem per part d'Heracli (BORGEHAMMAR 2009, p. 145-202) i que segueix fins el foli 12.¹⁸⁹

A banda de l'interès implícit que té aquest text per ser un dels pocs exemples que es conserven al nord de la península, cal destacar que s'acompanya per dos rituals que no s'han pogut, fins ara, identificar amb cap tradició, i que sembla que podrien ser una creació sorgida del propi escriptori de Roda d'Isàvena, tot i que no ho podem confirmar. Per una banda, inserit als marges laterals exteriors i inferiors dels folis 8v-11, on s'inclou la *Història Eclesiàstica* de Rufi d'Aquileia, trobem l'ordo de restauració de l'església,

¹⁸⁷ DE AYNSA 1619, p. 320-321; BLASCO DE LANUZA 1622, p. 72-73; TAMAYO SALAZAR 1658, p. 600, vol. V; DE LA CANAL 1836, p. 152; VILLANUEVA 1851a, p. 157-158.

¹⁸⁸ DE AYNSA 1619, p. 320-321; BLASCO DE LANUZA 1622, p. 72-73; TAMAYO SALAZAR 1658, p. 600, vol. V; VILLANUEVA 1851a, p. 307-309, Ap. 52; GRAU QUIROGA 2010, p. 478, doc. 269.

¹⁸⁹ Els folis 1-1v i 12v fan al·lusió a Tiberi malalt de lepra, citant a Josep d'Arimatea i Nicodem. El text queda interromput al f. 1v i té la seva continuació al f. 12, on es parla de la guarició de la lepra de Tiberi. Íncipit «[...] et nuncios ad Tiberio in [...] ut misi[...] osianum et indica...». Èxplícit (al fol. 12) «et sub claude eum subsigillo anoli tui et amplius non appareat super terram».

“Ordo de Restauracione ecclesie”. Aquest s’inicia on el text de Rufí d’Aquileia relata la visió de la Vera Creu durant la batalla del pont Milvi, on es fa èmfasi en la llibertat de l’església. Per una altra banda, i també als marges exteriors i inferiors dels folis 8v-11 s’insereixen els ritus pel desenvolupament de la “Missa in Restauratione Ecclesiae”, on precisament es narra la restitució de la Santa Creu a Jerusalem per part d’Heracli.

Creiem què aquests rituals, acompanyant al text principal, no s’insereixen al còdex de manera aleatòria, sinó que són un fidel reflex del context que s’estava produint a la diòcesi en aquest moment. Arrasada Roda per la ràtzia musulmana, i posteriorment *restaurada*,¹⁹⁰ les diverses oracions fan referència constant a l’antiga església reconstruïda amb l’ajut de Déu, amb el parangó constant amb Jerusalem:

“Oracio: Deus qui ob restauracionem domus tue reverite in Ierusalem baptizare dignatus es, super hoc templi tui abitaculum quos ut benignus aspiret quatenur dignabibi benediccione id ipsum sanctifices...[...]”.

Pontifical de Roda, ACL RC_0036, f. 8v

És, a més a més, un ritual clarament episcopal, on s’indica que l’oficiant és el bisbe ajudat pels diferents ardiaques, i probablement seria aquell que s’oficiaria durant la restauració eclesiàstica de la seu episcopal. Els trets paleogràfics del text determinen una datació de la primera meitat del segle XI, en conseqüència podríem doncs determinar que els texts i rituals en qüestió afegeixen arguments que reforcen la hipòtesi de que la segona consagració de Roda es va realitzar l’any 1030, i no anys més tard, tal i com determinaven alguns dels historiadors esmentats més amunt. En conseqüència, també la invenció de les relíquies de sant Valeri podria atribuir-se a aquest moment, a partir de les despulles d’un sant recuperades d’un territori encara sota domini “infidel”, el qual seria doblement significatiu per utilitzar aquests ritus durant la re-consagració episcopal de la nova catedral de Roda d’Isàvena.

Tal i com hem mencionat més amunt, no hem pogut localitzar entre els diferents ordos episcopals de la litúrgia catalano-narbonesa un d’específic que faci referència a

¹⁹⁰ Joan Coromines afirma que el mot «*Restaurare*, no abunda en la Edad Media, lo qual sugiere se emplearía sólo en ambientes eclesiásticos, como consecuencia sobre todo de su frecuente uso en relación con las iglesias durante la reconquista» (COROMINES 1954, p. 1099, vol. III). Citat a ZIMMERMANN 2003, p. 993, n. 508, vol. II.

aquesta “restauratio” més que al Pontifical de Roda. Tampoc podem assegurar completament, però, que aquest ordo i la seva missa fossin de creació rotense, perquè aquest s’insereix en la tradició de les pràctiques litúrgiques de la seu d’Urgell. M. Zimmermann determina com a finals del s. IX la majoria de les actes de consagració de la Seu d’Urgell mencionen explícitament la “restauratio” de l’antiga església arrasada pels infidels, i que és una característica que impera a la major part de les fundacions del s. X d’aquesta diòcesi (ZIMMERMANN 2003, p. 993-994, vol. II).

Som de l’opinió que, a més a més, aquests rituals no tan sols s’utilitzarien en la reinstauració de la seu episcopal, sinó també per la resta de restitucions eclesiàstiques realitzades als territoris de la diòcesi de la Ribagorça a partir de la represa de les activitats dels bisbes rotenses i almenys fins a inicis del segle XII, quan es constata, com veurem més endavant, com s’adopten uns ordos de consagració i dedicació específics de tipologia romana. Aquest fet quedaria ben palès a l’acta de consagració de l’església de Tolva per exemple, consagrada pel bisbe Ramon Dalmau l’any 1080 i concebuda com la restauració de l’antiga diòcesi visigòtica d’Hictosa. El concepte d’església *restaurada* pren un relleu determinant en l’acta de consagració: «rogaverunt nos ut restaurasemus ecclesiam illam, que erat a paganis destructa» (GRAU QUIROGA 2010, p. 330, doc. 349), atès que es vol fer èmfasi en l’antiguitat de la diòcesi per tal de legitimar un passat i orígens propis, mateix motiu pel qual el bisbe va portar a terme la recuperació de l’arxiu rotense, una exhaustiva cerca documental, i va manar redactar el *Cronicó de Domènec* (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 17-18, vol. III).

Els texts i rituals descrits es complementarien amb un altre ordo inserit al mateix Pontifical també per les mateixes dates (primera meitat del s. XI). A l’últim quadern del manuscrit s’inclou un singulí de dimensions menors a les de la resta del còdex que copia l’ordo per la reconciliació dels heretges, el qual J. Barriga tampoc va poder identificar amb cap tradició (BARRIGA PLANAS 1975, p. 243-245), i que segons l’autor era per “la readmissió dins de l’Església d’aquells que se n’havien separat”, i que “el formulari està fet pels qui han caigut en alguna de les heretgies esmentades” (BARRIGA PLANAS 1975, p. 243). Aquests heretgies, indicades al propi ordo, serien l’arrianisme, el judaisme, i aquells “heresi vel gentilitate conversum”.

Així doncs, el Pontifical, que és un dels exemplars més antics conservats del cerimonial catalano-narbonès, es converteix no tan sols en el reflex més immediat del context viscut a la seu rotense durant el canvi del segle X al XI com afirmava J. Barriga, sinó també en testimoni dels esdeveniments succeïts a la diòcesi immediatament després de la conquesta de territoris per part del poder cristià a la primera meitat del s. XI. A partir de la nova reconstrucció i consagració de la catedral després de la ràtzia musulmana existirà però un canvi de tendència, causat principalment perquè el comtat de la Ribagorça va ser incorporat al Regne d'Aragó, trencant d'aquesta manera la dependència establerta fins al moment amb les seus d'Urgell i Narbona.

4.1.2. El canvi de ritus litúrgic: Roda com a model?. Les relacions amb els regnes hispànics

L'adopció del ritus romà a territori aragonès es va fer de manera oficial al monestir de San Juan de la Peña el 22 de març del 1071.¹⁹¹ Simultàniament es va instaurar també als monestirs de San Victorián de Asán i San Pedro de Loarre, ambdós sota la protecció papal d'Alexandre II per recomanació del llegat papal Hug Càndid.¹⁹² Segons J. P. Rubio Sadia (2012, p. 186) la decisió de suprimir el ritus hispà ha d'entendre's com el resultat d'una política d'apropament a la Santa Seu, que garantia a l'Aragó la independència del regne respecte a Navarra, Castella i Urgell.¹⁹³ Després del viatge a Roma del 1068 en que el rei es va declarar "Miles Sancti Petri" va començar a aplicar-se tot un programa de renovació religiosa, i en conseqüència la introducció de la reforma a l'Aragó va ser un element de consolidació política promoguda pel rei. Aquest fet necessàriament va comportar una gran entrada de còdexs litúrgics (RUBIO SADIA 2012, p. 180).¹⁹⁴ Segons M.

¹⁹¹ «Et tunc intravit lex romana in Sanctum Iohannem de la Peña, XI°. kalendas aprilis, secunda septimana quadragesime, feria III, hora prima, et tertia fuit toletana, hora sexta fuit romana, anno Domini millesimo LXX°. I^o. Et deinde fuit seruata lex romana» a UBIETO ARTETA 1961, p. 56. També RUBIO SADIA 2011, p. 267-321.

¹⁹² KEHR 1928, núm. 3 y 4.; MANSILLA 1955, doc. 4, p. 7-9. També UBIETO ARTETA 1948, p. 299-324.

¹⁹³ Sobre les relacions entre el rei Sanç Ramirez i el papat consultar GARCÍA-GUIJARRO 2004, p. 245-264. També LAPEÑA 2004, p. 81.

¹⁹⁴ L'autor afirma que cal diferenciar la introducció "oficial" del nou ritus i la seva implantació real "de facto", el que ell anomena per una banda "l'esdeveniment" i per una altra "el procés". El primer es refereix a l'acte simbòlic, que el en cas d'Aragó va tenir lloc a San Juan de la Peña l'any 1071. El segon marca un procés extens i poc estudiat de l'itinerari de recepció i assimilació progressiva del ritus. Sobre aquest últim fet, tenim la notícia que ens arriba des de Saragossa que testimonia aquesta realitat. A les *Constitutiones*

Díaz y Díaz a finals del segle XI i principis del XII a Hispania es va produir una autèntica “invasió” de manuscrits per tal de estendre els nous usos romans a les zones peninsulars que encara usaven el ritus hispànic.¹⁹⁵ La reforma entra a Aragó per diversos fronts, principalment a partir dels centres monàstics del sud francès, i de la única seu que en aquest moment practicava el ritus romano-franc, això és, Roda d’Isàvena.¹⁹⁶

Tal i com determina J.P. Rubio Sadia (2012, p. 173) canviar de ritus implicava un gran aprovisionament de llibres i la presència de mestres per tal d’instruir al clergat autòcton el nou cerimonial i repertori de cants. Primer aquests llibres es van importar, i després van passar a ser realitzats als propis “scriptoria” locals. Hi ha una gran necessitat de còdexs i llibres litúrgics, així com de mestres, intensificant les relacions amb els monestirs del migdia francès. Correspon a aquest moment la gran aflluència a terres aragoneses de clergues francesos vinguts de centres com La Sauve-Majeure de Burdeaux, Saint-Sernin de Toulouse, Rodez, Saint-Pons de Thomières, Saint-Gilles de Provence o Sainte-Foy de Conques.¹⁹⁷

Roda d’Isàvena, per la seva situació territorial, i condicionada per les pràctiques litúrgiques que porta a terme des del naixement com a seu episcopal, es convertirà en centre difusor de les novetats litúrgiques, no tan sols a Aragó, sinó també en altres centres del nord d’Hispania, i així ens ho demostra l’estudi dels còdexs litúrgics conservats d’aquesta seu. En aquest sentit cal tenir present que és un centre localitzat territorialment en un creuament de camins al bell mig del Pirineus, en contacte directe amb els centres principals del sud del França, amb els comtats catalans, i amb els territoris de Castella, Toledo i Pamplona. Els principals bisbes rotenses d’entre la segona meitat del s. XI i la primera meitat del s. XII, moment en que es produeix la introducció

donades pel bisbe l’any 1128 s’ordena que tots els dissabtes el clergat local anirà a la catedral per tal de “escoltar i aprendre” l’ofici que s’ha de celebrar durant la setmana: «In primis precepit, ut in omnibus sabbatis omnes clerici uniuersarum ecclesiarum tocus ciuitatis ad capitulum conueniant, ut ibi quid de ecclesiastico officio per totam ebdomadam agendum sit audiant et discant» (RUBIO SADIA 2012, p. 180). Per a la transcripció de les *Constitutiones* de Saragossa consultar LACARRA 1946, p. 518.

¹⁹⁵ PÉREZ DE URBEL 1949, p. 189-197. També DÍAZ Y DÍAZ 1969, p. 240; IBID., 1992b, p. 37.

¹⁹⁶ També cal considerar la plena adopció de la regla benedictina dels monestirs de la Ribagorça durant la segona meitat del segle X als importants centres d’Alaó i Ovarra, segons J. Pérez de Urbel, l’acceptació de la regla benedictina implicava també l’adopció de la litúrgia romana. Veure PÉREZ DE URBEL 1947, p. 387. També DURÁN GUDIOL 1988, p. 250-251; RUBIO SADIA 2012, p. 185.

¹⁹⁷ Sobre les diferents vies de penetració consultar: HIGOUNET 1951, p. 543- 553; AINAUD DE LASARTE 1963, p. 223-227; MUNDÓ 1963, p. 551-573. LINAGE CONDE 2004, p. 55-63.

del ritus romà per una banda i la “libertas ecclesiae” per una altra, seran provinents o bé dels comtats catalans –Salomó (Ripoll), probablement Ramon Dalmau– o bé de territori francès –Ponç de Roda i Barbastre (Sainte-Foy de Conques), Ramon de Roda i Barbastre (Saint-Sernin de Toulouse) i Gaufred de Roda i Barbastre (Saint-Pons de Thomières)–, fet que suposa un permanent contacte amb aquests centres. Anàlogament, la seu manté importants vincles amb Roma ja des d'època de Ramon Dalmau, tant en contacte directe amb el papat, com a través dels diversos llegats papals, circumstància que la convertirà en precursora dels postulats reformistes i un destacat centre en l'estudi de dret canònic entre els segles XI-XII, tal i com observarem detalladament en els pròxims capítols.¹⁹⁸

En concret a Osca s'han conservat manuscrits que evidencien la necessitat de llibres que tenia l'església aragonesa, i particularment Jaca, a partir de la meitat del s. XI. Seria el cas de l'himnari francès del s. XI (Archivo de la Catedral de Huesca, ms. 1).¹⁹⁹ H. Anglès el va considerar com un himnari d'un “valor excepcional”, per tractar-se d'un manuscrit copiat amb notació musical aquitana del segle XI. És probablement importat de Moissac o d'algun altre monestir depenent de Cluny, arribant primer a Jaca i traslladat posteriorment a Osca, on es documenta a partir del 1130. Es tractaria d'un dels llibres importats amb motiu de la substitució litúrgica a Aragó durant els anys 70 del segle XI, atès que s'observen correccions, raspadures i gloses per tal d'adaptar el seu contingut al nou l'ofici de la catedral (RUBIO SADIA 2012, p. 171-201). No hem observat la presència d'aquest tipus de correccions entre els llibres que formen part de l'antic fons de Roda d'Isàvena, tampoc de llibres importats del sud francès per aquest període, perquè, tal i com ens exemplifica el Pontifical Rotense (ACL RC_0036) o el leccionari del s. XI (ACL RC_0035), a aquesta seu no hi havia una necessitat per importar les noves pràctiques litúrgiques, perquè era un fet normalitzat des de la seva creació. Tornarem a reprendre més endavant aquest himnari per la seva decoració, el qual condiona les produccions posteriors tant dels il·luminadors que treballen a Jaca/Osca com aquells presents a Roda, testimoni de les estretes relacions que mantenen aquestes seus.

¹⁹⁸ Sobre les xarxes i vies de comunicació als territoris dels Pirineus i en concret de la Ribagorça, així com una àmplia bibliografia referent a aquest tema consultar GUARDIA, MANCHO, PALAU 2014, p. 318-331.

¹⁹⁹ Aquest manuscrit ha sigut estudiat principalment per ANGLÈS 1935, p. 184-186. També MORAGAS, 1956, p. 227-293; GUTIÉRREZ 1989, p. 32 y 41; JANINI 1980, núm. 531, p. 118; COLLAMORE 2000, p. 291-292; ZAPKE (Ed.) 2007, p. 358.

Un exemple de com Roda d'Isàvena és una via, juntament amb els centres francesos, de la importació del ritus litúrgic romano-franc, en aquest cas a territoris de Castella, és el manuscrit RAH Ms. 52, un sacramentari romà incomplet escrit en lletra visigòtica procedent de la desamortització del monestir de San Millán de la Cogolla. Particularment aquest centre havia format part del regne d'Aragó-Navarra fins el 1076, i en conseqüència serà un dels primers llocs del regne de Castella en introduir el nou ritus litúrgic, promogut per Alfons VI de Castella des del 1077, i decretat oficialment a Burgos l'any 1081 (CASTRO 1990, p. 243-263).²⁰⁰ El manuscrit, en molt mal estat de conservació, inicia amb el santoral segons l'ús romà, on s'observa que la festivitat de sant Vicenç màrtir (f. a) té un protagonisme destacat, atès que és més extensa que la resta de les misses dedicades a altres sants. J. Janini encara va poder llegir la festivitat del 28 de gener dedicada a sant Valeri màrtir, actualment desapareguda, de qui les relíquies van ser descobertes pel bisbe Arnulf de Roda abans de l'any 1030, tal i com hem expressat més amunt (JANINI 1962a, p. 133-150). Els sants mencionats pel manuscrit s'han comparat amb el calendari litúrgic rotense del manuscrit ACL RC_0029 (ff. 7v - 10) i la coincidència, tant en dates com en sants és completa.²⁰¹

A través dels diferents còdexs preservats també s'ha pogut assenyalar la influència determinant que té Roda en el canvi de ritus promogut a Pamplona pel bisbe Pere d'Andoque o Rodez entre els anys 1082-1114. Aquest bisbe era amic i conseller dels reis d'Aragó, i mantingué vincles estrets amb el papat. Procedent de Sainte-Foy de Conques va ser nomenat bisbe de Pamplona recomanat pel llegat papal Frotard, abat de Saint-

²⁰⁰ La resistència del canvi de ritus obliga a Alfons VI de Castella a celebrar un concili a Lleó l'any 1090. Tal i com estableix E. Castro, conservem alguns testimonis manuscrits de l'oposició al canvi generada a San Millán, tals com el *Liber Commicus* (RAH Ms. 22), copiat l'any 1073 per l'abat Pedro el qual representa un dels darrers testimonis de la litúrgia hispànica en un monestir. El manuscrit inclou una defensa del ritus mossàrab i es concilien la tradició antiga i les noves pràctiques litúrgiques. És copiat d'un leccionari romà, inserint un pròleg destinat a un leccionari. Un altre manuscrit conservat i representatiu del canvi litúrgic és el còdex RAH ms. 18, un missal de ritus romà que sembla ser que copiat a San Millán, escrit en lletra visigòtica, el qual conté un calendari on s'introdueixen al costat de les festes hispàniques, les festes generals del ritus romano-gal·licà. Altres còdexs forans a San Millán realitzats segons el nou ritus i no produïts a aquest monestir serien, a banda del RAH Ms. 52 de Roda, el RAH Ms. 35, procedent de Llemotges i de principis del s. XI. RAH Ms. 19, un leccionari del s. XII copiat per a l'ús de Sahagún. RAH Ms. 45, un missal finals del s. XII. RAH Ms. 51, un gradual escrit per a San Millán de principis del XII, per al qual M. Mundó i H. Anglès van suggerir un origen català, vinculat amb l'entorn de Ripoll-Vic, tant per les seves característiques com pel repertori dels trops. L'autora però el relaciona amb els monestirs de l'entorn del sud de França, afirmant que és de Moissac, descartant així la procedència catalana. Veure CASTRO 1990, p. 243-263.

²⁰¹ Per una descripció física i una bibliografia detallada en referència a aquest manuscrit veure el catàleg annex, fitxa núm. 19.

Ponç de Thomières, qui va ser ordenat per Gregori VII per instaurar la reforma romana a Navarra i Aragó. El bisbe de Roda Ponç va mantenir una estreta relació amb el bisbe de Pamplona, amb qui col·laborà en la reforma del capítol catedralici pamplonès i en la consagració de Sant Salvador de Leire (1098). Sens dubte aquestes relacions van traduir-se en intercanvis i donacions de còdexs, els quals per exemple s'evidencien per la inclusió de l'obituari dels bisbes rotenses al manuscrit obituari de Pamplona (Arch. Cat. Pamplona., Arca HH 20), el qual copia les dades del *Cronicó II d'Alaó* realitzat sota el bisbe Ponç inclòs al BPT Ms. 26 (ff. 193v-194). La influència dels ritus de Roda sobre els de Pamplona ha sigut estudiat per J. P. Rubio Sadia (2010, p. 243-278) qui a partir de la comparació dels breviaris de Pamplona i Roda arriba a la conclusió que aquesta última va exportar el seu model de breviari romà a la seu navarresa quan es va produir el canvi litúrgic. La comparació entre el breviari tardà de Roda, datat al 1513 (ACL RC_0026), amb el breviari de Pamplona ms. 18 (any 1332) mostra unes afinitats evidents, que ja eren paleses al breviari de sant Ramon (ACL RC_0029), específicament a partir dels responsoris del "Proprium de Tempore" que es cantaven entre l'Epifania i el diumenge de Septuagèsima.

L'autor suara mencionat, als diversos estudis sobre l'assimilació de la litúrgia romana a territoris d'Aragó, observa que la "receptio" de la nova litúrgia no consisteix en una reproducció exacta o copia dels arquetips més importats, sinó que passa per un procés d'adaptació diferent a cada indret i a cada comunitat, integrant els costums propis i les devocions particulars de cada territori (RUBIO SADIA, 2012, p. 180). Ho afirma també S. Zapke, qui considera que els canvis es produeixen sota una "lenta metamorfosi" amb un consens entre la tradició local i les novetats importades (ZAPKE 1997, p. 69). Hi ha, en un principi, un intent de fer coexistir els dos ritus, especialment al santoral, a partir d'una lenta adaptació de les novetats importades.²⁰²

Així doncs, el santoral és un element important a analitzar per tal de determinar com es produeix el procés de romanització, existint una coexistència d'ambdues tradicions, amb una voluntat de realitzar una escalonada introducció dels nous sants d'origen franco-romà al calendari hispànic. S. Zapke (1993, p. 2257-2267) analitza per exemple el procés d'implantació del repertori franco-romà al nord de la península a

²⁰² Sobre aquesta adaptació consultar també JANINI 1962b, p. 5-56.

partir de l'ofici de translació de san Indaleci en un antifonari procedent de Santa Cruz de la Serós a finals del s. XI. Les relíquies d'aquest sant van arribar a San Juan de la Peña des de Múrcia el 28 de març del 1084, determinant l'autora que existeix una estreta relació entre la introducció del culte de sant Indaleci i la introducció del ritus romà, atès que la iniciativa parteix directament de Gregori VII, prova clara de la intervenció de Roma. L'antifonari analitzat, a més a més, també conté un repertori de sants del qual l'origen del culte es localitza al sud-est francès (zones del Llenguadoc i el Midi francès).

A Roda d'Isàvena hem conservat exemples de l'exportació de sants concretament a l'arquebisbat de Toledo, a partir de les evidències dels antifoners d'ambdues seus. Tal i com especifica J. P. Rubio Sadia (2012, p. 177-180) de la catedral de Toledo es conserven notícies del canvi de ritus a partir de la presència dels monjos de Moissac, específicament de l'abat Geraldus, qui va ser cridat per l'arquebisbe de Toledo Bernat (1086-1125) per tal de ensenyar els clergues d'aquesta seu el cant Gregorià.²⁰³ De forma paral·lela s'estaven important llibres per tal d'instaurar i ensenyar els nous ritus. Un exemple seria l'antifoner ms. 44.2 (Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares, ms. 44.2), el qual es data l'any 1095 i es vincula amb la regió del Midi francès o Moissac.²⁰⁴ Aquest manuscrit conté un ofici dedicat a sant Antoni de Pamiers (2 de setembre) als ff. 169v-172r, sant que és afegit al final del santoral, atès que figura després de les festivitats dedicades a sant Nicolau (6 de desembre), ordenació que ens estaria indicant que va ser afegit amb posteritat a la creació del repertori inicial del manuscrit. Els diversos cants del dia s'inicien amb l'antífona "Sollemnitatem beatissimi", el qual no consta enregistrar al *Corpus Antiphonarium Officii* i només s'ha pogut constatar a l'antifoner toledà esmentat i

²⁰³ «Illo autem temporis discursu, dum tantus vir ibidem moraretur, Archiepiscopus venerabilis memoriae Toletanus domnus scilicet Bernardus, curiam Domini Papæ Urbani adivit, et in reditu, cognita sanctitatis ejus opinione, et quia ipse Archiepiscopus ejusdem ordinis erat, ut tantum virum in consortio suo habere posset, Abbatem Moysiensem et totum conventum precibus et supplicationibus multis attentius obsecravit. Postquam vero Archiepiscopus petitionis suæ compos extitit, cum gaudio non mediocri thesaurum pretiosum secum ducens, Toletum remeavit, et beato Geraldo chorum Ecclesiæ Toletanæ regendum et Clericos edocendos commendavit» BERNARDO DE COIMBRA 1856, p. 54. També en dona notícies Jiménez de Rada de les seves activitats com a cantor: «De Moysiaco duxit beatum Giraldum, quem prius cantorem in ecclesia Toletana, postea fecit archiepiscopum Bracarensem» JIMÉNEZ DE RADA 1987, lib. VI, cap. XXVI, p. 210. Ambdues referències son extretes de RUBIO SADIA 2012, p. 171-201.

²⁰⁴ Sobre aquest manuscrit consultar "Toledo, Catedral - Archivo y Biblioteca Capitulares, 44.2", *Cantus: A Database for Ecclesiastical Chant* (Debra Lacoste, University of Waterloo; Jan Koláček, University of Prague), <http://cantusdatabase.org/chants?source=374062> [Data de consulta 30/07/2015]. Per a més informació sobre l'antifoner Toledà consultar: OLEXY 1980; OLEXY ET AL. 1992. També ZAPKE (Ed.) 2007, p. 400 i 404, qui proporciona al seu catàleg una bibliografia completa.

en un fragment manuscrit de Roda d'Isàvena (ACL PM_cm_80). Al fragment rotense, del s. XII, la festivitat figura després de la del degollament de sant Joan Baptista (29 d'agost), això és, ordenat correctament i no com un annex afegit, tal i com passa a l'antifoner toledà.²⁰⁵

Sant Antoní de Pamiers és un sant creat a l'inici del s. XII i el seu culte va ser difós per Ramon Guillem de Roda i Barbastre qui era originari de la regió de Pamiers, de l'abadia de Saint-Antonin de Frédelas, abans de ser prior de Saint-Sernin de Toulouse.²⁰⁶ Tal i com s'especifica en una còpia moderna conservada de la vida d'aquest sant, Ramon Guillem posseïa una nova edició de la "vita" escrita a Roma, que li va ser regalada directament pel papa Pasqual II. Un cop bisbe, i tal i com ha pogut demostrar I. Lorés (LORÉS I OTZET 2015a, p. 592), Ramon Guillem de Roda dedicà una capella a sant Antoní de Pamiers a la catedral de Roda d'Isàvena l'any 1104, poc després del seu nomenament, introduint consegüentment aquesta festivitat al santoral rotense. Ens ho recorda així el seu successor Gaufred de Roda i Barbastre en un document de l'any 1139: "sicut instituit Beatus Raimundus in die quam ipse edificavit altare Beati Antonini in Rotensi ecclesia" (GRAU QUIROGA 2010, p. 456, doc. 231).

Amb tota probabilitat Ramon Guillem, qui importà la devoció de sant Antoní a la seu, proporcionà a l'arquebisbe i llegat papal Bernat els cants referents a aquest sant que es van incloure a l'antifoner toledà ms. 44.2, atès que va ser precisament Bernat qui va consagrar a Ramon com a bisbe a la nova catedral de Santa Maria de Barbastre el mateix 1104, tal i com s'especifica a la "vita" de sant Ramon copiada al breviari Rotense ACL RC_0029 (f. 163v). Anàlogament, Bernat de Toledo en aquest període estava normalitzant la nova litúrgia romana a l'arquebisbat a través de la presència de mestres del sud francès, qui instruïen els nous cants, continguts tant a l'antifoner Ms. 44.2, com pel seu immediat predecessor el Ms. 44.1. Ambdós manuscrits procedeixen d'un centre

²⁰⁵ El fet que la festivitat de sant Antoní estigui situada després de la del degollament de sant Joan Baptista probablement condicionarà la iconografies del martiri d'aquest sant, el qual es mostra decapitat, i que molt probablement sorgeix de la mateixa seu de Roda d'Isàvena, representat en un dels capitells de la portalada de principis del s. XIII, tal i com ha demostrat I. Lorés. La seva iconografia i devoció s'exportaran posteriorment a la seu Vella de Lleida i la representació del cicle hagiogràfic d'aquest sant no es consolidarà fins al s. XIV, quan la troben desplegada a les pintures murals del Jacobins de Toulouse. Per a més informació veure LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594.

²⁰⁶ En referència al procés de creació de la "vita" devoció de saint-Antonin de Fredeles a Pamiers consultar BOUDARTCHOUK 2003, p. 15-57.

del sud francès i són exemples de la introducció del repertori litúrgic franco-romà a Toledo. Conseqüentment podem afirmar que, Roda d'Isàvena, a través dels seus bisbes, contribueix a la introducció de la nova litúrgia a territori toledà a partir de l'exportació d'algunes de les devocions dels seus principals sants, fet constatat a l'antifoner Ms. 44.2, on amb posterioritat a l'any 1104, es van copiar les antífones dedicades a sant Antoni de Pamiers, iniciat amb l'antífona "Sollemnitatem beatissimi" només testimoniada en aquest moment al fragment manuscrit de Roda i a l'antifoner toledà suara esmentat.

Queda palesa per la comparació dels manuscrits de Toledo i Roda que l'antífona prové d'aquesta última seu, però segurament no és una devoció desconeguda a Toledo a causa dels contactes que per aquesta època l'arquebisbat manté amb el centre francès arran de la introducció litúrgica. Si bé l'antífona "Sollemnitatem Beatissimi" només s'ha testimoniada al manuscrit toledà i rotense, evidenciant les connexions entre ambdues seus, la devoció de sant Antoni a Toledo probablement és deguda als contactes que mantenia amb Moissac, atès que trobem als manuscrits litúrgics d'aquest monestir diversos himnes dedicats a sant Antoni ja a finals del s. XI (BAV, Ross. 205, f. 20 i 82v), o la seva "vita", inclosa al manuscrit de les vides de sants BnF Latin 17002, també de finals del segle XI.²⁰⁷

Així doncs, i resumint les evidències fins aquí esmentades, hem preservat diversos testimonis que demostren com Roda d'Isàvena exporta el seu model litúrgic a altres seus dels regnes hispànics, tant a través del seu missal (RAH MS. 52), com a partir del seu breviari (ACL RC_0029) o a través de la devoció específica als seus sants (ACL CM_80) essent determinant la seva influència a territoris d'Aragó, Castella, Pamplona i Toledo. La seva situació geogràfica privilegiada, en contacte permanent amb les principals seus i monestirs dels comtats catalans (Urgell, Vic, Ripoll) i del sud de França (Saint-Pons de Thomières, Sainte-Foy de Conques, Saint-Sernin de Toulouse) així com pel fet de ser una seu de creació narbonesa que després passa a estar sota el control del regne aragonès, determinen que sigui una de les vies d'entrada, entre moltes altres, de les

²⁰⁷ Els himnes dedicats a sant Antoni del manuscrit BAV Ross. 205 van ser publicats per DREVES 1888, himnes núm. 68, p. 59, núm. 69, p. 60, núm. 70, p. 60-61 i núm. 134, p. 95-97. El manuscrit BAV Ross. 205, datat per J. Dufour al voltant del 1080, està relacionat amb l'himnari manuscrit d'Osca (ACH Ms. 1), però el còdex d'Osca no inclou els himnes dedicats a sant Antoni de Frédeles. Per a la relació entre els dos himnaris consultar MORAGAS 1956, p. 227-293. Sobre l'himnari de Moissac consultar DUFOUR, 1972, ref. 106, p. 151. També, IBIDEM 1982, p. 115-138, esp. p. 123; FRAÏSSE 2008, p. 191-207, esp. p. 207.

noves pràctiques litúrgiques instaurades al nord d'Hispania en el pas dels s. XI al XII. En conseqüència, aquest paper implica que els seus còdexs litúrgics i les creacions hagiogràfiques sorgides del seu escriptori ("vita" de sant Valeri de Saragossa i els himnes de sant Antoní de Pamiers) circulin arreu, convertint Roda d'Isàvena en una de les seus episcopals de referència per als segles centrals de l'edat mitjana del nord hispà. La vitalitat de Roda no tan sols es demostra a partir de les influències que exercí a nivell litúrgic, sinó que, tal i com immediatament constatarem, també va ser palesa a partir del seu protagonisme com a centre promotor de Dret Canònic, així com per la presència i circulació dels "libri artium", que exemplifiquen l'esplendor que viurà la seva escola catedralícia en el pas dels segles XII al XIII.

4.2. Els “libri artium”

La biblioteca d'una catedral, com és el cas que ens ocupa, contenia tres tipus de llibres o còdexs²⁰⁸. Primerament els volums d'arxiu o documents (cartularis, cròniques...), tenen caràcter administratiu i poca circulació, i formen part del fons patrimonial utilitzat al context on es realitzen. El segon grup seria format pels llibres litúrgics destinats a la celebració de l'ofici diví o la litúrgia de les hores (evangeliaris, salteris, leccionaris, breviaris, etc.) que normalment són de producció local i que també desenvolupen la seva funció vinculats amb l'indret de confecció.²⁰⁹ Finalment, el tercer grup seria format pels llibres del saber o “libri artium”, volums que, segons A. Suárez, són “vehículos del conocimiento, los ligados a la formación intelectual, los instrumentos de la enseñanza estrechamente vinculados a las escuelas catedralicias y a las universidades” (CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA 2013, p. 13-87).

M. Díaz y Díaz al conegut article sobre la circulació dels manuscrits a la Península Ibèrica determinava que els llibres “són la causa de les innovacions i el vehicle de noves idees i motius de contacte” (DÍAZ Y DÍAZ 1969, p. 219-241) afirmant que la circulació del saber es pot establir seguint les relacions comercials i polítiques dels territoris, però sobretot es pot determinar a partir dels moviments religiosos. En el cas de Roda d'Isàvena hem pogut comprovar al capítol anterior, en referència a la circulació dels llibres litúrgics, com la situació al bell mig del Pirineus i el context específic condicionen que aquests contactes s'establissin tant amb els territoris del regnes hispànics, com amb les diòcesis del Midi francès, així com amb els antics territoris dels comtats catalans, situació privilegiada que es tradueix en un permanent intercanvi de llibres amb Pamplona, San Millán de la Cogolla o Toledo.

²⁰⁸ Anna Suárez determina que aquesta qualificació no és immutable, i que les fronteres d'alguns llibres no estan sempre clares: alguns exemplars tenen una doble natura i altres poden canviar de categoria al llarg de la seva existència. La Bíblia, llibre principal de la catedral, i el primer als inventaris per la seva importància és el llibre “del saber” primordial (història, filosofia, els salms per estudiar llatí, gramàtica, teologia...), però també és un llibre litúrgic. Veure CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, CARRERO SANTAMARÍA, SUÁREZ GONZÁLEZ, TEJEIRA PABLOS, 2013, p. 13 - 87.

²⁰⁹ Els llibres litúrgics circulen poc, tot i que hi ha moltes excepcions conseqüència del context històric i religiós de cada seu. Serà el cas per exemple dels llibres litúrgics que viatgen d'una seu a l'altre com a conseqüència de les reformes litúrgiques, tal i com s'ha pogut determinar en el cas de Roda d'Isàvena, on els llibres funcionen com a models per a la introducció dels nous oficis, o bé, com en el cas de Tortosa, llibres litúrgics que provenien de Sant Ruf d'Avinyó per tal de formar el primer patrimoni bibliogràfic de la nova seu. Sobre els còdexs litúrgics de Tortosa consultar BERTOMEU 1962.

A. Suarez considera que la circulació de llibres a l'edat mitjana és palesa també a partir dels "libri artium", i considera que aquesta tipologia de manuscrits "organismes vius", en permanent moviment. Si observem els diferents inventaris europeus conservats, són precisament els "llibres de saber" aquells que més s'intercanvien i es presten. Per exemple, a finals del s. XII a l'inventari de Sant Victor de Marsella es mencionen préstecs a diversos "magistri", la majoria llibres de dret canònic o d'autors llatins, fent referència inclús al préstec d'un comentari d'Orígenes sobre el Pentateuc als monjos del monestir de Poblet: «Monachi de Popleto habent O[rigenis]super Pentateucum»,²¹⁰ o sense anar més lluny els diversos volums que l'abadia de Ripoll havia deixat en préstec a l'abadia de Montserrat, llistats a l'inventari de l'any 1047, entre els quals, dels 15 còdexs mencionats 10 corresponen a llibres del saber.²¹¹

Dissortadament no hem conservat documentació que ens proporcioni informació sobre el préstec de llibres a la seu de Roda d'Isàvena, però sí que podem fer algunes hipòtesis a partir del contingut de la biblioteca. Pel que fa als diversos "libri artium" es comprova l'existència d'un llegat cultural comú compartit amb les regions franceses i els monestirs i catedrals dels territoris dels comtats catalans, específicament Ripoll, Vic i la Seu d'Urgell. Aquests vincles venien determinats per les relacions i la procedència dels diversos bisbes fins ben entrat el s. XII: Arnulf manté estrets contactes amb la Seu d'Urgell, Ripoll, Àger o Tavèrnoles; Salomó era monjo de Ripoll, Ramon Dalmau estava en estret contacte amb els cercles de Gregori VII, i els bisbes successius, Ponç, Ramon Guillem i Gaufred, procedien tots ells de centres francesos; tot plegat justifica que la circulació dels llibres del saber de Roda participés de les principals vies del nord, és a dir, mirant vers territori francès, i est, amb els principals centres dels comtats catalans.

²¹⁰ Els volums en préstec que es mencionen són: «Volumina magistri Montis Lauri: Volumen Theologie quo sic incipit Invisibilia dei, Volumen Summa decretorum que sic incipiunt Non aurum pretiosius, Volumen Salustius et in eodem Tullius De amicitia, Volumen in tota Dialectica», editat per MORTREUIL 1854, p. 53-63. També MAS-LATRIE 1841, p. 657-665, vol. I; NEBBIAI 2012.

²¹¹ Missale I, Sermonarium I, Rabbanum, Ymnos, Antifonarium I Porphirium, et Agustini, Duo commenta Porphirii, Commentum boetii super Augustinum vel Aristotelem, Beda cum sichomachia sive Quint. ac Cattone, Centonem in evangelio, Sedulium, Ac oratore, et iudicum. Sobre l'inventari consultar JUNYENT I SUBIRÀ 1992, doc. 9 (II), p. 399-400, ZIMMERMANN 2003, p. 1162, annex XVI.

4.2.1. “Ars Grammatica”, “Ars Rhetorica”

En primer lloc farem referència als volums de gramàtica. Específicament a Roda d'Isàvena es constata la presència de dos exemplars de Donat, un Glossari, i un exemplar de les *Institutiones* de Priscià. Dissortadament la totalitat d'aquests llibres s'ha perdut, i es conserva únicament un fragment del llibre primer de la gramàtica de Priscià (*de Voce, de Littera*) inserit al còdex ACL RC_0022 ff. 218v-219, i dos folis del 18è llibre inserits dins del manuscrit factici ACL RC_0001 (ff. 1-2), còdex que al s. XII devia de formar un volum sencer i complet, atès que a finals del mateix segle es van copiar les Glosses de Guillem de Conques que hi feien referència (ACL RC_0005), obra que tractarem més endavant.²¹²

Precisament els exemplars de Donat i Priscià són els “libri artium” de gramàtica més presents a les principals diòcesis i monestirs dels comtats catalans durant l'alta edat mitjana, atès que esdevenen el vehicle necessari per tal interpretar i entendre de manera correcta la paraula divina i els textos sagrats. Donat és el gramàtic per excel·lència, i la seva obra es copia extensament durant tot el període medieval. Les obres de Priscià i Donat són presents, i amb major quantia, a les grans biblioteques de monestirs com Bobbio o Sankt Gallen, però també a Rouen, Le Puy, Metz, Cluny, Béziers, Corbie o altres centres més propers a les seues catalanes com ara Moissac, Saint Victor, Saint-Pons de Thomières o Llemotges.²¹³

J. E. Martínez Ferrando destaca per exemple un document de l'any 1044 que fa referència a la compra d'un Priscià Major per part del el bisbe de Barcelona Guislabert. L'autor per tal d'exemplificar un cas d'adquisició de llibres, ens informa que el bisbe va fer la compra de les obres:

movidos por la grandísima necesidad de libros de gramática, cuya utilidad es máxima para todos los clérigos que habitan la tierra, y dado que la sede no tiene las gramáticas de

²¹² M. Zimmerman afirma que a la Biblioteca de Roda es conserva un Priscià, tot i que cita l'antic ms. 4 (ACL RC_0005) que correspon a l'obra de principis de finals del s. XII o principis del XIII de Guillem de Conques, glossant les *Institutiones* de Priscià (ZIMMERMANN 2003, p. 676, vol. II). Actualment sabem però que es conserva un petit fragment de les *Institutiones* d'aquest autor, del s. XII, sota la signatura ACL RC_0001.

²¹³ Sobre el contingut de les biblioteques de l'edat mitjana consultar DELISLE 1868. També GHELLINCK, 1938, p. 1-20. Els exemples destacats són biblioteques corresponents al s. XII, amb l'excepció de Saint-Pons de Thomières, perquè l'únic inventari conservat d'aquest centre és del 1276. Aquests exemples podrien completar-se amb la presència de Priscià i Donat a altres indrets com serien Massay, Saint-Amand, Sainte-Généviève i Saint-Germain-des-Prés de París o Saint-Martin de Tournai.

Prisciano, que son la corona y guía directriz de todos los libros que se leen bajo el sol y puesto que conviene que toda iglesia de Cristo los tenga.

MARTÍNEZ FERRANDO 1947, p. 134-138.²¹⁴

El document ens informa que Guislabert realitza la compra de «libros duos obtimos Gramatice artis» en companyia dels seus canonges i en presència de l'abat Oliba de Ripoll. Atès que al document se cita l'abat de Ripoll, present durant la transacció, conjuntament amb el fet que en aquest centre es conservessin per aquestes dates un important nombre de volums d'aquests autors, s'ha especulat amb la idea de que l'abadia ripollesa fos un centre productor de manuscrits de gramàtica (ZIMMERMANN 2003, p. 676-677, vol. II).²¹⁵ L'inventari de Ripoll per aquestes dates especifica la presència de cinc exemplars de Donat, un d'ells acompanyat de la gramàtica de Servius, tres *Priscianus Maior*, i dos *Priscianus Minores*, i un tractat d'ortografia, un nombre certament important (JUNYENT I SUBIRÀ 1992, p. 398-399). A la seu de Vic, al seu torn, també és documenten alguns llibres de gramàtica, mencionats al llegat de Guillem Ramon de l'any 1082, on s'observa un Priscià Major i un Priscià Menor (GROS I PUJOL, 2006, p. 54, doc. 35), i encara la Biblioteca Episcopal conserva fragments d'un Priscià (6 folis) de la primera meitat del s. X (BEV Ms. 257), i un fragment d'un Donat (1 foli) de mitjans del s. XI (BEV Ms. 287).²¹⁶ A la seu d'Urgell també es documenta la presència de llibres de gramàtica d'aquests autors. A l'inventari de l'any 1147 es llisten "II Priscians", un "Liber Glossarum Alphabeti", i clou la relació de béns amb "Alios XXti VIIIº libellos inter libros gramatice" (GROS I PUJOL 2005, p. 101-124), on podem suposar que també hi hauria alguna obra de Donat, tot i que ens movem en el terreny de la hipòtesi.

Conjuntament amb els llibres de gramàtica a la biblioteca catedralícia de Roda també es testimonia la presència d'obres d'autors llatins, tot i que el seu protagonisme no serà notori fins la segona meitat del s. XII, tal i com veurem més endavant. Específicament a Roda hem preservat notícies que ens informen de la presència a la

²¹⁴ El document original és transcrit a JUNYENT I SUBIRÀ 1992, p. 263-264, doc. 155.

²¹⁵ M. Zimmermann cita que aquesta hipòtesi és sostinguda per M. Díaz y Díaz, tot i que no especifica en quina publicació.

²¹⁶ Per a més informació sobre la biblioteca de Vic als segles X-XI consultar GUDIOL I CUNILL, 1934. També JUNYENT I SUBIRÀ 1963, p. 136-145.

biblioteca, almenys fins al s. XVIII, de dos volums de retòrica: una *Ilias Latina*, presumptament datada al segle XII, i un exemplar d'Arator, aquest últim manuscrit una petita obra de 41 folis, en vers, amb capitals il·luminades, que els historiadors daten al segle XI. Dissortadament no hem conservat cap d'aquestes obres.

M. Zimmermann observa que a l'alta edat mitjana els poetes antics llatins amb més presència als comtats catalans són Sedul·li i Arator (ZIMMERMANN 2003, p. 683, vol. II). Del primer a Roda no en conservem cap notícia. A Ripoll però, hi havia tres exemplars, així com també un "Sedulius simul vinctum cum Propero et Catone" al llegat testamentari de Guillem Ramon mencionat anteriorment. L'obra d'Arator, *De Actibus Apostolorum*, es testimonia a Ripoll, amb dos exemplars, un a la Seu d'Urgell (GROS I PUJOL 2005, p. 101-124) i un exemplar a Vic (JUNYENT I SUBIRÀ 1963, p. 139). Així mateix, M. Zimmermann, conclou que la presència d'Arator és menys freqüent a les biblioteques del Nord d'Europa, i característica a les biblioteques dels comtats catalans: "ils son totalment absents a Saint-Gall, Corbie ou Saint-Riquier" (ZIMMERMANN 2003, p. 684, vol. II), afirmació que no compartim perquè hem detectat la presència del *De Actibus Apostolorum* precisament a l'inventari de Corbie del s. XII,²¹⁷ però també a Saint-Victor, Llemotges, Cluny, Saint-Pons de Thomières o Moissac, fet que determina que també era una obra amb una presència notable als principals centres de l'Occident cristià, i no una excepció dels centres de l'antiga marca hispànica.

En el cas de Roda, la presència de l'obra d'Arator respon al propi context cultural de la seu. L'excepció vindria determinada per la presència de la *Ilias Latina*. És una obra que no trobem mencionada a les biblioteques catalanes, i a les biblioteques peninsulars tots els exemplars conservats, en total 5, corresponen a obres de finals del segle XIV o ja el XV, amb excepció d'un petit fragment conservat a l'Arxiu Capitular de Tortosa (ACT ms. 195) que va ser realitzat per diverses mans entre els ss. XII-XIV.²¹⁸ De la *Ilias Latina* han sobreviscut una vintena de volums aproximadament, incloent les versions

²¹⁷ Inventari publicat al vol. II de L. Delisle (1868). L'Arator, juntament amb un volum de Seduli "Sedulius, et in eodem Arator" és el ítem 284 del «Catalogus librorum in bibliotheca Corbiensi insitus hic habetur titulus imprimis codices beati Agustini, deinde aliorum doctorum» corresponent als segles XI-XII.

²¹⁸ Es conserven tres obres senceres i dues en estat fragmentari: El Escorial, S. III. 16, ss. XIV-XV; Burgo de Osmá, Archivo Capitular, 122, ff. 61r-89v, s. XV; Salamanca, Universitaria 72, ff. 175r-193v, s. XV; els fragments són: Barcelona, Arxiu Capitular, cod. 13, s. XV (vv. 960-1070) i Tortosa, Arxiu Capitular, ms. 195, ff. 14-16, s. XII - XIV, (vv. 1-38). Per a més informació consultar LÓPEZ FONSECA 1992, p. 41-56. Específicament pel fragment de Barcelona consultar O'CALLAGHAN 1985, p. 1942-1957.

peninsulars, dels quals una desena corresponen a obres d'abans del s. XIII.²¹⁹ No conservem actualment el volum de Roda, i en conseqüència no podem determinar si aquesta obra era present a la biblioteca de l'antiga catedral amb seguretat, així com tampoc establir la seva datació. Els diferents historiadors que visiten la canònica mencionen i descriuen el volum, situant-lo al s. XII. És el cas de M. Abad y Lasierra: «Un tomo en 8º son Poesias de Homero en latin: supongo sera tradicion de su celebre Yliada Griega: tiene muchas notas marginales, pero no hai tiempo para medirle versos. la Letra de dicho Homero es del siglo XII» (1772, 9/3980, f. 355). J. Traggia: «parte de la Iliada en verso hexametro latino» (1788, 9-5226, f. 153), i anys més tard J. Villanueva: «Otros item de Homero» (1851a, p. 171).

Tot i aquestes descripcions, cal ser prudents, perquè tal i com s'ha pogut comprovar, de volums de la *Ilias Llatina* es conserven pocs testimonis. Cal especificar, però, i en favor de la presència d'aquesta obra a Roda d'Isàvena al s. XII, que la *Ilias Latina* no és la única obra singular que trobem a l'antiga biblioteca rotense, atès que, tal i com veurem més endavant, les *Questiones Orosii et Agustini* també es una obra de la qual s'han conservat molt pocs testimonis i que actualment es preserva al fons de còdexs de l'antiga seu. La presència d'obres poc difoses o bé poc documentades a Roda d'Isàvena avalaria la complexitat de les relacions i l'abundància de connexions que l'antiga canònica mantenia amb altres seus.

En aquest sentit, i tot i no compartir les hipòtesis proposades, hem d'esmentar les conjectures argumentades per A. Ubieto Arteta en referència a la *Ilias Llatina* de Roda, i en concret als vincles que estableix amb el monestir de Ripoll a partir del poema *Carmen Campidoctoris*. El poema *Carmen Campidoctoris* va ser copiat durant el segle XIII a Ripoll en un manuscrit miscel·lani actualment conservat a la BnF sota la signatura Latin 5132, inclòs als folis 79v-80v.²²⁰ És un poema realitzat a finals del s. XII - principis

²¹⁹ Sobre els exemplars conservats de la *Ilias Latina* i l'edició crítica de l'obra consultar SCAFFAI 1982.

²²⁰ Manuscrit miscel·lani i palimpsest procedent del monestir de Ripoll i datat al s. XIII. A banda del poema dedicat a la figura històrica del Cid s'inclouen altres obres: Raymundi de Aguilers *historia Hierosolymitana ab anno Christi 1095. ad expugnatam Hierosolymam: initium desideratur*, Anonymi *sermo in honorem B. Mariae*. Anonymi *liber de veterum Comitum Barcinonensium rebus gestis*. *Altercatio Athanasium inter et Arium: Probo iudice*. *Epistola de profectone Friderici I. Imperatoris in Orientem, et de ejus morte*. Anonymi *homiliae in varia sacrae Scripturae loca*. Anonymi *sermo de nativitate sanctorum Felicis et Fortunati*. *Donatio monasterio Rivipullensi facta à Raimundo de Porciano anno 1211*. Anonymi *liber de rebus gestis Petri Urseoli, Ducis Venetiae atque Dalmatiae*. *Decretum Gaufredi Abbatis et conventus Rivipullensis, factum anno 1157*. *Breve de honore de Moion pertinente ad monasterium*

del XIII en honor del Cid *Campeador*, que narra les gestes del personatge històric i les posteriors campanyes contra els sarraïns. És un palimpsest realitzat en versos llatins ordenats per mitjà d'estrofes sàfiques, i que actualment es conserva de manera incompleta perquè les seves estrofes van ser raspades i sobreescrites amb el text d'una carta realitzada després de la mort de Frederic I Barbarroja l'any 1190, data límit que es proposa per a la composició del poema.²²¹

Segons l'autor suara esmentat el poema de Ripoll copia una composició elaborada a Roda d'Isàvena. Argumenta aquesta hipòtesi a partir de diverses premisses. Afirmar que el *Carmen Campidoctoris* es va escriure a la regió de la Ribagorça, concretament a Roda d'Isàvena, atès que al seu inici s'esmenten els personatges de la *Iliada*: Paris, Pirro i Eneas, i l'únic text de la *Iliada* de la Península es trobava, al seu parer, a l'antiga seu episcopal Ribagorçana en la versió coneguda com la *Ilias latina*, al·ludint al que segons ell era «un texto desconocido en el s. XI en la literatura peninsular» (UBIETO ARTETA 1981, p. 74).²²² A més a més afirma que poema de Ripoll parteix d'un manuscrit anterior en lletra visigòtica, perquè el copista confon de manera reiterada la grafia *-r* i la *-s*, i no sap interpretar la abreviació *-ur*. El poema, a més a més, fa referència a un títol propi de territoris de la marca, «*marchio namque comes Barchinone*» (vers 93), incloent juntament amb el *comes* la denominació *marchio*, denominació que també es troba freqüentment en la documentació dels monestirs

Rivipullense. Gaufredi, Abbatis Rivipullensis, decretum de refectione Fratrum in die sancti Lucae, Evangelistae. Prognosticatio pro anno 1179. Clementis, Papae, *epistola ad Regem Francorum et universae Ecclesiae Praelatos, de apparitione sancti Pauli Apostoli viro cuidam religioso in urbe Roma*. Charta venditionis, monasterio Rivipullensi factae à Petro de Palad et Alda uxore ejus, anno 1212. Commemoratio totius ipsius honoris et de censibus et usaticis quae Barcinonensis Comes habet in terminio de Moion. Gaufredi, Abbatis Rivipullensis, constitutio de tunicis et pelliciis dandis Fratribus à camerario monasterii. Ollegarii, Archiepiscopi Tarraconensis, responsum de puero, qui inter ludendum alium puerum in casum impulit, quo caput frangeretur. Yvonis, Carnotensis, ad Olricum epistola. Canon decimus septimus concilii Chalcedonensis. Donatio monasterio Rivipullensi facta anno 1218. à Bernardo de Dons, Bajulo de palatio. Actualment el manuscrit es pot consultar digitalment a través del portal de la BnF Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9066556x/f80.item>, [consultat el 13/05/2015].

²²¹ Sobre el seu estat fragmentari i les raspades del text consultar BAMFORD 2013. El poema que ens ocupa ha sigut objecte de nombrosos estudis i controvèrsies científiques. Alguns autors situen la composició en vida del Cid, i per tant, abans de l'any 1099 (entre els anys 1082 i 1083) i realitzada en terres catalanes, concretament a Ripoll; seria el cas d'investigadors com Roger Wright o Juan Gil. Veure WRIGHT 1982; GIL 1990; WRIGHT 2002; IBIDEM 2005, p. 483-93. Altres investigadors com Alberto Montaner y Ángel Escobar daten el poema a l'entorn dels anys 1181 - 1190 basant-se en la seva dependència en la *Historia Roderici* (1150), situant la seva composició en la regió de Navarra o La Rioja. Per a més informació consultar MONTANER, ESCOBAR (Eds.) 2001. També ESCOBAR 2010.

²²² Tal i com hem observat més amunt, M. Abad y Lasiera, que és el testimoni més fiable que tenim de la presència d'aquest còdex a Roda, el data al s. XII, i no al XI tal com esmenta A. Ubieto Arteta.

ribagorçans. La hipòtesi de que el manuscrit de Ripoll estigués copiant un poema rotense basat en la *Ilias Llatina* també és defensada per J. Boix i Pociello a la seva tesi doctoral (BOIX I POCIELLO 2005, p. 746, vol. III), qui postula que el poema és fruit dels intercanvis establerts entre Ripoll i Roda d'Isàvena.

Tot i conservar mencions historiogràfiques de la presència d'aquesta obra a Roda, la nostra opinió al respecte és més prudent, perquè al no preservar-se el volum no ens podem aventurar a determinar si aquesta fou una de les fonts emprades per la redacció del *Carmen Campidoctoris*. Les relacions entre l'antiga catedral i el monestir ripollès són certament fluides, i en conseqüència un argument a favor, juntament amb la singularitat d'aquesta obra, per avalar les hipòtesis establertes pels autors suara mencionats. Però al no conservar-se el text i no poder-lo analitzar de primera mà no podem corroborar les afirmacions de A. Ubieto Arteta ni de J. Boix i Pociello, qui afirmen que l'obra va ser ideada per un canonge de la catedral Ribagorçana²²³. Tal i com hem afirmat anteriorment, però, la presència d'obres excepcionals a Roda d'Isàvena no és un fet aïllat, ans al contrari, atès que són diverses les obres testimoniades al seu escriptori considerades com a singulars en la tradició dels textos medievals, tal i com demostrarem a continuació.

A partir de la segona meitat del segle XII es constata a la canònica de Sant Vicenç la presència d'obres d'autors llatins els quals servien com a exemple d'escriptura i composició, i sovint inspiració per l'elaboració d'ulteriors textos i poemes de realització "ex novo". Conservem testimoni de com J. Villanueva encara va poder consultar l'any 1806 un volum del segle XIII de les *Comèdies* de Terenci. Així mateix, també coneixem la presència de les obres de Virgili, les quals s'agrupaven en un mateix volum, que contenia les *Geòrgiques* i les *Bucòliques* copiades per l'escriba Simó a finals del s. XII, incloent comentaris a l'*Eneida*. També hem conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida (ACL RC_0004) un manuscrit que prové de Roda d'Isàvena que conté les *Epístoles* completes d'Horaci en dos llibres, copiat durant els últims decennis del s. XII. Fins aquí les obres mencionades són les mateixes que es documenten en altres centres del nord i centre d'Europa o als antics centres dels comtats catalans. Citem a mode d'exemple les notícies

²²³ També han aparegut opinions científiques que atribueixen a Roda l'elaboració de la *Chronica Adelfonsi Imperatori*. Concretament l'obra ha sigut atribuïda al monjo Elies l'autor de la *Vita Sancti Raimundi*, perquè s'han pogut establir comparacions de tipus formal entre ambdós texts. Veure CANAL SÁNCHEZ-PAGÍN 2000, p. 736 - 755.

documentals de l'any 1047 a Ripoll, on a l'inventari pòstum a la mort de l'abat-bisbe Oliba s'esmenten diversos exemplars de Virgili i Terenci, mentre que Vic comptava també entre els seus fons amb obres de Virgili i d'Horaci. A la seu d'Urgell, a l'inventari del tresor que es realitza l'any 1147, es mencionen les obres d'Horaci, Virgili, Homer i Terenci.²²⁴

L'excepcionalitat vindrà marcada per la presència d'un fragment copiant el que sembla ser l'*Accessus* que introdueix el Comentari a les *Metamorfosi* d'Ovidi d'Arnulf d'Orleans, obra escrita a l'entorn de l'any 1175-1180. El breu fragment s'inclou al final de l'exemplar de les *Epístoles* d'Horaci (ACL RC_0004, f. 17v). Per les característiques que presenta semblaria una còpia de l'*Accessus* que realitza Arnulf per tal d'introduir el seu comentari escolàstic a les *Metamorfosi*, però el text que presenta el manuscrit de Roda no coincideix amb cap dels incipits esmentats a la *Incipitarium Ovidianum* de T. Coulson per l'obra d'Arnulf d'Orleans (COULSON, ROY 2000, ref. 419), ni a cap altra obra de l'edat mitjana que comenti o glossi les *Metamorfosi* d'Ovidi.²²⁵ És però clarament un comentari a l'obra esmentada i el contingut manté paral·lelismes molt propers amb el text del mestre de l'escola d'Orleans suara esmentat, introduint els conceptes filosòfics i morals que giren entorn la transmutació. El text però presenta considerables variacions amb l'edició de l'*Accessus* més recent realitzada per D. Turco Gura.²²⁶ Tal i com estableix l'autor, Arnulf divideix el seu comentari en quatre parts diferenciades: l'*Accessus*, seguit per les *Glosulae*, les *Mutationes* i finalment la *Allegoriae*. L'*Accessus* introdueix l'obra i proporciona una breu biografia de l'autor –la primera biografia d'Ovidi coneguda a

²²⁴ Pels inventaris d'aquestes seus consultar: GROS I PUJOL 1991, p. 19-26; JUNYENT I SUBIRÀ 1992, p. 399-400; GROS I PUJOL 2005, p. 101-124, IBIDEM (Dir.) 2006. Sobre la presència d'obres d'escriptors llatins als centres dels Comtats catalans i la seva incidència consultar: NICOLAU D'OLWER 1915-1920. També ALTURO I PERUCHO 1991, p. 21-48; IBIDEM 2010a, p. 193-204; IBIDEM 2010b, p. 207-223; ZIMMERMANN 2003.

²²⁵ El petit fragment de Roda tampoc correspon a la versió coneguda com a "vulgata" del comentari de les *Metamorfosi* d'Ovidi (COULSON, ROY 2000, ref. 421). Arnulf d'Orleans va ser el primer de molts intel·lectuals de l'edat mitjana en realitzar una obra comentada de les *Metamorfosi* d'Ovidi, seguint les passes del seu mestre Hilari d'Orleans. Altres autors medievals posteriors a Arnulf comentant les metamorfosi van ser Joan de Garland amb l'obra *Integumenta Ovidii*, Pierre Bersuire qui realitza un *Ovidius moralizatus* o Giovanni del Virgilio. Sobre la transmissió d'Ovidi a l'edat mitjana consultar COULSON 2007. També CLARK, COULSON, MCKINLEY (Eds.) 2011.

²²⁶ Edició i estudi crític realitzat per a la seva tesi doctoral TURCO 2010. Prèviament F. Ghisalberti havia realitzat una edició crítica de l'obra d'Arnulf d'Orleans, però basada en un sol manuscrit (Veneza, Biblioteca Nazionale Marciana, Marc. lat. XIV.222 (4007)). Consultar GHISALBERTI 1932. Des de l'edició de F. Ghisalberti han aparegut 11 nous manuscrits amb el Comentari a les *Metamorfosi* d'Arnulf d'Orleans, per un llistat complet consultar (COULSON, ROY 2000, ref. 419).

l'edat mitjana–, les *Glossulae* proporcionen informació sobre gramàtica i sintaxi llatina, seguit a continuació pel llistat de “mutationes”, per acabar finalment amb les *Allegoriae* o interpretació en clau filosòfica-moral (TURCO 2010, p. 20-21). El text de Roda només copia l'*Accesus*, i ho fa d'una manera resumida:

Circa hunc librum hec breviter inquirenda sint: que materia, que utilitas, que intencio, et cui [parti] philosophie supponatur et quis sit titulus. Intencio sua est [transmu]tare graecas fabulas in latinis. Materia sua est dii et dee et heroes et facta eorum. Utilitas est incognito more falsorum deorum ut cognicionem veri Dei abeant, et cui parti philosophie supponatur, partim supponitur etice, partim fisice, et quis sit titulus (sic) talem: Incipit liber Ovidii Puplii Nasonis Metamorphoseos, id est de transmutacione. Transmutacio IIIIor modis sit [...]

ACL RC_0004, f. 17v

El text de Roda presenta les característiques formals de l'obra d'Arnulf, on l'*Accessus* es divideix en el següent esquema: "vita poetae" (biografia d'Ovidi), "titulus operis", "materia" (tema a tractar), "intentio auctoris", "utilitas" i "philosophiae subponatur" (la categoria filosòfica del text). S'observa com el text de Roda prescindeix de la biografia d'Ovidi, però segueix per a la resta del text l'esquema d'Arnulf, indicant el títol de l'obra (et quis sit titulus (sic) talem: Incipit liber Ovidii Puplii Nasonis Metamorphoseos), la matèria (dii et dee et heroes et facta eorum), la intenció de l'autor ([transmu]tare graecas fabulas in latinis), la utilitas (incognito more falsorum deorum ut cognicionem veri Dei abeant), i la categorització filosòfica del text (cui parti philosophie supponatur, partim supponitur etice, partim fisice).

Presenta però, tal i com hem mencionat, considerables variacions amb l'edició de l'*Accessus* més recent realitzada per D. Turco Gura (TURCO 2010, p. 163-166),²²⁷ i sembla ser el text de Roda una versió molt resumida. Presenta a més a més notòries diferències

²²⁷ L'edició del text està basada en els següents manuscrits: München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 7205, s. XII. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Marc. lat. XIV.222 (4007), s. XII. Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Q 91, s. XIII. Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 8001, s. XII-XIV. London, British Library, Burney 224, s. XIII. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 13.10. Aug. 40, s. XIII. Oxford, Bodleian Library, Canon. class. lat. 1, s. XIII. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 36. 18, s. XIV. Vaticano (Città del), Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 5222, s. XV. Milano, Biblioteca Ambrosiana, B 18 inf., s. XV; Pistoia, Biblioteca Forteguerriana Comunale, A 46, s. XV.

pel que fa a les tipologies de mutacions. Arnulf d'Orleans, segons el text de D. Yurco Gura, les presenta de la següent manera:

de re animata ad rem animatam ut de Licaone homine in lupum, de animata, in inanimatam ut de domo Baucidis in templum, de inanimata ad animatam, ut de statua Pigmalionis in virginem. De animata ad inanimatam ut de dracone mutato in saxum.

En canvi el text rotense indica:

De re animato ad animatum. Sicuti de Licaone qui primitus humanam formam habuit postea lupinam; de animato in [in]animatum uti fuit de Batto quem Attallanciades in duram scilicem transtulit. De inanimato ad animatum uti fuit de Picmelione. Et videns mulieres bacantes marmoream imaginem conformavit. Et rogatu deorum umanata est. De animato ad inanimatum uti fuit de Coraulis quando erant in aqua erant flexibiles admodum viminis et quando erant extra aqua erant duces admodum scilicis.

Es pot observar clarament com el text manté clars paral·lelismes amb les mutacions esmentades per Arnulf però que aquestes no coincideixen plenament, introduint per exemple les “mulieres bacantes” que no trobem al text del mestre d'Orleans, i que tampoc hem localitzat a cap altre text comentant les *Metamorfosi* esmentat al *Incipitarium Ovidianum*. Al manuscrit de Roda, al finalitzar la primera part del text, això és, l'*Accesuus* pròpiament, (les 20 primeres línies), una mà diferent, però de data contemporània, copia alguns fragments de les *Glossulae* d'Arnulf i, com hem vist anteriorment, el text manté paral·lelismes amb el del mestre d'Orleans, però presenta a la vegada considerables variacions.

Cal tenir present, a més a més, que el petit fragment de Roda, per les seves particularitats paleogràfiques no es podria datar més enllà de finals del s. XII, per tant de pocs anys després de la creació de l'obra escolàstica en l'entorn d'Orleans. Aquesta circumstància ens porta a reflexionar sobre quines eren les possibles connexions de l'antiga catedral de Roda amb les escoles del nord d'Europa més rellevants del moment. Orleans al llarg del segle XII s'havia consolidat en els estudis del trívium, especialitzant-se en el coneixement dels autors grecs i llatins de l'antiguitat,²²⁸ i, tal i com es desprèn de

²²⁸ Geoffrey de Vinsauf en la seva *Ars Poetria* menciona l'escola d'Orleans com un dels centres de finals del s. XII més propers pel que fa a l'estudi d'autors clàssics de la llatinitat: In morbis sanat medica uirtute

L'anàlisi de l'obra, a Roda d'Isàvena es coneixia la producció i l'ensenyament que en aquell moment s'estava gestant a l'escola francesa. El copista de l'obra d'Horaci va incloure al final de la seva obra una versió resumida de l'inici dels comentaris d'Arnulf d'Orleans, la qual segurament devia de circular a finals dels segle XII en quaderns solts. No podem establir mitjançant quines vies s'assolí aquest coneixement al centre rotense, el que sí és evident és que la condició de seu de frontera facilitava la circulació de llibres i evidentment l'intercanvi d'obres d'aquesta tipologia, atès que no és l'únic volum de les escoles franceses detectat a l'antiga catedral en aquest moment. També hem conservat testimoni d'obres procedents de l'escola de Chartres, el centre per excel·lència per a l'estudi de la literatura llatina i els autors de l'antiguitat a finals del s. XII. Ens referim específicament al manuscrit ACL RC_0005, que conté una còpia de les *Glosulae de magno Prisciano* elaborada per Guillem de Conches (1080-1150), un dels filòsofs i gramàtics més destacats de l'escola de Chartres i deixeble de Bernat de Chartres.²²⁹

Les *Glosulae de magno Prisciano* és una obra certament única perquè només s'han conservat dos exemplars i en dues versions diferents. La versió *prior*, elaborada vers el 1120-1130 i conservada en un manuscrit de la Biblioteca Medicea Laurenziana de Florència (ms. S. Marco 310), i la versió *altera*, elaborada amb posterioritat, entre el 1144-1149, i només conservada, fins ara, al manuscrit Latin 15130 de la Biblioteca Nacional de França, un manuscrit de la primera meitat del segle XIII (FREDBORG 1981, p. 22-23). L'obra rotense correspondria a la *versio altera* de les *Glosulae*, i pel tipus d'escriptura podríem situar l'obra a principis del s. XIII, contemporània, o inclús d'una data una mica anterior a l'exemplar francès de la BnF.²³⁰ S'ha conservat un tercer

Salernum/ aegros. In causis Bononia legibus armat/ nudos. Parisius dispensat in artibus illos/ panes unde cibatur robustos. Aurelianus/ educat in cunis auctorum lacte tenellos. (Geoffrey de Vinsauf, *Poetria Nova*, 1013- 1017). El subratllat és nostre. Poema reproduït a TURCO 2010, p. 9.

²²⁹ Sobre l'escola de Chartres i en general l'obra de Bernat i Guillem de Conches veure CLERVAL 1895; JEAUNEAU 2009. Sobre l'ensenyament filosòfic a Chartres i el protagonisme de Guillem de Conches en aquest camp (específicament sobre les seves *Glosulae* a l'obra de Boeci i el *Timaeus*) consultar DRONKE (ed.) 1988.

²³⁰ El manuscrit BnF Latin 15130 ha sigut, fins ara, la base per a l'estudi de la *versio altera* de les *Glosulae de magno Prisciano* de Guillem de Conches, tot i que l'obra encara no compta amb una transcripció i edició crítica. Alguns autors han publicat la transcripció de fragments de l'obra, tals com ROSIER 1993, p. 115-144, qui publica i edita els ff. 3-4v. Més recentment els folis 3-4v han sigut editats, seguint la versió de I. Rosier, per JAMES 2012, p. 119-128. L'obra és mencionada per BADIA, PUJOL 1997. Tant la versió *prior*, com l'*altera* van ser donades a conèixer per JEAUNEAU 1960, p. 212-247. Posteriorment han sigut objecte d'estudi continuat per K.M. Fredborg, qui, a banda d'editar diversos fragments tant de la versió *prior* com de l'*altera* també edita el fragment d'Oxford i la *Glosulae* anònima coneguda com a *Promisimus*. Veure: FREDBORG 1973, p. 1-57; EADEM 1977, p. 21-44; EAD. 1981, p. 21-41; EAD. 1999, p. 81-228. Actualment la

manuscrit a la Bodleian Library d'Oxford (Laud. Lat 67, ff. 15-19) el qual ha preservat un petit fragment de les Glosses de les *Institutiones* II, 12-21. Així doncs, el còdex de Roda d'Isàvena esdevé, a partir d'ara, un manuscrit essencial per tal de conèixer l'obra del mestre de Chartres. L'obra es va importar a Roda a principis del s. XIII, possiblement per tal de complementar el volum de les *Institutiones* de Priscià que la catedral ja posseïa (ACL RC_0001). És certament una obra destacable perquè conté reflexions filosòfiques de l'escola platònica de Chartres al voltant no tan sols de la gramàtica i la llengua llatina, sinó també referent a la música i als fenòmens naturals entre moltes altres temàtiques. Una obra que, en resum, testimonia quines eren les inquietuds intel·lectuals dels mestres de la canònica rotense i el tipus d'ensenyament a què s'adherien.

La presència d'ambdues obres a Roda d'Isàvena –l'*Accessus* d'Arnulf d'Orléans a les *Metamorfosi* d'Ovidi, i la *Glosulae de magno Prisciano* de Guillem de Conches– ens estan indicant per una banda la vitalitat de l'escola catedralícia a finals del s. XII - principis del XIII, amb una especial preocupació pel coneixement del trívium, particularment per la filosofia de caire moral i la gramàtica que es s'ensenyava als centres més destacats de l'època, i per una altra, el dinamisme dels contactes de la catedral amb les regions més influents de l'escolàstica francesa del moment. Certament l'estudi de la biblioteca ens ha proporcionat evidències de la circulació del saber durant els segles centrals de l'edat mitjana a la regió Pirenaica, la qual es dibuixa com una àrea de confluència intel·lectual de primer nivell on la catedral era el centre.

4.2.2. Libri Moraliū

En una biblioteca catedralícia d'abans de l'any 1200 entre els "libri artium" més comuns trobem aquelles obres que serveixen per a la disciplina moral i exegètica de la comunitat canonical, destacant les obres de sant Gregori Magne, sant Agustí i sant Isidor de Sevilla. Els tractats de sant Gregori eren utilitzats especialment per la instrucció

col·lecció *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* prepara una edició crítica de les obres completes de Guillem de Conches, *Guillelmi de Conchis Opera omnia*, on s'hi està elaborant una obra en tres volums sobre les diferents *Glosae super Priscianum*: I) *Glosulae de magno Prisciano [Institutiones I-XVI]. Versio altera*. Ed. Édouard Jeuneau, Andrew Hicks, Michael Elliot i Stephen Pelle. II) *Glosae super Prisciani Librum Constructionum [Institutiones XVII-XVIII]*, Ed. Édouard Jeuneau, Winston Black i Andrew Hicks. III) *Glosulae de magno Prisciano [Institutiones I-XVI]. Versio prior* (encara no es disposa d'editor per aquesta obra).

de la moral i l'exegètica cristiana, a partir sobretot dels *Moralia* o la *Regula Pastoralis*, mentre que les obres de sant Agustí s'utilitzaven per l'ensenyament de tipus doctrinal i apològic. Sant Isidor de Sevilla, en canvi, és un autor amb un ús més polivalent, i les seves obres s'utilitzen tant per una educació de tipus pastoral, moral o exegetica, com per l'ensenyament de la història, la política, la ciència o la gramàtica. Com a conseqüència de l'ampli camp que abasten les obres d'Isidor de Sevilla aquest personatge s'esdevé l'autor per excel·lència durant la l'alta edat mitjana, d'una amplíssima circulació arreu d'Europa. Les seves obres no tan sols circulen d'una manera unitària, sinó que també són la base per la realització d'ulteriors tractats o textos. Als centres del nord d'Europa circula sobretot la seva obra de caràcter més científic.²³¹ M. Zimmermann i M. Díaz y Díaz (DÍAZ Y DÍAZ 1976, p. 168-169) determinen com els territoris de l'antiga marca hispànica juguen en aquest sentit un paper intermediari entre el nord de la Península Ibèrica i la resta d'Europa, destacant l'àmplia presència dels manuscrits d'Isidor conservats a les biblioteques europees que provenen dels territoris dels comtats catalans i de la Septimània (ZIMMERMANN 2003, p. 641-642, vol. II), citant l'exemple del còdex d'Albi del s. VIII (Bibliothèque Rochedude d'Albi, còdex 29), o el manuscrit de les *Sentències* conservat al Vaticà (Roma, BAV, Reg. Lat. 708).

Certament la presència de sant Isidor a Roda d'Isàvena és destacable, abundant sobretot les obres exegetiques i doctrinals, tals com les *Sentències* o *De Summum Bonnum* (ACL RC_0022) les diverses *Quaestiones (in Exodum* ACL RC_0001, *Expositorium Eptatici* ACL RC_0019), o altres obres tals com el *De fide Catòlica* (fragment Ms. ACL CM_22 i RAH Ms. Cod. 78, ff. 211) o el *De trinitate* (RAH Ms. Cod. 78, ff. 225 - 230v). També trobem representada la vessant més històrica a través de la presència, al menys des del s. XII, de la *Historia de Regibus Gothorum, Wandalorum et Suevorum* (RAH Ms. Cod. 78, ff. 156r-196), i el *Chronicon* (RAH Ms. Cod. 78, ff. 159-167), o inclús la presència de l'ensenyament de caire més científic a través dels diversos

²³¹ Caldria destacar en aquest sentit sobretot les *Etimologies* i el *De Natura Rerum*, obres que van gaudir d'una àmplia difusió ja en vida d'Isidor. La còpia més antiga coneguda del *De Natura Rerum* és d'origen visigot, datada d'abans del 690. Actualment es conserva a la Real Biblioteca del Escorial sota la signatura R.II.18, als folis 1-24v. La següent còpia coneguda és del s. VIII, realitzada a Fleury (París, Bibl. Nat. lat. 6400G), i abans de l'any 800 l'obra és copiada a Colònia (Colònia 83 II). Cap a l'any 850 el tractat s'havia divulgat per tota Europa, i ja havia estat estudiat per Aldhelm de Malmesbury (639-709) i Beda el Venerable. Veure FONTAINE 1960, p. 69-83.

capítols de les *Etimologies* d'aquest autor (RAH Ms. Cod. 78 ff. 200-201) que descriuen les diferents parts del món.²³²

Un dels centres propers a Roda on més abunden les obres d'Isidor de Sevilla era el monestir de Ripoll, on M. Mundó determina la presència de 25 còdexs entre els IX-XII (MUNDÓ I MARCET 1961, p. 389-400),²³³ que, amb l'excepció dels tractats de gramàtica i els llibres sobre història, representen la totalitat de les obres d'aquest autor. A Vic també hi ha una presència destacada de sant Isidor fins al 1200, documentant-se al menys 5 obres (VILLANUEVA 1821b, p. 67-93), amb la presència de les *Sentències*, les *Quaestiones*, les *Etimologies* i els *Soliloquis*, però amb absència dels tractats de gramàtica o d'historiografia, fet que també s'observa al monestir de Ripoll.

És important la riquesa d'obres d'aquest autor al territori astur-lleonès. A banda de les obres de caràcter més exegetíc (DÍAZ Y DÍAZ 1976, p. 177-179) destaca sobretot la presència de les obres històriques (la Crònica Albeldense escrita a Oviedo s'inicia amb la *Historia Gothorum*, així com el protagonisme d'aquesta obra a les cròniques d'Alfons III o *crònica Rotense*, i posteriorment a la *Historia Silense* de Lleó), esdevenint Isidor l'autor clau per tal de legitimar la re-instauració del concepte d'unitat nacional de la monarquia astur-lleonesa (DÍAZ Y DÍAZ 1976, p. 180-182). És un context molt diferent a la dels comtats catalans, on l'obra històrica d'Isidor és pràcticament desconeguda i la seva presència està representada, tal i com hem pogut determinar, per les obres de tipologia doctrinal i exegetica, al menys durant tot el segle XI. A partir del s. XII, sobretot a la segona meitat de segle, la copia de les obres d'aquest autor als territoris dels comtats catalans esdevé anecdòtica.

A Roda d'Isàvena però, s'observa que existeix una barreja d'ambdues tradicions, que té els seus orígens en el propi context de la diòcesi i per la seva situació de frontera, esdevenint per tant una cruïlla cultural. Per una banda podem determinar com les obres exegetiques i doctrinals d'aquest autor tenen una àmplia presència a la biblioteca, tal i com és característic dels comtats catalans (*Quaestiones in Exodum* ACL RC_0001,

²³² En posteriors segles es testimonia a Roda la presència de les *Etimologies*, concretament en la visita pastoral de 1445: «Ite[m] est alius liber ab les post de fust ab cubertes de aluda blanca intitulatus liber ethimologiarum» (VISITA PASTORAL 1445, f. 59).

²³³ Citat per ZIMMERMANN (2003, p. 633, vol. II), qui en realitza un quadre il·lustratiu (p. 634-635) basat en les dades de M. Mundó.

Expositorium Eptatici ACL RC_0019, *De fide Catòlica* fragment Ms. ACL CM_22 i RAH Ms. Cod. 78 ff. 211, *De trinitate* RAH Ms. Cod. 78, ff. 225 - 230v), però per una altra banda també apreciem el protagonisme de les obres històriques d'Isidor, amb la importació del Còdex de Meià o Roda que conté la *Historia de Regibus Gothorum, Wandalorum et Suevorum* (RAH Ms. Cod. 78 ff. 156r-196), i el *Chronicon* (RAH Ms. Cod. 78 ff. 159-167) d'aquest autor. Possiblement la presència d'aquest còdex a Roda respon al propi context de la diòcesi, on tal i com hem pogut observar en capítols anteriors, es desenvolupa un intensa activitat cronista per tal de legitimar territoris i béns atès que és una seu de creació política, on l'arxiu i la documentació escrita esdevenen prioritaris pel tal de consolidar la pròpia tradició enfront les usurpacions del poder laic i les seues veïnes, trobant en l'obra d'Isidor l'exemple a seguir per la redacció d'algunes de les cròniques de creació rotense (el còdex va ser la font principal per a la confecció dels *Annals I de Roda* inserits al breuari Rotense RC_0029, ff. 202v-203v). Així mateix, mentre que als comtats catalans decreix significativament la còpia d'obres d'aquest autor durant al s. XII, podem veure com a Roda d'Isàvena a la meitat del s. XII sant Isidor era encara un autor copiat, tal i com ens ho demostra el volum d'estudi incloent el *De Summo Bono* (ACL RC_0022). Aquest manuscrit és, a més a més, un exemple de cruïlla cultural atès que es comprova com introduint les *Sentències* d'Isidor hi ha inserit un poema sobre la genealogia de la Mare de Déu que només hem trobat al còdex rotense i en un manuscrit de la BnF Lat. 5941 provinent de Moissac, del qual es debat l'origen ripollès (CLASZEN 2012, p. 33-38). Una última evidència d'aquesta dualitat rotense, diòcesi que es converteix en frontera i enllaç entre contextos territorials, polítics i eclesiàstics de caire diferent, és la presència d'autors del món hispànic tals com són sant Just d'Urgell, Taius de Saragossa o Gregori d'Elvira (ACL RC_0019), absents normalment en les biblioteques dels comtats catalans, al seu escriptori (ZIMMERMANN 2003, p. 645, vol. II).²³⁴

Pel que fa a la resta de pares de l'església llatina, a Roda d'Isàvena, com és característic en altres centres occidentals fins al 1200, ja siguin catedralicis o monàstics,

²³⁴ En aquest sentit caldria subratllar que Roda d'Isàvena recull en part la tradició establerta a la Seu d'Urgell pel bisbe Sisebut al s. VIII, qui posseïa un exemplar de les *Sententiae* de Taius de Saragossa l'any 839 (ZIMMERMANN 2003, p. 546, vol. I). Cal destacar l'excepció del còdex 49 del fons de Ripoll, una obra visigòtica amb notes marginals en àrab importat d'Al-Andalus, incloent l'obra de Taius juntament amb la de sant Julià de Toledo. Veure (ZIMMERMANN 2003, p. 643, vol. II).

predominaven les obres de sant Gregori i sant Agustí d'Hipona, seguits en representació pels textos de sant Jeroni. Sobre aquest últim, a Roda es testimonia la presència de fragments del *Comentarius in Ecclesiastes* (ACL RC_0022, ff. 144-145), així com alguns fragments de les seves obres introduïdes als llibres de Dret Canònic (BPT Ms. 26, f. 26). De volums sencers de sant Jeroni a Roda es conservaven dos, un *Expositio Evangeliorum*, el seu comentari a l'Evangeli, i un volum que incloïa les seves *Epistolae*, ambdues obres avui perdudes, malgrat que encara es conservaven a l'antiga catedral al s. XV.

Particularment, les obres de sant Gregori són abundants a la biblioteca rotense, amb testimoni indirecte de fins a sis volums diferents: dos exemplars de *Moralia*, un *Dialogorum* que incloïa a més a més la seva "vita", així com una altre exemplar de la mateixa obra que formava una unitat amb un martirologi; un *Quadragenarium* i un *Pastoralem*, malauradament tots aquests volums actualment s'han perdut,²³⁵ però constatem com a Roda aquest autor hi és representat amb la major part del corpus que formen les seves obres principals, que s'utilitzaven principalment per a la formació del clergat i l'educació en el model de vida cristiana. La quantitat de llibres d'aquest autor a Roda és certament voluminós si tenim present que tant a Ripoll (a la meitat del s. XI) com a la seu d'Urgell (a la meitat del s. XII) es documenten una cinquena d'exemplars.

Sant Agustí també és un autor força destacat a Roda, tot i que a diferència de sant Gregori, les seves obres es copien dins de miscel·lànies que agrupen altres textos que en la seva majoria són destinats per l'ensenyament cristològic i exegetíc. És el cas de les *Quaestiones Orosii et responsiones Augustini* (ff. 3-6) i les *Quaestionum in Heptateuchum libri septem* (llibres I i II,31) (ff. 6-9) inserides al manuscrit ACL RC 0001, el qual també conté altres textos (sant Isidor, Priscià, i probablement Burchard). Sobre la primera obra, les *Quaestiones Orosii et Augustini*, caldria destacar que es conserven poquíssims exemplars, tal i com afirma J. Amengual (AMENGUAL I BATLE 2002, p. 10, n. 16), qui determina que en la Península Ibèrica només s'han conservat un total de 13 manuscrits, 3 d'ells de l'alta edat mitjana, entre els quals es troba el còdex de Roda d'Isàvena.²³⁶

²³⁵ Amb l'excepció d'un petit fragment dels *Diàlegs* que es conserven als ff. 219v-221 del manuscrit rotense ACL RC_0022, iniciant-se a finals del Diàleg XLV.

²³⁶ Segons J. Amengual els primers manuscrits copiant les *Quaestiones* correspondrien al s. VIII i són Holandesos. A Itàlia es conserven cinc exemplars del s. XI. A les Illes Britàniques es conserven sis còpies del s. XI. A Alemanya s'han conservat dos exemplars, un del segle novè i un del segle desè. A la Península Ibèrica se'n conserven 12 volums, dels quals dos pertanyen al s. X, a més de l'exemplar de Roda d'Isàvena,

L'autor esmentat considera que l'obra té un origen hispànic, sorgit al voltant de la tradició cristològica d'un clar rerefons anti-priscilianista. A partir de les diferents *Quaestiones* sorgides entre els diàlegs d'Agustí i Orosi (en total 62) es planteja la qüestió central de la teologia trinitària hispànica incloent textos anti-arrians de diversa època i paternitat, i moltes de les *Quaestiones* són després la base pels diversos canons del XI concili de Toledo de l'any 675. En el cas del còdex de Roda, que una obra d'aquestes característiques s'incloués en un tractat de Dret Canònic que s'inicia amb els extractes dels 4 concilis ecumènics en la seva versió hispana té una clara voluntat apologètica.

En la mateixa línia, també cal esmentar que a Roda es testimonia la presència dels *Soliloquis*, també formant part d'una miscel·lània conjuntament amb obres de sant Isidor de Sevilla, Halitgarius de Cambrai, sant Gregori Magne i Priscia (ACL RC_0022 ff. 162v-180v), obra que a més a més, conté la còpia de diversos textos d'aprenents d'escripció, fet que clarament el vincula amb l'escola catedralícia i el procés d'educació dels canonges a meitats del s. XII. Cal afegir a aquest corpus la varietat de petits fragments de les obres de sant Agustí que trobem inserides als manuscrits de dret canònic, amb diversos extractes de les seves *Epístoles* (BPT Ms. 35, f. 165v i BPT Ms. 26, f. 26), així com també fragments del *De Civitate Dei* al manuscrit importat de terres hispàniques conegut com a còdex de Roda o de Meià (RAH Cod. 78 ff. 210v), el qual inclou, a més a més, fragments de l'*Enarratio in Psalmum* (f. 211v). La presència dels textos d'aquest autor a Roda es complementa amb uns quaderns que inclouen la seva "vita", que també és copiada al santoral ACL RC_0016 (ff. 45-64), i les diferents homilies d'aquest autor incloses als còdexs litúrgics.

Finalment, clourem el capítol dedicat als "libri artium" amb un manuscrit d'estudi que conté diversos tractats de sant Agustí que fins ara es catalogava com a pertanyent al fons de Lleida (ACL LC_0025), però que correspon realment al lot de còdexs procedent de Roda d'Isàvena.²³⁷ La primera i principal obra d'aquest còdex és el *Tractatus in Evangelio secundum Iohannem*, seguit per l'obra *In Epistolam Joannis ad Parthos Tractatus Decem*. És un volum que es degué incorporar al fons de Roda poc després de la instauració de la canònica agustiniana, en el tombant del 1100, que

que l'autor situa entre els segles XI-XII. Veure AMENGUAL I BATLE 2002, p. 7-121, esp. p. 10, n. 16.

²³⁷ Veure fitxa núm 16 del catàleg per a més detalls.

vinculem amb els inicis de l'escola catedralícia. És possible que el còdex sigui forà. Aquesta afirmació ve donada per dos motius principals. Per una banda per la factura de les caplletres. Algunes d'elles són d'una d'execució finíssima, i no semblen realitzades a Roda. Per una altra banda, inclou algunes de les principals obres d'Anselm de Canterbury (1033-1109), que no trobem a cap obra peninsular per aquestes dates, d'acord amb les afirmacions de R. Sharpe (2009, p. 80-87). El volum rotense inclou de manera integral les obres *Cur Deus Homo*, *de fide Trinitatis* o *Liber de Incarnatione Verbi* i el *de Casu Diaboli et de Veritate et de Libero Arbitrio*. Són obres que trobem aplegades de manera similar en quaderns presents a Lió (SHARPE 2009, p. 63, n. 173), on l'obra d'Anselm es va rebre a finals del s. XI sota la demanda de l'arquebisbe i llegat papal Hug de Lió, que mantenia una estreta amistat amb Anselm de Canterbury. Al seu torn, ambdós personatges formaven part dels cercles més immediats d'Urbà II²³⁸, personatge que a Roda relacionem amb el Ponç, qui fou confirmat bisbe de Roda i Barbastre per aquest papa l'any 1100, any que coincideix amb la còpia d'aquest còdex. Si el volum fou importat, pensem que necessàriament hauria de procedir de cercles romans o bé d'algun centre del sud de França, possiblement Lió, atès que la major part de les còpies d'obres d'aquest autor es produeix en territori anglès, amb el qual no hem trobat, de moment, cap nexa o contacte. En contra d'aquesta hipòtesi, però, cal destacar que els trets paleogràfics no semblen forans. S'usa el nexa *-nt* a final de mot, així com la grafia *-t* culminada en corba superior vers l'esquerre, ambdues característiques observades en altres còdexs de Roda per aquest moment, i que nosaltres creiem que són reminiscències llunyanes de l'escriptura visigòtica. Tampoc s'empra la *-r* rotunda, fet que ens indica que no pot procedir d'un centre francès, on l'ús de la rotunda per aquestes dates és generalitzada.

Importat o produït a Roda, som de l'opinió que la presència de l'obra d'Anselm de Canterbury, complementant els escrits de sant Agustí, és un fet significatiu al context rotense pels volts de l'any 1100. Diversos autors han suggerit que el discurs cristològic desenvolupat per Anselm de Canterbury al *Cur Deus Homo* és adreçat principalment a jueus i musulmans (ROQUES 1962, p. 3-57), i potser podria ser el motiu del perquè una

²³⁸ Tant l'obra *Cur Deus Homo* com el *Liber Incarnatione Verbi* són dedicades per Anselm al papa Urbà II. Veure SHARPE 2009, p. 43 i 46. El pròleg on s'especifica que l'obra *Cur Deus Homo* és dedicada a Urbà II n és copiada al còdex rotense ACL LC_0025, f. 189v.

obra d'aquestes característiques interessava els mestres de l'escola catedralícia de Roda d'Isàvena, perquè no hem d'oblidar que estem en el moment de la conquesta de Barbastro, on existí una important comunitat tant musulmana com jueva. Anselm és, a més a més, un dels autors principals de la "libertas ecclesiae" pel que fa a doctrina teològica, i Roda d'Isàvena, no oblidem, és un bastió de la reforma eclesiàstica als Pirineus, tal i com es demostra per les seves pràctiques litúrgiques, el temperament dels seus bisbes, i les singulars obres de dret canònic que es copien al seu "scriptorium", i que tractarem al següent capítol.

4.3. Canon Law and Religious Reform: The bonds with Rome

In order to understand why Canon Law and the relations established with Rome became such a fundamental issue in Roda d'Isàvena, we must delve into the difficulties experienced by the several bishops of the See, especially during the govern-ship of King Sancho Ramírez (1063-1094).

The aforementioned King appointed as Bishop of Ribagorça, Salomon, a monk from the monastery of Ripoll, sometime before year 1068 (DE LA CANAL 1836, p. 136; (VILLANUEVA 1851a, p. 190; ABADAL I DE VINYALS 1952a, p. 102), yet only seven years later, in 1075, he was to be found back within his monastery of origin, removed from his episcopal duties (DE LA CANAL 1836, p. 137; VILLANUEVA 1851a, p. 191; DURÁN GUDIOL 1962, p. 32). What happened during these years and the reason for his expulsion still remains today as a mystery, because no documentary evidence has been preserved that explains the cause of his eviction, prompting many theories and hypothesis among historians.

Some scholars, such as A. Ubieto Arteta (UBIETO ARTETA 1948, p. 310-315) or M. Iglesias Costa (IGLESIAS COSTA 2001, p. 167-169), relate the expelling of Salomon to his opposition to the introduction of the religious reform in Roda, yet as stated in the previous chapter, the study of the library has led us to refute this. On the one side, the liturgical books of Roda exclusively contain those mass texts corresponding to the roman-frankish liturgy, becoming therefore an example for other Hispanic Sees during the liturgical mutation (we have previously stated how Roda's saints and liturgy were exported to Pamplona, San Millán de la Cogolla or Toledo); and on the other, we should not forget that Salomon was a monk from Ripoll, where the roman liturgy was customary. Additionally, we should bear in mind that the authors that defend this theory forget that the liturgical change and the "libertas ecclesiae" are two different issues, certainly dependent, yet the latter was a further complex administrative and political process, which would alter the foundations of the church far beyond the liturgical component.

In our opinion, and since the study of the libraries' contents, bishop Salomon was expelled from the See of Roda probably because he tried to accomplish certain independency from the lay authorities that interfered with the goods of the church of

Ribagorça, and therefore challenged the political and economical interests of king Sancho Ramirez. During the brief years that Salomon was bishop, the documentary evidence preserved state how he struggled to rebuild his diocese both economically and politically. He obtained several lay bestowments seeking to regulate the coffers of the See, which had been impoverished during the episcopacy of his predecessor Arnulf.²³⁹ The documentation studied by N. Grau Quiroga for this bishop indicates bestowments to Salomon and his See in 1070 (doc. 28), 1071 (doc. 29 and doc. 30), 1072 (doc. 31), 1074 (doc. 35), and also several transactions of goods in 1068 (doc. 37) and 1073 (doc. 32). Together with the economical enterprise, he sought to legitimise his territorial rights by attempting to recuperate the ancient records of Roda that bishop Arnulf had taken to the temporary See of Llesp during the muslim invasion, yet his venture failed because Aimeric's kinship sold the goods to a man named Pere Borrell from Llesp (GRAU QUIROGA 2010, p. 327, doc. 344; GALTIER MARTÍ 1981, p. 201).

Additionally, and as N. Quiroga states in her study, the tithes of the diocese at the time of Salomon were granted to the diocese directly by the Sovereign, and the first mention preserved in Roda concerning tithes granted to the See is from year 1068 (doc. 25), when Sancho Ramírez conferred to Roda the rights over the tithes of the city of Roda with all its «decimis et primiciis et oblacionibus, cum placitis et omni censu ipsius», together with the tithes of the parochial churches in the territories of Ribagorça, with the exception of the monasteries and the churches. As N. Quiroga affirms (p. 92-93), this concession probably responds to the introduction of the reformist ideas, as it coincides with the year king Sancho Ramírez declared himself *Miles Sancti Petri* and swore an oath of vassalage to the pope. However, we should interpret the vassalage of king Sancho Ramírez to be a political strategy and probably, although there was a concession of tithes, this somehow did not materialize, because on the one hand we find Salomon gathering multiple lay bestowments, and on the other we can state a document

²³⁹ Sancho III died in 1035, and the County of Ribagorça was inherited by his son Ramiro I, and it seems that this king favoured the diocese of Urgell over the one of Ribagorça. However the document of 1040 confirming the “restored” rights that bishop Eribau of Urgell claimed he had over the Ribagorça diocese (proven by the ancient documents of Louis the Pious) has been determined as a falsification (see VIRUETE ERDOZÁIN 2013, p. 119, and doc. 12). Although this document has been proven false, bishop Arnulf had a very close relation with Urgell and bishop Eribau, on this concern see IGLESIAS COSTA 2001, p. 166. Also BOIX I POCIELLO 1998, p. 51-57.

from 1081, where the king affirms that he had unfairly retained the tithes of the church (GRAU QUIROGA 2010, doc. 53).

Moreover, we have to take into account that the first time the pope showed any interest in Roda d'Isàvena was in 1074, coinciding with the expelling of Salomon, however the pope's letter to the king in 1074 does not mention why this bishop's duties ceased. We are likely to think, therefore, that the reason why Salomon was expelled had something to do with the economic affairs of the diocese, and with the fact that Salomon seems to have stood in the way of the king's authority, although we can not specify in which particular way. This hypothesis can be also corroborated by how Salomon's successor was chosen, that is, Ramon Dalmau (1076-1095), who became the first Bishop of Roda imposed directly by the pope, and not by the king's decision, thus gaining independence and relaying on the support of the papacy to administer his diocese both economically and politically. We must bear in mind that, at the time of bishop Ramon Dalmau, the Church was in the middle of the ecclesiastical reform engaged some years ago by Nicola II, and had just celebrated the Council of Poitiers in 1078, conducted by Pope Gregory VII.

In order to legitimate his rights and possessions ensuring therefore the tithes of his parishes, the first project Ramon Dalmau engaged in was be the rescue of the cathedral's archive, a project that was already attempted by Salomon, as we have mentioned above, yet without success. The same year of his election (1076), it is documented that he claimed the documents lost by Bishop Aimeric (977-1015), which were by his time inherited by Aimeric's kinship, who sold the goods to a man named Pere Borrell from Llesp. The document states that Ramon Dalmau succeeded and recovered the ancient archive from the kin of Pere Borrell (GRAU QUIROGA 2010, p. 327, doc. 344; GALTIER MARTÍ 1981, p. 201).

The research in Roda's ancient archive engaged by the bishop soon obtained the desired target. In year 1081 he obtained from king Sancho Ramírez the confirmation of the ancient and new privileges for his bishopric, with several royal bestowments, and the king's admittance of the usurpation of goods during the time of Salomon. These facts are witnessed not only within the documents, but also by the contents of the cathedral's library and the production of its scriptorium, specifically by the manuscript known as

the *Liber Tarraconensis* (BPT MS 26), a recompilation of canon law that was performed under the episcopacy of Ramon Dalmau and was used and completed by the main bishops of Roda, finally concluded under bishop Ramon Guillem of Roda and Barbastre (1105-1126).

4.3.1. The *Liber Tarraconensis* (BPT Ms 26)

Manuscript BPT 26 is a miscellaneous codex in my opinion copied in Roda d'Isàvena, which was transferred to the library of Santes Creus in 1586. It contains a Canonical Collection for the personal use of three of the most important bishops of Roda d'Isàvena: Ramon Dalmau of Roda (1076-1095), Ponç of Roda and Barbastro (1097-1104) and Ramon Guillem of Roda and Barbastro (1104-1126), all of them educated and trained in canon law and defendant of the roman reform, in order to build and legitimate their bishopric's rights.

Several authors have dealt with the book and have asserted its presence in Roda d'Isàvena under the three mentioned bishops (1076-1126), stating that «it is one of the most intriguing canonical collections to emerge from the immediate circle around pope Gregory VII» (GOERING 2009, p. 1-28). However, the manuscript has always been attributed to Aquitania or to a Southern French origin. In my opinion, this codex was produced in the scriptorium of Roda d'Isàvena, and not imported from a Southern-French centre; because it is intertwined with the historical facts that the bishops of the moment confronted.²⁴⁰

The manuscript was initiated under the ruling of Ramon Dalmau, and displays his narrow bonds with the papal environment and his permanent contact with Rome. We have documental proof that Ramon Dalmau of Roda (1076-1095) established close contact with the circles of Gregory VII. P. Kehr (1946, p. 112-113) and A. Durán Gudiol (1962, p. 35) state that the bishop was in Rome at the beginning of year 1077, fact also assured by N. Grau Quiroga who basis her statement on the letter that Gregory the VII sent to king Sancho Ramírez, which affirmed that the pope “received” the bishop of

²⁴⁰ Concerning this manuscript see FOURNIER 1895; KUTTNER 1971, p. 7-25; FRANSEN 1975, p. 61-73; GILCHRIST 1980, p. 192-229; KÉRY 1999; FOWLER-MAGERL 2005; BLUMENTHAL, DETLEV 2008, p. 45-68 i p. 45-68; BLUMENTHAL 2009, p. 87-100; GOERING 2009, p. 1-28.

Roda: «qui ad nos venit» (GRAU QUIROGA 2010, p. 326, doc. 342). It was pope Gregory VII who recommended to the king the election of Ramon Dalmau as new bishop of Roda, and again, the pope, in a record dated between 1077-1085, granted privileges to Ramon Dalmau and his See (GRAU QUIROGA 2010, p. 340-341, doc. 363).²⁴¹

The relation of Ramon Dalmau with Gregory VII's environment also extended to the papal legates. He was in the council of Girona presided by Gregory VII's legate Amat d'Oloron in 1078, where several issues were tackled, such the relation of the Church with the lay authorities, or the payment of tithes (MANSI XIX, col. 1069-1072 and MANSI XX, col. 517-520). Furthermore, the documentation also states the presence of the legate Gualter Albano in Roda de Isábena in year 1084, supporting the bishop in his struggle to gain independence in front of the secular authority. The documents place him as a witness of the royal promise Sancho Ramírez made to Ramon Dalmau in order to respect the future elections of the bishops, although this data should be managed with caution, because this specific document has been presumed as fake due to the dates are mistaken (GRAU QUIROGA 2010, p. 337-338, doc. 359).

However, in one way or another, the papal legates must have facilitated the bishop a copy of the 10 Canons of the Council of Poitiers and the *XII Decreta Sancti Gregorii Papae* of year 1078 included in manuscript BPT 26, in which, precisely, among other dispositions, the excommunication for those secular authorities interfering with the bishops elections is established:

Quoniam inuestituras aecclesiarum contra statuta sanctorum patrum a laicis personis in multis partibus fieri cognouimus et ex eo plurimas in ecclesia perturbationes oriri ex quibus christiana religio conculcatur: decreuimus ut nullus clericorum inuestituram episcopatus, uel abbatie, uel aecclesiae, de manu imperatoris uel regis uel alicuius laicae personae uiri uel feminae suscipiat. Quod si presumpserit recognoscat inuestituram [sic] illam apostolica auctoritate irritam esse et se usque ad dignam satisfactionem excommunicationi subintre.

BPT MS 26, fol. 27v and BPT MS 35, fol. 164r.

²⁴¹ P. Kehrer dates this document in 1077. See KEHR 1946, p. 113.

Three years before, as we have already mentioned above, in 1081, the bishop used the authority granted by canon law in order to accomplish the return of the tithes usurped from the diocese by king Sancho Ramírez. The document states that the king returned these as established by canon law: «secundum statuta canonum» (GRAU QUIROGA 2010, p. 334, doc. 353). Both the canons of the Council of Poitiers and the *XII Decreta Sancti Gregorii Papae* copied in manuscript BPT 26 established the excommunication of secular authorities that, acting against canon law, interfered in the affairs and possessions of the Church:

Si vero laici, decretis canonicis resistentes, ecclesias violenter tenere praesumpserint, ipsi excommunicentur

First Canon of the Council of Poitiers, BPT Ms 26, f. 145v and BPT Ms 35, f. 163r.

Quicumque militum, uel cuiuscumque ordinis uel professionis persona, predia ecclesiastica a quocumque rege, seu seculari principe, uel ab episcopis inuitis, seu abbatibus, aut ab aliquibus ecclesiarum rectoribus susceperit, uel inuaserit, uel eorum consensu tenuerit, nisi eadem predia ecclesiis restituerit, excommunicationi subiaceat.

Second decree of the XII Decreta Sancti Gregorii Papae, BPT Ms 26, f. 27v and BPT Ms 35, f. 164r.

Bishop Pons, Ramon Dalmau's successor, educated at the monastery of Sainte-Foy de Conques, was also learned in canon law. Under his ruling several conquest campaigns towards south took place, and the definitive siege over Barbastro was accomplished in year 1100. This fact confronted bishop Pons with his neighbour bishoprics, especially Huesca, who also wanted to be part of the wealth generated by the new territories. The difficulties led Pons to seek papal protection and, together with abbot Frotard of the powerful monastery of Sant-Pons de Tomières, he went several times to Rome under the command of king Pere I.

The bishop's final purpose was to transfer the see of Roda south, first to Barbastro and afterwards to Lleida. Pons was skilful in politics and, as his predecessors; he will seek legitimacy of the new diocesan borders in the ancient documents of Roda. Consequently, he continued the *Chonicle of Domènec* started years before by Ramon

Dalmau, adding the bishops of Roda until his own time. The chronicle was copied within the folios of the *Liber Tarragonensis* (BPT Ms 26, ff. 193v-194r), together with his epistolary activity with Rome. In 1100 the pope had already approved the future transfer of the see to Lleida, promoting the false legend of the ancient bishops that had fled from Lleida to Roda during the muslim conquest: «Unde factum est ut episcopalis cathedra que Ylerde fuerat, in montana transiret, in oppidum videlicet quod Rota dicitur».²⁴²

The *Liber Tarraconensis* will also be used extensively by Ramon Guillem of Roda and Barbastro (1105 - 1126), natural from Ariège and prior of the monastery of Saint-Sernin of Toulouse before becoming bishop. He will also be a major defender of the reformist postulates that came from Rome, devoting his life to the study of canon law, as it is stated in his “vita” written in Roda a few years after his death: «O studiose nimis librorum religionis | In canonum libris o studiose nimis» (ACL RC_0029, f. 165r). Ramon Guillem had to confront serious problems with bishop Esteban of Huesca, who expelled him from the see once transferred to Barbastro. Several documents concerning his epistolary activity with Rome are preserved in the *Liber Tarraconeinsis* witness of his struggle in the consolidation of the episcopal rights.

Moreover, the *Liber Tarraconensis* becomes a witness of the pastoral activities of the bishops related to the consolidation of these rights, especially the priestly duties performed by bishops Ponç and Ramon Guillem. The documentation of Roda for their period specifies an intense consecration activity, partially due to the new diocese expansion towards south. Ramon Guillem consecrated the church of Aler in 1105, in 1108 the one of Santa Maria Magdalena de Fornells, in year 1113 the altar of the chapel of Saint John in the village of Alquézar, in 1122 the church of Santa Maria and Sant Climent of Merlí, in 1123 he dedicated the altar of the monastery of Alaó and consecrated the churches of Santa Maria and Sant Climent of Taüll, and in 1125 he

²⁴² The legend of the bishops of Lleida that had fled to the mountains of Roda due to the muslim raid appears in the XII century. A letter to from pope Pasqual II to bishop Ramon of Roda and Barbastro in year 1110 states: «...Unde factum est ut episcopalis cathedra que Ylerde fuerat, in montana transiret, in oppidum videlicet quod Rota dicitur...». See GRAU QUIROGA 2010, doc. 151, p. 403. Also published by DE LA CANAL 1836, ap. 37, p. 329-330 and VILLANUEVA 1851a, ap. 41, p. 388-390. The legend has been widely established as fake by scholars, specially: UBIETO ARTETA 1957, p. 325-337; ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 165-167.

consecrated a new altar devoted to saint Mary in the cathedral of Sant Vincenç of Roda, among many others.

All the consecrations performed had a particularity that is unveiled by the detailed analysis of the *Liber Tarraconensis*. As we will subsequently observe, these religious rituals were celebrated by following the liturgy performed in the heart of the city of Rome, practicing a liturgy that was not yet introduced in the rest of the hispanic or catalan territories, due to the roman pontifical was not yet conceived. The bishops of Roda were instituting their episcopal rights by emulating directly the roman celebrations.

Manuscript BPT Ms. 26 contains within folios 196r-197v and 203v-223r several rituals, which I have compared with those contained in the Pontifical of Roda made in year 1000 (ACL RC_0036). It is precisely the liturgical texts based on canon law sources –the penitential “ordo”, the canonical texts for the blessing of the church, and the texts for the ordainment of the clergy– that are copied within the folios of manuscript BPT 26, with formulas and rituals customary of the city of Rome, which in a latter period, at the end of the 12th century, will be integrated within the roman pontifical.²⁴³

The different “ordo” included in the *Liber Tarraconensis* are completely different from those of the Pontifical of Roda, which followed the Narbonne ritual customs performed in the Languedoc area, that is, the Southern-French and the Northern-Catalan territories. This fact indicates that the bishops of Roda were using jointly both books within the liturgical celebrations. The rituals based on canon law included in the Pontifical of Roda were updated with the liturgy that was practiced in the heart of the city of Rome, particularly those rites which involved lay people as spectators –the penitential “ordo” of Holy Thursday or the blessing of a new church– or those that dealt directly with the hierarchy of the clergy –the ordainment “ordo”–.

One of the first manuscripts in the ancient Catalan territories containing “ordo” and rituals that will be later included in the roman pontifical at the end of the XII century will be the Pontifical of Vic (Vic, Arxiu Capitular Ms. 103), a manuscript from the mid-eleventh century (1040-1060) performed in the scriptorium of Ripoll, ascribed

²⁴³ Concerning the formulas and rituals included in the Roman Pontifical and their historical evolution see ANDRIEU 1938.

by M. Gros i Pujol to the manufacture of monk Salomon, a scribe under the environment of bishop-abbot Oliba.²⁴⁴

The Pontifical of Vic copies mainly the “ordo” and rituals that are used in Rome, that is, the episcopal consecration, the blessing of churches, the sacramental “ordo” and the blessing of the holy oils, precisely those rituals included in the *Liber Tarraconensis*. The other “ordo” (the ‘libelli’ of Holy Friday, the matrimonial rituals, and the unction of the sick) were customary in the several Roman ‘tituli’. The rest of the manuscript contains several ‘libelli’ (booklets), which contain rituals from a Narbonne and Provençal origin (GROS I PUJOL 2007b, p. 214).

The different “ordo” in manuscript BPT 26 follow very closely those included in the Pontifical of Vic, and the texts show an outstanding similarity, revealing small variations, whilst differing in a great way from those of the Pontifical of year 1000.

It is the case of the “ordo” for penitents of Holy Thursday:

Pontifical of Roda, ACL RC_0036

Incipit Ordo ad reconciliandum penitentem Feria V in Cena Domini. Post peractam primam veniat episcopus et archidiaconi vel proceres clericorum ad fores aeclesiae (ff. 84-86)

Liber Tarragonensis, BPT Ms. 26

Ordo ad reconciliandos penitentes in Cena Domini. Primo mane convenient episcopos penitentes universos quos aeclesia publicam penitentiam agere constituït... (f. 196r).

²⁴⁴ This manuscript, as stated by M. Gros i Pujol is yet scarcely studied. J. Villanueva mentions it in volume VI of his work *Viage Literario* (1821, p. 89), and subsequently was included in the catalogue of the manuscripts of Vic by GUDIOL I CUNILL 1934. It was later mentioned by J. Janini in the 80s who names it the ‘Roman Pontifical of Vic’, see: JANINI 1980. However, this manuscript will not be studied in depth until the several papers published by M. Gros i Pujol, see: GROS I PUJOL 1982, p. 97-113, esp. p. 109-112. Recently also IBIDEM 2007, p. 187-272.

Pontifical of Vic, ACV Ms. 103

Ordo ad reconciliandos paenitenses in Cena Domini. Primo mane conveniant penitentes universos quos aecclesia publicam paenitentiam agere constituit... (ff. 77 – 77v).

Also for the “ordo” for the consecration of the church:

Pontifical of Roda, ACL RC_0036

Incipit ordo ecclesie consacrande. In primis faciant vigilies ipsa nocte ante reliquias in loco mundissimo, canentes psalmodiam... (f. 138)

Liber Tarragonensis, BPT Ms. 26

Incipit ordo ad benedicendam aecclesiam. In primis erunt parata quaeque necessaria, id est, isopus, vas cum aqua, vinum, sal et cinis, et illuminentur XII candele intrinsecus per circuitum ecclesie. Et eiectis cunctis ab aecclesia, solus diachonus recludatur in ea. Et episcopus ante fores benedicat aquam cum ceteris ordinibus, et scola incipiat letanias dicendo: Christe audi nos, tribus vicibus (ff. 203v).

Pontifical of Vic, ACV Ms. 103

Incipit ordo ad benedicendam aecclesiam. In primis erunt parata quaeque <necessaria>, id est, isopus, vas cum aqua, vinum, sal et cinis, et illuminentur XII candele intrinsecus per circuitum. Et eiectis cunctis ab aecclesia, solus diachonus recludatur in ea. Et episcopus ante fores benedicat aquam cum ceteris ordinibus, et scola incipiat letanias dicendo: Christe audi nos, tribus vicibus. (f. 25)

Or the “ordo” for the ordering of the clergy:

Pontifical of Roda, ACL RC_0036

Incipit modo de singulis gradibus aecclesiasticus. Primo de Hostiario. Hostiarius dicitur ab hostio aecclesiae. Quod ita debet praevidere ne ullo modo paganus ingrediatur aecclesiam[...]. De lectore. Lector dicitur a legend... (f. 13)

Liber Tarragonensis, BPT Ms. 26

f. 213: Incipit ordo de VIIem aecclesiasticis gradibus. In primis prephatio ad clericum faciendum. Oremus dilectissimi fratres dominum nostrum Ihesum Christum pro hoc famulo suo ille qui ad deponendam comam capitis...

f. 218: Incipit de officiis clericorum de singulis VII ordinibus. Ostiarium oportet percuttere cimbalum et aperire aecclesiam et sacrarium, et librum aperire ei qui predicat. Lectorem oportet legere ea quae predicat et lectiones dicere et cantare, et benedicere panem et omnes fructus novos...

Pontifical of Vic, ACV Ms. 103

f. 97v: In nomine domini incipit ordo de VIIem aecclesiasticis ordinibus. In primis prephatio ad clericum faciendum. Oremus dilectissimi fratres dominum nostrum Ihesum Christum pro hoc famulo suo ille qui ad deponendam comam capitis...

f. 99: Incipit de offitiis clericorum de singulis VII ordinibus. Hostiarium oportet percuttere cimbalum et aperire aecclesiam et sacrarium, et liber aperire ei qui predicat. Lectorem oportet legere ea quae predicat et lectiones cantare, et benedicere panem et omnes fructus novos...

Moreover, it is to be underlined that where the Pontifical of Vic introduces Hispanic or a local features, manuscript BPT 26 does not, absolutely neglecting these formula. It is the case of the ritual “Commixtio salis et aquae”, the blessing of the waters used to purify the exterior walls of the church, which is an original production of the Vic Pontifical and cannot be found in manuscript BPT 26, nor in the Roman-Germanic Pontifical of the tenth century or in the Roman Pontifical of the late-twelfth century. It would also be the case of the antiphon “Induit te Dominus”, a hispanic antiphon that was original of the ancient “ordo” of the catalan-narbonne territories for the consecration of the altars and churches, included in the Pontifical of Vic and omitted by manuscript BPT 26. A final example is that of the ritual of the penitents of Holy Thursday. Both manuscripts (ACV Ms 103 and BPT MS 26) copy the same rituals, yet, whilst the *Liber Tarraconensis* has an exact correspondence with the Roman formulas (MARTÈNE 1736, p. 118, vol. III), the texts of Vic included at the end some prayers that are comprised in the *Supplementum Aniana* followed by the rituals of the absolution

which we can only find in the pontificals of the Narbonne and Provençal territories (Pontifical of Arle, Paris BnF Ms latin 1220, ff. 110r-114r and the Pontifical of Aix-en-Provence, Paris BnF Ms latin 965, ff. 286r-289r, both from the fourteenth century), from which the most ancient version is the Pontifical of Vic.²⁴⁵

The rituals from Vic and the *Liber Tarragonensis* would be half way between the Roman-Germanic Pontifical from the tenth century and the Roman Pontifical of the late-twelfth century, and both manuscripts would be copying similar “libelli” that were original from the city of Rome. M. Gros i Pujol states that the roman “libelli” copied in the monastery of Ripoll came directly via abbot-bishop Oliba (however he affirms that this hypothesis cannot be proved), and that the Pontifical was not used in Vic until the twelfth century, fact revealed by its several marginal annotations. We know by the documents copied in the *Liber Tarraconensis* and the several documentary evidences preserved from Roda, that bishops Ramon Dalmau, Ponç and Ramon Guillem travelled several times to Rome, and were in permanent connection with the papacy due to their political and administrative confrontations with both secular authorities and their neighbour bishoprics. Therefore they had an easy way to obtain the Roman episcopal ‘libelli’ copied within the folios of the *Liber Tarragonensis*. The fact that these ‘libelli’ are copied within a compilation of canon law bonded with the environment of pope Gregory VII and the roman reform is not a coincidence, yet a claim of the authority of the bishops of Roda in front of the several usurpations. Unlike the Vic Pontifical, manuscript BPT 26 was actively used in Roda in order to reinforce the bishop’s authority by performing those rituals where the lay population was a major spectator (the consecration of the church or the penance rituals of Holy Thursday), or for the election of the new positions within the ecclesiastical hierarchy (the sacred ordinations). In consequence, it is not fortuitous that within the church of Sant Climent of Taüll consecrated by bishop Ramon Guillem in 1123, the formulary recited, extracted directly from manuscript BPT 26, was painted on one of the main pillars of the church.

In a subsequent period of time, manuscript BPT 26 became property of Antoni Agustí Albanell (1516–1586), bishop of Lleida and afterwards archbishop of Tarragona.

²⁴⁵ The Pontifical de Vic also inserts a letter from pope Innocence I (401-417) to the bishop Decencius of Gubbio, together with canons 16-17 of the Arle Concilium of 314 referring to penance rituals that manuscript BPT 26 does not include. See GROS I PUJOL 2007b, p. 203.

The codex is mentioned within his personal library in an inventory made at the time of his death under the name *Liber Tarraconensis* and with the reference number 287.²⁴⁶ He quotes it several times as the source for his work *De emmendatione Gratiani Dialogorum libri duo*. In the edition made by Baluzius, this author indicates that Antoni Agustí uses two collections under the name *Liber Tarraconensis*, and both books were gave to him by the monastery of Poblet.²⁴⁷ The posthumous inventory of the archbishop's library identifies both these collections: the aforementioned reference 287, which corresponds to the *Liber Tarraconensis*, and the reference number 288, which Antoni Agustí names as *Liber B. Mariae Populeti*.²⁴⁸

As stated by S. Kuttner (1971, p. 7-25) the *Liber Tarraconensis* did not come from the Cistercian monastery of Poblet, but it was property of Pere Galés, who gave the book to Antoni Agustí in order to perform his work. This statement is based on the edition of the text made by Baluzius and the several affirmations made by Pere Galés and the other characters of the dialogs of the archbishop's work concerning the property of the *Liber Tarraconensis*: «et liber meus Tarraconensis» (Pere Galés, *Dialogus XX*, p. 342), «et tuus Tarraconen» (Antoni Agustí to Pere Galés, *Dialogus VI*, p. 85), «et tuus B. Tarraconensis» (Antoni Agustí to Pere Galés, *Dialogus IV*, p. 53).²⁴⁹

S. Kuttner affirms that the canonical collections used by Antoni Agustí can be currently identified with the manuscript 26 (*Liber Tarraconensis*, register 287 of Antoni Agustí's library) and Vatican Library MS. Latin 6093 (*Liber B. Mariae Populeti*. Register 288 of Antoni Agustí's library), and were both used by the archbishop to create his work *De emmendatione Gratiani*. He used them jointly because the *Liber Tarraconensis* created in Roda and dated between years 1076-1126 was the main source for the

²⁴⁶ See ANTONII AUGUSTINII ACHIEPISCOPI TARRACONENSIS 1772, p. 96

²⁴⁷ «Tarraconensis: Et hunc quoque librum saepe laudat auctor istorum dialogorum. Dono ad eum pervenerat ex celebri monasterio Populeti, vulgo Poblete, ordinis Cirterciensis, haud procul Tarragone, ubi etiamnum extat optima biblioteca veterum manuscriptorum. Quoniam autem is liber auctoris nomine carebat, placuit illum Tarraconensem appellari ex diocesi. Continet decreta Romanorum Pontificum usque ad Gregorii septimi tempora, non vero postea; indicium non mediocre pro ea aetate conscriptum eum esse paulo ante Caesaraugustanum, ut eodem fere tempore hae duae collectiones prodierint. Haec rursum ex Augustino Iesuita». BALUZIUS 1672, p. 427.

²⁴⁸ See ANTONII AUGUSTINII ACHIEPISCOPI TARRACONENSIS 1772, p. 97

²⁴⁹ The characters mentioned in the *Emmendatione Gratiani* are three, identified in the text by their correspondent letters. A: Antoni Agustí, B: Pere Galés and C: Vicenç Agustí. Referring to the character of Pere Galés see BOEHMER 1904.

creation of the *Liber B. Mariae Populeti*, a codex from the mid-twelfth century. Both works would be part of the Canon Law Collection known as the *Collectio Tarraconensis*, a set of five manuscripts that transmitted the political ideas of the environment of Pope Gregory VII and the ecclesiastical reform.²⁵⁰

We have no witness or record of how the manuscript of Roda was owned by Pere Galés, although the book must have been in Antoni Agustí's library when he started to work on the *Emmendatione*. At his death his books were disseminated among the Vatican Library, the library of the monastery of El Escorial, and the monastic library of Santes Creus (VILLANUEVA 1851c, p. 38, vol. 20; GUILLERMO ANTOLÍN 1910, prologue XLV). The codex registered under number 288 or the *Liber B. Mariae Populeti* went to the Vatican Library,²⁵¹ whilst the reference number 287 or the *Liber Tarraconensis* was transferred to the monastery of Santes Creus. J. Villanueva during his visit to the Cistercian monastery in 1804, mentioned the codex as a «Collectio canonum ex variis libris PP. et concilis» (1851c, p. 123-124, vol. 20). The manuscript was preserved among the Cistercian books until the ecclesiastical confiscation of years 1835 and 1837, when it was finally transferred to the public Library of Tarragona, where it is currently preserved.

4.3.2. The Buchard Tarragona Codex, made in Roda?

It is in the mentioned context that we must understand the existence of a “Burcardum” codex, stated in the inventory of the cathedral library of Roda d'Isàvena. The *Decretorum* of bishop Burchard of Worms (c. 950 – 20 August 1025) was, together with the work of Ivo of Chartres, one of the main canon law collections of the first half

²⁵⁰ The five manuscripts that gather the *Collectio Tarraconensis* are: the oldest and first version dated from the mid-eleventh century can be found in the manuscripts: Milan, Biblioteca Ambrosiana, (BAM) MS D59 sup.; Paris, Bibliothèque nationale de France (BnF), MS latin 5517; and Tarragona, Biblioteca Pública (BPT) MS 26. A larger and second version, with additions and from the mid-twelfth century is comprised in Paris, Bibliothèque nationale de France (BnF), MS latin 4281-B; and Rome, Vatican Library MS Latin 6093. Researchers have established that the oldest version is that of manuscript BPT 26.

²⁵¹ As stated by Orfila-Carreras (1986, p. 111, n. 10) the *liber B. Mariae Populeti* was already known in Rome by the end of the sixteenth century by the Roman commission gathered by pope Pius V to revise Gratian's *Decretus*: «Que les membres de la commission en aient fait, usage c'est ce que prouvent les menions suivantes, insérées dans le liste publiée par eux en tête de l'édition de *Decret* donnée en 1582: Bonifacii Papae Concilium, ex-Hispania, ex vetusto codice monasterii Populeti», quoted by FOURNIER 1895, p. 260.

of the eleventh century in the west. It was compiled between years 1012-1022, and it rapidly disseminated throughout Europe. In the twenties of the eleventh century it was used in Germany, Burgundy, Italy, Besançon, Bamberg, Constance, Eichstätt, Freising, Geneva, Hildesheim, Liège, Mainz, Modena, Montecassino, Nonantola, Novara, Parma and Speyer (ROLKER 2010, p. 61), and it seems that Moissac had acquired a *Decretorum* already before year 1100 (KÉRY 1999, p. 146). Currently, more than 80 entire copies are preserved together with 20 known fragments. The most ancient copy is from 1020, still made during life of the bishop of Worms (Köln, Dombibliothek MS Dom Hs. 119). The key to the success of the work of Burchard is that the collection adjusts perfectly to the administrative episcopal needs, addressed mainly to bishops, reason why most of the preserved copies are from an episcopal environment. A Burchard codex that belonged to bishop Eberhardt I of Constance (1046) has the particularity to preserve some annotations describing the functionality of a *Decretorum* book in a cathedral in the mid-eleventh century:

Inter quod hunc librum in nostra ecclesia maxime necessarium elaboravi, quia pro amplitudine episcopatus sepe oriuntur inter nos synodales controversie e quibus emergi non est facile absque huius libri auctoritate”

ROLKER 2010, p. 62-63, n. 72.

That is, it was generally used as a reference collection for the celebration of episcopal synods and for the resolution of controversies.

As stated by F. Valls i Taberner only Roda d'Isàvena possessed a copy of the *Decretorum* of Burchard of Worms among the several collections of juridical manuscripts within the catalan medieval libraries (VALLS I TABERNER 1989 [1929], p. 70-83). Nevertheless, documentary evidences have been preserved stating the presence of several canonical collections in the scriptoria of the region (specifically Vic, Ripoll and the Seu d'Urgell), such as the *Collectio Hispana* (the Hispanic version of the Dionysian Decrees) the *Epitome Hispana*, the *Collectio Hispana Gallica Augustodunensis* or the

Hispana Systematica, which had a wide circulation in the north of the Iberian Peninsula and the south of France since the eighth century.²⁵²

The Burchard manuscript is mentioned in the inventory of Roda d'Isàvena in the mid-twelfth century, located between the two 'ordinales' and the 'glossarium'. It will still be mentioned as part of the books of the cathedral library in 1445, when a Pastoral Visit described it.²⁵³ The manuscript is again stated by prior M. Abad y Lasierra in 1772 during a visit he made to the ancient cathedral, yet after this witness the book disappears leaving no trace. Luckily, the aforementioned historian performed an accurate description of the codex. He first compared the Roda manuscript with the author's work, stating that it was a summary of the *Decretorum* of Burchard. He continues his description, stating that its script is from the late 12th century. He also indicates that the *Decretorum* starts on folio 197, data that demonstrates that it was part of a further work, which, as evidenced by M. Abad y Lasierra, were several opuscles from saint Augustine, Gregory the Great, and the apocryphal questions between Orosius and saint Augustine (ABAD Y LASIERRA 1772d, f. 247). Once he has described the work he does a fully transcription of its contents, starting with a text that corresponds to the preface of the *Collectio canonum Ecclesiae Hispaniae*, the collection that compiles the four general councils in its Hispanic version.²⁵⁴

We have compared the text copied by M. Abad y Lasierra, actually preserved in the Real Academia de la Historia, with the only Burchard codex preserved in Catalonia, manuscript BPT 35 of the Public Library of Tarragona; and its content does not fully match. Although we can find similarities, for example, that both manuscripts are a summary of the work of Burchard, or both have marginal commentaries embedded within inverted triangles, the Tarragona Codex is distributed in 22 books, and not 20 as copied by M. Abad y Lasierra. In addition we have stated that the last chapter of the Tarragona codex does not correspond to the work of Burchard of Worms, but to a

²⁵² For further details on these canonical collections see FOWLER-MAGERL 2005.

²⁵³ «Item alius liber pergamini ab ses posts de fusta ab cinc claus. Incipit in nigro Brutardus solo nomine et finit ante IIII cartas cum copertis ex fuste de vitis patrum de litera gotica et hec sancta evangelia» (VP 1445, f. 59). As observed, due to its antiquity, the book is described as written in "litera gotica", fact that confirms it is the codex mentioned in the inventory of the XII century.

²⁵⁴ «In Nomine Domini incipit Liber Canonum. Quatuor sunt principalia concilia, ex quibus plenissimam fidei Doctrinam tenet ecclesia, tam de Patris et Filii, et Spiritus Sancti Divinitate, quam de predicti Filii, et Salvatoris nostri Incarnatione» (ABAD Y LASIERRA 1772d, f. 248).

canon law compilation that mainly circulated throughout the territories of North-Hispania and Southern-France. Furthermore, as described by the author, the canonical collection of Roda starts on folio 196 of a codex that contained other works, among them the *Questiones Orosii et Augustini*, which has been currently preserved in a fragmentary condition in the Chapter Archive of Lleida (ACL RC_0001). This work, made in a script from the 12th century, shows no trace of Burchard's *Decretorum*, which must have disappeared after the visit of prior M. Abad y Lasierra in 1772. In fact, J. Villanueva, will not mention the codex during his visit to Roda in 1806.

As the *Liber Tarraconensis*, manuscript BPT 35 preserved in the Public Library of Tarragona also came from the Cistercian monastery of Santes Creus. The main work of the codex is the excerpt of the *Decretorum* in XX books.²⁵⁵ It additionally contains the work *Libellus contra invasores et symoniacos et reliquos schismaticos* (1097) from cardinal Deusdedit (ff. 146v-162r. MGH LdL II 292- 336), and extracts of several councils and pope epistles until Gregory VII, majorly extracted from the Decrees of Pseudo-Isidore and the *Collectio Hispana Gallica Augustodunensis*.²⁵⁶ Among its contents we may underline the inclusion of the 10 Canons of the Council of Poitiers of year 1078 (ff. 163r - 163v. MANSI XX, p. 498-499) and the *XII Decreta Sancti Gregorii Pape* of the synod celebrated in Rome on November the 19th, 1078 (ff. 163v-165r. MGH, Epp. sel. 2, 2, VI 5b), both events presided by Pope Gregory VII.

D. Bordona in his inventory of the manuscripts of Santes Creus made in 1952 states that this monastery had in its library five foreign manuscripts dated between the tenth and the twelfth centuries, and among them is the Burchard codex, which he states it could be from France, Italy, or from a catalan origin that is not Tarragona (BORDONA

²⁵⁵ The first quire of the manuscript is lacking, it currently starts with chapter XII of the first book of the *Decretorum*: «De conciliis autem especialibus non aliud indicimus quem sancti Patres salubritum ordinauerunt ut scilicet bini eventus per singulos annos habeant...» (PL 140, col. 0553).

²⁵⁶ The Pseudo-Isidore Decretals or False Decretals of saint Isidore are a set of false texts appeared in the ninth century in France that defended the position of bishops against secular authorities. The *Collectio Hispana Gallica Augustodunensis* is a canon law collection made around the tenth century that circulated within the territories of Gallia based on the *Collectio Hispana*. The most complete version of the CHGA has been preserved in codex Vat. Lat. 1341, probably from Autun, which we have used as a basis to compare the texts of manuscript BPT Ms. 35. The contents of codex Vat. Lat. 1341 are available online at: <http://www.benedictus.mgh.de/quellen/chga/index.htm> a digital project linked to the collection *Monumenta Historica Germaniae* concerning the texts of Benedictus Levita, directed by Professor Dr. Gerhard Schmitz with the collaboration of Annette Grabowsky.

1952, p. 13).²⁵⁷ Furthermore, we must underline that the manuscript BPT 35 is very close both in its form (palaeography) and content to the *Liber Tarragonensis*. By performing a comparative study on both codexs we have observed how they share several texts: the copy of the Councils of Poitiers, the *XII Decreta Sancti Gregorii Pape*, the insertion of the *Collectio Canonum Ecclesiae* (although in manuscript BPT 26 the version included is the Dionysio-Hadriana), the copy of a non-identified canon attributed pope Leo I which has only been found in these codexs (GORING 2009, p. 8, note 27), (FRANSEN 1989, p. 62), and of course, several chapters of Burchard of Worms' *Decretorum*.

Additionally, since a palaeographical analysis, we can observe how the Burchard codex of Tarragona shows evidences that determine that it was made in a 'scriptoria' of the Pyrenean area. It is written in a carolingian minuscule containing slight reminiscences of visigoth scrip, such as the nexus *-nt* at the end of the words, or the vertical descendent of the letter *-r*. We can discard its french origin due to the lack of the *-r* rotunda and the tironian *-et*. It's script is similar to manuscript BPT 26, which also shares the use of *-nt* at the end of words, and both manuscripts use abundantly a curb-ending characteristic *-t* that can be traced in most of the manuscripts of Roda d'Isàvena.

Nonetheless, we also have to consider the neighbour bishopric of Urgell as a possible place of origin, due to the palaeographical features of the manuscript also fit with the production of this see. Additionally, several books of canon law are stated in an inventory preserved of the cathedral library from year 1147 (GROS I PUJOL 2005, p. 101-124), in which a 'Decreta Pontificum' and 'II Decretals' are mentioned, and we must take into account that the see of Urgell was probably where the *Col·lecció Canònica Pirenaica* (Barcelona, BC Ms 944) was made in the 11th century (MARTÍNEZ DÍEZ 1962, p. 213-270) a manuscript that contains, among other works the *Collectio Canonum Hispana* (BC MS 944 ff. 136r-180r) and some Epistles of pope Gregory VII (BC MS 944 ff. 124v-130v).

²⁵⁷ Fowler-Magerl in the *Clavis Canonum* erroneously indicates that the codex is from the Cistercian monastery of Santes Creus of Coimbra, Portugal (2005, p. 137).

In consequence, and summarizing the different assumptions stated, the Burchard manuscript form Tarragona is a codex performed around year 1100 in a cathedral environment, possibly in one of the sees from the north-western Hispanic March, a territory where the carolingian minuscule script was well introduced, yet where slight reminiscences of the visigoth script still remained, reason why a Southern-French provenience is discarded. As a result Roda d'Isàvena or Urgell are considered as possible origin places, and particularly the former see, due to the shared texts with the *Liber Tarraconensis*.

No evidences have been preserved of how this latter codex entered the monastery of Santes Creus. I presume that it could possibly have been among the manuscripts used by archbishop Antoni Agustí Albanell (1516–1586) when he composed his work *De emendatione Gratiani* together with both the volumes of the *Collectio Tarraconensis* (manuscript BPT 26 and manuscript Vat. Lat. 6093). The author mentioned several times Burchard of Worm's *Decretorum* in his work, and in the inventory made after his death three Burchardus manuscripts are listed, although the origin of the codex is not indicated.²⁵⁸

As stated by L. Fowler-Magerl (2005, p. 166-167) the sources for the realization of the second version of the *Liber Tarraconensis*, the *Liber B. Mariae Populeti* (Vat. Lat. 6093) were, among others, the *Libellus contra invasores et symoniacos of Cardinal Deusdedit* and the late version of the *Collectio Sinemurensis*, together with most of the texts of the first version of the *Liber Tarraconensis* (manuscript BPT 26). Both texts, the ones of cardinal Deusdedit and the late version of the *Collectio Sinemurensis* are included in manuscript BPT 35 (this last collection is only preserved in the manuscript Orléans, Bibliothèque Municipale MS 306 and in the Tarragona manuscript BPT 35, fols. 132v-133v).

Additionally, the second version of the *Liber Tarraconensis* was created, as stated by L. Fowler-Magerl (2005, p. 166) in some place of the ancient Catalan Counties or in the south of France, hypothesis which reinforces the assumption that manuscript BPT 35 could have been one of the sources for the elaboration of the second version of the *Liber Tarraconensis* together with manuscript BPT 26. This could have been the reason

²⁵⁸ ANTONII AUGUSTINII ACHIEPISCOPI TARRACONENSIS 1772, p. 96

why the Archbishop of Tarragona Antoni Agustí owned both codexs in the sixteenth century, together with the second version of the *Collectio Tarraconensis* (Vat. Lat. 6093).

In conclusion, due to the aforementioned revealed facts, my opinion is that both manuscripts currently preserved in Tarragona were made in the scriptorium of Roda d'Isàvena. The date established for the Burchard Codex (manuscript BPT 35) is of approximately year 1100, because the latest work included is a copy of the work *Libellus contra invasores et symoniacos et reliquos schismaticos* by cardinal Deusdedit in year 1097, whilst the *Liber Tarraconensis* (manuscript BPT 26) was performed between years 1076-1126. It has been widely proved how both these manuscripts fit perfectly in the context and events evolving in Roda at this time. In the case of the *Liber Tarragonensis*, not only the canonical collection, but also the several works that completed the book, such as the several “ordo” for the celebrations of the mass, or the chronicles of the bishops of Roda, which can only be understood in the context of this see.

The books both share palaeographical features that reveal they were composed in the same region, as also their content, such as the 10 Canons of the Council of Poitiers, the *XII Decreta Sancti Gregorii Papae*, and the copy of a non-identified canon attributed to pope Leo I, which has only been witnessed in these two codexs. However, the aforementioned Burchard manuscript cannot be linked to the one mentioned in the inventory of Roda of the mid-twelfth century, because the description of M. Abad y Lasierra, who analyses in depth this disappeared book, does not coincide with the features of the codex preserved in Tarragona.

4.4. Evidències literàries a Roda d'Isàvena

Roda d'Isàvena també va ser un centre de creació literària durant la seva curta existència, i així ens ho demostren els diferents testimonis conservats. A l' *scriptorium* es van conrear la poesia, les cròniques, les vides de sants, i els oficis religiosos de nova creació. Tot seguit en rescatem algunes de l'oblit per tal de posar en valor l'activa vida cultural d'aquesta petita però dinàmica seu.

Malgrat la transcendència d'algunes d'aquestes manifestacions culturals, Roda no ha gaudit d'una rellevància en el camp literari perquè els textos, o bé es conserven de manera fragmentària, o bé no han merescut l'atenció pertinent per part de filòlegs i historiadors. Fins al present els estudis literaris que giren entorn la creació literària rotense s'han realitzat de manera aïllada i parcial, per mitjà de publicacions que analitzen cert poema o crònica, però encara avui no existeix un estudi ni una recerca global sobre el context i els motius d'aquesta flamant però breu producció literària. El meu objectiu no és realitzar una anàlisi filològica dels testimonis conservats, sinó donar a conèixer els textos elaborats a l'escriptori, la seva història, els possibles motius de la seva creació, i el context on van ser realitzats, per tal de posar a disposició de filòlegs i historiadors materials per a possibles futurs estudis.

A mesura que s'anava configurant el catàleg manuscrit pel segle XII les diferents i variades manifestacions literàries creixien. Entre d'altres han sortit a la llum creacions de poesia religiosa, com per exemple el corpus dedicat a sant Ramon de Roda inclòs al breuari ACL RC_0029 conservat al fons de manuscrits de Roda d'Isàvena de l'Arxiu Capitular de Lleida, format per la *Vita*, l'*Oficium* i la *Traslatio* de les despulles a un sarcòfag en pedra l'any 1170. També s'han pogut constatar testimonis de poesia no-religiosa, per exemple un perdut poema laudatori a Bernat, abat de Ripoll,²⁵⁹ que no tractarem perquè no hem conservat evidències textuais, així com fonts documentals que evidencien la creació d'un ofici i la "vita" de sant Valeri, màrtir de Saragossa, actualment també perdut.

²⁵⁹ El mes de juny de 1102 va morir Bernat, abat del monestir de Ripoll, i es va fer una carta per tal de comunicar la notícia i demanar oracions per la seva ànima. Les esglésies visitades contesten amb versos laudatoris. Entre els monestirs i seus mencionades hi apareixen entre altres Santa Maria d'Alaó, San Victorian, la catedral de Jaca, San Juan de la Peña, Roda d'Isàvena, Irache, Leire i Pamplona. Els versos de Roda s'han perdut, en canvi els de Jaca i San Juan de la Peña es conserven. Per a més informació consultar: DUFOUR 2007, p. 13-48; UBIETO ARTETA 1981, p. 73.

Aquestes creacions són una petita mostra de la devoció literària i la formació del canonges de la catedral rotense, qui posaven al servei de la religió i la memòria els seus coneixements per tal de perpetuar la petjada històrica i cultural de la seu. El fet de ser una seu de frontera, immersa de ple en les lluites sarraïnes i amb les diòcesis veïnes, també serà un condicionant per la seva producció literària, portant als canonges de Roda a realitzar i copiar diversos cançons de gesta vinculades amb la temàtica de la confrontació religiosa, la repoblació de territoris i la primera croada.

4.4.1. L'activitat cronista a Roda d'Isàvena.

A l'antiga seu episcopal es va dur a terme una intensa activitat cronista ja des dels primers anys, tal i com revelen les diferents genealogies i annals conservats. Les diverses cròniques aquí mencionades van ser estudiades de manera detallada per R. Abadal al volum III de la seva obra *Catalunya Carolíngia*, qui les va situar i analitzar al seu context per tal d'explicar l'origen i la història dels comtats de Pallars i la Ribagorça, així com la història eclesiàstica de l'esmentada regió.

La *primera genealogia de Roda* és del segle X, i és la més antiga manifestació històrica en referència als comtats de Pallars i Ribagorça; està inclosa al manuscrit 78 de la Real Academia de la Historia (ff. 191-192v).²⁶⁰ Va ser realitzada segurament a Nájera, on es detalla la llista de les famílies reials de Navarra i d'algunes de les primeres cases comtals pirinenques. Posteriorment es va afegir un llistat dels reis francs (ff. 194 r i v) tot especificant-ne els anys del regnat. R. Abadal situa la redacció abans de l'any 986 (1955, p. 15), data de la mort del rei Lotari, i afirma que és realitzat a la Ribagorça, perquè el regne de Navarra no reconeixia la sobirania franca ni comptava seguint els anys dels reis carolingis.²⁶¹

El manuscrit va arribar al fons de la Real Academia de la Historia adquirit per l'estat l'any 1928. Prèviament sabem que el còdex es trobava a Roda d'Isàvena l'any 1699

²⁶⁰ Manuscrit factici dividit en 2 grans blocs: el primer ff. 1r-155r amb l'obra de Pau Orosi, i el segon ff. 156r - 232r amb fragments de diverses cròniques. Per a una descripció completa així com per un llistat dels autors que han estudiat aquest manuscrit vegeu el catàleg annex fitxa núm. 20

²⁶¹ LACARRA 1945, p. 215; ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 16-17.

i que posteriorment va anar a parar a mans de M. Abad y Lasierra qui el va poder consultar i reproduir fidelment.²⁶²

Una segona referència als reis francs la trobem al manuscrit factici ACL RC_0029, on s'insereix el llistat conegut com a *Annals I de Roda* o *Chronicon Rotense Primum* (ff. 202v-203v), el qual es podria dividir en diverses parts: una primera part coneguda com a *Segona llista dels reis francs*, que s'inicia amb Pipí el Breu (752-768) i que s'elabora després de l'any 1108, perquè arriba fins el regnat de Felip de França (1060-1108). Aquesta crònica es basa en la primera genealogia de Roda del còdex dit de Meià, on es llisten els diversos reis francs (ff. 194 r i v). La segona part és coneguda com a *Breu Història Ribagorçana dels Reis d'Aragó*, i dóna detalls dels regnats de Ramir I, Sanç Ramir, Pere I, i Alfons el Bataller. La tercera part d'aquesta crònica és coneguda com a *Breus Annals Ribagorçans*, i narra les actuacions de Ramon Berenguer IV, Alfons II i Pere II, proporcionant dades sobre el comtat de Pallars i la notícia sobre la croada *Albigensis* (1209), i finalment una anotació que fa referència al regnat de Jaume I assenyalant-ne la mort, que sembla ser una anotació posterior al 1276.²⁶³

Els *Annals I de Roda* són continuats per la *Alterum chronicon Rotense* (ff. 204 – 208v), una taula amb les datacions pasquals relacionada amb el monestir de Ripoll, fet que ens està exemplificant el dinàmic contacte que existí entre ambdós centres i que també hem pogut determinar en altres capítols d'aquest estudi. La crònica s'inicia en la data del naixement de Crist i s'hi enumeren els principals esdeveniments de bisbes i reis dels comtats catalans, realitzant una menció especial a les grans seus del moment: Vic, Girona, Urgell i el monestir de Ripoll. L'última data en que consta un fet històric és l'any 1205, en que s'especifica la mort del bisbe de Roda Gombald de Camporrells. La resta és un llistat de les dates pasquals que es perllonguen fins l'any 1358.²⁶⁴

²⁶² La reproducció actualment es conserva a la RAH sota el títol *Coleccion de diferentes cronicones antiguos que se hallan en un códice gotico MS en vitela à fines del siglo IX. el qual parece haber sido de la Santa Iglesia de Roda: copiados fielmente de su original y demostrados sus caracteres para el uso de la Real Academia de la Historia. De orden de su director el Ilustrísimo Señor Don Pedro Rodriguez Campomanes, por Francisco Xavier de Santiago Palomares: año de MDCCLXXX (1780). signatura 9/5619. Així mateix a la contraportada s'indiquen les diferents vicissituds per les quals passà el llibre fins la definitiva adquisició per part de l'estat Espanyol.*

²⁶³ Els *Annals I de Roda* van ser editats per VILLANUEVA 1851a, ap. 59; DE LA CANAL 1836, ap. 34. La segona llista dels reis francs va ser publicada per ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. III, p. 17.

²⁶⁴ Publicat per VILLANUEVA 1851a, ap. 60, DE LA CANAL 1836, ap. 39.

Posteriorment l'activitat cronista rotense es manifestarà en l'elaboració del *Cronicó II d'Alaó* o *Memoria Comitum et Episcoporum Ripacurcensium et Pallarensium* conservat al manuscrit 26 de la Biblioteca Pública de Tarragona (ff. 193-194).²⁶⁵ Aquesta crònica és una ampliació del *Cronicon de Domènec* de producció Alaonesa.²⁶⁶ El *Cronicon II* de Roda afegeix dades històriques i l'episcopologi de Roda fins l'època del bisbe Ponç (1097-1104). La data de la redacció és clara atès que inclou la notícia de la conquesta de Barbastre del 1100, fent èmfasi en el futur trasllat de la seu a Lleida. És en aquest període quan es crea la llegenda dels antics bisbes de Roda que havien fugit de Lleida promocionada des del papat. Segons A. Ubieto Arteta «estamos ante un memorial presentado en Roma para pedir el traslado de la sede de Roda-Barbastro a Lérida» (1980, p. 23).

Finalment, l'última crònica conservada de l'entorn rotense és la coneguda com a *Crònica d'Alaó Renova*, inclosa al Cartoral d'Alaó de finals del segle XIII (ff. 103-104) i conservat a la Real Academia de la Historia.²⁶⁷ Basat en el *Chronicon II d'Alaó* consta d'un text sobre la successió dels comtes del Pallars i la Ribagorça, i fa referència als bisbes de Roda. R. d'Abadal (2007 [1955], p. 21-26) afirma que consta d'un nucli principal redactat l'any 1154, que conté la relació dels comtes des de Bernat de Ribagorça fins a Ramon Berenguer IV, seguida per la relació dels bisbes de Roda des d'Ató fins a Pere Guillem. El primer afegit s'ocupa dels bisbes de Roda des de Ramir fins

²⁶⁵ Publicat per VALLS-TABERNER 1927, p. 458-459, i reproduïda posteriorment l'any 1955, p. 218. També publicada per ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. III, p. 20 amb el títol de *Cronicó II d'Alaó*, també UBIETO ARTETA 1981, p. 23.

²⁶⁶ El *cronicon de Domènec*, ara perdut, va ser inserit al cartoral petit de la catedral de Roda a finals del s. XI, tot i que va ser escrit per un monjo d'Alaó sota les instruccions de l'abat Bernart i el bisbe Ramon Dalmau de Roda. Va ser redactat per tal de justificar l'antiguitat de la diòcesi de Roda, així com les seves possessions i territoris. La intensa activitat arxivística portada a terme per Ramon Dalmau sorgeix de la necessitat de justificar l'antiguitat de la diòcesi de Roda en previsió dels futurs trasllats d'aquesta, primer a Barbastre (1100) i posteriorment a Lleida (1149). Ens han perviscut restes documentals d'aquesta activitat, mencionada a la restauració de l'església de Santa Maria de Tolva (1080), considerada llavors com a l'antiga seu d'Ictosa, on s'especifica la labor de recerca portada a terme pel bisbe: «Ego, Raymundus Dalmatius, gratia Dei rotensis episcopus, cum consilio domini mei Santii regis et cum consilio clericorum meorum et bonorum virorum de episcopato nostro, inquisivi a veteribus ubi esset capud episcopatus nostri, et in libris veteribus invenimus Ictosam». GRAU QUIROGA 2010, doc. 49, p. 329-330. Reproduït prèviament per DE LA CANAL 1836, ap. 2, p. 227-229. Roda va voler basar la seva antiguitat en la suposada seu visigòtica d'Ictosa, de la qual Abadal conclou que és una llegenda sense fonaments històrics. Veure ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. III, p. 165-167.

²⁶⁷ Publicat per DE LA CANAL 1836, p. 323-329 i SERRANO Y SANZ 1912, p. 56-62, sota la denominació de *Fragmentum historicum ex Cartulario Alaonis*. R. d'Abadal el denomina *Crònica d'Alaó Renovada*, pressuposant que s'escriu a Alaó, veure ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, vol. III, p. 24-26.

a Pere d'Albalat, el segon són uns annals que llisten els òbits de comtes i bisbes urgellesos, i el tercer i últim llista els bisbes de Roda des de Ramon de Poblet (1238-1247) fins a Guillem de Fluvià (1283-1284). És la crònica més important perquè ha estat la base per a l'elaboració de tota la historiografia moderna posterior.

Tal i com s'ha determinat al llarg de l'estudi, hem d'entendre l'activitat cronista de Roda d'Isàvena com una eina per tal de legitimar possessions i territoris, conjuntament amb una necessitat de justificar la seva "antiguitat" atès que és una seu de creació ex-novo. Les diverses confrontacions que viu tant amb els poders laics, com amb els bisbats d'Oscà i Urgell, així com pel fet d'estar immersa de ple en les diferents campanyes i confrontacions amb els sarraïns, porta els bisbes de Roda a la necessitat d'enregistrar la memòria dels fets ocorreguts a la diòcesi, característica que la distingeix i que en conseqüència atorga un pes d'importància a la paraula escrita.

4.4.2. La poesia i les creacions literàries de temàtica laica

Tanmateix, hem conservat a Roda diversos testimonis de poesia laica, la qual es podria vincular amb el context de la conquesta de territoris viscuda a la regió, de vegades protagonitzada pels propis bisbes, els quals participen en diverses campanyes de conquesta vers el sud, i que serien testimonis de primera mà dels fets que es narren a les diverses composicions literàries.²⁶⁸

La Cançó de Bernat de Ribagorça

Bernat de Ribagorça és un comte del s. X que governa el territori amb la seva dona Toda. La documentació històrica dóna dades dels dos personatges, tot i que aquesta és molt escassa. L'estudi més important sobre aquests individus és realitzada per R. Abadal l'any 1952 a partir de l'article *El comte Bernat de Ribagorça i la llegenda de Bernardo del Carpio*, posteriorment inclòs al volum III de la *Catalunya Carolíngia* (p. 147-153).

²⁶⁸ Seria el cas de Ramon Guillem de Roda i Barbastre per exemple, qui va morir en batalla quan lluitava amb les tropes d'Alfons I segons ens explica la seva "vita" (ACL RC_0029, ff. 162-168).

Sobre aquest personatge es va formar una cançó de gesta a la segona meitat del s. XI, molt coneguda i divulgada a les terres de la Ribagorça. El monjo d'Alaó Domingo recollia al cartulari d'aquest monestir l'any 1078 la documentació del seu arxiu, i també donava notícies d'aquesta cançó de gesta amb un cronicó titulat: "Bernardus Comes fuit Ripacurcensis cum adhuc..." (ABADAL I DE VINYALS [1955] 2007, p. 18). Es creu que la crònica es redacta després de l'any 1064, l'any de la conquesta de Barbastre, però abans de la dècada del 1080-1090, perquè el *Cronicon* del monjo Domingo s'escriu al 1078. La cançó s'anirà ampliant i transformant en èpoques posteriors fins que es mescla i confon amb la cançó de Bernat del Carpio.

El poema laudatori dedicat al comte Ramon Berenguer IV

El còdex miscel·lani ms. ACL RC_0022 està format per diverses obres, essent la principal el llibre de Sentències de sant Isidor de Sevilla *Summum Bonum* (ff. 12-162v).²⁶⁹ Acompanyant a aquesta obra s'insereixen diversos tractats, i al final un poema laudatori dedicat a Ramon Berenguer IV (f. 223v), el *Carmen in Laudem Raimundi Berengarii IV* el qual ha sigut extensament analitzat per diversos estudiosos i filòlegs.²⁷⁰

El poema del foli 223v està realitzat per una mà de tipus carolina de la segona meitat del segle XII de mòdul petit i de formes rodones. Per les variants paleogràfiques i la comparació amb la resta dels textos del manuscrit, sembla ser que les antífones i proses litúrgiques, així com el poema a Ramon Berenguer IV, van ser enquadrades o afegides al manuscrit en un moment posterior, no més tard de la segona meitat del s. XII.

Segons J. Alturo Perucho el poema dedicat a Ramon Berenguer IV és una composició realitzada a mitjans del s. XII, en el marc de les conquestes de Tortosa i Lleida (2012, p. 469-478). Anteriorment D. Porta havia afirmat que la composició poètica és podria situar en una data anterior al 1150, atès que no es fa al·lusió al matrimoni entre el comte Ramon Berenguer amb Peronella (1960, p. 297-310). J. Alturo

²⁶⁹ El manuscrit, del qual manquen els folis inicials, s'inicia a la meitat del capítol quart de l'obra *De Conflictu Vitiorum et Virtutum* (f. 1-12) del bisbe hispalense. Veure catàleg annex, fitxa núm. 9.

²⁷⁰ Per veure una relació detallada dels diferents autors que han tractat el poema de Ramon Berenguer consultar el catàleg annex, fitxa núm. 9.

Perucho està d'acord amb aquesta hipòtesi, i situa la composició del poema entre el mesos d'octubre de 1149, just després de la conquesta de Lleida, i principis de l'any 1151, data del casament de Ramon Berenguer IV. El mateix autor suggereix la possibilitat que el monjo Elies sigui l'autor del poema, qui també va realitzar la *Vita beati Raimundi Episcopi Rotensis* (ACL ms. RC_0029, ff. 146v - 152) pels volts de l'any 1138, però refuta aquesta hipòtesi argumentant que Elies no era canonge de Roda, sinó de Barbastre. J. Alturo i Perucho atorga l'autoria al canonge de Barcelona Ponç, notari que formava part de la comitiva del comte, determinant que va compondre el poema immediatament després de la conquesta de Lleida, i que va ser copiat a Roda en una data posterior, segons l'autor «en el trànsit del segle XII al XIII» incomplet i amb errors, perquè argumenta que Roda no tenia escriptors amb la capacitat intel·lectual per poder elaborar aquest tipus de composicions. Aquesta deducció es contradiu amb el propi context cultural de la seu, on hi havia una activitat de prou nivell i la tradició necessària com per poder realitzar aquest poema, argument sustentat per l'elaboració de les diverses cròniques anteriorment esmentades, entre elles el *Chronicon Rotense o Annals I de Roda*, en que s'evoca la figura de Ramon Berenguer IV,²⁷¹ i reapareix a l'*Alterum chronicon Rotense*. També existien prou referències de “libri artium” com per a poder realitzar composicions d'aquestes característiques, tal i com hem pogut determinar en capítols anteriors. Considerem, doncs, que la hipòtesi elaborada per J. Alturo i Perucho és vàlida pel que fa referència a la còpia i la inclusió del poema dins del còdex miscel·lani, que sí que podria haver estat realitzat, efectivament, per un escriptor amb poca experiència, però no respecte a la impossibilitat que la composició original pogués haver estat concebuda a Roda. De fet, l'estudi d'aquest còdex ens ha proporcionat dades que ens permeten situar diversos exercicis d'estudi realitzats per aprenents d'escripció localitzats als folis situats immediatament abans del poema que ens ocupa (ff. 218v-221). És molt probable que la composició, incompleta i amb errades, sigui també un exercici de còpia d'algun aprenent de l'escola catedralícia, qui hauria reproduït un poema compost a l'escriptori de Roda d'Isàvena i que tenia al seu abast, tal i com també tenia a l'abast els diversos fragments de la *Gramàtica* de Priscià, o els *Diàlegs* de Gregori Magne inclosos als folis previs al poema.

²⁷¹ «Anno Mo Co XLo Ilo Obiit Raimundus Berengarius comes barchinonensium et princeps aragonensium qui cepit Illerdam, et Fragam, et Tortosam et Siuranam cum omnibus finibus earum», ACL RC_0029, f 203v. Publicat per VILLANUEVA 1851a, ap. 59, DE LA CANAL 1836, ap. 34.

La Cansó d'Antioquia

La *Cansó d'Antioquia* és un poema èpic realitzat en 10000 versos alexandrins sobre la primera croada. La primera còpia coneguda d'aquest poema és la que s'atribueix a Roda d'Isàvena, conservada entre els papers de Jaime Villanueva sota la signatura 117 a la RAH, fons on arribà un cop mort, quan totes les seves notes passen a Don Ignacio Herrero abans de ser donades a la Academia l'any 1868. El llibre és llista entre els *Regalos de Manuscritos* compilat per Pedro Sabau, on s'especifica

Poesias y poetas Lemonsines. Colección de poesias provenzales inéditas con noticia de sus autores ignorada en gran parte. Comienza por el fragmento de un poema anónimo del siglo XII sobre la primera cruzada de tierra Santa. Síguese la noticia de unos 40 poetas lemosines de los siglos XIII, XIV y XV con analisis de sus composiciones...²⁷²

El petit còdex en llemosí que J. Villanueva s'emporta de l'arxiu i ara dipositat a la Real Academia va ser descrit prèviament l'any 1772 per M. Abad y Lasierra durant la visita a Roda. L'autor especifica:

Otro libro muy chiquito en octavo de letra del siglo XII escrito en pergamino. Yo creo que el se acuerda de la ciencia de Gaya pues esta escrito en verso y del mismo metro que los del monje de Silos, variando el consonante de rato en rato y empezando nuevo capítulo con nuevo final, como tocata de Gayeno. El idioma en que esta escrito es lemosin ó lampurdés, de suerte que con entender yo algo el catalán, entre lo menudo de la letra y el lenguaje apenas he podido sacar alguna palabra, pero no bastante à formar una idea de su contenido, solo que es relacion de alguna batalla sin poder averiguar el pasaje ni los lidiadores aunque su idioma quizá lo entenderan mejor en languadoc, y yo no tengo tiempo para estarme deletrando.

ABAD Y LASIERRA 1772c, f. 351

La primera edició del fragment va ser realitzada per Paul Meyer l'any 1884, però no va tenir accés al manuscrit sinó que el va treballar de manera indirecta, a partir d'una transcripció prèvia de Gottfried Baist i quatre fotografies (MEYER 1884, p. 467-509).

²⁷² *Noticia de las actas de la Real Academia de la Historia leída en junta publica de 7 de junio de 1868, (RAH, Fondo Jaime Villanueva, tomo 9-24-6-4579).*

Aquesta edició va ser represa per Camille Chabaneau l'any 1885. Posteriorment C. Appel va fer una edició de les primeres 195 línies del text a la publicació *Provenzalische Chrestomathie* (1930, p. 33-36).

No trobarem cap altre edició crítica fins l'any 1976, quan Edward Greenan va fer una edició del text en la seva tesi doctoral a la Catholic University of America de Wiconsin. Restaura varies línies i versos omesos per P. Meyer, i data el manuscrit al 1115, tot i que les hipòtesis per a la datació no són fermes, perquè el considera com un text sencer (quan en realitat és un fragment) i omet les relacions que manté el text amb la tradició de les antigues croades franceses o la *Gran Conquesta de Ultramar*. L'any 1994 Ángel Gómez Moreno va fer una nova edició de les primeres cinc "stanzas" del text juntament amb una traducció al castellà incloent notes explicatives, amb poca contribució pel que fa el text i a possibles novetats.

Altres investigadors han estudiat el poema des d'una diversitat de punts de vista. Al 1954 Rita Lejeune va analitzar-lo en relació a les al·lusions a Roland, relacionant el poema amb la tradició i el context de l'esperit de les croades Occitanes. L'any 1976-78 Suzanne Duparc-Quioc va realitzar una nova edició i va explorar la possible relació amb la tradició de les antigues croades franceses. Des del punt de vista codicològic el manuscrit ha estat estudiat per Elisa Ruiz Garcia, qui el va incloure al seu catàleg de llibres manuscrits de la Real Academia de la Historia (1997, p. 525-526).

C. Sweetenham i L. Paterson al seu estudi *The 'Canso d'Antiocha': An Epic Chronicle of the First Crusade*, argumenten que el text encara als anys 2000 no disposava d'un estudi de qualitat «The text remains without a reliable critical edition or comprehensive study» (2003, p. 3), motiu pel qual fan una nova edició sobre el manuscrit, realitzant una traducció a l'anglès. Estudien, als capítols introductoris, la historia textual del manuscrit i les relacions amb la tradició de l'èpica occitana i les primeres croades, examinant el valor històric del fragment de Roda i explorant les seves relacions literàries. Segons les autores: «in our view the Madrid fragment represents the final extant stage of a long and complex development of Occitan literature on the First Crusade» (2003, p. 17).

Tal i com destaquen les autores, La *Cansó d'Antioquia* va ser copiada a Roda d'Isàvena en algun moment del segle XIII, probablement d'un original occità (2003, p.

49). Al segle XIII Roda ja no existia com a seu episcopal, però durant aquest període la biblioteca i l'scriptorium encara continuaven funcionant de manera molt dinàmica, i la vida cultural de la ja antiga seu era encara extensament promoguda pel bisbes lleidatans. Conservem evidències que demostren que els primers bisbes de Lleida van ser educats a l'escola rotense, tal i com hem pogut destacar al capítol 3 de la nostra recerca, i que aquests van continuar fortament vinculats als seus orígens, tal i com demostra la seva doble titulació ("Ilerdensis et Rotenses episcopus") utilitzada fins Berenguer d'Erill de Roda i Lleida (1205-1235). Que la *Cansó d'Antioquia* fos copiada a Roda d'Isàvena testimonia encara el dinamisme cultural viscut a principis del s. XIII. Dissortadament, i a partir del trasllat de l'escola catedralícia a Lleida a principis del mateix segle, l'antiga seu episcopal va començar a entrar en un declivi del qual ja mai es recuperà.

4.4.3. Les obres literàries de temàtica religiosa

La Vita, l'Officium i la Translatio Sancti Raimundi

La principal obra de creació rotense de temàtica religiosa conservada és la *Vita, Officium i la Translatio Sancti Raimundi*. Aquestes creacions es conserven actualment al manuscrit ACL RC_0029 del fons de manuscrits de Roda d'Isàvena de l'Arxiu Capitular de Lleida, on va arribar l'any 1864 procedent de l'arxiu de l'antiga catedral rotense.²⁷³ És un manuscrit factici i miscel·lani que conté un compendi d'obres i documents de diverses mans i èpoques, entre elles les obres que ens ocupen, localitzades entre els folis 162-201.

Els textos indicats serien l'evidència més antiga conservada de la "vita" i l'ofici del sant de Roda, copiades l'any 1191²⁷⁴, en època del bisbe de Lleida i Roda Gombald de Camporrells (1192-1205).²⁷⁵ La *Vita beati Raimundi Episcopi Rotensis* s'inicia amb un pròleg on s'indica que aquesta va ser comissionada per Gaufred de Roda i Barbastre

²⁷³ L'obra en qüestió ha sigut editada diverses vegades: BOL-LANDISTES 1701, vol. V, p. 108 – 117; VILLANUEVA 1851a, ap. 57; BOIX I POCIELLO 2005, vol III, p. 771-772.

²⁷⁴ «Factum est hoc in anno ab incarnationis Domini M^o. C^o. XC^o. I^o in honorem domini nostri Ihesu Cristi et beate Marie et sancti Raimundi episcopi», ACL RC_0029, f. 201.

²⁷⁵ J. de la Canal afirma que tot i que els breviaris de Lleida, Osca i Saragossa reproduïen l'ofici de sant Ramon, celebrat el 21 de juny, el de Roda era el més antic. Veure DE LA CANAL 1836, p. 181.

(«Reverentissimo et dilectissimo domino suo Gaufrredo dei nutu rotensi seu barbastrensi episopoco...», RC_0029, f. 162) quan aquest ja era bisbe, en conseqüència, creada entre els anys 1136-1143. També indica que la vida de sant Ramon va ser elaborada per Elies «Helias inter servos *Christi* utinam ultimus vel minimus in marcessibilem *evengele coronam*», qui no indica la seva procedència ni jerarquia eclesiàstica, ni l'any que va escriure l'obra. Tal i com especifica I. Lorés (2015a, p. 579 – 594, nota 5), tradicionalment la “vita” es data l'any 1138, tot i que aquesta datació no està constatada documentalment. En referència a Elies l'autora també afirma que no hi ha cap documentació que n'especifiqui l'origen. Alguns investigadors asseguren que era de Barbastre (VILLANUEVA 1851a, p. 199), mentre que altres afirmen que era de Roda (DE HUESCA 1807, p. 112). J. Boix i Pociello considera que aquest personatge podria ser el mateix canonge Elies que es constata a Sant Pere d'Àger, documentat entre els anys 1151 i 1176 (2005, vol. I, p. 305).

El text del pròleg continua:

Quem excellentia vita pusillitati mee dignitata est in iungere beatissimam vitam Raimundi stilo in posteros transmitire feci pro modulo meo quod pitui licet in peliti servam tamen in omnibus veridica serie quod magis explevi viro parens iussui quam umborum studens splendori vel cultui in tale namquem materia pedestris et simplex oracio est necessaria non sermonum folia vel luculentia.

A continuació es desenvolupa la “vita” en vàries lliçons (ff. 162-168), continuada per l'ofici (ff. 168v-201).

L'obra narra els fets més importants de la vida del bisbe de Roda d'Isàvena Ramon Guillem de Roda i va ser compilada per tal de santificar-ne la figura pocs anys després de la mort. Ramon Guillem va ser bisbe de Roda entre els anys 1104 - 1126, d'origen tolosà i provinent de Saint-Sernin de Toulouse. Va impulsar de manera molt activa la vida cultural a la seu, i consolida la política reformista de l'església romana en estreta col·laboració amb el papat. Va viure relacions molt problemàtiques i greus enfrontaments sobre els territoris de Barbastre amb el bisbe Esteve d'Osca, qui comptava amb el favor reial d'Alfons el Bataller amb qui Ramon tampoc va mantenir bona relació. L'any 1115 els nobles de Barbastre es van revelar contra Ramon Guillem instigats per

Esteve d'Osca, i és expulsat violentament de la ciutat.²⁷⁶ Morí a San Pedro el Viejo a Osca, en campanya militar, i el cos va ser traslladat poc després a Roda (DE AYNSA 1619, p. 321).

De seguida se li atribueixen diversos miracles iniciant oficialment la devoció a les despulles del sant en temps de Ramir II, qui l'any 1134 i 1135 feia dues donacions a l'església de Roda esmentant com a sants principals "Sancto Vincentio et Sancto Raymundo".²⁷⁷ El seu ofici, celebrat el dia 21 de juny, es crearà juntament amb la "vita", configurant d'aquesta manera un corpus literari ("vita" i ofici) que es realitzarà paral·lelament al trasllat solemne de les despulles a una urna en marbre, trasllat promogut pel bisbe Gaufred, el mateix qui encarregava a Elies la redacció de la seva "vita" (DE LA CANAL 1836, p. 181), (LORÉS I OTZET 2015a, p. 579 i n. 4).

Gaufred de Roda i Barbastre, molt probablement nomenat bisbe a instàncies de Ramir II, s'identificava amb el propi sant, atès que havia heretat de Ramon les controvèrsies amb el veí bisbat d'Osca i, com ell, també va ser expulsat de la seu.²⁷⁸ Aquest episodi es veu reflectit tant a la "vita" com a l'ofici que va promoure, on es detallen alguns dels desafortunats esdeveniments esdevinguts a sant Ramon. Es fa èmfasi en les controvèrsies que mantenia sant Ramon amb el bisbe Esteve d'Osca en referència a la titularitat dels territoris de Barbastre. Tanmateix, l'obra fa escasses referències a les dades biogràfiques del sant, les quals s'amplien en l'ofici, celebrat el dia 21 de juny.

El conjunt de l'obra, copiada al manuscrit ACL RC_0029 a finals del segle XII, va ser complementat en segles posteriors mitjançant diferents documents referits a l'expulsió del sant de Barbastre i la legitimitat de la beatificació del sant de Roda. La finalitat era la d'exaltar la figura del bisbe-sant de Roda. Abans de la "vita" (f. 161v)

²⁷⁶ L'octubre del 1116 Ramon era a Roda, on el situa la documentació. L'expulsió és narrada als documents "Extulisti Frater" de Pasqual II dirigida a Esteve d'Osca (publicat per MANSILLA 1955, p. 63), "Tu ipsi frater" de Gelasi II, "In Oscitanum" de Calixte II, i a la carta de sant Oleguer a Inocenci II. Entre les fonts no contemporànies hi fan referència el memorial rotense "Certum fieri volumus", el pseudoprivilegi de Ramir II i l'*Officium Beati Raimundi*. Veure DURÁN GUDIOL 1994, p. 44.

²⁷⁷ Aquest document és copiat per Gabriel de Sesé a la seva obra *Historia de la antigüedad del obispado de Barbastro* a principis del s. XVII. L'obra ha sigut recentment re-editada per NIETO CALLÉN, SÁNCHEZ MOLLEDO 2011, localitzant-se el document a la p. 223. La donació de Ramir II també va ser publicada per VILLANUEVA 1851a, ap. 75, p. 371-372.

²⁷⁸ Gaufred va ser expulsat violentament de la seu per Dodó d'Osca probablement l'any 1139, tal i com s'especifica a la butlla "Ne lites amicabili" d'Inocenci III del 17 de maig de 1203 i dirigida a García de Gudel, bisbe d'Osca. Aquesta butlla va ser publicada per UBIETO ARTETA 1946, p. 232. Veure també DURÁN GUDIOL 1994, p. 69-70.

s'inclou una còpia d'una carta del papa Calixte II al bisbe de Pamplona en referència a l'excomunió del bisbe Esteve d'Osca (1122), «Callixtus *episcopus*. G. Pampilonense *episcopo* in Oscitate *episcoporum*...» (DE AYNSA 1619, p. 319), i entre la "vita" i l'ofici (f. 168) es copia una carta d'Oleguer, arquebisbe de Tarragona, al papa Inocenci II sobre l'expulsió de sant Ramon de la seu de Barbastre (1137), (DE AYNSA 1619, p. 318). En conseqüència es fa èmfasi en les controvèrsies que mantenia sant Ramon amb el bisbe Esteve d'Osca en referència a la titularitat dels territoris de Barbastre.

La narració de la "traslatio" del cos de sant Ramon a un sepulcre en pedra l'any 1170 que encara es conserva in-situ a la cripta de l'antiga catedral, s'inclou als folis 201v-202.²⁷⁹ La "traslatio" havia estat realitzada durant el bisbat de Guillem de Roda i Lleida (1143-1177) primer bisbe de Lleida, i successor de Gaufred, qui havia heretat del seu predecessor i mestre la devoció per sant Ramon, promocionant diverses accions per a la veneració de les relíquies.

Aquest document es copia en temps del prior de Roda Pere Agustí Albanell (1515 - 1545), qui també fou bisbe d'Osca, d'Elna i Barbastre (DE AYNSA 1619, p. 430-434; DE LATASSA 1798 vol 1, p. 294-296). Es coneixen diverses accions d'aquest bisbe per tal de promocionar les relíquies dels diferents bisbes conservats a Roda, així com de monumentalitzar la seu. És el promotor del tapís de Roda dedicat a la Verge, sant Vicenç, sant Valeri i sant Ramon, i l'any 1525 promociona la construcció del Palau Prioral de Roda. Poc després, l'any 1533, construeix el retaule de l'altar major.²⁸⁰ També promocionà la realització de la casulla de sant Ramon,²⁸¹ i dos bustos de plata, un de sant Ramon i un de sant Vicenç²⁸² (MORTE GARCIA 2006). Pere Agustí Albanell és germà del bisbe de Lleida Antoni Agustí, qui després fou arquebisbe de Tarragona i qui dona nom a la *Collectio Tarraconensis* en compondre els diàlegs *De emendatione Gratiani* fent

²⁷⁹ Per a més informació sobre el context que va envoltar el trasllat de les restes de sant Ramon i el Sepulcre en pedra veure ESPAÑOL 1998, p. 177-187; LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594.

²⁸⁰ Retaule encarregat pel prior Pere Agustí. Existeix un rebut de Gabriel Yolí, imager de Saragossa, de 27 de nov. de 1536 a l'Arxiu de Roda. Va costar 12.000 sous jaquesos a càrrec del capítol (IGLESIAS 2001, p. 477-478). S'hi aprecien les figures de sant Agustí i sant Ramon a la dreta; i sant Valeri i sant Lliceri a l'esquerre, flanquejant la figura central de sant Vicenç.

²⁸¹ Casulla de seda blanca amb imatges brodades de sant Ramon i sant Vicenç i al darrere la Verge, sant Jaume i sant Valeri, que també porta l'escut del prior Pere Agustí. Veure PACH Y VISTUER 1925, p. 181-202, concretament p. 196.

²⁸² P. Pach afirma que feia pocs anys que se'ls havien endut al Museu de Lleida: dos bustos d'argent d'uns 30 cm d'alt amb l'efigie de sant Ramon i sant Vicenç, i l'escut de la família Agustí (IBIDEM p. 197)

servir, com hem vist, diverses fonts i especialment el manuscrit rotense BPT Ms. 26 de la biblioteca pública de Tarragona, el més antic del grup que formen la *Collectio Tarragonensis* (ORFILA-CARRERAS 1986, p. 111).²⁸³

Poc després Miguel de Cercito serà nomenat bisbe de Barbastre (1586). Escriu l'obra *Instauración de las Iglesias de Aragon con la noticia de los primeros Obispos de Barbastro hasta el rei Ramiro II, y vida de su prelado San Ramon*, basant-se en un antic breviari d'Osca²⁸⁴ i la dedica al rei Felip II. Va promoure la devoció i el culte de sant Ramon edificant l'any 1594 una ermita dedicada al sant al turó dels Enforcats. L'autor basteix la llegenda relativa als fets pels quals sant Ramon, en fugir de Barbastre, hauria pujat a aquest turó des d'on hauria beneït la ciutat²⁸⁵. Segons M. Cercito el bisbe Esteve va fer fora Ramon de Barbastre per no voler participar en les campanyes bèl·liques d'Alfons a Castella. L'any 1595 reclamà les relíquies de san Ramon a Roda fent-ne una translació solemne a Barbastre (DE HUESCA 1807, p. 246-248; DE LATASSA 1798, vol 1, p. 572-575 ; DE AYNSA 1619, p. 312-327).

L'any 1612 Gabriel de Sesé publicava l'obra *Historia de la antigüedad del obispado de Barbastro y unión con el de Roda y de los expolios y trabajos que ha padecido hasta su restitución y de los obispos que en las iglesias ha habido y cosas sucedidas a los serenísimos reyes de Aragón en sus tiempos. Trátese también de las cosas notables que hubo en la traslación de la reliquia del señor san Ramon Guillem del monasterio de Roda a la ciudad de Barbastro. Dirigida al Ilmo. y Rvmo. don Juan Moriz de Salazar, obispo de la ciudad y obispado de Barbastro* (NIETO CALLÉN 2011), on inclourà la historia de la translació de les relíquies de sant Ramon a Barbastre.

Gairebé de manera contemporània, al 1619, Diego de Aynsa escrivia *Fundacion excelencias grandezas y cosas memorables de la antiquísima ciudad de Huesca*, on incloïa el relat de la *Vita Sancti Raimundi* (liber II, cap. XLI p. 312-327), tot informant que l'extreu dels escrits de M. Cercito i d'un antic breviari de Barbastre i on afirma que Elies escriu la "vita" l'any 1138. L'autor proporciona diverses dades sobre la vida de sant

²⁸³ Veure capítol 3.4.3.

²⁸⁴ Es conserva una còpia manuscrita del text de M. Cercito a la Biblioteca de l'arquebisbe de Sevilla, segons consta en una *Noticia de Colegiales Mayores Aragoneses de Castilla* que posseïa F. Latassa (DE LATASSA 1798, vol 1, p. 572-575).

²⁸⁵ MAIRAL BUIL 2010; IBIDEM 2001, p. 183-210.

Ramon, indicant per exemple que el breviari de Barbastre afirma que existeix una estreta relació entre el bisbe de Pamplona Pere, i Ramon Guillem de Roda. També dona notícies de les diverses consagracions de sant Ramon. D. Aynsa edita la carta d'Oleguer a Inocenci II, així com també les del papa Pasqual al rei Alfons el Bataller, i les cartes de Calixte II al bisbe Esteve i al bisbe de Pamplona. Afirma que l'autor de la "vita" de sant Ramon escriu que Esteve mor excomunicat, però que la carta de Calixte al bisbe de Pamplona prova que no va ser així, i que aquestes cartes es trobaven a l'arxiu de Roda. L'autor també edita la donació de Ramir II de l'any 1137 on es menciona a Ramon com a sant, i afirma que els breviaris d'Oscà, Lleida i Saragossa reproduïen l'ofici de sant Ramon, atès que el sant va tenir ofici propi fins a la reforma («hasta que vino el romano oficio»), quan l'ofici es va abolir en aquestes esglésies per no tenir relíquies del sant.

Posteriorment la *Vita Sancti Raimundi* és inclosa a l'obra de Vicencio Blasco de Lanuza, canonge de Saragossa, qui continua l'obra de Gabriel de Sesé, publicant l'any 1622 la *Historia secular y eclesiástica de Aragón*. Juan Tamayo de Salazar també inclou la *Vita sancti Raimundi* al seu "Martirologi Hispànic" (1651 - 1659), basant-se però en la còpia de M. Cercito. Aquesta obra va ser desacreditada per Nicolás Antonio al 1696, qui publica la *Bibliotheca Hispana Vetus* (reed. 1788 per la RAH) a Roma.

El 1701 es publicava el volum de juny de l'*Acta Sanctorum* dels Bolandistes a partir d'una recerca documental sobre els escrits relatius a sant Ramon. Citen en les investigacions a M. Cercito, D. Aynsa, V. Blasco i N. Antonio, i redacten el text oficial de la "vita" de sant Ramon basant-se en la interpolació de dos textos: el manuscrit de Roda o "Cesaraugusti", i el text de Juan Tamayo Salazar, basat en la versió de M. Cercito i en el manuscrit breviari d'Oscà, que anomenen "Barbastrensis". Els Bolandistes afirmen que Elies era de Roda basant-se en les afirmacions de Nicolás Antonio.

A principis del s. XIX (1807) Ramon de Huesca publica *Teatro Histórico de las Iglesias de Aragón*. Es basa en les afirmacions de Nicolás Antonio per assegurar que Elies era de Roda. Així mateix, fa una recopilació historiogràfica dels autors que l'havien precedit en l'edició del text de la "vita" de sant Ramon. Poc després (1836) J. de la Canal publicava el volum de Lleida, Roda i Barbastre de *La España Sagrada*, on afirma basar-se en el breviari de Roda per editar el text sobre la "vita" de sant Ramon. No especifica l'any de la realització del text per part d'Elies. Cita a D. Aynsa i el breviari d'Oscà per tal de

contextualitzar la mort de sant Ramon a Osca. Especifica que inclou a l'annex el poema laudatori copiat per G. Sesé. L'autor transcriu els himnes de vespres on s'indiquen els miracles de sant Ramon, extrets del manuscrit ACL RC_0029 de Roda (p. 179). Afirmar que, tot i que els breviaris de Lleida, Osca i Saragossa reproduïen l'ofici de sant Ramon, celebrat el 21 de juny, era el de Roda el més antic, on també se celebrava la translació de les seves relíquies, celebració que també s'imposa a Barbastre a partir del 1595, amb M. Cercito. L'autor afirma que Gaufred farà una primera translació de les restes del sant l'any 1143 a un sepulcre de marbre, i que el bisbe Guillem realitzarà una segona translació l'any 1170, que és la que es copia al s. XVI al ms. ACL RC_0029 (f. 201v-202). Afirmar que una nova translació havia tingut lloc l'any 1651 quan el bisbe de Lleida Pere de Santiago havia traslladat les relíquies de sant Valeri i sant Ramon a uns sepulcres en fusta col·locats a la cripta. L'autor realitza una edició de l'ofici de sant Ramon a partir del brevari de Roda (ap. 16, p. 247-255), complementat amb altres oficis del sant, que afirma que extreu d'alguns breviaris de Jaca i Osca de la biblioteca de P.M. Flórez, els quals indica que són manuscrits sense principi ni fi i sense any d'edició, probablement del s. XIV, i que presenten entre ells notables variacions (ap. 17, p. 256-263). A continuació reproduïx l'epístola d'Oleguer al papa Inocenci (ap. 18, p. 263), extreta dels arxius de Roda. També copia les oracions pronunciades pel bisbe Carolo Muñoz durant un sínode celebrat a Barbastre el 4 de febrer de l'any 1597, les quals van ser reproduïdes per Gabriel de Sesé (ap. 19, p. 264-275), així com un himne laudatori que es va compondre per a la translació de les relíquies del sant a Barbastre l'any 1595 (p. 276).

Finalment, J. Villanueva en la seva edició de l'any 1851 del *Viage Literario* recopila les notícies històriques proporcionades pels anteriors autors i transcriu els diversos textos inclosos al brevari de sant Ramon (ACL RC_0029), això és, la "vita" (ap. 57), l'ofici (ap. 58) i la translació de les relíquies del sant l'any 1170 (ap. 53). Concretament, J. Villanueva es limita a transcriure el text del brevari, sense incloure interpolacions d'altres fonts.

L'ofici i "vita" de sant Valeri de Saragossa.

L'ofici i la "vita" de sant Valeri es degueren compondre a Roda a la primera meitat del s. XI, coincidint amb la descoberta de les despulles del sant a Estada per part del bisbe Arnulf poc abans del 1030, quan es va dedicar la catedral a aquest sant juntament amb sant Vicenç. Malauradament no s'ha conservat cap manuscrit provinent de Roda que inclogui l'ofici o la "vita" d'aquest sant. J. Janini, l'any 1962 encara va poder llegir la missa dedicada al màrtir de Saragossa que figurava el dia 28 de gener al manuscrit actualment conservat a la Real Academia de la Historia Cod. 52 (JANINI 1962a, p. 133-150). Els folis on es conservava l'ofici, els primers del manuscrit, actualment s'han perdut.²⁸⁶

La festivitat de sant Valeri del 28 de gener figura al calendari rotense elaborat abans del 1096 inserit al breviari de sant Ramon (ACL RC_0029, f. 7v), tot i que parcialment esborrat a causa del desgast del pergamí. També figura al calendari que s'inclou al manuscrit ACL RC_0033 (f. 91v), realitzat a principis del s. XIII. En aquest últim, a més a més, s'inclou, per una mà posterior, la data de la translació de les relíquies realitzada el 20 d'octubre, i que correspondria al primer trasllat fet per Ramon Guillem l'any 1121.

J. Zurita (1562) fa referència a la translació del cap de sant Valeri de Roda a Saragossa el nadal de l'any 1170, a petició d'Alfons I al bisbe Guillem Pere (cap. 26, llibre II). Gabriel de Sesé a la seva obra publicada al 1612 *Historia de la antigüedad del obispado de Barbastro [...]* també narra la translació a Saragossa del braç de sant Valeri donada a aquesta seu pel bisbe Ramon Guillem de Roda i Barbastre el novembre de l'any 1121 (cap. 50), mencionant l'escriptura de concòrdia que va signar el bisbe Ramon Guillem amb el bisbe de Saragossa en presència del bisbe de Pamplona Guillem. Posteriorment narra la translació del cap, ja mencionada per J. Zurita (cap. 88). Aquestes dues translacions seran recollides per la historiografia posterior, el primer Martín Carrillo, canonge de la catedral de Saragossa, qui el 1615 publicava la *Historia del Glorioso San Valero obispo de la ciudad de Çaragoça*, tot i que aquest autor afirma que la primera translació del 1121 s'havia realitzat el mes d'octubre, testimoni recollit després per Diego de Aynsa al 1619 (p. 320).

²⁸⁶ Per una descripció completa d'aquest manuscrit veure catàleg fitxa núm. 19.

Els diferents historiadors que publiquen sobre la vida i els miracles de Valeri es refereixen constantment a breviaris i llibres antics com a font principal dels seus textos, els quals principalment són els oficis realitzats a Saragossa a partir de la translació del braç del màrtir en temps de Ramon Guillem. Posteriors a M. Carrillo en faran referència Vicencio Blasco de Lanuza, qui publica l'any 1622 els volums de les *Historias Eclesiásticas y Seculares de Aragón* (tomo II, cap. XXV, p. 72-74), i Juan Tamayo Salazar al seu *Martyrologium Hispano* (vol. V, p. 600-602). Aquest últim autor cita que durant les translacions es van realitzar diverses celebracions eclesiàstiques recollides en "Lectio" que figuraven en "vetustis eius Breviariis", en els quals es basa per tal de realitzar el seu text. Sobre el primer trasllat de relíquies especifica que es basa en un leccionari on s'especifica que la data de la celebració del trasllat és per les *XIII Kalendas Novembris Anno Domini M.C.XXI*, això és, el 20 d'octubre, data posteriorment confirmada per J. Villanueva (1851a, p. 157) i que concorda amb l'especificada pel calendari de Roda del s. XIII.²⁸⁷

Sobre la presència de l'ofici i la vida de sant Valeri a manuscrits de Roda ens informa J. Pasqual, qui copia l'ofici d'un quadern que assegura tret d'un antic leccionari, que incloïa dos oficis i l'inici de la "vida" de sant Valeri: «Un quaderno sacado de un antiguo leccionario de unos dos palmos de largo y como cosa de uno y medio de ancho. Me lo comunicó el sr. Canónigo Jovellar». Continua: «In festo s. Valerii archiepiscopi cesaraugustani lectio prima». La "vida" del sant queda tallada i J. Pasqual anota «Parece seguia aquí la vida de S. Valerio. La letra es muy poco diferente a la otra, pero la tinta si, pues es considerablemente mas blanca» (BC Ms. 729, vol VIII, f. 158v). No queda clar si aquest còdex és el mateix que veu J. Traggia, qui descriu l'any 1788 un «Codice Ms. membraneo in folio ubi S. Valerii officia aut legenda tanta continentur», qui afirma, al igual que J. Pasqual, que la vida del sant estava inacabada: «Esta vida no prosigue ni se escribió en el código mencionado, quedando en seguida 2 columnas enteras para haberla continuado» (f. 134v).

Sembla ser que aquest manuscrit no és el mateix que copia un autor anònim amb posterioritat a J. Pasqual, perquè no coincideix el contingut dels textos.²⁸⁸ L'autor

²⁸⁷ J. Villanueva publica la segona acta de translació de les relíquies realitzada al nadal de l'any 1171 (1851a, ap. 52).

²⁸⁸ Sabem que l'autor anònim del manuscrit de la Biblioteca de Catalunya és posterior a J. Pasqual atès que

anònim del manuscrit de la Biblioteca de Catalunya afirma que copia l'ofici del sant d'un:

codice antiguo de pergamino, tiene cinco hojas en folio. Es un oficio Ms. de S. Valero, con nueve lecciones propias para su dia, i seis para la infraoctava. Se refiere en el su destierro el templo que edificó á S. Vicente, la invención de su cuerpo por el obispo Arnulfo, su traslación á Roda.

BC Ms. 2564, ff. 1 i ff. 6-7v.

El contingut que copia aquest autor anònim coincideix plenament amb el text que publica F. de la Canal l'any 1836 al volum de la *España Sagrada* corresponent a Lleida, Roda i Barbastro, on afirma que es basa en antics breviaris de Roda d'Isàvena «ex antiquo Breviario exscriptum» (ap. 30). Així mateix, J. Villanueva informa que en un quadern d'un manuscrit del s. XV a Roda existien diverses lliçons que feien referència a la vida de sant Valeri (1851a, p. 189, nota a), tot i que l'autor no ens transmetrà el seu contingut. Així doncs, tot i no conservar-ne cap exemplar, sabem que l'ofici i la "vita" de sant Valeri es conservava almenys en dos manuscrits de Roda d'Isàvena, segons sembla ser en un breviari i en un leccionari antics.

l'autor el menciona als seus escrits.

Hem pogut comprovar, al llarg d'aquest darrer capítol, com la seu de Roda d'Isàvena, crea, ex-novo, dues devocions de sants durant el període d'un segle (1030 – 1130 aprox). A banda de les repercussions literàries i litúrgiques que hem pogut anar desgranant, hem de preguntar-nos perquè, en una petita seu de frontera, es creen tals devocions i quina intenció hi ha al darrere, perquè no és un fet ni aïllat ni casual.

Si recopilem les dades que hem anat detallant en referència a la cultura escrita a Roda d'Isàvena des d'una perspectiva general, hem pogut comprovar com, per una banda, l'existència de l'escola catedralícia propiciava el marc intel·lectual per tal de desenvolupar una eina –el dret canònic– que justificés un marc jurídic enfront usurpacions, alhora que suposava una font d'ingressos en proporcionar un context legal en que basar-se per tal de reclamar delmes. Per una altra banda, aquest context intel·lectual es construeix a partir de la recerca arxivística i el desenvolupament d'un marc històric propi (cròniques i annals), que conduïa a la necessitat *d'imprimir* a la memòria escrita de la seu els fets i la legitimitat de la pròpia existència. Per tal de desenvolupar la memòria escrita, cal un coneixement del trívium, inquietud cultural que portava als bisbes rotenses a relacionar-se amb altres centres europeus escolàstics de primer ordre. El coneixement del trívium, a la seva vegada, proporciona eines per tal de crear les noves “vitae” i els oficis litúrgics de sants.

És precisament en aquest context que hem d'entendre el foment de la devoció dels nous sants: la seva veneració obra camí a la peregrinació, i per tant generen, per una banda, ingressos econòmics, i per una altra, atorguen prestigi i perpetuen la memòria de la seu, que reclama el seu lloc entre la topografia de la xarxa transcultural pirenaica. Aquest vincle entre la promoció de les relíquies i els diversos conflictes polítics i administratius és un tema tractat per I. Lorés (2015a, p. 579-594), qui conclou que el protagonisme de les relíquies a Roda d'Isàvena serà, en aquest sentit, determinant, no tan sols aquelles de nova creació, sinó també, i seguint el tarannà de la consolidació de la pròpia memòria, aquelles “relíquies antigues” això és, les despulles dels antics bisbes de Roda que seran traslladades en algun moment posterior al pilar de la nau central del temple, amb la intenció de perpetuar-ne el record entre els fidels i els propis canonges de la seu.

La veneració de les relíquies dels set antics bisbes de Roda era una devoció ja promocionada per Ramon Guillem, juntament amb la de les relíquies de sant Antoni màrtir, així ens ho especifica la “traslatio” de les seves pròpies relíquies a un sepulcre de pedra quan és venerat com a sant al 1170, inclosa al còdex ACL RC_0029:

Praeterea praedictus confessor Beatus Raymundus quondam Rotensis Episcopus edificavit altare gloriosi Antonini martiris in ipsa ecclesia Sancti Vincentii, et consecravit illud et constituit festum praedicti martiris honorifice coli, dedit in dicto festo absolutionem, ut quicumque ad vigiliam praedicti festi veniret, absolutus de quadraginta de injuncta sibi poenitentia gaudens recederet. Similiter ut erat benignus et pius ad honorem reliquiarum multarum et propter corpora Sanctorum Episcoporum quae in ipsa ecclesia habentur instituit, ut in die gloriosissimi Vincentii martiris et tertio die post festum Penthecostes omnes homines qui ad vigiliis celebrandas praedictorum dierum venirent in utroque festo absolutionem quadraginta dierum de injuncta sibi poenitentia haberent

VILLANUEVA 1851a, p. 310-311, ap. 53.²⁸⁹

Tal i com ens determina el mateix text, ja des d'època de Ramon Guillem adquireix una importància destacada la veneració de relíquies, garantint la absolució per aquells fidels que s'adrecessin a les diverses despulles santes conservades al temple, promovent d'aquesta manera el pelegrinatge i la devoció, que evidentment, va suposar una font d'ingressos econòmics per a la seu. Aquest nou escenari però, també repercuteix en el que més amunt anomenàvem la “topografia de la xarxa transcultural pirenaica” situant Roda en un panorama internacional de vies i camins que la comunicaven amb la multitud de centres intel·lectuals i religiosos, perpetuant el record de la seu a través de la memòria dels seus difunts, acció que també es porta a terme, a petita escala, al propi claustre de la catedral. El posicionament de Roda d'Isàvena dins de les vies de pelegrinatge internacionals ens serà recordada el 20 d'abril de l'any 1356 a Avinyó, quan 12 bisbes francesos ofereixen quaranta dies d'indulgència a tots aquells

²⁸⁹ Segons J. de la Canal la veneració de les relíquies dels 7 bisbes de Roda és obra del bisbe Gaufred, i no de Ramon Guillem: «Se debe a su celo [Gaufrido] la construcción del túmulo en que de su orden se colocaron los restos mortales de los siete venerables obispos Rotenses [...]». DE LA CANAL 1836, p. 163. Sobre aquest tema, i els dubtes sobre on estaven col·locades les diverses relíquies a la catedral veure l'article de LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594.

que s'arribessin fins la tomba de sant Ramon i fessin donació d'«aurum, argentum, vestimentum, libros, calizes, aut aliquod caritativum subsidium dictae capellae necessariarum donaverint, legaverint aut aut procuraverint» (NIETO CALLÉN, SÁNCHEZ MOLLEDO 2011, cap. 61, p. 223-225).

Així doncs hem d'entendre la cultura escrita a Roda i la seva evolució com un testimoni directe del seu propi context religiós, històric, polític i econòmic. La seu, a partir de la reforma de la canònica a finals del s. XI, va començar a consolidar-se a partir de l'adquisició dels seus drets, establerts per dret canònic i avalats pel propi papat, circumstància que la comunica directament amb Roma. Els nous drets adquirits, i la seva independència enfront els poders laics, portaran a una estabilitat que es veu reflectida en la seva activitat cultural, alimentant una escola catedralícia que veurà el moment d'esplendor a partir dels últims decennis del segle XII, quan els propis bisbes (en aquest moment de Lleida) ja no seran educats en centres estrangers, sinó que ho faran a l'escola pròpia, la qual conté obres de primer nivell que provenen de centres europeus com Orléans o Chartres. Aquesta esplendor cultural es veurà reflectida, no tan sols en la producció literària, sinó evidentment, en les creacions artístiques de la seu, la qual, en esdevenir centre de pelegrinatge, és objecte de reformes i projectes de monumentalització que volen expressar i consolidar a ulls de tothom l'estatus adquirit. No hem d'oblidar que quan es produeix el moment de màxima esplendor cultural de Roda, a la segona meitat del s. XII – principis del s. XIII, aquesta ja ha perdut l'estatus de seu episcopal, raó poderosa per a voler reforçar el seu protagonisme dins la xarxa cultural transpirinenca.

5. La cultura visual: de la tradició a la transmissió?

Per la quantitat de llibres presents a Roda d'Isàvena podem efectivament determinar que no és un gran centre intel·lectual, no és un bastió cultural de primer ordre com sí que ho serien centres com Ripoll o Saint-Pons de Thomières, amb biblioteques que depassaven els 200 exemplars. A Roda per exemple no hi ha evidències de l'estudi del quadríviu, que sí trobem a d'altres centres de l'època: medicina, astronomia, geometria, obres de Boeci o Beda el Venerable, són volums que trobem a faltar a la biblioteca. Les manifestacions de la cultura escrita de la canònica de Sant Vicenç són fruit de la necessitat, una conseqüència directa del seu *statu quo*: el dret canònic, la creació de les vides de sants, el foment del pelegrinatge...; són evidències lligades necessàriament amb el context d'una seu de frontera que utilitza el saber i la cultura per tal de reinventar-se i sobreviure a les adversitats. Els factors polítics i econòmics en basteixen talment el caràcter, que li confereixen els trets que la fan singular: dinamisme i vitalitat. Era una seu on la circulació de llibres i del saber era una constant, els volums que trobem a la seva biblioteca són exemplars únics, obres aïllades que no observem en d'altres biblioteques del mateix entorn, símptoma d'un enèrgic intercanvi. Roda és un focus cultural on permuten persones, idees, llibres, pràctiques litúrgiques, composicions literàries... i per suposat, manifestacions artístiques.

I es que no hem de perdre de vista que són precisament els bisbes de Roda d'Isàvena els responsables, en part, de promoure uns conjunts de pintura monumental declarats actualment patrimoni mundial per la UNESCO. En referim, evidentment, a les pintures murals de Santa Maria i Sant Climent de Taüll, promogudes pels comtes d'Erill i concebudes pels bisbes de Roda. Aquesta manifestació artística tan singular compta actualment, per fi, amb un estudi complet i exhaustiu per part de les doctores Milagros Guardia i Imma Lorés,²⁹⁰ motiu pel qual no entrarem a analitzar en detall les característiques. Tanmateix, sí que mencionarem aquestes obres i altres de l'entorn de Roda d'Isàvena concebudes en els segles que ens ocupen, atès que evidentment les expressions artístiques no es poden desvincular de les inquietuds culturals paleses a la biblioteca, així com tampoc del context i les circumstàncies que envolten aquestes

²⁹⁰ GUARDIA, LORÉS (en premsa). També EADEM, 2013.

creacions. Les exhibicions culturals, en tots els seus formats (en prosa, en vers, en pintura o escultura) s'han de concebre com a diverses parts que s'integren en un tot.

Ens ocuparem, en aquest capítol, no tan sols de les demostracions artístiques paleses al patrimoni escrit de la seu i dels intercanvis que aquestes evidències revelen, sinó també de la repercussió cultural i l'evident transferència de coneixement que podem establir des de la producció escrita a la creació monumental, això és, la incidència pública del saber privat gestat a la biblioteca i l'escriptori, i no necessàriament a partir de la transferència d'imatges o models, sinó a partir, també, de la transmissió d'idees i conceptes, els quals es "traduïen" a un llenguatge comprensiu per tal d'arribar a un major nombre d'individus.

5.1. Les expressions artístiques escrites al s. XI. Relacions amb Urgell i Ripoll.

Els llibres de la biblioteca de Roda d'Isàvena no es caracteritzen per ser volums profusament il·luminats, ans al contrari, la il·luminació és més aviat escassa. No hem d'oblidar que tal i com s'ha pogut observar a partir del present estudi, per una banda estem davant d'un conjunt d'obres principalment funcional, al servei de les problemàtiques i les circumstàncies a les quals havia de fer front la seu, fet que determina que la majoria de les obres tinguin valor pel contingut i no per la forma. Per una altra banda, amb molta probabilitat, part de les obres més emblemàtiques, aquelles que es conservarien al tresor per ser llibres amb una fort component ornamental, o bé foren traslladades a Lleida quan Roda va perdre la categoria de seu l'any 1149, o bé han estat espoliades i/o perdudes en segles posteriors. Tot i no preservar evidències físiques, sí que hem conservat el testimoni documental que ens informa de la presència de llibres il·luminats a Roda d'Isàvena, dels quals ens ocuparem tot seguit. Matisem però, que, i tal i com hem exposat fins aquí, aquests exemplars decorats, encara que presents, no devien de ser tampoc abundants, a causa del caràcter funcional intrínsec a l'obra escrita de l'antiga seu ribagorçana. Forma i funció, però, no necessàriament han d'estar renyides, i algunes de les obres presenten decoracions acompanyant el text principal, evidenciant, a més a més, influències que vinculen Roda amb altres seus, convertint-se, en conseqüència, en exemples de transmissió i circulació de models.

Quan parlem d'il·luminació de manuscrits a Roda d'Isàvena, hem de començar, per suposat, pel Pontifical (ACL RC_0036) que és, a més a més, el primer volum, per antiguitat, que es conserva de l'antiga seu ribagorçana. És precisament aquest volum on s'observa una de les poques escenes incloses als manuscrits de Roda, i la primera que ens ve al cap en parlar de manuscrits il·luminats rotenses, atès que ha sigut una de les imatges més reproduïdes i estudiades del seu patrimoni bibliogràfic ja des d'antic.²⁹¹ Per extensió, la imatge ens evidencia les relacions establertes amb la seu d'Urgell, que caracteritzen el moment de la formació i els primers anys de vida de la seu.

El cànon de la missa del Pontifical rotense ACL RC_0036 s'inicia amb els mots "Te Igitur Clementissime Pater", paraules que l'oficiant pronuncia per tal d'introduir la

²⁹¹ El primer en reproduir el frontispici del "Te Igitur" del Pontifical va ser M. Abad y Lasiera, qui en va fer una reproducció fidel a l'original al volum 47 de la *España Sagrada* (1850, Ap LV. p. 327-331).

celebració eucarística (f. 38). Es caracteritza per representar una gran caplletra “T” a plana sencera, situada al centre del foli i articulant la distribució del text d’introducció de la missa, que es disposa al voltant adaptant-se als contorns de la imatge [fig. 1]. La caplletra mostra la imatge de Crist crucificat, amb nimbe crucífer, que es disposa sobre el cos de la inicial. El personatge queda subjecte a la gran creu per mitjà de quatre claus a les extremitats. Vesteix perizoma marró fins als genolls, caracteritzat per una sèrie de línies verticals simulant plecs desordenats. La figura inclina lleugerament el cap vers l’esquerra, amb els ulls oberts i rostre serè. Les particularitats anatòmiques de costelles, colzes i genolls es representen amb detall. La cama dreta s’observa lleugerament de costat. Al seu torn, l’extrem inferior de la Creu es remata amb una serp de cos recargolat sobre fons groc, al·ludint al Pecat Original. L’escena se situa sobre un fons verd fosc acabat amb un fi marc vermell. Els tres extrems superiors de la caplletra culminen amb nusos d’entrellaçats geomètrics.

És una imatge que troba origen al món carolingi, tot seguint els esquemes decoratius que s’observen al sacramentari de Gellone (BnF Latin 12048, f. 143v) de finals del s. VIII (790), i que arriben a la màxima expressió decorativa a finals del segle IX (869-870) amb el sacramentari de Carles el Calb (BnF Latin 1141, f. 6v). Segons J. Planes (ARS SACRA 2001, p. 138) estilísticament es poden trobar paral·lelismes en manuscrits catalans tals com el missal i sacramentari procedent de Sant Joan de les Abadesses (MEV ms. 68 f. 12v) o al sacramentari de l’Arxiu Capítular de Tortosa (ACT ms. 41, f. 51). Ambdós manuscrits són però de finals del segle XII i per tant molt posteriors, amb un enriquiment de les escenes que inclou altres personatges absents al pontifical rotense. Creiem que, tot i salvant les importants diferències estilístiques, el “Te Igitur” de Roda es podria comparar amb el del sacramentari d’Angers (BM ms. 102, f. 3v), realitzat en dates properes [fig. 2]. L’escena del manuscrit d’Angers només inclou Crist presidint l’escena clavat a la Creu, amb el cap lleugerament inclinat, d’ulls oberts i nimbe crucífer. El personatge es representa al centre del foli, articulant-se el text a cadascuna de les bandes de la caplletra, igual que al còdex rotense. Cadascun dels extrems de la creu culmina, també, amb un entrellaçat de nusos geomètrics.

El vincle que s’observa amb el món franc, i específicament amb el món carolingi, és simptomàtic que la imatge, com la resta del manuscrit, és realitzada molt probablement a la seu d’Urgell, tal i com ja establia J. Barriga al seu estudi (BARRIGA

PLANAS 1975, p. 85). Tradició que també s'observa a les diferents caplletres menors del còdex, com per exemple a la inicial geomètrica del foli 36 (V, "Vere dignum") caracteritzada per acabar els extrems amb nusos d'entrellaçats que ens situen en la tradició de les formes insulars heretades i filtrades a través dels escriptors continentals carolingis [fig. 3].

Hem observat en anteriors capítols com el Pontifical estudiat per J. Barriga contenia alguns quaderns afegits al principi del manuscrit que copien diverses versions de la llegenda de la invenció de la Vera Creu, a més dels ordos i misses de "restauració" recitades pel bisbe, que, relacionades amb el context històric de la seu, conjuntament amb les evidències paleogràfiques i codicològiques, situàvem a l'entorn de la primera meitat del s. XI, coincidint amb la consagració de la catedral a sant Vicenç i sant Valeri realitzada per Arnulf de Ribagorça vers l'any 1030. Aquests folis localitzats al principi del Pontifical, a més a més, inclouen petits indicis ornamentals que ens permeten relacionar aquests primers quaderns amb un manuscrit contemporani també produït a la primera meitat del segle XI (abans del 1030 donat que no inclou les misses dedicades a sant Valeri): el leccionari de l'ofici ACL RC_0035. Les característiques ornamentals dels folis afegits al Pontifical, en concret la caplletra "T" (Tempore) del f. 9v [fig. 4], així com el motiu geomètric circular del foli 12v [fig. 5], comparteixen trets distintius amb les caplletres observades al leccionari de l'ofici d'època del bisbe Borrell, observant-se el mateix tipus de nusos i entrellaçaments, com per exemple els que presideixen el cos central de la caplletra "h" (f. 84, "Hodie") [fig. 6]. Aquesta relació ens està determinant que són elaboracions contemporànies, alhora que queden reforçades les hipòtesis que els folis 1-13 del Pontifical corresponen al moment de la consagració del temple rotense del 1030, afegits al volum de l'any 1000 en motiu de la nova "restauració" de la catedral, i que ambdues produccions, el leccionari i el Pontifical i els seus afegits, foren realitzades sota l'òrbita o influència urgellesa, atès que el leccionari mencionat vincula les celebracions de sant Vicenç amb els sermons de sant Just d'Urgell en la festa del seu martiri (ff. 30 - 35).

Ambdós manuscrits mencionats comparteixen característiques ornamentals amb un altre còdex del fons de Roda d'Isàvena i que també creiem que és de data contemporània. És el manuscrit que actualment es conserva sota la signatura ACL RC_0007, que comprèn les *Institutiones* de Joan Cassià. En analitzar els primers anys de

formació de l'escriptori de Roda, i com a mínim fins al funcionament normalitzat d'aquest a partir de la segona consagració del temple sota Arnulf de Ribagorça, subratllàvem el paper dels monestirs de la Ribagorça com a centres proveïdors de manuscrits de la seu episcopal. Pensem precisament, que el manuscrit de Cassià mencionat seria un exemple de l'aportació de la cultura monàstica a Roda en els primers anys del segle XI. L'ornamentació així ho confirma. Ja J. Barriga, en analitzar els possibles llocs de producció del Pontifical, establí alguns monestirs de la Ribagorça o Urgell com a possibles llocs de producció, en concret els d'Alaó o de Tavèrnoles. Finalment, l'autor descartava aquesta teoria per l'absència del ritus de la benedicció de l'abat, i perquè la terminologia emprada als diferents ordos feia referència a un context episcopal (BARRIGA PLANAS 1975, p. 84).

Sabem que precisament durant la primera meitat del s. XI, Arnulf de Ribagorça mantenia un estret contacte amb el monestir de Tavèrnoles, i la documentació el situa al costat del bisbe Eribau d'Urgell el 1040, en la consagració de l'església d'aquell monestir. L'acta de consagració, a més a més, detalla la totalitat dels llibres que en aquell moment formaven part de la biblioteca de l'abadia (BARAUT I OBIOLS 1986, p. 119, doc. 148). El manuscrit del fons de Roda referenciat està vinculat directament amb l'ambient monàstic. Conté, a banda de l'obra de Joan Cassià en dotze llibres, *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis*, les Homilies del bisbe Cesari d'Arle, un personatge que havia jugat un paper clau al s. VI en la reorganització eclesiàstica del regne visigòtic de Tolosa i el primer personatge amb la voluntat d'imposar una organització litúrgica en la celebració de l'ofici diví (GROS I PUJOL 1982, p. 102-103). El monestir de Tavèrnoles, sota l'esfera d'Urgell, i sobretot a partir de l'abadiat de Ponç a partir de l'any 1000, esdevé un monestir principal per a la introducció de la reforma monàstica benedictina a la diòcesi urgellesa. La inclusió dels textos de Cesari d'Arle al manuscrit rotense sembla confirmar que la procedència del còdex correspondria a aquest cenobi. Hem de tenir a més a més present que un manuscrit d'aquestes característiques no correspon a un context episcopal atès que, tal i com menciona M. Zimmerman, la totalitat de manuscrits de Joan Cassià dels comtats catalans es troben en ambients monàstics (Ripoll, Poblet i Santes Creus), amb l'única excepció del volum de Roda d'Isàvena (ZIMMERMANN 2003, p. 730-731, vol. II).

Si observem les caplletres que decoren el manuscrit, aquestes es relacionen directament amb les observades tant als quaderns afegits del Pontifical (ff. 1-12 ACL RC_0036), com amb les del leccionari del bisbe Borrell (ACL RC_0035), ambdós manuscrits situats a l'entorn dels primers decennis del s. XI (1020-1030). S'observa la presència de la mateixa tipologia d'entrellaçaments geomètrics: existeix un paral·lelisme evident entre la caplletra del foli 30 del leccionari que dona inici a la missa de sant Vicenç Màrtir [fig. 7], amb els entrellaçaments geomètrics que decoren el cos de la caplletra T del foli 38v de les *Institutiones* [fig. 8], o les relacions evidents que mantenen els nusos que articulen la figura ornamental del foli 12v del Pontifical [fig. 5] amb la caplletra "S" del foli 66v [fig. 9] i la "V" del foli 72v del manuscrit monàstic mencionat [fig. 10]. Aquestes relacions evidencien que els dos volums i els quaderns afegits al Pontifical són produïts en un mateix context i en una mateixa època, i molt possiblement són un indicatiu de la relació que mantenia la seu de Roda d'Isàvena no tan sols amb la Seu d'Urgell, sinó també amb els monestirs d'aquest bisbat, en aquest cas Sant Serni de Tavèrnoles, atès que el manuscrit de les *Institutiones* el podem situar per les característiques ornamentals sota l'episcopat d'Arnulf de Ribagorça, qui és present en la consagració d'aquest monestir.

En conjunt, els tres manuscrits, a partir dels trets decoratius, consoliden el que ja s'havia observat en anteriors capítols a través de l'estudi del contingut dels diferents volums de la biblioteca rotense: l'estreta relació que mantenen Roda d'Isàvena i la seu d'Urgell durant els primers anys de la formació de la nova diòcesi, vincle que sembla que perdura durant tota la primera meitat del s. XI.

Diferents autors han situat el manuscrit ACL RC_0019 sota influència també urgellesa. El còdex conté els diversos textos exegetics sobre l'Antic Testament, el principal dels quals correspon al comentari de l'Heptateuc d'Isidor de Sevilla. A. Mundó determina que la creació del manuscrit es va fer sota l'òrbita urgellesa principalment per la inclusió del comentari sobre el *Càntic dels Càntics* del bisbe Just d'Urgell (ff. 120-124) (ARS SACRA 2001, p. 129). No ens sembla un argument prou convincent, atès que el mateix manuscrit també copia els comentaris al Càntic dels Càntics d'altres autors, en aquest cas de Gregori Magne (ff. 98-110), i Gregori d'Elvira (f. 110-120v). Es tracta de tres comentaris col·locats un darrere l'altre, per la qual cosa més aviat pensem que seria una recopilació buscada per tal de posar en comparació els tres texts.

Per les característiques paleogràfiques del manuscrit hem situat aquest còdex en els períodes dels episcopats o bé d'Arnulf o bé de Salomó, això és, a la meitat del s. XI aproximadament. Entre les diferents caplletres que ornamenten el còdex esmentat trobem elements o detalls molt similars als que s'observen a les caplletres d'un manuscrit actualment conservat al Museu Episcopal de Vic (MEV ms. 67), però procedent de l'abadia de Ripoll, realitzat vers l'any 1040 per Salomó, monjo d'aquest monestir, i que segons M. Gros i Pujol, és l'autor de diversos documents episcopals escrits entre els anys 1041-1043 sota les ordres de l'abat-bisbe Oliba. Tal com suggereix el mateix autor, s'ha especulat que el monjo Salomó, autor d'aquest manuscrit, fos el mateix monjo ripollès que després esdevingué bisbe de Roda entre els anys 1066-1075 (GROS I PUJOL 2006, p. 42). De moment però, aquest fet roman com una hipòtesi indemostrable. Tanmateix, en comparar la paleografia dels dos manuscrits s'observa com són molt dispars atès que el manuscrit de Roda està escrit amb una minúscula carolina amb fortes reminiscències visigòtiques i en un mòdul i pes inferiors al manuscrit de Vic. En canvi, l'ornamentació permet relacionar ambdós còdexs. S'observa com els dos volums contenen caplletres zoomòrfiques amb éssers que culminen amb una característica cua en espiral, que també s'observa en l'ornamentació de les diverses formes vegetals, les quals tenen formes lobulars similars. La comparació és evident quan confrontem la caplletra "o" del foli 36v del còdex de Vic [fig. 11], amb la caplletra "d" del foli 74v del còdex rotense [fig. 12].²⁹² Tanmateix, aquestes característiques formes espirals ornamentant les cues d'animals o les palmetes vegetals s'observen en alguns manuscrits del monestir de Moissac, com per exemple les Col·lacions de Cassià de finals del s. XI, on trobem el mateix motiu a les caplletres menors del manuscrit, com la del foli 143 o la del foli 145v [fig. 13]. El mateix motiu també s'observa a algunes caplletres del còdex BnF Latin 5058 del mateix monestir. Tal i com suggereix C. Fraïsse els primers manuscrits de Moissac copien models que provenen de terres catalanes, la major part de Ripoll:

Il semble donc que les terres catalanes aient été une source pour la constitution de la bibliothèque moissagaise, on peut y voir une conséquence des liens de l'abbaye avec les dépendances qu'elle acquiert dans cette région, grâce aux attaches familiales d'un des grands abbés de la fin du XIe siècle, Hunaud, dont le cousin était le comte de Besalu.

FRAÏSSE 2008, p. 207

²⁹² Veure FRAÏSSE 2008, p. 191-207, esp. p. 193.

S'observa a més a més, la correspondència del manuscrit rotense amb altres produccions ripolleses d'aquest moment. El personatge del foli 120v [fig. 14] que representa sant Just d'Urgell recorda les figures representades al tercer volum de la Bíblia de Rodes (BnF Latin 6 [3], f. 2v). Es dibuixen de manera similar les fisonomies dels rostres ovalats, així com el cabell, a partir de dues meitats ben diferenciades, i les orelles caracteritzades com una petita esfera adossada al costat del cap. Les vestidures també són molt pròximes, amb vores perlades de plecs generosos i arrodonits. Tal i com ja ha destacat als seus estudis M. Guardia, és precisament el tercer volum de la Bíblia de Rodes el que s'està executant en temps del bisbe Salomó de Roda i, segons l'autora, hi ha una coincidència de temes i models en la resolució formal de les pintures de Sant Joan de Boí, elaborades a l'entorn del 1100 i el tercer volum de la Bíblia (GUARDIA 2001, p. 31-32). Aquesta circumstància permet suposar un intercanvi de llibres o models comuns, que s'evidenciarien per exemple a partir de les escenes posteriorment projectades a Sant Joan de Boí, com per exemple l'escena de joglaria representada a la Bíblia (f. 64v), o la coincidència de motius com el dromedari del foli 65v. J. Ainaud de Lasarte (1989, p. 58-59) també va determinar coincidències entre els caps d'animals marginals del foli 45v amb els caps d'animals que flanquegen les orles ornamentals de l'arc d'entrada a l'absidiola nord de l'església.²⁹³

Cal precisar també que en els seus estudis M. Guardia determina que les pintures murals de Sant Joan de Boí i els manuscrits ripollesos depenien d'un model comú que remetia a produccions manuscrites del Midi francès (GUARDIA 2009, p. 11), evidenciant

²⁹³ La relació entre la Bíblia ripollesa i les pintures murals de Sant Joan de Boí va ser contemplada per primera vegada per J. Gudiol i Cunill, en la seva publicació de l'any 1927 (p. 232-255). Posteriorment aquesta hipòtesi és represa per J. Ainaud, qui determinava que les pintures de Sant Joan depenien directament del tercer volum de la Bíblia de Rodes, i posteriorment afirma que les imatges murals són "calcs compositius" de les imatges del foli 64v del tercer volum de la Bíblia, de tal manera que proposava que les pintures murals dataven de finals del segle XI, poc després de l'acabament del manuscrit, el qual segons l'autor era conegut a Roda d'Isàvena a través del bisbe Salomó. Veure: AINAUD DE LASARTE 1973, p. 55-59, i posteriorment AINAUD DE LASARTE 1989, p. 56-60, vol. I. Aquesta dependència directa de models és posteriorment matisada per M. Guardia. L'autora, sense descartar la dependència entre les pintures murals i el manuscrit, s'inclina més aviat per la dependència de models comuns provinents de Ripoll, per una banda, i dels territoris del sud francès, per l'altra. Cal afegir que aquests models comuns han pogut constatar-se més enllà de la pintura mural i són palesos a altres suports artístics, com per exemple els frontals d'altar de la Vall de Boí. Un exemple, com ja va assenyalar M. Guardia, serien les composicions de les escenes del martiri dels sants Quirze i Julita del frontal de Durro (MNAC, 15089) amb l'escena de la mort del profeta Isaïes al foli 2v de la Bíblia de Rodes. Per a més detalls consultar GUARDIA 2001, p. 11-32. També GUARDIA, MANCHO, 2008, p. 132-159; GUARDIA 2009, p. 1-19.

connexions amb els territoris del centre i sud de França. A aquestes observacions podem afegir-hi les que hem detectat entre els manuscrits de Roda-Ripoll i Moissac a partir de l'anàlisi del còdex ACL RC_0019, que confirmen el vincle que, per una banda, s'estableix entre Roda d'Isàvena i els territoris de la Ribagorça amb Ripoll, i per l'altra, amb els territoris del sud francès, i que confirmen les hipòtesis ja apuntades per M. Guardia a partir de l'estudi de les pintures murals.

En conseqüència, i resumint les observacions realitzades fins aquí pel que fa el manuscrit ACL RC_0019, si bé la paleografia ens proporciona un marge temporal que ens situa durant els bisbats d'Arnulf o Salomó, les evidències ornamentals matisen aquestes dades i situen el còdex en l'episcopat del segon, tot relacionant el manuscrit directament amb les produccions ripolleses de la meitat del s. XI. Per les seves característiques, però, el còdex és una producció clarament rotense. Les dades codicològiques del manuscrit suggereixen que les caplletres són projectades amb posterioritat al text (en la mateixa època). Així doncs, l'il·luminador del manuscrit projecta les caplletres segons el models que importa el bisbe Salomó des de Ripoll, models que també penetren en altres regions ribagorçanes tal i com queda exemplificat a partir de les pintures murals de Sant Joan de Boí.

5.2. Les expressions artístiques escrites al s. XII: les relacions amb Llemotges i Moissac.

A partir de finals del s. XI i amb la creació de l'escola catedralícia, es comença a observar cada vegada amb més freqüència l'ús de motius ornamentals que trobarem en manuscrits produïts a Moissac i Llemotges, principalment a causa de la importació de models i de l'obertura vers les regions del sud de França, així com pels nous contactes establerts amb l'entorn romà. Hem de tenir present, a més a més, que és durant la primera meitat del s. XII quan es produeix l'afluència de bisbes francs a la seu, els quals molt probablement propicien l'entrada i la circulació de models ornamentals observats als manuscrits que tot seguit analitzarem.

El còdex que marca un punt d'inflexió en aquest sentit és el ACL LC_0025. Conté els diversos tractats de sant Agustí i algunes de les obres principals d'Anselm de Canterbury. En estudiar els "libri artium" que formaven part de la biblioteca de la catedral hem pogut establir com probablement aquest còdex es degué importar a Roda a principis del XII, amb motiu de l'adopció de la regla agustiniana per Ramon Dalmau de Roda l'any 1092, possiblement durant els inicis de les activitats docents de l'escola catedralícia. S'arriba a aquesta conclusió principalment per dos motius. Primerament pel contingut del manuscrit. En analitzar-lo s'observa com els últims quaderns del còdex contenen les obres d'Anselm de Canterbury, que no són freqüents a les biblioteques peninsulars per aquestes dates. Aquest fet ens portava a relacionar el manuscrit o bé amb l'entorn romà del papa Urbà II, o bé amb algun centre del sud de França, possiblement Lió, on es testimonia la circulació de quaderns d'aquest autor sota la promoció d'Hug de Lió pels voltants de l'any 1100.

El segon motiu que ens portava a determinar la procedència forana del manuscrit era l'ornamentació. El còdex està il·lustrat amb una multitud de caplletres d'execució finíssima i molt elaborada, sense precedents fins aquest moment a la producció librària rotense [fig. 15]. Executades principalment a una o dues tintes, s'hi observen formes zoomòrfiques, ictomòrfiques, fitomòrfiques i antropomòrfiques construïdes a partir del modelatge de suggeridors ombrejats.²⁹⁴

²⁹⁴ Recordem que tot i les evidències suggerint que el còdex és forani, també hem pogut establir que la paleografia del còdex manté correspondència amb altres codexs de Roda d'aquest moment, fet que ens estaria indicant que és una obra pròpiament de producció rotense, i no importada. Ens movem per tant

Cal emfatitzar que en la realització de les caplletres s'aprecien dos il·luminadors o mans diferents. El primer es caracteritza per l'elaboració de tiges i palmetes carnosos, perfilades per mitjà de petits caulicles als lòbuls. Dibuixa formes vegetals de grans volums i sovint faixes les caplletres amb anells perlats. Generalment els marcs de les caplletres es formen amb una fina línia, delimitant els cos de la caplletra i adoptant formes escalonades [fig. 16]. És l'autor de les caplletres de la primera meitat del manuscrit (fins al foli 42), tot i que també intervé en algunes de les caplletres de la segona meitat del còdex, com per exemple la del foli 64v. Aquesta mà és molt propera a algunes de les produccions de Moissac, com per exemple la que elabora algunes de les caplletres de la Bíblia del s. XI (BnF Latin 135). S'aprecien per exemple semblances amb la caplletra del foli 32 de la Bíblia [fig. 17], amb una configuració de palmetes gruixudes que s'entortolligen al cos de les caplletres i contorns perlats [figs. 18 i 19]. També existeix correspondència amb algunes de les caplletres que farceixen un manuscrit de Moissac que conté les *Col·lacions* de Cassià (BnF Latin 2138), on al foli 27v per exemple [fig. 20] s'hi representen amples tiges que també trobarem al còdex de Roda [fig. 21].

El segon il·luminador es caracteritza per emprar de manera més regular els entrelaçaments geomètrics per tal de construir les figures, i els seus elements vegetals són més aeris i tenen un major dinamisme. Els traçats geomètrics són força angulosos i les figures severes, de cel·les triangulars i becs corbs. Algunes de les seves composicions recorden sobretot produccions llemosines. Les seves caplletres mantenen similituds de manera particular amb el missal de Llemotges (BnF Latin 9438). Podem apreciar correspondència per exemple amb les caplletres del foli 89 [fig. 22] o el foli 87v [fig. 23] del missal, observant-se com el còdex de Roda combina els elements geomètrics i fitomòrfics d'una manera molt similar, així com pel dinamisme dels motius vegetals [figs. 24 i 25]. Aquesta segona mà realitza la majoria de les caplletres de la segona meitat del manuscrit, algunes elaborades amb un doble marc ornamental, i en general fent un ús més intensiu dels ombrejats, combinats freqüentment amb els colors violeta i vermell per tal d'emplenar el fons de les lletres.

Cal recordar que, tal i com determinava M. Guardia, és a l'entorn del 1100 quan s'executen les pintures murals de Sant Joan de Boí, pintures que complementen el cicle

entre dues hipòtesis.

narratiu a partir d'abundants figures animals i vegetals que remeten als "marginalia" de manuscrits il·luminats ripollesos i francesos, entre aquests els manuscrits de procedència llemosina. Probablement no és una coincidència que a l'entorn de les dates de l'execució de les pintures s'aprecia l'entrada de motius ornamentals d'aquesta mateixa procedència als còdexs de la biblioteca catedralícia. L'autora destaca que el cicle de pintures dedicades a la festivitat de sant Esteve, probablement remeti a l'adaptació de models de manuscrits il·luminats, pressuposant com a model una Bíblia o algun dels nou salteris de la biblioteca catedralícia rotense que s'esmentaven a l'inventari del s. XII.²⁹⁵ Malauradament, en no conservar-se els antics salteris de la seu no podem confirmar si algun d'aquests fou la font per tal de confeccionar les pintures. Sí que podem determinar, però, que els motius ornamentals llemosins i de procedència francesa condicionen a partir d'aquest moment la producció de manuscrits rotenses. Aquesta influència s'observa posteriorment en manuscrits de Roda de la meitat del segle XII, principalment quan establim comparacions amb les caplletres del leccionari de l'ofici ACL RC 0032 i en les dels fragments bifolis d'un antifoner que formaven un còdex unitari (ACL PM_AC_0003_06 i ACL PM_cm_43 - PM_cm_78). L'esmentat antifoner, tot i que posterior a l'execució de les pintures, conserva diversos responsoris i himnes per a les festivitats de sant Esteve, amb diversos cants recordant-ne la lapidació (fragments PM_cm_49, PM_cm_58, PM_cm_63, i PM_cm_75) incloent algunes caplletres que remeten a les pintures murals esmentades [fig. 26], caplletres que alhora hem pogut determinar que depenen del manuscrit de sant Agustí de l'any 1100.

El leccionari de l'ofici ACL RC 0032 conté una multitud de caplletres romàniques representant motius fitomòrfics, éssers fantàstics i antropomòrfics, algunes finament elaborades mitjançant un sinuós ombrejat d'aigües al cos de les figures. S'aprecia la voluntat d'imitar les formes voluptuoses i els ombrejats que caracteritzen les caplletres del segon il·luminador del còdex de sant Agustí (ACL LC_0025). Algunes de les caplletres mostren, a més a més, una clara influència francesa. És exemple la caplletra "C" del foli 73 [fig. 27], on s'observa com la carnositat dels elements vegetals imita formes d'influència ultrapirenenca. El perlat, a més a més, recorda alguns manuscrits de Moissac, concretament les caplletres de la Bíblia de Moissac (BnF Latin 135, f. 32) [fig. 17]. També s'aprecien solucions compositives similars, com per exemple a la figura d'un

²⁹⁵ GUARDIA 2006, p. 175-196. També EADEM 2009, p. 1-19.

home nu i dempeus que subjecta amb les mans el cos superior d'una caplletra "O" al foli 90v [fig. 28]. La tija vegetal traspasa el cos de la figura humana, tal i com també s'aprecia en alguns dels manuscrits de Moissac de finals del s. XI (BnF Latin 5056, f. 42v) [fig. 29]. Aquesta solució compositiva es repeteix per exemple a la caplletra zoomorfa del foli 85 del manuscrit rotense, una "C" on es veu clarament com la tija vegetal traspasa el cos de l'animal central [fig. 30].

Entre les diverses caplletres del manuscrit destaca la del foli 15v, una caplletra "M" representada per mitjà de dos éssers zoomòrfics que entrellacen el coll tres voltes formant d'aquesta manera l'eix central de la lletra [fig. 31]. El cos dels dos animals és molt elaborat, desenvolupats amb cos d'au i cap caní, amb ombrejats i marques d'aigua per tal de representar el plomatge i un element en forma de fris perlat, més fosc, a l'inici de les ales. L'extrem del cap es caracteritza per bifurcar-se en dos, partint del coll de l'animal a través d'un element vegetal de formes carneses. Aquesta característica es repeteix a la caplletra "E" del foli 127 del mateix manuscrit. La caplletra "M" esmentada és molt pròxima a la que s'observa en el segon volum de la Bíblia de Montpeller (BL Harley 4773, f. 21v): la composició és idèntica, així com també el gest dels animals que la formen, repetint-se l'element vegetal carnós a l'extrem del cap dels animals [fig. 32].

No és l'única similitud observada amb aquest segon volum de la Bíblia de Montpeller. Si observem la caplletra del foli 65v de l'inici del llibre de Judit, podem apreciar com la figura ornitomòrfica amb el cap engolat [fig. 33] presenta la mateixa ornamentació vegetal que s'aprecia al cap de les figures zoomorfes de la caplletra "E" del foli 127 del leccionari rotense ACL RC_0032 [fig. 34]. Aquest motiu fitomòrfic de formes carneses partint del coll de l'animal, el tornarem a trobar al foli 193v de la Bíblia. El còdex de la British Library, en dos volums, és realitzat a la primera meitat del s. XII a la regió del Llenguadoc i de moment la seva procedència roman desconeguda.²⁹⁶ Tot i així, ens situa els manuscrits de Roda d'Isàvena una vegada més dins de l'horitzó de l'ornamentació característica de la producció librària de la regió del sud de França. Aquesta Bíblia, a més a més, manté relacions ornamentals amb altres manuscrits de

²⁹⁶ Va ser donat al monestir caputxí de Montpeller l'any 1621 per François Ranchin (1564-1641). Actualment la British Library ha digitalitzat alguns dels folis del manuscrit. Per a més informació veure: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/09/panizzi-lectures-2014-the-giant-bibles-of-twelfth-century-england.html#sthash.DCqavJS4.dpuf>

producció rotense, tal i com veurem pròximament en analitzar les decoracions del breuari de sant Ramon.

Contemporanis al leccionari ACL RC_0032 són els diversos bifolis de l'antifoner esmentat més amunt, els quals eren part d'un còdex unitari (ACL AC_0003_06 i ACL PM_cm_43 - PM_cm_78) de la meitat del s. XII. Les caplletres són molt similars a les de la primera mà del tractat de sant Agustí (ACL LC_0025). S'aprecien les mateixes formes per tal de dibuixar els elements vegetals, amb els característics caulicles entre les diverses palmetes i es poden establir clars paral·lelismes en el cas dels éssers ornitomòrfics. En serien exemples la caplletra "S" del fragment CM_58 [fig. 35] i la "A" del foli 24v del manuscrit de sant Agustí [fig. 36], o la "M" del fragment CM_63 [fig. 37] comparada amb la "M" del foli 42 del tractat agustinia [fig. 38]. Així mateix, també s'aprecia una paritat amb els elements ornamentals de les caplletres del leccionari de l'ofici (ACL RC_0032). Les dues caplletres de l'antifoner mencionades, caracteritzades per la figuració de tiges vegetals decorades amb elements perlats són similars per exemple a la capital "C" (f. 96v) que trobem al leccionari rotense [fig. 39].

El leccionari de l'ofici ACL RC_0032, al marge de les caplletres representant els diversos motius, també destaca per introduir dues tipologies d'elements ornamentals que a partir d'aquest moment trobarem en altres còdexs de Roda d'Isàvena, assentant d'aquesta manera les bases per la reproducció d'un model comú que s'anirà repetint en subseqüents manuscrits. Per una banda, i combinant-se entre les caplletres figuratives, trobarem una tipologia de capitals, molt més senzilles, però que llueixen una àmplia gamma de colors. Són lletres monumentals de formes simples que es solucionen per mitjà de colors blaus, vermells, i grocs [fig. 40], (f.1v, 12, 13, 14, 33, 36, 56, 103, 117v, 122, 126v) les quals són comparables a d'altres capitals de producció rotense que s'observen als manuscrits de la segona meitat del s. XII, concretament als còdexs ACL RC_0015 i RC_0016 [fig. 41 i 42] o el ACL RC_0029 [fig. 43]. Podríem establir que aquest tipus de capitals senzilles i acolorides són d'una producció típica de Roda d'Isàvena, conferint a aquests manuscrits un "segell" característic.

Per una altra banda, acompanyant les caplletres del leccionari destaca l'abundant presència d'incipits decoratius realitzats per mitjà de lletres que s'enclaven i entrellacen les unes amb les altres, ornamentant-se a partir de contorns figurant elements

“abollonats”²⁹⁷ i vegetals, la majoria de vegades omplertes amb un color groc pàl·lid [fig. 44]. Aquesta tipologia d’incipits s’està inspirant directament en els del manuscrit de sant Agustí LC_0025 [fig. 45] (és un exemple el foli 2v, de proporcions monumentals, però tot el manuscrit n’està farcit) que introdueix per primera vegada aquest motiu ornamental a Roda d’Isàvena. Els còdexs subseqüents normalitzaran aquest recurs ornamental, utilitzant-se en la major part de les produccions del segle XII. En algun cas, com veurem més endavant, aquest recurs ornamental prendrà una complexitat rellevant, amb creacions que inclús han estat qualificades pels diversos estudiosos que s’han ocupat com de “jeroglífics” [fig. 46] (ACL RC_0022).

Les lletres enclavades i entrelaçades són una característica que J. Dufour destaca en els manuscrits de Moissac, fenomen que segons l’autor es comença a produir en tota la seva complexitat als manuscrits d’aquest monestir a finals del XI - principis del XII. L’autor a més a més, destaca com aquesta característica tan pròpia dels incipits o explícits dels manuscrits, les “lettres enclavées et accolées”, posteriorment es repetirà a les diverses inscripcions lapidàries i del claustre, sobretot a aquelles que es poden datar a l’entorn de l’any 1100 (DUFOUR 1972, p. 77). Aquesta proximitat és també constatada per C. Fraïsse, qui exemplifica el cas dels incipits del manuscrit de les vides dels sants (BnF Latin 17002), o bé l’incipit del primer foli del manuscrit BnF Latin 2390, que segons l’autora:

présente des lettres clairement formées, souples et allongées, faisant alterner onciales et capitales rustiques, des enclavements plus inventifs, comme le regroupement de trois lettres en une même forme, que ceux que l’on trouve dans d’autres manuscrits contemporains, moissagais ou étrangers à Moissac.

FRAÏSSE 2007, p. 248

C. Fraïsse determina d’aquesta manera que no és un fenomen exclusiu d’aquest cenobi, i com a exemple cita diversos incipits de manuscrits llemosins (BnF latin 8).

²⁹⁷ “Abollonat” és la traducció proporcionada al *Vocabulaire codicologique* de Denis Muzerelle (IRHT) del terme “Bourgeonné”: “Dont le contour est orné d’excroissances arrondies”.

Tanmateix, sí que afirma que les inscripcions en pedra evoquen directament aquestes produccions escrites creades a l'escriptori.

En el cas de Roda d'Isàvena, s'evidencia com els manuscrits van servir de model per a la realització d'algunes de les inscripcions del claustre. La historiografia ha datat les primeres inscripcions a partir del 1197 (GUDIOL 1907, p. 20), tot i que segons els últims estudis, la inscripció funerària del bisbe Gaufred, el promotor del claustre, la podríem situar a mitjans del segle XII (DEBLAIS 2013), hipòtesi que quedaria reforçada a partir de la comparació establerta amb els còdexs d'aquest moment. Les inscripcions epigràfiques aniran augmentant de manera substancial a partir del segle XIII, fet que comportarà un canvi en el tipus de decoració, amb un enriquiment de motius. Les inscripcions del primer moment però estan elaborades seguint els mateixos recursos ornamentals de lletres enclavades i entrelaçades que s'observen en diversos manuscrits de Roda produïts a partir de mitjans del s. XII, període en que aquest recurs ornamental comença a utilitzar-se a la seu, tant en pergami com en pedra. S'aprecia com les primeres inscripcions del claustre fan ús d'aquest recurs decoratiu, combinant i jugant amb les formes de les lletres per tal de crear les inscripcions funeràries, tal i com s'observa als manuscrits [fig. 47]. Tanmateix, no solament les inscripcions del claustre estaran influenciades pels incipits dels manuscrits, sinó que s'observa també com algunes de les inscripcions estan emmarcades, com si s'estigués reproduint el foli d'un còdex, inclús podem observar com algunes de les inscripcions es resolen amb línies de pautat, no com a guies per les inscripcions lapidàries, sinó imitant el pautat d'un foli manuscrit [figs. 48 i 49]. Els motius decoratius i figuratius del claustre també evoquen l'activitat de l'escriptori, reproduint decoracions vegetals als marcs i arcs, així com animals quadrúpedes i ornitomòrfics [figs. 50 i 51]. La relació entre l'escriptori i les produccions libràries conservades a la biblioteca és evident.

La profusió de las inscripcions que presideixen el claustre està relacionada amb la celebració litúrgica de la missa de difunts, realitzada a l'hora canònica de Prima, després de la lectura del martirologi. Les inscripcions evoquen textos funeraris realitzats amb una voluntat de commemoració, tot recordant els vincles dels diferents individus amb la catedral, reforçant la memòria a través d'un necrologi permanent. Les inscripcions epigràfiques son una evocació de la memòria perquè no hi ha cossos depositats. És la paraula escrita en pedra la que garanteix d'aquesta manera el record i la salvació de

l'ànima de las persones evocades (DEBLAIS 2013). J. Gudiol i Cunill establia que l'epigrafià del claustre estava relacionada amb el manuscrit obituari de Pamplona (Arch. Cat. Pamplona., Arca HH 20), atès que en aquest manuscrit es mencionen les dates de la mort dels principals bisbes de Roda.²⁹⁸ Però els bisbes rotenses no són esmentats entre les 191 inscripcions del claustre, només hi té presència el promotor, el bisbe Gaufred de Roda i Barbastre (1136-1143), i no a les diverses arcades, sinó al costat de la porta que comunicava les dependències claustrals amb l'església, construcció que va promoure poc abans de la translació de la seu episcopal a Lleida. Les inscripcions necrològiques del claustre molt probablement estaven relacionades amb les que devia haver en el Necrologi avui desaparegut, el qual devia d'acompanyar-se del Martirologi de la catedral. Les diferents arcades es van concebre preveient la inserció de les inscripcions, circumstància que confirma que el necrologi manuscrit, avui perdut i probablement la base de les inscripcions, era a la catedral abans de la projecció de la galeria monumental.

La preservació de la pròpia memòria, tal i com hem pogut comprovar en anteriors capítols, és una de les característiques intrínseques de la seu. Ho hem pogut observar a partir de les abundants cròniques, també en la insistència per recuperar l'antic arxiu. Aquesta voluntat queda plasmada de manera monumental al claustre. De fet, hem de recordar que el claustre de Roda d'Isàvena és actualment el de major densitat epigràfica d'Europa. Les seves 191 inscripcions deixen molt enrere altres conjunts com el de Saint-Bertrand de Comminges amb 84 inscripcions o Elna amb 45, els quals no son equiparables ni en quantitat ni en qualitat. La presència de la paraula escrita a Roda de Isàvena adquireix d'aquesta manera unes proporcions certament monumentals.

Tal i com hem destacat més amunt, i retornant al suport en pergami, les lletres "enclavées et accolées" adquireixen subseqüentment a Roda d'Isàvena una complexitat destacada, transformant-se en veritables jocs de paraules. És mostra l'incipit ornamental que ocupa casi la totalitat del foli 12 del manuscrit d'estudi ACL RC_0022 [fig. 46]. Les diverses lletres que el formen s'entrellacen i entrecreuen barrejant-se amb unes formes sinuoses i complexes. El conjunt de les lletres formen les paraules "Quod summus Deus incommutabilis sit", el qual s'ordena sobre un fons parcialment dibuixat en tinta negra amb lletres en reserva. El text que forma el joc de paraules pertany a l'incipit de les

²⁹⁸ Veure GUDIOL I CUNILL 1907, p. 19-28. També DURÁN GUDIOL 1967, p. 45-154.

Sentències de sant Isidor de Sevilla, el qual es distribueix en dues franges superposades: a la superior hi figuren els mots “Quod summus Deus in”, i a la franja inferior “comutabilis sit”, aquesta última amb el fons parcialment omplert, com si estigués inacabat. La complexitat de les formes de l’incipit va portar a A. Mundó a definir la composició de “jeroglífic”. L’autor, però, llegeix erròniament les paraules com a “sumum bonum deus est quod et incomutabilis sit”.²⁹⁹

El mateix manuscrit llueix al foli 12v, donant entrada al llibre de Sentències, una gran caplletra figurativa “S” [fig. 52]. El cos està format per dos felins que s’entortolliguen pel coll, representats sobre un fons groc emmarcat per una fina línia negra i vermella. Els animals es representen a partir de combinar els colors blau amb el verd fosc, i el blau amb rosa pàl·lid. Els seus cossos estan elaborats mitjançant línies paral·leles vermelles i negres que creen un efecte d’ombrejat. De les seves boques sorgeixen decoracions vegetals en forma de semi-palmetes esveltes i allargades, proporcionant un efecte de moviment cíclic. Segons A. Orriols aquesta caplletra recorda les produccions aquitanes, concretament el manuscrit de Sant Marçal de Llemotges (BnF ms. lat 1989, de principis del segle XII) que conté les *Enarrationes in Psalmos* de sant Agustí (GABORIT CHOPIN 1969, p. 191-192, fig. 146). L’autora argumenta que és possible que a Roda hi hagués manuscrits de tal procedència, justificant que existien relacions estretes entre Aquitània i Aragó-Navarra atès que Guillem de Poitiers i Sanç el Gran havien intercanviat regals (ARS SACRA, p. 130). Tal i com hem destacat més amunt, les influències llemosines a Roda es testimonien a partir del còdex ACL LC_0025 a principis del s. XII, amb motius ornamentals que posteriorment seran la base per l’elaboració de les caplletres del leccionari de l’ofici (ACL RC_0032) i dels diversos fragments que formen part de l’antifoner avui desmembrat (ACL AC_0003_06 i ACL PM_cm_43 - PM_cm_78), ambdues produccions de la meitat del s. XII. Si comparem la “S” que inicia les sentències de sant Isidor amb els manuscrits esmentats, podem veure com, per exemple, hi ha la voluntat d’imitar alguns dels motius ornamentals del segon il·luminador del tractat de sant Agustí (ACL LC_0025). S’aprecia l’ús de les anelles que faixen el cos de les bèsties a la caplletra del foli 56v [fig. 53], o la voluntat d’imitar la carnositat de motius vegetals i els ombrejats de la caplletra “E” [fig. 15] del mateix

²⁹⁹ La lectura la realitza A. Mundó a petició d’A.Orriols, qui cataloga aquest manuscrit dins el monogràfic realitzat de les peces del tresor de la catedral de Lleida. Veure ARS SACRA 2001, p. 129-130.

manuscrit. Així mateix, s'observa l'ús de recursos idèntics per a la resolució de les formes fitomòrfiques en les caplletres del leccionari, com ara la del foli 19 [fig. 54] o la del foli 127 [fig. 34]. El còdex de les Sentències de sant Isidor, o el "De Summo Bono", és mencionat a l'inventari de manuscrits de Roda, i tal i com ja hem pogut comprovar en anteriors capítols, és precisament aquesta menció la que ens proporciona els arguments per tal d'establir que l'inventari de béns va ser recopilat a la meitat del s. XII. El contingut i la paleografia del manuscrit així ho confirmen. Ara, a més a més, podem corroborar aquestes dates a partir de l'anàlisi de l'ornamentació de les caplletres.

La culminació decorativa dels manuscrits de Roda d'Isàvena es produeix a finals del s. XII amb l'elaboració del breviari de sant Ramon (ACL RC_0029). S'observa que les caplletres del manuscrit responen a dues tipologies diferenciades. Per una banda, s'observa la tipologia de capitals que s'introdueix per primera vegada al leccionari de l'ofici ACL RC_0032. Capitals de grans proporcions però de formes més aviat senzilles, solucionades en aquest cas amb colors groc i vermell combinats amb el fons pergamí, com per exemple la gran "P" del foli 17, o la "C" del foli 95 [fig. 43], que troben el paral·lel per exemple en l'"E" del foli 126v del leccionari ACL RC_0032 [fig. 40] o la "I" [fig. 41] del foli 81 del santoral ACL RC_0016.

Per una altra banda, s'aprecia l'execució d'unes caplletres monumentals densament decorades. Són les dels folis 18 [fig. 55], 69v [fig. 56] i 108v [fig. 57], la primera d'elles una monumental "B" que ocupa la totalitat del foli, donant inici al salm 1 "Beatus Vir". Les caplletres en qüestió són formades a partir d'un entramat espès de tiges carnosos formant espirals, de colors blaus i blancs, ornades amb multitud de caulicles i acabades als extrems amb semi-palmetes, tot creant sinuoses formes circulars que se superposen al centre de les lletres, les quals són omplertes de color groc. Tot el traçat de les tiges vegetals s'ornamenta amb un motiu de punts successius que proporcionen volum. En el cas de les caplletres dels folis 18 i 108v les tiges culminen en figures ornitomòrfiques que sostenen els elements fitomòrfics al seu bec. L'entramat vegetal es perllonga per sobre del marc de la caplletra creant una sensació de moviment i dinamisme. La decoració vegetal, els caps d'aus i els motius perlats, tot i que presenten una forma molt més complexa, ens remetent a aquelles caplletres del leccionari ACL RC_0032 suara mencionat (f. 37 [fig. 58], f. 93v [fig. 25]), o a aquelles decoracions que s'apreciaven als diferents fragments bifolis de l'antifoner desmembrat (ACL AC_0003_06 i ACL

PM_cm_43 - PM_cm_78). La novetat, l'element no contemplat fins aquest moment als manuscrits de Roda, és el marc arquitectònic tridimensional que envolta les caplletres, el qual presenta unes vores ornades amb un doble fris paral·lel de disposició de punts. Aquest emmarcament és un motiu ornamental característic que només s'aprecia en els manuscrits d'Osca i Roda d'Isàvena i que prové directament de Moissac.

La primera vegada que s'observa aquest tipus de decoració és a l'himnari d'Osca de la segona meitat del s. XI que es va importar probablement de Moissac (Archivo de la Catedral de Huesca, ms. 1) [fig. 59], atès que està emparentat directament amb l'himnari BAV, Ross. 205 de la primera meitat dels s. XI procedent d'aquest monestir, tal i com ja va observar B. Moragas. Es tractaria d'un dels llibres importats amb motiu de la substitució litúrgica a Aragó durant els anys 70 del segle XI, arribant primer a Jaca i traslladat posteriorment a Osca, on es documenta a partir del 1130. És un còdex on abunda la notació musical aquitana, i s'observen correccions, raspadures i gloses per tal d'adaptar el contingut al nou ofici de la catedral (RUBIO SADIA 2012, p. 171-201).³⁰⁰ Al foli 2 s'observa una caplletra amb marc quadrat i tridimensional, ornat amb un perlat i combinant els colors vermell i groc, marc molt similar al que s'observa a les caplletres del breviari rotense, però de formes més senzilles. La confirmació de que estem davant d'un himnari importat des de Moissac ens la proporciona C. Fraïsse, qui relaciona la caplletra del manuscrit d'Osca amb una "P" que podem trobar al foli 2 del manuscrit BnF Latin 1797 (FRAÏSSE 2008, p. 207). El manuscrit en qüestió és descrit com a procedent de Moissac per J. Dufour (1972, p. 115), qui situa la seva elaboració entre els anys 1115-1120. La caplletra "P" descrita per C. Fraïsse llueix un marc arquitectònic tridimensional obtingut a partir de l'alternança de petites franges marrons, grogues i vermelles que li confereixen profunditat i que ja es desenvolupaven a l'himnari d'Osca de la segona meitat del s. XI [fig. 60].

A Osca aquest emmarcament arquitectònic farà fortuna, i el tornarem a retrobar en manuscrits posteriors: serà un motiu freqüent a les caplletres del leccionari de l'ofici

³⁰⁰ Aquest manuscrit ha sigut estudiat principalment per H. Anglès. (1935, p. 184-186). També, MORAGAS 1956, p. 227-293; GUTIÉRREZ 1989, p. 32 y 41; JANINI 1980, núm. 531, p. 118. COLLAMORE 2000, p. 291-292. ZAPKE (Ed.) 2007, p. 358; FRAÏSSE 2008, p. 191-207, esp. p. 207.

ACH ms. 3 que sembla de finals del s. XII³⁰¹. La paleografia així ho confirma, i les caplletres són molt pròximes a les del breviari rotense de sant Ramon ACL RC_0029. De fet, si bé els motius ornamentals de les caplletres difereixen, l'emmarcament arquitectònic és pràcticament idèntic, tal i com s'observa a la caplletra "I" del foli 110v còdex d'Osca [fig. 61]. En altres manuscrits contemporanis, com per exemple al Breviari ACH Ms. 5, per bé que s'insinua el marc arquitectònic a les diverses caplletres que ornamenten el manuscrit, aquestes perden completament la tridimensionalitat suggerida tant al còdex de Roda ACL RC_0029 com al leccionari d'Osca ACL Ms. 3.

L'únic manuscrit que hem localitzat representant la tridimensionalitat que s'aprecia als manuscrits oscense i rotense és el primer volum de la Bíblia de Montpeller (BL Harley 4772). Aquesta Bíblia de producció llenguadociana i procedència desconeguda ja l'havíem relacionada amb la producció de Roda a partir d'algunes de les seves caplletres del seu segon volum (BL Harley 4773). Al primer volum, però, s'observa l'execució d'unes caplletres elaborades per una mà diferent, que sovint utilitza l'emmarcament tridimensional arquitectònic observat als manuscrits d'Osca i Roda. En són exemples les caplletres dels folis 27v [fig. 62], 81, 108, 120, 124, i 140v [fig. 63]. Emmarcant les caplletres monumentals poblades d'escenes i personatges relacionades amb els diferents passatges bíblics, podem observar els marcs tridimensionals perlats i de colors variats, en els quals, igual que al breviari de sant Ramon, s'entortolliguen les diferents palmetes vegetals, que en el seu conjunt confereix una magnífica sensació de moviment i dinamisme. La Bíblia de Montpeller, que sembla ser elaborada a la primera meitat del s. XII, encara està pendent d'un estudi coherent que la situï en el lloc que li pertoca dins del panorama de les Bibles monumentals romàniques. Un estudi en profunditat d'aquest exemplar bíblic en dos volums podria possiblement revelar incògnites sobre l'origen i el context de creació. Nosaltres, de moment, assenyallem que alguns dels trets ornamentals estan relacionats directament amb els còdexs de producció rotense.

Així doncs, i en relació amb l'ornamentació dels manuscrits de Roda, hem pogut comprovar que durant el segle XI s'estableixen uns nexes més aviat de caràcter local,

³⁰¹ A. Durán Gudiol determina que és un manuscrit de finals del s. XI. A partir però del seu anàlisi visual creiem que és un manuscrit de com a mínim la segona meitat del s. XII, molt possiblement contemporani al breviari rotense ACL RC_0029. Per a les descripcions de A. Durán Gudiol veure: DURÁN GUDIOL 1953.

principalment vinculats amb les produccions de la seu d'Urgell i Ripoll, i que s'expliquen fonamentalment per les relacions i la procedència dels bisbes ribagorçans. A partir del segle XII, en canvi, i a causa de la afluència de personatges del sud de França a Roda d'Isàvena, es produeix una importació de models que afavorirà que la decoració dels manuscrits rotenses s'insereixi de ple en la producció de manuscrits il·luminats pròpia de les regions de les zones del nord hispànic i del sud de França, amb motius ornamentals decorant els manuscrits que es generalitzen arreu a partir de la irradiació de centres principals com Moissac i Llemotges.

5.3. De la cultura escrita a la projecció visual: la transmissió.

L'últim dels manuscrits amb imatges que trobem a Roda d'Isàvena és el que ens serveix com a pretext per començar aquest capítol, atès que consisteix en l'exemple més evident que conservem de la connexió directa entre la imatge projectada al pergami, un suport que podríem definir com a "privat" (no en el sentit de propietat, sinó referint-nos al fet que hi tenen accés uns pocs individus), i el suport monumental, o "públic", això és, aquella imatge que està a la vista i l'accés de tothom.

Ens referim al col·lectari de principis del s. XIII (ACL RC_0033), el qual concentra al foli 2 un emmarcament presidit per una decoració de tipus heràldica. El text del foli en qüestió està escrit per mitjà d'una "gothica rotunda" de ductus lent que es distribueix a una sola columna, i queda emmarcat en la seva totalitat per una orla decorativa que combina els colors blaus, vermell i violeta. A les zones central superior i inferior del marc trobem sengles emblemes de la família Erill. El superior consisteix en un escut amb fons vermell, sobre el qual es projecta un lleó rampant amb una llarga cua. L'emblema inferior repeteix el mateix escut. Aquest darrer, però, presenta la particularitat que és sostingut per dos personatges antropomorfs tenants, caracteritzats per tenir cos de cavall o animal quadrúpede, abillats amb el que sembla una roba de tipus monacal [fig. 64]. Destaquen les grans caputxes dels escapularis, que es dobleguen sobre si mateixes vers l'escut central, marró la del personatge esquerre, i groga amb aigües vermelles indicant els plecs, la del personatge situat a la dreta de l'escut. La combinació de colors s'alterna pel que fa a les túniques. El fet que els personatges siguin dos monjos ens indica que la comitència correspon a un personatge religiós de la família dels Erill, en aquest cas el bisbe Berenguer d'Erill, qui tal volta també és mencionat al calendari del mateix manuscrit consagrant el nou altar de sant Vicenç l'any 1234: "Anno M^o. CC^o. XXX°. IIII° dominus Berengarius de Erillo *Episcopus* consecravit altare sancti Vicentii " (ACL RC_0033, f. 93v) [fig. 65].³⁰²

³⁰² Tal i com explica I. Lorés, el tema de les diverses fases constructives de la catedral de Roda d'Isàvena està encara pendent d'estudi i queden molts dubtes per resoldre. No se sap amb seguretat quines obres es van dur a terme en temps del bisbe Berenguer d'Erill. L'autora no descarta que entre les reformes endegades es renovessin la nau i els altars principals, especialment les cobertes, però són hipòtesis que fins al moment no s'han pogut contrastar. LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594. En referència a l'arquitectura de Roda d'Isàvena consultar ADELL 1996, p. 403-407. També ESTEBAN LORENTE, GALTIER MARTÍ, GARCÍA GUATAS 1982, p. 136-137 i 301-302; IGLESIAS COSTA 1992 [1987]; IBIDEM, 2001, p. 18-24; BOIX I POCIELLO

Tal i com ha pogut demostrar recentment I. Lorés, el bisbe Berenguer d'Erill va intervenir molt probablement en la construcció de la portalada de Roda d'Isàvena, projectada al primer terç del segle XIII, això és, aproximadament durant les mateixes dates de la dedicació de l'altar de sant Vicenç que esmenta el manuscrit ACL RC_0033. La portalada es concep com una estructura de motius geomètrics i vegetals, englobant tota una sèrie de capitells figurats, la qual és molt propera en la seva estructura a les que s'estaven projectant en aquells mateixos anys a la Seu Vella de Lleida, en concret, les portades laterals de la façana de ponent.³⁰³

A partir del seu estudi, I. Lorés planteja que la portalada de Roda es concep com una projecció "publica" de la imatge de sant Ramon, basant-se principalment en el sarcòfag d'aquest sant elaborat l'any 1170 amb motiu de la translació de les seves relíquies, atès que totes les escenes observades al sarcòfag en pedra es repeteixen als capitells de la portalada:³⁰⁴ l'anunciació, la visitació, la nativitat, l'epifania, la fugida a Egipte i la representació del bisbe situat entre dos acòlits. Tal i com expressa l'autora:

"it seems as if the tomb of the saint and, therefore, the container of his relics to which the pilgrims and devotees tried to approach in order to obtain the miraculous benefits, had been situated in a more public and visible spot of the church: its portal"

LORÉS 2015a, p. 590.

Entre els capitells mencionats es projecten altres escenes amb personatges vinculats a la canònica, per exemple, a l'esquerra es situa el personatge de sant Miquel arcàngel, repetit en dos capitells, un d'ells lluitant amb una bèstia apocalíptica de set caps, i una altra pesant les ànimes, escena que remet a la imatge representada a la capella

2005; GALTIER MARTÍ 2012, p. 155-198; LORÉS I OTZET 2014, p. 209-218; EADEM 2015a, p. 579-594, EADEM 2015b, p. 91-107

³⁰³ Tal i com afirma I. Lorés és una portalada poc estudiada. S'ha conservat una primera descripció no publicada realitzada per J. Gudiol, qui la data a finals del segle XII- principis del XIII. Veure GUARDIA, LORÉS 2013, p. 86. Altres autors que descriuen la portalada de Roda són IGLESIAS COSTA, Manuel 1992 [1987], p. 19. CARABASA VILLANUEVA 1996, p. 407-409.

³⁰⁴ La iconografia de la "vita" de sant Ramon no serà desenvolupada fins a la baixa edat mitjana, quan es crea el seu cicle hagiogràfic. La "vita" que trobem al breuari de Roda ACL RC_0029 és molt escassa pel que fa a detalls biogràfics del sant. I. Lorés interpreta que aquest sigui precisament el motiu per què les representacions del sepulcre del 1170 van ser transferides a la portalada. Veure LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594. També sobre el sepulcre veure la publicació d' ESPAÑOL 1998, p. 177-187. L'autora inclou una extensa bibliografia sobre els autors qui han estudiat el sarcòfag petri.

de la cripta nord que sembla ser dels voltants del 1200.³⁰⁵ També es representa el capitell del martiri de sant Antoni, sant introduït a Roda pel mateix bisbe Ramon Guillem o sant Ramon, i devoció que el propi Berenguer d'Erill traslladarà a la Seu Vella de Lleida, tal i com ha pogut demostrar recentment I. Lorés.³⁰⁶

Que fos precisament aquest bisbe el promotor de la portalada queda confirmat per una de les representacions projectades a un dels capitells del brancal esquerre d'aquesta. Seguint l'escena de la fugida d'Egipte, trobem un personatge amb escut i espasa lluitant contra un lleó rampant [fig. 66]. El lleó és el mateix que observem il·lustrat al foli 2 del col·lectari esmentat, aixecant una de les seves potes i recolzant-se sobre l'escut. Pensem que aquesta composició no és una coincidència, i estem d'acord amb les hipòtesis plantejades per I. Lorés qui estableix que la imatge podria al·ludir precisament al promotor de la portalada i a la seva heràldica, el bisbe Berenguer d'Erill. Contemplem d'aquesta manera com s'està transferint un motiu ornamental plantejat en un suport "privat", el pergami, al qual tenen accés uns pocs individus, a una disposició "pública" de la imatge, precisament a la portalada, a la vista de molts.

Aquesta transferència o traspàs d'imatges produïda des del còdex a un suport monumental és un tema recurrent que els historiadors de l'art s'han plantejat de manera abundant des de fa ja més d'un segle. Va ser J.J. Tikkanen al 1889 qui va establir per primera vegada el traspàs de models d'un format a l'altre en el seu estudi sobre els mosaics de Sant Marc de Venècia del s. XIII [fig. 67]. L'autor vinculava els mosaics amb el manuscrit de Cotton Gènesi del segle V [fig. 68] (British Library, Cod. Cotton B.VI) actualment mutilat i perdut, convertint aquest cas específic –el tàndem manuscrit il·luminat-arts monumentals– en un dels més debatuts per la Història de l'Art

³⁰⁵ El personatge de sant Miquel i la seva devoció a Roda té un pes destacat segons I. Lorés. És un sant que al calendari rotense apareix dues vegades, el 8 de maig i el 29 de setembre. La documentació de la seu fa diverses mencions a que és precisament durant la festivitat de sant Miquel arcàngel del mes de setembre quan es realitzen els diversos pagaments de tributs a la seu. Veure LORÉS I OTZET 2015a, p. 579-594. Les pintures de la cripta nord van ser descrites per primera vegada per J. Gudiol. Veure GUARDIA, LORÉS 2013, p. 89-90. Veure també LORÉS I OTZET 2014, p. 209-218. Les pintures de la cripta nord són datades per M. Castiñeiras al 1170, atès que considera que aquestes formen part de la decoració projectada en motiu del trasllat de les restes de sant Ramon al sepulcre petri l'any 1170, que s'hauria situat en aquell espai. Veure CASTIÑEIRAS 1996, p. 96-97. Tal i com a demostrat I. Lorés, l'estudi de la documentació de la "traslatio" nega aquesta ultima hipòtesi. Veure LORÉS 2015a, p. 579-594.

³⁰⁶ L'escena de la portalada ha sigut identificada tradicionalment per la historiografia com el Sacrifici d'Isaac. Recentment però, B. Cayuela ha descartat aquesta identificació a la seva tesi doctoral. Veure CAYUELA 2013, vol. II, annex 1, p. CLXIX.

(TIKKANEN 1889). Uns anys després, al 1922, Émile Male va concebre un extens estudi que comprenia les arts monumentals de tot un territori, el francès, durant el segle XII. A la publicació *L'Art Religieux du XII siècle en France* establia que els manuscrits il·luminats eren la inspiració i el model per la major part de les produccions romàniques franceses, afirmant al prefaci de la seva obra que:

Aussi était-ce aux miniatures de leurs livres qu'ils demandaient des modèles quand ils voulaient décorer leurs églises. La miniature a joué alors un rôle décisif: elle explique, à la fois, l'aspect tourmenté de notre sculpture naissante et le caractère profondément traditionnel de notre iconographie. On verra tout ce que nos artistes ont reçu du passé par l'intermédiaire de la miniature.

MÂLE 1922, prefaci III.

Així mateix, el primer capítol es dedicava a la influència dels manuscrits il·luminats sobre les arts monumentals i el paper que jugaven aquests en el naixement de l'escultura monumental. Aquest estudi ve a reforçar el que uns anys abans, el 1898, l'autor ja concebia al prefaci de l'obra *L'Art religieux de XIIIe siècle en France*, determinant que eren les miniatures les que primer van copsar una tradició iconogràfica que seria posteriorment reproduïda a relleus escultòrics i vitralls.

Les publicacions de E. Mâle seran el punt de partida de subseqüents recerques al voltant de la miniatura com a model per a les arts monumentals, temàtica que tingué un alt impacte en els historiadors de l'art, fins a tal punt que l'any 1957 el Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale de Poitiers va organitzar un congrés internacional per tal de debatre la relació miniatura-arts monumentals sota el títol *Enluminure et peinture murale aux époques carolingienne et romane*. Les principals contribucions aquest congrés es van publicar un any després, al 1958, i foren l'origen de la prestigiosa revista científica *Cahiers de Civilisation Médiévale*, amb contribucions de R. Crozet, P. Deschamps, Y. Batard, A. Boutemy i J.Gudiol Ricart entre altres.³⁰⁷ De manera contemporània (1957), A. Grabar publicava el seu estudi relacionant directament el

³⁰⁷ Les principals contribucions van ser publicades a segon volum de l'any 1958. Actualment el número sencer es pot consultar digitalment a Persee.fr: http://www.persee.fr/issue/ccmed_0007-9731_1958_num_1_2

còdex Ashburnham Pentateuch de Tours (Bibl. Nat. Nouv. Acquis. Lat. 2334) i les pintures murals de Saint-Julien de Tours [figs. 69 i 70].

Des d'aleshores, s'han portat a terme molts i diversos estudis determinant i establint relacions entre la miniatura i les arts monumentals, tot evidenciant els intercanvis iconogràfics i formals que es produeixen entre els dos suports, no tan sols establint la miniatura com a model, sinó considerant també el traspàs invers, això és, prenent el suport monumental (pintura, escultura, teixits) com a inspiració per l'elaboració d'algunes de les imatges reproduïdes als manuscrits.³⁰⁸ Una relació d'aquestes característiques seria l'establerta per P. de Palol a la dècada dels anys 80 del segle passat, qui va poder determinar com les figures dels vents representades a finals del s. XI al Brodat de la Creació de la catedral de Girona, van ser reproduïdes de manera fidedigna al Beatus de Torí, un manuscrit elaborat el mateix escriptori de Girona pels volts de l'any 1100.³⁰⁹

Durant els anys de la reforma religiosa, a finals del segle XI i durant tot el segle XII un dels exemples més interessants que demostren el vincle entre pintura monumental i miniatura, específicament als territoris del centre d'Itàlia és la de la il·lustració de les Bibles Atlàntiques. Aquestes Bibles de gran format són produïdes a Roma i les regions centrals italianes des dels anys seixanta del segle XI i durant tot el segle següent, incloent textos de la versió vulgata de la Bíblia en un sol volum. Aquests còdexs esdevenen l'expressió de la reforma o "libertas ecclesiae" promoguda des de l'església de Roma per tal d'assegurar i establir la seva unitat i autoritat. Les Bibles Atlàntiques són concebudes com una guia per la cristiandat reformada. Diversos estudis s'han portat a terme sobre la seva relació amb les arts monumentals, tals com els de Guilia Orofino, qui segueix les diverses teories de l'historiador de l'art italià Pietro Toesca.³¹⁰ Un dels exemples més eloqüents d'aquesta relació seria el de les pintures murals de la basílica lleonina de San Paolo fuori le Mura i l'escena de la Creació representada a la Bíblia Atlàntica Palatina

³⁰⁸ Per exemple, en aquest sentit podríem mencionar les relacions que estableix William C. Loerke al seu estudi sobre la Catedral de Monreale, i abans que ell Hugo Buchthal, qui en 1965 va poder establir paral·lelismes entre dues miniatures de finals del s. XIII les quals copiaven els mosaics d'una de les naus laterals de la mencionada Catedral. Veure WEITZMANN ET AL. 1975.

³⁰⁹ Publicat a PALOL I SALELLAS 1979, p.119-124. Posteriorment la relació va ser reafirmada a IBIDEM, 1986.

³¹⁰ Sobre les bibles atlàntiques, les particularitats de la seva iconografia, i la relació d'aquestes amb la reforma consultar AYRES 1994, p. 125-154. MANIACI, OROFINO (Eds.) 2000; CONDELLO 2005, p. 347-372; OROFINO 2007, p. 357-379; EADEM, 2008, p. 161-175.

[fig. 71-72]. Les Bibles Atlàntiques inspiraven gran part del seu repertori en la iconografia de les grans basíliques de la Roma antiga.

Tal vegada, els casos més estudiats però, han sigut els que determinen la possible influència de les miniatures en la producció de l'art monumental, tal i com en el cas de Sant Marc de Venècia o Saint-Julien de Tours. Als comtats catalans un dels exemples més destacats seria la relació existent entre les Bibles de Ripoll i els relleus de la portalada monumental del monestir del s. XII, vincle àmpliament estudiat.³¹¹

La transferència del manuscrit al mur, i del mur al manuscrit però, sembla que no es realitzaria de manera directa, sinó que molt probablement el traspàs s'executava a través de quaderns de models, traspàs que implicava adaptacions, innovacions i variacions significatives respecte als models d'on s'extreien les imatges originals, atès que aquests quaderns es formarien a partir d'un conglomerat de fórmules de diverses procedències. E. Kitzinger postula que les produccions artístiques sobre un suport monumental es relacionaven amb el seu homòleg en pergamí principalment a partir de l'ús de llibres de models que copiaven imatges de manuscrits il·luminats. Aquests llibres o quaderns eren especialment concebuts i destinats per a pintors, mosaïstes o escultors, i funcionaven com a guies iconogràfiques i de motius formals, reunint una àmplia gama d'imatges de diversos orígens. Tal i com detalla el mateix autor és certament improbable que els manuscrits més luxosos incloent cicles d'imatges fossin una font directa per la concepció de les imatges monumentals, atès que aquest tipus de còdexs són volums destinats normalment a ser guardats al tresor com a béns d'objecte material, i són utilitzats només en destacades ocasions durant les celebracions litúrgiques.

Es conserven poques mostres de quaderns de models, i la majoria pertanyen a la baixa edat mitjana. Un dels pocs exemples del s. XI, evidenciat per R. Scheller (1995, p. 109-117), seria el manuscrit llemosí d'Adémar de Chabannes de Leiden (University Library, cod. Voss. Lat. Oct. 15, ca. 1020), un recull de diferents bifolis pergamins enquadernats de manera conjunta amb un recull d'imatges de diverses procedències per

³¹¹ Sobre la relació miniatura - arts monumentals principalment a Aragó i als comtats catalans és imprescindible l'article de GUARDIA 2006, p. 175-196. Un estat de la qüestió actual sobre la relació de models i imatges entre els dos suports són el conjunt d'articles agrupats al volum GUARDIA, MANCHO (Eds.) 2008. En aquest mateix volum, diversos autors tracten la iconografia de les bibles ripolleses i la seva influència en les arts monumentals, especialment LORÉS, CASTIÑEIRAS 2008, p. 219-260. Al mateix volum: CONTESSA 2008, p. 177-194, també VIDAL-FOLCH 2008, p. 291-300. Als articles referenciats es detalla una extensa bibliografia sobre els estudis portats a terme de les bibles i la seva iconografia.

ser utilitzats com a “exempla”.³¹² Tanmateix s’han conservat fonts documentals que parlen de la transferència d’un suport a l’altre a partir de quaderns de models al període de l’alta edat mitjana, com per exemple el testimoni de Beda el Venerable sobre els diferents llibres, “picturae” i “exempla” que importa Benedict Bishop des de Roma al monestir de Wearmouth-Jarrow entre els anys 678-682.³¹³

Tornant al nostre objecte d’estudi, això és, la relació entre les arts monumentals i la producció librària a la seu de Roda d’Isàvena, tot i no haver conservat quaderns de models o evidències documentals que ens parlin d’una transferència d’imatges, sí que podem certament determinar com existeixen vincles entre la producció en pergamí i la producció monumental. En són exemple les imatges de la portalada de principis del s. XIII promocionada per Berenguer d’Erill, mencionada més amunt, així com el sarcòfag de pedra on es traslladen les relíquies de sant Ramon l’any 1170, on es reproduïen escenes del sant que es poden vincular directament amb el manuscrit ACL RC_0029. A la mateixa portalada, I. Lorés ha demostrat la presència de l’escena representant el martiri de sant Antoni, escena vinculada directament amb la devoció a aquest sant importada per Ramon Guillem i que s’inclouïa als manuscrits rotenses mitjançant himnes i antífones a la meitat del segle XII. També hem demostrat com les inscripcions del claustre estan relacionades amb la producció librària de la seu, reproduint les inscripcions necrològiques dels personatges de la canònica, imitant a més a més les formes estètiques per tal de reproduir sinuoses formes gràfiques (“lettres enclavées et encolées”). Inclús podem determinar relacions entre les diverses ornamentacions dels objectes d’ús litúrgic de la seu amb les diferents caplletres observades als manuscrits: s’observa per exemple que els animals representats a la parcialment perduda càtedra de sant Ramon presenten una afinitat destacable amb algunes de les caplletres del manuscrit ACL LC_0025, on podem observar com es desenvolupen roleus vegetals amb figures zoomorfes de característiques similars [figs. 73 i 74].

³¹² Aquest manuscrit va ser estudiat per GABORIT-CHOPIN 1967 p. 163-225

³¹³ Per a més informació consultar KITZINGER 1975, p. 99-142, també ALEXANDER 1992. R. Scheller dona notícia d’altres testimonis, tals com Gregori de Tours o Paulí de Nola, veure SCHELLER 1995, esp p. 19-26. Hem conservat alguna imatge d’escultors treballant a partir de llibres de models, com per exemple la del timpà de la portalada de Revilla de Santullán (Palència), del s. XIII. Agraïxo el coneixement d’aquest últim exemple al professor Antoni Conejo.

Tanmateix, però, hem de recordar que cap dels còdexs de Roda d'Isàvena conservats preserven imatges o cicles narratius, atès que només disposem de caplletres ornamentals, fet que ens situa davant de la problemàtica de la recerca de models iconogràfics que fan referència als rics programes decoratius de les esglésies promogudes pels bisbes de l'antiga seu, tals com són Sant Climent i Santa Maria de Taüll.

Hem conservat evidències documentals que demostren que la canònica posseïa manuscrits il·luminats, com ara el cas del manuscrit de l'apocalipsi del segle XII, descrit al segle XV com «Item alius liber vocatus apocalipsi de litera gotiga tot istoriat dins ab les cuberts de fust» (VP 1445, f. 59), que significa que era antic i ric en escenes [fig. 75]. Com a conseqüència de la pèrdua però, no podem establir si el còdex podria haver sigut un possible model visual per a les pintures de la zona occidental de Santa Maria de Taüll per exemple, presidit per imatges apocalíptiques i escenes del Judici Final. Sí que sabem però, que molt probablement el perdut Apocalipsis de Roda era un Comentari de Beatus de Liébana, el qual segurament contenia escenes com la del degollament d'Elies i Enoc, la qual ens remet a la composició de David i Goliat de Santa Maria de Taüll [fig. 76], on podem apreciar que la disposició dels personatges i els gestos és pràcticament la mateixa que la dels Beatus romànics més tardans, com per exemple la del foli 126 del Beatus Corsini [fig. 77]. Suposar una relació directa entre el perdut Beatus de Roda i les pintures murals de Santa Maria és potser massa agosarat, però si que és interessant de considerar la hipòtesi d'una possible “baula perduda”, un manuscrit il·luminat que probablement hauria pogut ser una font d'inspiració per a les decoracions murals. Una influència més d'entre l'amalgama de possibilitats a les quals podrien haver recorregut els bisbes de Roda d'Isàvena al concebre la rica decoració del temple.

Així doncs, actualment no podem provar una possible transferència de models per manca de testimonis visuals. Hem de subratllar però, que la relació existent entre la producció manuscrita de la seu i la producció artística de les diverses esglésies que estaven sota la cura dels bisbes rotenses va molt més enllà dels detalls visuals o estilístics que hem anat desgranant. La biblioteca, al igual que la resta de produccions culturals, es converteix en altaveu i testimoni del context del moment, i en conseqüència sí que és possible constatar un traspàs de conceptes al mur, una projecció monumental on conflueixen idees i postulats producte d'un complex entramat cultural, on els comitents tenien a l'abast una multitud de fonts, tant d'imatges com de textos literaris procedents

de l'escriptoria, donant com a resultat la concepció dels programes iconogràfics representats als murs. No hem preservat les imatges dels còdexs projectades als murs, però sí les fonts literàries que servien com a inspiració d'aquestes.

En aquest sentit hem de recordar com l'estudi de la biblioteca ha demostrat que Roda era fèrtil pel que fa a la literatura reformista i la "libertas ecclesiae" pren unes dimensions considerables a partir de finals del s. XI i durant tota la primera meitat del XII. Entre les produccions libràries hem destacat els textos de sant Agustí del còdex ACL LC_0025 vinculades amb la reforma de la canònica promoguda des de Sant Ruf d'Avinyó, el qual ingressa a la biblioteca, segons es dedueix pel contingut dels seus textos, cap a l'any 1100, per tal d'enriquir els ensenyaments de la recent creada escola catedralícia per part de Ramon Dalmau l'any 1095. Pocs anys després, el 1107, el bisbe Ramon Guillem consagrava un altar a la capella de la infermeria de Roda d'Isàvena a sant Agustí, altar construït per Miró Roger, personatge que documentat per primera vegada, i coincidint amb la reforma agustiniana, amb la dignitat de Prior Major, qui possiblement, entre altres funcions, tenia cura de la gestió de l'educació, l'escriptori i la biblioteca rotense. La capella conserva actualment, tot i que en un estat molt precari, una decoració pictòrica possiblement projectada uns anys després. Aquesta està presidida per una Maiestas Domini en una gran mandorla central acompanyada pel tetramorf. El registre que el precedeix presenta diverses arcades amb personatges que no podem identificar. M. Guardia proposa, per les vestidures i atributs dels personatges, que podrien ser els diversos sants venerats a Roda, entre els quals sant Valeri i sant Vicenç, afegint que algun dels busts també podria correspondre a la figura de sant Antoni de Pàmiers, devoció introduïda a Roda per Ramon Guillem (GUARDIA 2014, p.35). A l'intradós de l'arc presbiteral s'hi representaven, dempeus, les figures de sant Ambrós i sant Agustí identificat cadascun amb la seva adient inscripció [fig. 78]. Tal i com afirma M. Guardia, el motiu de la dedicació de la capella a la figura de sant Agustí sembla evident. És sota la regla agustiniana que es reforma la canònica i es reestructura l'escola catedralícia. A més a més, el promotor de la capella de la infermeria, Miró Roger, seria probablement l'encarregat de l'administració de la docència, així com dels llibres, entre aquests, el que contenia el llarg tractat de les sentències de sant Agustí. Recordem que aquest extens volum es completava amb els textos d'Anselm de Canterbury, figura

destacable de l'entorn d'Urbà II, i qui va elaborar diversos textos doctrinals vinculats amb la "libertas ecclesiae".

Pocs anys després de la consagració de la capella de la infermeria de Roda, l'any 1123, Ramon Guillem consagra la nova església del monestir de Santa Maria d'Alaó³¹⁴. Tal i com ha pogut demostrar I. Lorés, diversos elements estructurals i ornamentals del monestir que pertanyen a aquest moment s'estan inspirant directament en models romans. El presbiteri, de grans dimensions, i sobreelevat a partir de la projecció de la cripta, és una solució espacial que trobem a les canòniques de Vic, Cardona i a la mateixa Roda d'Isàvena, però no són freqüents a les esglésies monàstiques. Durant la consagració de l'espai de l'església superior, dedicat a santa Maria, Ramon Guillem diposità dins l'altar les relíquies dels apòstols Simó, Judes i del sant papa romà Corneli.³¹⁵ Tot l'espai, a més a més, està presidit per la presència d'un mosaic en "opus sectile", d'una composició geomètrica de diversos colors que està emulant sense dubte els mosaics característics de les esglésies romanes (BARRAL I ALTET 1979, p. 117-130) [fig. 79]. Aquesta projecció es complementa amb l'espai de la cripta inferior, que sembla ser consagrada amb anterioritat. L'espai es dedica a sant Pere i sant Pau, conservant-se una gran inscripció pintada que així ho testimonia: «xiii Kalendas octobris Raimundus Barbastrensis episcopus consecravit hanc altare in honore sanctorum Petri et Pauli» [fig. 80]. Aquesta inscripció és molt similar a la inscripció commemorativa pintada al pilar de Sant Climent de Taüll, on es detalla que durant la consagració del temple es depositaven a l'altar les relíquies dels sants bisbes romans Corneli i Climent. Ambdós sants són representats dempeus en una situació preeminent al temple, això és, als pilars que donen accés a l'absis principal [fig. 81].³¹⁶

La inscripció que figura a la cripta d'Alaó i al pilar de Sant Climent corresponen a la part final del formulari de l'acta de dotació de església, un ritual que es troba dins del *Liber Tarraconensis* (BPT Ms. 26) previ a l'ordo de consagració [fig. 82]. És

³¹⁴ ORDEIG I MATA 1997-2004, vol. 3, p. 428.

³¹⁵ Tal i com destaca I. Lorés, després de tornar d'un forçós exili, Ramon Guillem consagrarà diverses esglésies als sants papes romans, destacant el personatge de sant Corneli: en 1122 a les esglésies de Santa Maria i Sant Climent de Merlí, l'any 1123, Alaó, Sant Climent i Santa Maria de Taüll, i al 1125 la cripta de Roda d'Isàvena. Veure LORES I OTZET 2015b, p. 91-107

³¹⁶ Els sants-papes de roma Climent i Nicolau també es representen als pilars de Santa Maria de Taüll. La seva representació als pilars de l'església, tant a Santa Maria com a Sant Climent, no és una coincidència, atès que aquests bisbes es consideren com a "pilars" dins del procés de la reforma religiosa del s. XII.

concretament una prescripció litúrgica que s'inclouïa a les cartes de consagració de les esglésies i que es copiava en una tira horitzontal de pergamí i era col·locada dins de les lipsanoteques dels altars. Al *Liber Tarraconensis* es copia el següent formulari: “Antequam incipiat episcopus concretionem scribantur haec in carta que cum reliquiis et alia cartula in qua nomina earum scribantur in altari recondenda est, sicut in fine continentur” (f. 203v), seguit a continuació pels Deu Manaments (Exodus 20 i Deut 5:6-21),³¹⁷ i l'inici dels evangelis.³¹⁸ Immediatament després es copia el formulari que trobem reproduït al pilar de Sant Climent: “Anno ab incarnatione Domini M C XX ** episcopus ** consecravit hanc ecclesiam in honore *** sancti ponens in altari reliquias sanctorum iilorum ***”, seguit per la lletania dels sants.³¹⁹

Tal i com determina R. Ordeig i Mata (1997-2004, vol IV, p. 55-67) aquesta fórmula no figura encara al Pontifical de Roda (BARRIGA 1975 p. 484-518), i apareix per primera vegada en un pontifical de Narbona del s. XI, actualment perdut, al Pontifical de Vic del segon quart del s. XII (ms. 104) i als formularis inclosos al *Liber Tarraconensis* de la primera meitat del s. XII. El Pontifical de Narbona i el de Vic segueixen el mateix formulari: “Tunc pontifex accipiat tres portiones corporisi...” tot i que el de Vic és més extens possiblement a causa de que és més tardà. El de Roda presenta variants importants respecte als dos manuscrits esmentats, i és diferent en la fórmula introductòria.

L'autor, a partir de les tres fonts escrites suara mencionades, classifica en quatre grups les fórmules que s'han testimoniat en les diverses cartes de dotació als comtats catalans. Una primera fórmula que s'utilitzaria principalment entre els anys 1037-1098 al bisbat d'Urgell, seguint les fórmules del Pontifical de Narbona perdut. Seguint aquest formulari també hi ha la de l'església de Tella (1019) consagrada per Borrell de Ribagorça, on manca el decàleg i l'incipit dels evangelis. Una segona fórmula es

³¹⁷ Audi Israhel, 1. Dominus quos tuus deus unus est. 2. Non assumas unum Dei tui in vanum. 3. Observum diem Sabbati 4. Honora patrem et matrem 5. Non Occidens 6. Non mecaberis. 7. Non facies furtum 8. Non loqueris falsum testimonium 9. Non concupisces uxorem proximi tui. 10. Non concupiscesrem proximi tui.

³¹⁸ Initium sancti Evangelii secundum Matheum, liber generationis Iesu Christi filii David filii Abraham. Initium sancti evengelii secundam Lucham Fuit in diebus herodis regis iudee sacerdos quidam nomine Zacharias deuce abia. Initium sancti evangelii secundam Marchum. Initium evangelii Iesu Christi filii David sicut scriptum est in Ysaia propheta. Initium sancti Evangelii Secundam Iohannem. In principio erat verbum et in verbum erat aput Deum et Deus erat verbum.

³¹⁹ Agraeixo la col·laboració de Josep Palau qui m'ha ajudat en la lectura i interpretació d'aquest formulari.

testimonia entre els anys 1017 i 1087, utilitzada principalment al bisbat de Vic. Una tercera fórmula es testimonia entre els anys 1105 i 1143 i s'utilitza exclusivament a les cartes de dotació del bisbat de Roda-Barbastre, seguint al peu de la lletra la fórmula copiada al *Liber Tarraconensis*. Concretament va ser utilitzada per Ramon Guillem a les esglésies d'Aler, Fornells, Viu de Llevata, Alquessar, Taüll i Roda; per Pere Guillem a l'església de Senç, i per Gaufred a les esglésies de Villarrué i les Paüls (ORDEIG I MATA 1997-2004, p. 64-65). Una quarta fórmula és testimoniada al bisbat d'Urgell entre els anys 1134 i el 1196.

A partir d'aquesta classificació, sembla ser que el formulari de dotació copiat al *Liber Tarraconensis* començaria a utilitzar-se exclusivament a territori Ribagorçà a partir de les consagracions de l'any 1105. Tal i com ja hem pogut determinar en el capítol corresponent, els diversos ordos que segueixen al formulari de dotació estan directament inspirats en els formularis de les esglésies pròpies de la ciutat de Roma, i no en els ordos característics del pontifical catalano-narbonès, atès que les celebracions difereixen en gran mesura d'aquelles definides al Pontifical Rotense de l'any 1000. Aquests ordos encara no formaven part del que serà el Pontifical Romà, recopilat uns anys després, a finals dels s. XII, que en aquest moment s'estava gestant. Els diferents ordos del *Liber Tarraconensis* estarien a mig camí entre el Pontifical Romano-Germànic del s. X i el Pontifical Romà de finals del s. XII i estarien copiant "libelli" procedents directament de la ciutat de Roma, que es devien importar a Roda en algun moment abans de l'any 1105, any en que es constata l'ús de la fórmula de dotació copiada immediatament abans dels ordos, i que introduïa la celebració d'aquests (no es podia consagrar el temple sense abans dotar-lo) això és, a l'inici de l'episcopat de Ramon Guillem de Roda i Barbastre.

Aquest és un fet significatiu tenint present que Roda ja disposava d'un Pontifical que en aquest moment es devia de fer servir, atès que al *Liber Tarraconensis* només s'hi inclouen les celebracions litúrgiques en què o bé hi ha una gran presència de fidels (la consagració de l'església i la reconciliació dels penitents de Dijous Sant), o bé aquells ordos vinculats amb l'ordenació de la jerarquia eclesiàstica (les ordres sagrades). En conseqüència podem determinar que les consagracions portades a terme per Ramon Guillem, entre elles les d'Alaó, i les de Sant Climent i Santa Maria de Taüll, s'estaven fent seguint una litúrgia explícitament practicada a la ciutat de Roma. Si tenim a més a més present que els espais pels quals estava destinada aquesta litúrgia emulaven els de les

basíliques romanes, estem davant una voluntària mostra de poder de la “libertas ecclesiae” en tota la seva esplendor.

No només el monestir d’Alaó es va concebre espacialment a imatge de la Urbs, sinó que la mateixa política constructiva se segueix a les esglésies de Santa Maria i Sant Climent, tal i com ha subratllat I. Lorés en un article recent. Els especialistes en arquitectura consideren l’edifici de Sant Climent reconstruït als primers decennis del segle XII com un clar exemple d’arcaisme,³²⁰ utilitzant els pilars circulars com a element sustentant d’una coberta en fusta. Aquesta tria constructiva, en desús de feia més d’un segle, era certament excepcional per l’època, i es creu que darrere hi havia la voluntat de reproduir els trets característics de les grans basíliques romanes. Una intervenció que es va portar a terme tant a Santa Maria com a Sant Climent de Taüll.

En conseqüència, observem per un costat unes pintures monumentals d’una excel·lent qualitat, que desprenen una lectura iconogràfica que està d’acord amb els postulats reformistes, i embelleixen una arquitectura de planta basilical tot imitant els espais romans i del primer cristianisme. És una decoració que conviu en estret lligam amb una litúrgia que imita aquella celebrada pel papat al cor mateix de Roma, emprada principalment en aquelles celebracions on el bisbe demostra la seva autoritat davant del poble, com seria el cas de la consagració realitzada per Ramon Guillem. Potser no disposem de models directes, imatges realitzades al pergamí que després són projectades als murs, però els vincles entre la producció escrita, la litúrgia i la producció artística no poden ser més estrets. Sabem que el moviment de la reforma eclesiàstica a Roda d’Isàvena va reestructurar les pràctiques litúrgiques, l’adquisició de coneixements, l’educació dels canonges, l’escriptura i els textos, el dret i l’economia, la relació entre la jerarquia eclesiàstica i el poder laic... i l’art del moment és una síntesi d’aquesta diversitat d’elements, la seva monumentalització visible, la projecció pública del nou “estatus” adquirit, que emergeix en una decoració de gran complexitat, conglomerant una diversitat de fonts: textos de dret canònic, pràctiques litúrgiques, passatges bíblics, la inspiració en el primer cristianisme, o les influències bizantines a través de Roma.

Tanmateix, no volem, ni podem, situar la producció artística rotense sota l’etiqueta d’art “de la Reforma Gregoriana”, atès que l’expressió o terminologia emprada no és un

³²⁰ PUIG I CADAVALCH 1907, vol. I, p. 119-136. LORES I OTZET 2015b, p. 91-107.

concepte que considerem adient per tal de definir les manifestacions artístiques de la seu, perquè, si bé és cert que el leitmotif de l'art monumental són els postulats reformistes, aquests no són els únics criteris a seguir quan es conceben les manifestacions "públiques" d'aquests postulats, ja sigui en forma de pintures al mur, o a través de relleus esculpits. Posar l'etiqueta a les manifestacions culturals rotenses com "de la Reforma Gregoriana" seria situar, al nostre entendre, una complexa realitat cultural sota un concepte vague i generalista que deixaria fora tota la riquesa i diversitat dels intercanvis produïts a la seu i que hem anat desgranant durant aquesta investigació. No podem excloure ni condicionar sota una etiqueta immòbil un conglomerat de referències i assimilacions, tant artístiques com manuscrites, que són una conseqüència directa del propi statu quo de la seu, caracteritzada, tal i com ja hem repetit diverses vegades al llarg de la nostra recerca, per la seva condició de frontera, la qual propicia una circulació de persones, idees i models que van molt més enllà de reduccionismes historiogràfics, essent una realitat molt més complexa.

Fins al present, l'estudi de les diverses manifestacions artístiques de la diòcesi ha constatat abastament aquest fet, demostrat per les doctores Milagros Guardia i Imma Lorés, les quals han determinat com la circulació i l'intercanvi de models iconogràfics a les regions pirenenques demostren l'existència d'una rica xarxa de connexions, de la qual Roda d'Isàvena formava part. És exemple la característica iconografia dels Vivents que acompanya a les representacions de la Maeistas Domini, la més antiga de les quals és la de Sant Climent de Taüll, on es mostren els evangelistes introduïts i sostinguts per àngels, caracteritzats sant Lluç i sant Marc per estar encerclats per uns tondos. Aquesta tipologia iconogràfica característica es repetirà posteriorment en altres seus a una i altra banda dels Pirineus, per exemple a les pintures murals de Sant Miquel d'Engolasters i Sant Romà de les Bons a Andorra, possiblement a Santa Maria de Arles-sur-Tec, tot i que les pintures es conserven en molt mal estat, així com també a les pintures murals de San Juan Bautista de Ruesta, per citar alguns exemples. El mateix motiu iconogràfic ha estat constatat als relleus escultòrics del timpà de la portalada de Saint Aventin, a les estàtues del claustre de Saint-Bertrand de Comminges o als suports del sarcòfag en pedra de sant Ramon de Roda d'Isàvena (GUARDIA 2014, p. 321-322). Un altre exemple de la circulació de models en aquests territoris és palès a partir de la peculiaritat d'alguns dels personatges de l'escena de la Maledicció de Caïn incorporada als conjunts murals de

Sant Climent de Taüll, Sant Andreu de Balltarga i Ginestarre de Cardós, els quals presenten la particularitat de mostrar el personatge de Caín amb actitud de profunda aflicció. Tal i com ha demostrat M. Guardia, aquesta gestualitat, expressant desolació i pena, està vinculada a una recensió dels cicles del Gènesi de la família de Cotton, la qual era perfectament coneguda als territoris pirenaics.³²¹

Els casos observats serien una mostra de la vitalitat dels intercanvis produïts deduïbles a partir dels motius iconogràfics representats a les pintures. En el cas de les obres escrites de la biblioteca de Roda hem comprovat que també existeix un intercanvi continu i fluid: hem pogut constatar intercanvis amb Ripoll, Vic, Urgell, Chartres, Orléans, Roma, Osca, Moissac, Limoges, Saint-Pons de Thomières... i la llista podria encara continuar. En conseqüència, l'estudi de la biblioteca i les obres que aquesta conservava segueix la mateixa dinàmica que la producció artística, amb una vigorosa permuta d'obres i textos. La complexa xarxa cultural està vinculada íntimament al context i als esdeveniments particulars ocorreguts, on els postulats de la "libertas ecclesiae" són presents a la biblioteca, a la documentació escrita de l'arxiu, a l'art i a la litúrgia, però com a resultat d'una cerca exhaustiva de la memòria, de la legitimació de l'existència com a seu. La riquesa i l'abast de la literatura, l'hagiografia, la pintura o l'escultura queden necessàriament lligades al context d'una seu de frontera on la cultura s'esdevé crucial per tal de consolidar una identitat pròpia. Com a resultat, estem davant d'una realitat certament complexa d'un dels nuclis que formaven part d'una rica xarxa de commutació de vies i camins, per on circulaven idees, formes i conceptes, realitat que actualment podem reconstruir a partir de l'estudi de les diverses manifestacions culturals per les quals es transmetien, en el nostre cas, a partir de la seva biblioteca. Tal vegada però, l'estudi de la transmissió escrita mai podrà ser una radiografia exacta dels esdeveniments ocorreguts, i segurament quedaran molts buits per omplir, com és el cas dels còdexs amb miniatures avui perduts. Tot i així, les diverses recerques realitzades, quan són posades de conjunt i concebudes com a parts integrants d'una realitat major i més complexa, ens poden apropar a poder entreveure, encara que sigui de manera

³²¹ Sobre aquesta iconografia veure GUARDIA, MANCHO, PALAU 2014, p. 318-331. També GUARDIA 2016, p. 136-152.

parcial, la riquesa i el dinamisme de les manifestacions culturals, no tan sols de Roda d'Isàvena, sinó també de la rica xarxa transpirinenca de la qual formava part.

6. Conclusions

Iniciàvem la nostra recerca a partir d'una multitud de preguntes i una summa de dubtes entorn el paper que va desenvolupar la cultura a l'antiga seu ribagorçana de Roda d'Isàvena durant els anys centrals de l'edat mitjana: com va néixer, per quines vies es fomenta, quins contactes s'estableixen, quins personatges va haver darrere del seu impuls i com es va transmetre a les arts monumentals. Per tal de cercar les respostes partíem del contenidor cultural per excel·lència de l'alta edat mitjana: el llibre manuscrit i el seu conjunt: la "biblioteca"; la col·lecció dels llibres del saber que s'organitzava a l'església i les seves dependències afins.

En conseqüència l'origen de la recerca passava ineludiblement per elaborar una reconstrucció del patrimoni librari de la seu, empresa que fins a l'actualitat no havia sigut encara endegada. Només a partir del coneixement aprofundit del contingut podíem arribar a comprendre quines eren les inquietuds darrere de les diverses accions dels personatges de l'antiga seu ribagorçana. Així doncs, posant de conjunt les evidències físiques conservades, els registres documentals i les dades historiogràfiques, hem pogut bastir un catàleg dels diversos còdexs que van deixar petjada a Roda d'Isàvena entre els segles X i XII. Tanmateix, tot i aproximar-nos a la realitat de l'època, la nostra apreciació sempre serà inexacta, atès que mai podrem saber de manera acurada el contingut total dels exemplars que van formar part de l'espai del saber rotense. Hem proveït però, a la comunitat científica, d'una visió de conjunt el més complet, acurat i rigorós possible.

A mesura que reconstruíem la biblioteca medieval de Roda d'Isàvena aquesta s'inseria al seu context històric. Com a resultat, les diverses produccions manuscrites començaven lentament a donar forma a una complex entramat que ens proveïa d'una base argumental per comprendre alguns dels fets més significatius produïts a la seu. La seva història ens ha portat a conèixer els diferents protagonistes que van formar part de la seva evolució: els magistri, gramàtics, cantors, bisbes, preveres, nens oblats, i en definitiva tots aquells que van participar de la realitat de la diòcesi i el seu dinamisme cultural. Ha sigut sorprenent descobrir que el moment àlgid i de més esplendor es produeix justament a partir del trasllat de la seu a Lleida, a la segona meitat del s. XII, recollint els fruits que va aportar l'estabilitat reformista vinguda de Roma en el tombant

dels segles XI al XII. Malauradament, i tal i com s'ha exposat, la història cultural de la seu també és una crònica de dispersió: una lenta involució que comença a produir-se ja des del moment en que se succeeix la transferència de la catedral i que durarà casi bé fins l'actualitat: encara durant la dècada passada desapareixien alguns fragments pergamins de l'arxiu parroquial de Roda. A dia d'avui la memòria de l'antiga seu ribagorçana es troba dispersa a arxius i biblioteques d'arreu de la península, en conseqüència, la nostra reconstrucció esdevé determinant: una fusió que demostra les contribucions que va realitzar Roda d'Isàvena al saber medieval hispànic i dels comtats catalans.

A través dels primers còdexs litúrgics hem pogut corroborar com la diòcesi de la Ribagorça va néixer sota la protecció de l'arquebisbat de Narbona amb estrets vincles amb la seu d'Urgell. El lligam urgellès va condicionar els primers anys de vida i el caràcter de la litúrgia, sotmetent-la, a més a més, a la influència d'alguns dels principals monestirs d'aquest bisbat, tals com Sant Serni de Tavèrnoles. D'aquesta manera, hem corroborat algunes de les hipòtesis ja establertes per J. Barriga en estudiar el Pontifical, aportant significatives dades que ens ajuden a perioditzar les circumstàncies al voltant de la restauració de la seu a principis del segle XI, contribuint, per una banda, al coneixement de nous ordos i misses relacionats amb el context de la conquesta de territoris, i per una altra argumentant evidències que confirmen les dates pressuposades per alguns autors en referència a la segona consagració de la catedral al voltant de l'any 1030. Així mateix, també hem pogut confirmar el protagonisme que va tenir Roda durant el canvi de ritus succeït a les seus del nord d'Hispania a partir de l'exportació del seu breviari a Pamplona, el seu missal a San Millán de la Cogolla o del seu antifoner a Toledo.

Una de les contribucions més significatives de la recerca han sigut els arguments i les evidències aportades a l'entorn de les circumstàncies que envolten la introducció de la "libertas ecclesiae" a la seu. Hem pogut constatar en quin context s'adopta la reforma i quins els protagonistes a partir de conjuntar les evidències manuscrites amb els fets històrics ocorreguts a finals del s. XI i la primera meitat del XII. Els còdexs de dret canònic prenen un relleu determinant a Roda quan són inserits al context de les lluites per l'hegemonia eclesiàstica i la independència episcopal: la intervenció del papat als afers administratius i econòmics aportarà estabilitat a una diòcesi que necessita

legitimar-se en la memòria d'un passat mai ocorregut. La justificació de la pròpia història per assolir aquesta estabilitat implica el rescat d'arxius perduts i la elaboració de cròniques i annals, defensant els bisbes els seus interessos per mitjà del dret canònic. Neix així el *Liber Tarraconensis*, el primer dels llibres de la col·lecció canònica més important creada a l'entorn del papa Gregori VII. Hem aportat evidències que determinen que la col·lecció és endegada a Roda, i com l'obra influència en la creació d'altres còdexs posteriors: el manuscrit de Burchard avui conservat a Tarragona o el segon volum del *Liber Tarraconensis* conservat actualment al Vaticà, tots ells creats, segons la nostra opinió, en l'entorn Urgell-Ribagorça.

Anàlogament, la recerca efectuada també ens ha conduït a conclusions interessants pel que fa als estudis del trívium que es realitzaven a la l'escola catedralícia fundada durant la instauració de la reforma agustiniana al 1092. A partir de les evidències dels diversos "libri artium" hem pogut situar Roda d'Isàvena dins d'una àmplia xarxa de coneixement i circulació del saber. Per les característiques del volums conservats, a més a més, s'ha precisat com la seu juga un paper destacat en aquesta xarxa, perquè s'erigeix com un punt de trobada, un nucli on emergeixen per exemple, al segle XII, obres de caràcter remarcadament hispànic, tals com serien les obres històriques d'Isidor de Sevilla, amb les d'Anselm de Canterbury que s'estaven difonent principalment pel centre i nord d'Europa. A més a més, s'ha constatat com a la seu s'hi testimonien llibres poc comuns o coneguts: la presumpta *Ilias Latina*, les *Questiones Orosii et Augustini*, l'*Accessus* d'Arnulf d'Orléans a les *Metamorfosis* d'Ovidi o les *Glossulae* a l'obra de Priscià de Guillem de Conches. No creiem que sigui una coincidència que en una seu de característiques modestes com Roda d'Isàvena hi hagi una concentració tan important d'obres atípiques, no testimoniades a cap altre centre del nord hispànic o dels comtats catalans. De fet, creiem que aquesta singularitat queda justificada a partir de la seva situació de frontera, un nucli que es comunicava al nord amb centres francesos com Moissac, Saint-Pons de Thomières, Sant-Sernin de Toulouse, Chartres o Orléans, a l'est amb els principals centres dels comtats catalans com Ripoll, i les seus de Vic i Urgell, i a l'oest amb centres del nord d'Hispania com Nájera, San Millán de la Cogolla, Osca o Pamplona: el resultat és un dinàmic intercanvi de coneixement del qual encara se'n conserva testimoni. Nosaltres l'hem volgut difondre, posant-lo a disposició dels investigadors.

A banda dels contactes evidenciats i els resultats obtinguts dins del context de la diòcesi ribagorçana, també hem aportat a la comunitat científica el coneixement d'una nova obra de Guillem de Conches, del qual fins ara només se'n conservava un exemplar, no podent-se per tant elaborar una edició crítica d'aquesta. La nostra aportació obre un nou capítol pel coneixement d'aquest personatge i la seva obra, contribuint a difondre un nou testimoni que permetrà aprofundir en les contribucions de l'escola de Chartres al saber de l'Edat Mitjana.

Hem pogut evidenciar, a més a més, com el dinamisme dels intercanvis culturals es veu certament reflectit a les diverses obres literàries produïdes a Roda: la còpia de la *Cansó d'Antioquia*, la creació del poema laudatori a Ramon Berenguer IV, la confecció de les diverses vides de sants (sant Valeri, sant Ramon) i els nous oficis: aquestes mostres ja eren conegudes pels investigadors, nosaltres però, les hem situades, finalment, al context històric que els pertoca.

Igualment, hem posat de manifest com l'ornamentació dels manuscrits segueix les mateixes dinàmiques d'intercanvi observades a partir de l'estudi dels diverses obres litúrgiques i la circulació dels "liber artium". En un primer moment de formació, l'ornamentació posa en evidència uns vincles més aviat locals, i és a partir de finals del segle XI i principis del XII que s'observa l'afluència de models importats d'altres regions, principalment del sud de França, participant en una xarxa que tenia com a principals centres d'irradiació Moissac i Llemotges.

Finalment, la recerca clou amb un estudi al voltant de les evidències monumentals produïdes en connexió amb el patrimoni escrit rotense, un dels principals objectius de la nostra investigació. Entenem que les manifestacions monumentals estan íntimament lligades amb les idees i el pensament que es gestava a l'escola catedralícia, i en conseqüència ens hem volgut preguntar fins a quin punt els diversos conceptes es traslladaven a un suport més visible, inclús públic.

Per una banda hem pogut comprovar com la multitud d'inscripcions que presideixen el claustre (el de més concentració epigràfica d'Europa) esdevenen, conjuntament amb les moltes cròniques que es realitzen a l'escriptori, un mitjà per tal de bastir el propi passat i perdurar així en la memòria. Mentre que els annals que s'executaven en pergamí recordaven gestes de bisbes i reis, les consignades en pedra

evocaven canonges, preveres, ardiaques, o inclús personatges laics com conversos o cavallers. Individus que en gran part són anònims, però que van jugar un paper essencial per tal de construir la identitat de la seu Ribagorçana.

Per un altra banda, també hem pogut comprovar com el dinamisme demostrat a partir de la circulació dels diferents còdexs està en sintonia amb les diverses influències que els estudis entorn les pintures murals han evidenciat: la complexitat dels programes pictòrics testimonien com darrera de la seva execució hi ha una conjunció de programes iconogràfics de diverses procedències, així com la generació de solucions formals pròpies, producte d'un activa divulgació d'idees i coneixement.

De la mateixa manera, l'estudi dels manuscrits litúrgics ens ha aportat qüestions reveladores que contribueixen a copsar la riquesa del context en que es van executar algunes de les produccions monumentals ribagorçanes, tant els diversos espais arquitectònics com les projeccions pictòriques als murs. Els bisbes de Roda, i específicament a partir del bisbe Ramon Guillem, oficiaven determinades celebracions litúrgiques a imitació de les que es feien al cor de Roma anys abans que aquestes formessin part del Pontifical Romà, a finals del s. XII. Les comparacions establertes entre el Pontifical de Roda de l'any 1000, el *Liber Tarraconensis*, i el Pontifical de Vic del segle XI, ens han permès arribar a la conclusió que la litúrgia celebrada a les esglésies ribagorçanes al segle XII incloïa un seguit d'ordos específics, triats, que constituïen un corpus que o bé es fonamentaven en el dret canònic, tals com la ordenació de la jerarquia eclesiàstica, o bé involucraven una gran participació laica: la penitència de Dijous Sant o la consagració i dotació d'una nova església: no és una selecció casual. És una reivindicació pública realitzada pels bisbes de Roda per tal de legitimar la seva autoritat davant d'aquells que volien usurpar els drets que els hi corresponien. La litúrgia que ressonava dins de les parets de les esglésies ribagorçanes remetia a la catedral de la cristiandat i al bressol de la "libertas ecclesiae".

Certament som conscients que ens han quedat una multitud d'aspectes per estudiar, un dels principals i que no hem tractat a la nostra recerca és la Bíblia de Lleida. Estem segurs que Roda d'Isàvena estava d'alguna o altra manera implicada en la seva presència a la nova catedral, atès que, al nostre entendre, és un llibre de tresor que va ser elaborat o importat per a la Seu Vella, una producció monumental que difícilment

quedaria al marge dels fets històrics que s'estaven produint en aquest moment i dels quals Roda era la protagonista. No hem volgut però aprofundir en aquest tema, atès que som conscients que s'ha elaborat un estudi en profunditat al respecte i s'està preparant una nova publicació. Restarem doncs, a l'espera de les seves aportacions, per tal de poder arribar a les nostres pròpies conclusions.

Un altre tema que també ens ha restat pendent i que deixarem per una possible futura recerca és l'estudi de les bíblies monumentals produïdes a territori catalano-llenguadocià durant el segle XII, del qual la Bíblia de Montpeller n'és un exemple. Aquest magnífic exemplar en dos volums encara espera un estudi acurat que la situï al context que li pertoca. També ens hauria agradat poder aprofundir en altres especificitats dels manuscrits estudiats, com per exemple traçar la possible tradició textual on s'insereixen els primers folis del Pontifical que contenen la llegenda de la Vera Creu per tal de desvelar possibles noves dades a l'entorn de la seva creació, o bé la comparació entre els texts del *Decretorum* de Burchard de Tarragona amb el segon volum del *Liber Tarraconensis* conservat al Vaticà, per tal de poder acotar el lloc i el context de la creació del volum de la vaticana.

Hem de posar però, un punt i seguit a la nostra recerca. Hem recorregut un llarg camí i ha arribat el moment d'agafar aire i posar a l'abast de la comunitat científica la nostra investigació. Per a nosaltres el viatge ha sigut apassionant. Ens hem immers en la concepció i el desenvolupament del saber a l'edat mitjana i els seus protagonistes, hem copsat el potencial de la seva esplendor i descobert les conseqüències de la seva dispersió. Esperem, en definitiva, haver situat Roda d'Isàvena dins del context històric i artístic que es mereix, i haver acomplert un dels nostres principals objectius: proporcionar un millor coneixement del patrimoni i la cultura del nostre passat més enllà de les fronteres actuals.

Annexos, imatges i bibliografia

Annex 1. Anotacions manuscrites de M. Abad y Lasierra.

Diverses anotacions sobre els còdexs i la biblioteca de Roda d'Isàvena conservats a la Real Academia de la Historia entre la col·lecció de documents de Manuel Abad y Lasierra, prior de Meyà, i corresponents a l'any 1772.

1. 1772a. Anotacions manuscrites de Manuel Abad y Lasierra, RAH 9/3967, tomo 2, fondo Abad y Lasierra, ff. 39-40v.

L'autor descriu diversos còdexs durant la visita a l'antiga catedral de Roda d'Isàvena realitzada durant el mes de desembre de l'any 1772:

[f. 39] Pequeño tumbo de pergamino, su forma en 4º curiosamente escrito, y su letra muy perfecta aparece en el siglo XII, trahe una noticia de los condes y obispos de Ribagorza, aunque muy diminuta muy clara y puntual con otras escrituras: contiene asimismo un inventario de los libros, jocalias, y otras alhajas que tenía en su tiempo la catedral de Roda, estan copiadas en él algunas escrituras importantes y todo con igual exactitud y se halla en el archivo de Roda bajo la rúbrica s.n. 4.0.

Es un tumbo de pergamino, contiene 68 hojas, su letra aunque de varias plumas, no excede del s. XI, en él estan extractadas las escrituras más principales, pertenecientes a dicha catedral, de dónde saqué varias copias: no tiene rúbrica, está forrado con unas cu [f. 40] biertas de badana, y es muy exacto y puntual en lo que contiene. Se halla en el archivo de la catedral de Roda.

Al fin de un breviario muy antiguo de pergamino de manuscrito azia el siglo XII se conservan unos annales de los Reyes de Francia desde Pepino hasta Filipo hijo de Henrico. Es diminuto, sin otra cosa que decir que el nombre y los años que reynaron en cada uno de sus Reyes. A continuación de los mismos Annales y fines del Breviario se halla una especie de crónica de los Reyes de Aragón des de el año 905 hasta el año 1276 y muerte de D. Jayme el Conquistador. En la serie de estos reyes se detiene algo más hablando de sus conquistas, dominios y sucesos mas sobresalientes de los reynados, las prendas y calidades de cada príncipe, el tiempo de su muerte y sepultura, con otras noticias de esta naturaleza, y aunque es pieza muy reducida, me acomoda mucho para mi objeto por su exactitud y antigüedad. A continuación de la misma crónica y annales, y al fin del mismo Breviario sobredicho, se halla una tabla pasqual, que dudo si se

entresacó de los [f. 40v] Annales de Ripoll, á que aluden algunas partes de su contexto. El primer objeto de estas tablas parece que fué únicamente asegurar el día de la celebridad de la Pasqua que correspondia en cada año; pero al mismo tiempo se acuerda en cada uno de ellos de varios sucesos sagrados y profanos, que son de singular luz a la historia de Aragón, y utilísimas para fijar las épocas de todos ellos. Empieza a contar por eras desde la del nacimiento de Christo hasta la de 964, en cuyo tiempo nota solo los successos sagrados como las festividades de Ascensión, Inocentes, etc. la Pasión de San Juan Baptista S. Pedro y S. Pablo y otros muchos mártires, con la muerte y conversión de diferentes santos. Desde el año 926 nota en cada año uno, dos, ó más successos memorables, como las muertes de los Príncipes, Arzobispos, Obispos y Abades; la toma de diferentes plazas y ciudades, la consagración de varias iglesias y traslación de algunas reliquias, con otras memorias de esta calidad, que me hicieron estimar sobre manera este hallazgo; y aunque la letra del Breviario aparece á principios del siglo XII, la de estos annales y tablas es mas menuda y de distinta forma, y se debe reputar del siglo XIII. Todas estas memorias se hallan en el archivo de la catedral de Roda.

2. 1772b, *Cartulario mayor de Roda*, RAH 9/3980, tomo 15, fondo Abad y Lasierra.

Volum que conté còpia de l'inventari del cartoral petit de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena, amb una descripció dels principals còdexs de la biblioteca:

[f. 351v] Inventario de la biblioteca de la Catedral de Roda formado en el siglo XII, se extrajo de la pag. 20 de un quadernillo en quarto que se halla en el mismo archivo:

Breve de Thesauro Sancti Vincensii

In primis unam Bliotecam, et II Moralia, et I Carlum, et I Apocalipsim, et unum Dialogorium cum vita Gregoriana, et alium cum Martirologio, et I Sanctoralem, et III Storiales, et I Quadragenarium, et I Vitas Patrum, et II Leccionarios, et IIII Misales, et II Ordinales, et I Burcardum, et I Glosarium, et I Summum bonum, et I Pastoralem, et I Vitam canonicam, et IIII Ofitiaria, et I Antifonarium cum Ofitiario, et alium Antifonarium, et I Colectanum, et I Expositorium Eptatici, et II Mayores Donatos, et IX Psalteria, et I Consuetudines, et I Prosarium, et Vitam beati Augustini et beati Saturnini in quaternionibus.

Los que hay existen en dicha Biblioteca son los siguientes:

El penitencial de la Sta Iglesia de Roda que comunmente llaman alli el Pontifical de Sn Ramon: es un ritual de uso del siglo X quizá traído de la Iglesia de Narbona de donde era sufraganea por entonces la de Roda: está escrito en vitela letra fanco-gótica, su forma en folio con unas cubiertas de tabla; es pieza de venerable antigüedad y una disciplina excelente y singular. En otra parte tengo dada puntual idea de este precioso códice, y algunas reflexiones sobre los asuntos mas esenciales de que trata, como puede verse en los dibuxos de la bibliografía; tengo copia literal de todo el.

Un brebiario muy antiguo con diferentes rezos de Santos, Antifonas, Solfas etc.. dudo si la primera plana es de pergamino de purpura: lo precioso de el es tener en las ultimas ojas unas tablas cronologicas aunque muy breves y a continuacion unos annales desde el nacimiento de Christo hasta el año de 1300, aparece ser copia ó extracto de los annales [f. 351v] de Ripoll ineditas; los tengo ilustrados con notas.

Un leccionario en folio grande de pergamino, su letra del siglo X y hay del siglo XI. Estan las actas del martirio de Sn Vicente las de Sn Silvestre. En la fiesta de la Anunciacion estan las antifonas en solfa: es propiamente leccionario de Santos.

Otro leccionario de tempore igual al antecedente estan lamentaciones en solfa: faltale el principio.

Un libro de pergamino en folio, su letra del siglo XIII intitulado =Constitutiones Diocesis Ilerdensis= es como un manual ó lo que llamamos consueta, en el que se previene las costumbres de la iglesia de Lerida en las festividades de los santos, y dias clasicos: el culto que se da á cada uno, quienes y como deben officiar, y en una palabra un ceremonial de todo lo que se debe hacer dictado en la catedral para su gobierno y como para norma de toda la diocesis.

Un tomo en folio de las obras de Sn Agustin sobre exposicion de la escritura esta bien tratado: es grande, y bella letra del siglo XII y en vitela: à lo ultimo trae un tratado de Libero Arvitrio.

[f. 352] Un libro en 8º muy voluminoso donde se copian muy buenas questiones tratadas por Sn Gregorio Sn Agustin de Igne Purgatorio, y las respuestas a Osorio: muchas sentencias de Sn Agustin sacadas du sus obras y su exposicion: y al fin una preciosa coleccion de Canones de los tres Concilios Eucumenicos primeros y de las demas que se celebraron hasta el siglo 9º en 20 libros; y las actas de un concilio de Lerida inédito, es apreciable; y acaba con la adicion de varios centones que no merecen tanto

aprecio; pues entre ellos se halla aquel de hacer à Carlo Magno usurpador de las decimas *Ecclesiasticas* y *que* por ello està en los infiernos.

Incipit incipiunt libri de octo principalibus vitiis. Acaba: actio alia civilis alia honoraria, su letra del siglo XII en pergamino.

Un libro de pergamino de forma quarta *que* contiene la exposicion de los Libros Sagrados del viejo testamento, obra de Sn Isidoro, su letra del [f. 352v] siglo XII, y de dos manos, sus cubiertas de tabla y la prima del frente rota por medio: comienza: Incipit praefatio Ysidorii Historia sacrae legis etc., acaba vinculis astringitur Carceris, parece faltarle algo al fin: dos textos de la escritura estàn en bermellon, y los iniciales de los capitulos: trae indice ab principio de cada libro sagrado sobre las materias *que* trata.

Un libro en pergamino de forma 12a no tiene principio, y en vano puede buscarse su autor, es por lo que parece una coleccion de exposiciones sobre materias morales y christianas sacadas de los *Santos* Padres, y leen autoridades en letras de Sn Prospero, Sn Gregorio y Sn Agustin, hai hymnos muy buenos en solfa: en la oja duodecima hay esta glosa al fin del primer tratado: Glosa: Maria: Mater, Christi nata est Patre Nazareno nomine Joachim, matre vero bethlemetica nomine Anna; mortuo autem Joachim nupsit Anna secundo marito nomine Cleóphen de quo suscepit secundam Mariam, quam quidem iradidit marito nomine Alpheo, undenati sunt ei quatuor filiis Jacobus Justus et frater Domini [f. 353] Hierosolinorum primus episcopus, et Joseph similiter justus cognimento Barsabas qui in sorte cum Mathia positus est, et Simon Iudas fratri suo Jacobo in episcopatu succesit: iste autem Cleopas habebat fratrem nomine Joseph cui desponsavit filiastram suam beatam Mariam, nihil omnibus providentia Dei, ut custos esset virginitatis ejus, et nutritor Domini fidelissimus defunto vero Cleopha nupsit Anna tercio marito nomine Salomé de quo habuit tertiam Mariam quam et dedit marito nomine Zebedeo, de quo nati sunt Jacobus Junior et Joannes Evangelista: Sigue despues una cifra digna de copiarse *porver* si se puede averiguar, lo que significa, y quizas demuestra el autor de esta preciosa coleccion: es letra toda del siglo XII, y le faltan al principio ojas, y algunas por el centro: comienza sed videamus quemadmodum castra caeli et inferni dimicent: acaba con un himno en solfa y estas palabras: assistentes et congraudentes fatiant in requie. Amen.

Un libro en 4º breve de vitela muy fina y las letras iniciales iluminadas, su letra es de ultimos del siglo XIII su titulo es: Incipit summa dictaminis Magistri Guidonis. se reduce a una filosofia [f. 353v] moral, è inventivas contra los vicios, trae despues variedad de sentencias y apotecmas. Continua con un formulario de cartas à todo genero

de personas, y muchas cartas de pontifices y principes literales: prosigue con otro titulo de privilegios Sedis Apostolico, y empieza con una carta del pontifice Gregorio à los Lombardos, y à esa imitacion trae otras muchas: Yo me persuado que este es libro de formulas que dicen los franceses se escribió en España asta ahora inedito, y este Maestro Guidon es el mismo autor de los codices de los Reyes de Francia *que* tiene Fr. Marcos.

Las reglas monacales de Sn Casiano en 12 libros en pergamino letra del siglo XII bien conservado en forma 4ª mayor: empieza: Incipit institutio Monachorum de libro primo Beati Cassiani, veteris testamenti narrat historia: acaba pro asidua lectione Deo insinuante cognoscant Amen. Finit. Se léen al margen algunas adiciones que quizas las escribió por aquel tiempo alguno que cotejo el MSS con otro.

Un sermonciario en pergamino de letra francesa del siglo XIII comprende todas las Dominicas fiestas de tempore y algunas festividades *principios* de los Santos Apostoles y Maria Santisima no pue [f. 354] de saberse de quien es: empieza: erunt signa in caelo: acaba illuc congregabuntur. Faltanle ojas al fin. No se si era cierta la nota del principio que dice: Sermones *Santo*.

Un tomo en quarto estrecho en vitela, y alguna iluminacion de las letras iniciales: su letra puede competir con la del siglo XI y tienen la desgracia todos estos codices de faltarles las primeras y ultimas planas, ó no tener la data: su autor es Arator Subdiacono de la Ygl^a Romana que florecio en tiempo del Papa Vigilio. Está todo escrito en un verso heroico bastante fluido y elegante dividido a manera de capitulos ó silvas segun varia el asunto que al principio pone por texto ò argumento, el de este autor se reduce à las Actas ò hechos de Sn Pedro, y Sn Pablo, como puede inferirse de una especie de prólogo que trae al principio, y es donde se encierra toda la razon de la obra.

Tengo copia literal de todo el, y especimen de la letra.

Una gramatica latina con la prosodia al fin y varios versos de autores poco cono [f. 354v] cidas, es un tomo 8° en pergamino letra del siglo XII. Por lo poco que puede leerse en la primera oja con mucho trabajo se comprende que fue su autor Donato que le enseñó en Roma y que vivió en tiempo de los emperadores Constantino, Contancio y Constante.

De Donato Gramatico hace memoria Sn Geronimo. Faltale hojas al fin, comienza: Primum interrogandum est quot nomina habeat ista praefatio &c, acaba con el penúltimo folio porque el último no puede leerse: Gerundia dicuntur que gerunt significatione &c.

El Vigilio bien tratado, esto es, Eneida, Georgias y Bucolicas. Tiene al principio de cada libro sus versos de argumento: esta integro: hai notas marginales muy buenas, es en pergamino del siglo XIII. El nombre del que lo escivio nos consta por los versos ultimos que dicen: Explicit Eneidos toto celeberrimus orbe quem Simon scripsit correxit que liber. Al fin hai dos ojas (y faltan otras) *que* son de [f. 355] comento sobre los libros de la Eneida con buenas especies de *historia* y son de diferente letra, è igual à la de las notas marginales, la forma es en 4° largo.

Un tomo en 8° son Poesias de Homero en latin: supongo sera tradicion de su celebre Yliada Griega: tiene muchas notas marginales, pero no hai tiempo p(a) medie versos. la Letra de dho Homero es del siglo XII.

Un librico de pocas ojas en poesia que parece lemosina, y lengua muy antigua. No obstante la letra no pasa del siglo XII. Abajo: esta en pergamino en forma 12ª y parece falto: empieza: La batalha rengueron lo dive[...]s matires labafumaria al cap del pont peiri. Parece describe alguna batalla en tiempo de el Rey Pipino de Francia.

Un libro en papel zepli forma 8ª son versos todos exámetros. Parece alguna obra sobre historia, consta de sus ultimos versos haverse remitido à un Guillermo Presul, pero el nom [f. 355v] bre del autor se ignora y el verso muy elegante: Incipit Aode quod etati duo deni tempore parvo. Acaba Gloria Guillermi millum moritura per eavum. No esta falto sino del principio.

Un librito de oro en vitela fina su forma en quarto, la letra del siglo XII harto menuda pero clara: vease la noticia de los condes de Ribagorza y otros documentos *que* he copiado especialmente el inventario de la Biblioteca de Roda.

Un tomo de pergamino en folio breve, su letra aunque de varias plumas no excede del siglo XII, en varias partes tengo hecha nota de su contenido por los diferentes privilegios y donaciones con exacta fidelidad, y de los que yo he aprovechado lo dice en su lugar.

Arator escritor conocido del siglo VI puso en verso las Actas de los Apostoles, que Sn Lucas havia escrito en prosa: algunos autores dicen que en su infancia se crió al cuidado del Beato Lorenzo Arzobispo de Milan, pero de la dedicatoria *que* precede à sus obras, consta que fue discipulo del Abad Floriano, à quien (fol. 356) trata con mucho honor, y respeto. Hacen de ella memoria diferentes autores y en la antigua catedral de Roda en Ribagorza se alla escrita con bastante diligencia en un códice de pergamino, su letra francesa como del siglo XII y ocupa 41 folios, cuyo caracter y tamaño se deja ver en la plana del frente sacada del folio 1° de su original.

El P. Sirmondo publico una carta del mismo autor escrita a Parthenio en verso, la cual no se halla en este codice todos estos escritores remotos han padecido mucho en la publicacion de sus obras, pues los autores que las han producido han sido más o menos exactos. Viendo *que* el que se halla en la catedral de Roda, esta escrito con bastante diligencia y de su antigüedad lo recomienda saque copia literal de todo el con plana y linea, por si puede contribuir à conservar en su primitiva pureza y elegancia los versos de este Poeta Sagrado.

3. 1772c. *Inventario de la Biblioteca de la Catedral de Roda, formado en el siglo XII, RAH 9/5937.*

Volum que conté una còpia de l'inventari del cartoral petit de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena, més complerta que la que s'inclou al volum 9/3980. A continuació dels llibres es copien els objectes i teixits de la catedral.

En una anotació al marge dret del foli s'indica: «Inventario de la Bibliotheca de la catedral de Roda formado en el siglo XII se extraxo de la pag. 20 de un quadernillo en quarto que se halla en el mismo archivo».

[f.240] Breve de Thesauro Sancti Vincensii

In primis unam Bliotecam, et II Moralia, et I Carlum, et I Apocalipsin, et I Dialogorum cum Vita gregoriana, et alium cum Martirologio, et unum Sanctoralem, et III Storiales, et I Quadragnarium, et I Vitas Patrum, et Ilos Lectionarios, et IIII Missales, et II Ordinales, et I Burcardum, et I Glosarium, et I Summum bonum, et I Pastoralem, et I Vitam canonicam, et IIII Officiaria, et I Antifonarium cum Officiario, et alium Antifonarium, et unum Collectaneum, et I Expositorium Eptatici, et II Majores Donatos, et VIII Psalteria, et Ias Consuetudines, et I Prosarium, et Vitam beati Augustini et beati Saturnini, in quaternionibus. (Aquí queda campo como para un título y en medio escrito con letras coloradas VIII^a Sti Joannis Baptiste y luego prosigue) et VIII Pallia et II ad mortuos et X capas et I capam lineam el IV casulas festivales et III lineas et III Dalmaticas diaconorum et II subdiaconorum et II puerorum et VII superaltaria unum existis orlad de Palio et VIII vestimenta cum amictis cingulis et stolis et manipulis et III Fogas Algotone et IIII cortinas Palii et I racena de Palio et IIII Cortinas lineas unam existis cum duobus listis optimis de sirico et I srcinium argentum

et I escutelam argenteam et I textum argenteum cum gemis de auratum at aliud ligneum cum lapide et I argenteam lapidem et II ligneas et IV bascula argentea ad vinum at aquam et III argenteos calices et II candelabra argentea et II xpalla et XII tapeta et II bancales et candelabra minima VI et maiora III et [f. 240v] tribulum argenteum et aliud de metalo et X gemas et XXXIV palla et II cocleania argentea et III anulos aureor cum gemis et I gemam cum sigillo et I caput argenteum de virga et I pectinem eburneum et I vas metallinum optimum et aliud minimum et III bacinos et II Unceos metallinos et I Vasculum de stanum ad vinum et II pulvinaria de sirico et II fallistoles et I dentem elephantinum et I Ovum et II linteamina cum listis de serico et alia II cumfimbriis et I Lintheum ad textum portandum orlat de pallio et I caligas et I sandalias et II mitras et III paria de cirotezis et I Algalota de aurifriso. Continua con noticia de trapos y no hay en ello cosa interesante sino hacer memoria de la ropa del hospital en que pareze lo surtia la iglesia de lo necesario.

L'autor continua:

Se extraxo este inventario del quadernillo en quarto de que ya hablé en otra parte y se halla en la pagina 20 su letra indudablemente es del siglo XI ó XII y una de las muchas memorias útiles que conserva el archivo de la catedral de Roda, por ella se vé los muchos libros utiles que es regular se conserven aun en su bibliotheca pues de muchos de ellos puedo asegurar que existen y he aprovechado lo que he podido. De los libros creeré que se conservan los morales, apocalipsi, dialogos, sanctorales, quadragenario, vitas patrum, leccionario, misales y un pastoral que llaman el manual de San Ramon, algunos oficiarios y antifonarios con lo expositivo y psalterios no se si se encontraban las obras: entre las alajas aun se conserva el Payne de Marfil en el thesoro de la sacristia.

[f. 244]. Nota de diferentes codices que existen en el archivo de Roda.

El manual de San Ramon vease el extracto hecho en dos pliegos donde se trata este códice y su contenido.

Un breviario muy antiguo con diferentes rezos de santos, antifonas, solfas etc.. dudo si la primera plana es de pergamino de purpura: lo precioso de el es tener en las ultimas ojas unas tablas cronologicas aunque muy breves y a continuacion unos annales desde el nacimiento de Christo hasta el año de 1300 aparece ser copia ó extracto de los annales (fol. 351v) de Ripoll ineditas; los tengo ilustrados con notas.

Un libro de pergamino en folio, su letra del siglo XIII intitulado =Constitutiones Diocesis Ilerdensis= es como un manual ó lo que llamamos Consuetas, en el que se previene las costumbres de la Iglesia de Lerida en las festividades de los santos, y dias classicos: el culto que se da á cada uno, quienes y como deben officiar, y en una palabra un ceremonial de todo lo que se debe hacer dictado en la catedral para su gobierno y como para norma de toda la diocesis.

Un tomo de pergamino en folio breve, su letra aunque de varias plumas no excede del siglo XII, en varias partes tengo hecha nota de su contenido por los diferentes privilegios que he extractado, aquí basta decir que es uno de los mejores cartularios y tumbos de este archivo en *que* la Iglesia de Roda tiene, de letra muy hermosa antigua y perfecta transumptados una buena porción de sus mejores privilegios y donaciones con exacta fidelidad, y de los que yo he aprovechado lo diré en su lugar.

Un librito de oro en vitela fina su forma en cuarto, la letra del siglo XII harto menuda pero clara: vease la noticia de los condes de Ribagorza y otros documentos *que* he copiado especialmente el inventario de la biblioteca de Roda.

Otro libro muy chiquito en octavo de letra del siglo XII escrito en pergamino. Yo creo que el se acuerda de la ciencia de Gaya pues esta escrito en verso y del mismo metro que los del monje de Silos variando el consonante de rato en rato y empezando nuevo capítulo con nueva final como tocata de Gayeno, el idioma en *que* esta escrito es lemosin ó lampurdés, de suerte que con entender yo algo el catalan, entre lo menudo de la letra y el lenguaje apenas he podido sacar alguna palabra pero no bastante à formar una idea de su contenido, solo *que* es relacion de alguna batalla sin poder averiguar el pasaje ni los lidiadores, aunque su idioma quizá lo entenderan mejor en languadoc y yo no tengo tiempo para estarme deletrando.

[f. 245] Es un libro en cuarto breve de vitela muy fina y las letras iniciales iluminadas, su letra es de ultimos del siglo XIII su titulo es: Incipit summa dictaminis Magistri Guidonis. Se reduce a una filosofia moral, è inventivas contra los vicios, trae despues variedad de sentencias y apotemas. Continua con un formulario de cartas à todo genero de personas, y muchas cartas de pontifices y principes literales: prosigue con otro titulo de privilegios Sedis Apostolico, y empieza con una carta del pontifice Gregorio à los Lombardos, y à esa imitacion trae otras muchas: Yo me persuado que este es libro de formulas que dicen los franceses se escribió en España asta ahora inedito, y este Maestro Guidon es el mismo autor de los codices de los Reyes de Francia *que* tiene Fr. Marcos.

Un libro en folio maior escrito con mucha limpieza y hermosura su letra del siglo XII son los sermones de San Agustin y al ultimo un tratado del Libero Arbitrio.

Las Eglogas y Eneida de Virgilio en un tomo en quarto estrecho de vitela muy fina, la letra del siglo XII clara y perfecta, dicho se está de la pureza del verso *que* quiza pudiera corregir en mucho nuestras impresiones.

Un tomo en octavo de poesias de Homero en latin supongo será una traduccion de su celebre Iliada Griega tiene muchas notas marginales pero no hay tiempo para medir versos, la letra del Homero es del siglo 12.

Vita Monachorum et Canonicorum son unas constituciones regulares sacadas de las obras de Casiano, estan en un tomo en folio de vitela, su letra clara y perfecta azia el siglo XII.

Son dos tomos en folio de vitela y sin duda preciosos sermonarios *que* segun puedo colegir servian de leccion en el templo y leccionario para el coro, escritos con la misma perfeccion que los antecedentes, y en el mismo siglo hay obras muchas olvidadas en la misma biblioteca que piden mas tiempo y examen [f. 245v].

Es un tomo en quarto estrecho en vitela, y alguna iluminacion de las letras iniciales: su letra puede competir con la del siglo XI y tienen la desgracia todos estos codices de faltarles las primeras y ultimas planas, ó no tener la data: su autor es Arator Subdiacono de la Yglesia Romana que florecio en tiempo del Papa Vigilio. Está todo escrito en un verso heroico bastante fluido y elegante dividido a manera de capitulos ó silvas segun varia el asunto que al principio pone por texto ò argumento, el de este autor se reduce à las Actas ò Hechos de Sn Pedro, y Sn Pablo, como puede inferirse de una especie de prólogo que trae al principio, y es donde se encierra toda la razon de la obra.

Tengo copia literal de todo el, y especimen de la letra: “Arator iste, sub Diaconus *Sancto* romano ecclesia extat [...]”

El penitencial de la Santa Iglesia de Roda que communmente llaman alli el Pontifical de Sn Ramon: es un ritual de uso del siglo X quizá traído de la Iglesia de Narbona de donde era sufraganea por entonces la de Roda: está escrito en vitela letra franco-gótica, su forma en folio con unas cubiertas de tabla; es pieza de venerable antigüedad y una disciplina excelente y singular. En otra parte tengo dada puntual idea de este precioso códice, y algunas reflexiones sobre los asuntos mas esenciales de que trata, como puede verse en los dibuxos de la bibliografia; tengo copia literal de todo el.

4. 1772d. *Penitenciar y cánones de la Yglesia de Roda*, RAH 9/3979, tomo 5, fondo Abad y Lasierra.

Aquest volum conté còpia literal del Pontifical de Roda (RC-0036) seguit de la còpia literal del manuscrit de Burchard rotense, avui perdut.

[ff. 1- 243v] “Ordinarium sancti Raimundi Episcopi”.

El còdex continua a partir del foli 244 amb una descripció del còdex de Burchard de Roda, juntament amb una posterior transcripció:

[f. 244] Copia literal de la colección canónica del Abad Buchardo, que se halla en un códice de la Santa Iglesia de Roda en el condado de Ribagorza, Reyno de Aragón. Buchardo primero monge del monasterio lobiense en la diócesis de Lieja después obispo de Wormes en el Palatinado del Rhin, emprendió en el año 1008 una colección de cánones con la ayuda de su abad Osberto que también lo fué del monasterio Gemblacense. Francisco Florente Catedrático de Orleans, y después de Paris en el Tom. 1 part. 1. dissert. del origen, arte, y autoridad del derecho canónico dice que Buchardo aumentó mucho su colección con las epístolas sospechosas de los primeros papas: con las sentencias de los santos padres principalmente Sn Agustin, Sn Gerónimo, S. Gregorio, y S. Isidoro.

[f. 245v] De dicho cotejo resulta que el código de Roda y la colección de Buchardo, concuerdan en el número de los libros, y en su materia; mas [f. 246] como el de Roda no tenga mas de 345 capitulos y Burcardo, segun Bartolo de Reginon solo insertase en su coleccion pasados de 600 capitulos, se deduce que la coleccion de Roda es un resumen de la de Burcardo, á la que se añadió la de los 4 concilios generales que parece que no trae Burcardo. En lo demás en la colección de Roda estan errados los cánones 14 y 18 del Niceno, pues el catorce debe leerse 18, y el 18 debe leerse 17. Los que en la minuta se dice de ser del concilio Efesino ningun compilador latino los puso en sus colecciones por ser sobre puntos de fe, y que conciernen a la persona de Nestorio. En el concilio Calcenodense despues que se retiraron los legados del papa, Anatolio obispo de Constantinopla detuvo algunos obispos orientales, á quienes presento 30 canones para que [f. 246v] los confirmasen, y como el 28 estableciese que el constantinopolitano fuese el segundo de los patriarcas, que era contra la disciplina de la Iglesia de aries que aunque los canones fuesen 30 muchos colectores latinos y entre ellos el códice de Roda no pusieron más de 27 que son los que se atribuyen al Efesino [...].

[f. 247] Nuestra colección se halla en el folio 198 de un códice de la Santa Iglesia de Roda, manuscrito en pergamino, su forma en cuarto con unas cubiertas de tabla groseras y muy cansadas, no tiene ni rubrica ni data: por la letra se colige se escribió a fines del siglo doce, ó principios del trece, cuyo especimen puede verse en la colección bibliográfica; las fuentes de donde Burchardo copilo sus canones las cita al margen de cada uno de ellos, es de advertir que en el mismo códice se hallan varios opúsculos de Sn. Gregorio, S. Agustin y otros padres, y tambien las preguntas de Orosio a Sn Agustin, y sus respuestas que algunos tienen por apócrifas, pero todo el escrito de un mismo tiempo, y el libro de los canones puesto aqui sin otro titulo ni expresión.

[f. 248-320v] “In Nomine Domini incipit Liber Canonum. Quatuor sunt principalia concilia, ex quibus plenissimam fidei Doctrinam tenet ecclesia, tam de Patris et Filii, et Spiritus Sancti Divinitate, quam de predicti Filii, et Salvatoris nostri Incarnatione: De his quatuor Concilis Beatus Gregorius... [f. 320v] Acaba: “Ut ait Beatus Agustinus, peracto, finito que Iuditio, tunc esse desinit hoc Caelum et terra quando incipient esse Colum novum, et terra nova. Unde et Apostolus dicit: preterit ergo figura huius mundi, figura ergo preterit, non natura”.

5. 1771-1800? Copia del Códice de Meyá, RAH 9/3972, tomo 7, fondo Abad y Lasierra.

Conté copia literal del còdex de Meià o Roda (RAH. cod. Ms. 78). Al principi del volum s'especifica: «Todas estas copias del codice de Meyá son de puño de Francisco Llobet y Mas prior de Meyá y de Abad y Lasierra en el dicho priorato».

Del còdex de Meià o Roda es conserva una altra copia realitzada en pergamí a la mateixa biblioteca sota la signatura “Cronicones: 9/5619”, realitzada per Francisco Xavier de Santiago Palomares l'any 1780. A llom hi consta la següent anotació:

Coleccion de diferentes cronicones antiguos que se hallan en un códice gotico MS en vitela à fines del siglo IX el qual parece haber sido de la Santa Iglesia de Roda: copiados fielmente de su original y demostrados sus caracteres para el uso de la Real Academia de la Historia. De orden de su director el Ilustrísimo Señor Don Pedro Rodriguez Campomanes, por Francisco Xavier de Santiago Palomares: año de MDCCLXXX.

A la contraportada s'anota:

La coleccion de cronicones que contiene este volumen se copió fielmente de un códice gótico manuscrito en vitela que parece haber sido de la bibliotheca de la antigua Catedral de Ribagorza, y hoy se halla entre los manuscritos de Don Manuel de Abad y Lasierra, Prior de Meyá, el qual lo adquirió con las crónicas originales de Pedro López de Ayala, y otras piezas de ésta naturaleza entre los desechos de una libreria, al parecer del Arcediano Don Diego Joseph Dormer, cronista del Reyno de Aragón, y por las cartas originales del mismo Arcediano Dormer, que casualmente encontró entre las hojas del referido códice, y conserva con él, consta ser este mismo el que en 10 de Junio de 1699 se hallaba en el Archivo de la Catedral de Roda, de donde le remitieron trasladadas algunas clausulas, cuya copia se conserva todavia con las mismas cartas, y sin duda no pudiendo el Arcediano Dormer satisfacer el deseo que manifiesta en ellas de verlo, asi para sacar las noticias que necesitaba, como para formar el concepto del caracter de su letra, y su antigüedad, pudo conseguir de aquella Santa Iglesia que se lo prestara; y por su muerte, ò descuido de los que debieron recogerle, quedó en el abandono que ha sido comun à tantos preciosos documentos de la antigüedad por éstas facilidades; y la Santa Iglesia de Roda privada hasta ahora de ésta preciosa alhaja de su archivo.

Ella es una colección rara de cronicones, unos ignorados, y son los que ha parecido conveniente copiar; otros conocidos, pero no menos apreciables por lo que varian de las impresiones que se han hecho de ellos, y porque quizá no se hizo la edicion por exemplares tan antiguos como estos; pues por el caracter de la misma letra, y del contexto de diferentes pasages se echa claramente de ver se escribió éste códice à fines del siglo IX. Por lo que me ha parecido conveniente poner aqui dibujo de la letra de diferentes partes del código; y un catálogo de los varios asuntos que contiene, ademas de los que se copian, à fin de que se conserve èsta memoria, y dar alguna idea de su importancia, mientras se dispone noticia mas individual de todos sus tratados.

Annex 2. Anotacions manuscrites de Jaime Pasqual.

*Diverses anotacions sobre els còdexs i la biblioteca de Roda d'Isàvena conservats a la Biblioteca de Catalunya entre la col·lecció de documents de Jaime Pasqual Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta corresponents a l'any 1785.*³²²

1. BC Ms. 729, vol VIII, ff. 117-161:

Al volum VIII de la *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta* es conserva una transcripció realitzada per l'autor de diversos documents de Roda d'Isàvena.

Als folis 117-130v l'autor copia diversos documents pergamins.

Als folis 131-133 es copia el contingut del cartoral petit de la catedral. L'autor anota:

Se halla en el archivo de la *santa* Iglesia de Roda un pequeño cartoral de solas diez ojas, de I palmo de largo y medio de ancho cada una, que se parece alomenos del siglo XII, el qual vamos a reducir. En la primera hoja dize asi” [f. 131].

A continuació copia els diversos documents. El penúltim que inclou el cartoral petit és l'inventari del tresor de la catedral rotense:

[f. 132v] El nono es un inventario antiquisimo, como sigue: Breve de Thesauro Sancti Vicentii. In primis unam bibliotecam et II moralia et I carlum et I apocalipsin et I dialogorum cum vita gregoriana et alium cum martyrologio et I sanctoralem et III storiales et I quadragenarium et I vitas patrum et duos lectionarios et IIII missales et II ordinales et I burcardum et I glosarium et I summum bonum et I pastoraalem et I vitam canonicam et IIII officaria et I antifonarium cum officario et alium antifonarium³²³ et I

³²² El volum primer de l'obra de Jaime Pasqual on es descrivien els diferents còdexs de l'antiga catedral de Roda actualment s'ha perdut. A l'índex de l'obra, sota el volum I hi consta l'entrada: «Tomo I. Papel que trabajó en vista de los documentos que existieron en el archivo de la *santa* Yglesia de Roda para probar su concatedralidad con la de Lerida. Lo demas del tomo son varios documentos y codices de la misma Yglesia», i en una nota al marge esquerre s'indica “Falta este tomo”. El volum encara es conservava l'any 1925, quan J. Altissent va realitzar el seu estudi sobre el Pontifical de Roda. Es conserven altres informacions sobre els documents de l'antiga catedral rotense al volum II (ff. 166-171r, 203, i 223-225), i al volum IX (ff. 410-416), de l'obra de J. Pasqual, malauradament sense informació rellevant pel que fa al contingut de la seva biblioteca.

³²³ Els fragments que varien de l'inventari copiat al volum XI del mateix autor s'indiquen mitjançant subratllat. Són entrades que no consten o que varien considerablement.

collectaneum et I expositionum eptatici et II majores donatos et VIII psalteria et unas consuetudines et I prosarium et vitam Beati Augustini et B. Saturnini in quaternionibus.

(se sigue una linea en letra colorada octabas Sancti Joannis Babtiste).

Et VIII pallia et II ad mortuos et X capas et I capam lineam et III casulas festuales et III líneas et III Dalmaticas Diaconorum et II subdiaconorum et II puerorum et VII super altaria unum ex istis orlad de pallio et VIII vestimenta cum amictis cingulis et stolis et manipulis et III togas de algotone et III cortinas pallii et I racena de pallio et III cortinas lineas unam ex istis cum duobus listis optimis de sirico et I serinium argenteum et I vas argenteum ad corpus domini et I urceum argenteum et I scutellam argenteam et I textum argenteum cum gemmis de auratum et aliud ligneum cum lapide et I argenteam lepidem et II ligneas et quatuor vascula argentea ad vinum et aquam et III argenteos calices et II candelabra argentea et II *crystallo* et XII tapeta et II bancales et candelabra minima VI et majora III [f. 166] et I turíbulum argenteum et aliud de metallo et X gemmas et XXX^a et III *cristalla* et II codearia argentea et III annulos aureos cum gemmis et I gemmam cum sigillo et I caput argenteum de virga et I pectinem eburneum et I vas [f. 133] metallicum optimum et aliud minimum et III bacinos et II urceos metallinos et I vasculum de stagno ad vinum et II pulvinavia de sirico et II fallistois et I dentem elefantinum et I ovum et II linteamina cum listis de sirico et alia II cum fimbriis et I linteum ad textum portandum orlad de pallio et unas caligas et unas sandalias et II mitras et III paria de cirotecis et I algalota de aurifrisio (aquí esta cortada la mitad de la hoja) (continua despues). Noticia de Trapos II kolcetras de pallio III kolcetras de lana II almucellias III super lectos de annamat II superlectos de marsans I bellos V linias III capecals de pallio IIII tapetas XXXV capecals XXII borrons XI gualengas et II racenas et in hospitali II draps et ortolanus II guadongas et I plumach et II banchales II sabanas optimas cum listis et III capecals vacuos (concluye sin llegar a lo cortado).

Continua l'autor resumint l'últim document del còdex, i clou la còpia del cartoral petit indicant «Bien considerado el pequeño cartoral nada hallo en el que le aparece del siglo XI, antes parece que asi el caracter como todo lo demas corresponde ajustadisimamente».

Als folis 133v-155v es copia el contingut del cartoral gran de la catedral de Roda. L'autor anota: «Otro cartoral mucho mas abultado que el primero y de letra que parece de el

mismo siglo XII a poca diferencia que se va a reducir o a la letra o en quanto a la sustranera».

Als folis 156-158v J. Pasqual copia un quadern que assegura tret d'un antic leccionari contenint dos oficis i l'inici de la "vita" de sant Valeri: «Un quaderno sacado de un antiguo leccionario de unos dos palmos de largo y como cosa de uno y medio de ancho. Me lo comunicó el sr. Canónigo Jovellar». Continua: «In festo s. Valerii archiepiscopi cesaraugustani lectio prima». La "vita" del sant queda tallada i J. Pasqual anota «Parece seguia aquí la vida de S. Valerio. La letra es muy poco diferente a la otra, pero la tinta si, pues es considerablemente mas blanca» (f. 158v).

2. BC Ms. 729, vol. XI, ff. 165v-166:

f. 165v: Copia de l'inventari del tresor de Roda d'Isàvena. En una nota al marge s'indica:

La pobreza que se nota en las halajas de esta Cathedral pues sólo tenía tres cálices, tres dalmáticas de diaconos 4 casullas para los dias de fiesta, y tres de lienzo para los regulares manifiesta los tiempos en que Raimundo Dalmacio "ex paupere episcopatu fecit mediocrem", com afirma el monge de Alaon. Hallase en el cartoral pequeño de la Santa Iglesia de Roda.

El text continua:

Inventario del tesoro de la *santa* Iglesia Cathedral de Roda en tiempo, segun parece, de D. Raimundo Dalmacio

Breve de Thesauro S. Vicentii. In primis unam bibliotecam et II moralia et I carlum et I apocalipsim et I dialogorum cum vita gregoriana et alium cum martirologio et I sanctoralem et III storiales et I quadragenarium et I vitas patrum et II lectionarios et III missales et II ordinales et I burcardum et I glossarium et I summum bonum et I pastoralet et I vitam canonicam et III officaria et I antifonarium et I collectaneum [sic] et I expositionum eptatici et II majores donatos et VIII psalteria et I consuetudines et I prosarium et vitam B. Agustinus et B. Saturnini in quaternionibus. (Sigue una linea en letra colorada, *que* solo dice "Octabas Sancti Joannis Babtiste). Et VIII pallia et II ad mortuos et X capas et I capam lineam et III casulas festivales et III líneas et III Dalmaticas Diaconorum et II subdiaconorum et II puerorum et VII super altaria unum ex istis o[...]lad de pallio et VIII vestimenta cum amictis singulis et stolis et manipulis et III togas de algotone et III cortinas pallii et I racena de palio et III cortinas lineas unam

ex istis cum duobus listis optimis de sirico et I serinium argenteum et I scutellam argenteum et I textum argenteum cum gemmis de auratum et aliud ligneum cum lapide et I argenteam lepidem et II ligneas et IIII vascula argentea ad vinum et aquam et III argenteos calices et II candelabra argentea et II X[...] la et XII tapeta et II bancales et candelabra minima VI et majora III [f. 166] III et I turibulum argenteum et aliud de metallo et X gemmas et XXX^a et IIII Xpalla et II codearia argentea et III annulos aureos cum gemmis et I gemmam cum sigillo et I caput argenteum de virga et I pectinem eburneum et I vas metallicum optimum et aliud minimum et III bacinos et II urceos metallinos et I vasculum de stagno ad vinum et II pulvinavia de sirico et alia II cum fimbriis et I linteum ad textum portandum orlad de pallis et unas sandalias et II mitros et III paria de cirotecis et I algalota de aurifrisio... Despues: noticia de trapos, etc.

Annex 3. Anotacions manuscrites de Joaquín Traggia.

Diverses anotacions sobre els còdexs i la biblioteca de Roda d'Isàvena conservats a la Real Academia de la Historia entre la col·lecció de documents de Joaquín Traggia, corresponents a l'any 1788

Colección/Fondo Joaquín Traggia. RAH. 9-5226, Tomo 8.

Diverses anotacions de J. Traggia relatives a la biblioteca de Roda d'Isàvena i dels còdexs que es conservaven a l'antiga catedral:

[f.117]: Archivo de Roda. El 17 de *setiembre* de 1788 salí de Banavarre y pasando por Linares i entre Laguarrà i Lasquerre llegué a Roda, *que* dista 6 horas de aquella villa. El camino es infesto por las grandes cuestras, hasta que entra en la ribera del Isabena *que* pasa lamiendo el monte de Roda. Este monasterio de canonigos de *San Agustin* esta en una alta colina pero de buenas caidas pobladas de olivos, vides, huertos moreras i *quanto* produce la tierra llana. El Sr. [...], Sr. Peris i el Sr. Terrara (los unicos canonigos que habia á la sazón) me franquearon la llave del archivo el qual con la obra *que* se esta haciendo esta bastante maltratado como asi mismo la libreria que esta unida.

[f. 153]. El archivo i libreria esta en una pieza, es un enablo, un caos de confussion ni halle alli sujeto *que* me diese razon de cosa alsa. La libreria contiene muchas obras manuscritas en gran parte perdidas por el poco cuidado. Hai varios *breviarios* en vitellas, maiores i menores. Esta el pontifical que segun una nota que tiene fue del uso de S. Ramon i el caracter no [...], i aun arguye mas antigua. Las obras de Casiano parte de la Iliada en verso hexametro latino, las poesias de Arator, de Ovidio, parte de las de S. Agustin, S. Tomas i diferentes gramaticos y autores profanos y cultos se hallan mas bien *que* por la mayor parte ó perdidos o *para* perderse como otras obras impresas. Aunque me aseguraron *que* del obispo Arnulfo se habia enterrado en esta iglesia pidiendo si habia *documentos*: no me dio otros que haberlo assi conste dicho los mayores. No obstante hace [f. 153v] increíble esto la lampara que tubieron en lo antiguo los 7 cuerpos hallados en la columna mas inmediata al coro prelado de la epistola i se ha adornado en una capilla contra la pared del lado de la Epistola un mausoleo a modo de altar con 7 cajones y su reja, de orden del ordinario, a mas de esto segun las traslaciones *que* se hicieron de estos cuerpos del cementerio de la Iglesia i al lugar oculto en *que* estaban *para* librarlos de las profanaciones i seguro lo *que* ressueta del procesillo *que* se formo en su hallazgo i el dictado de santo *que* en varias partes sede de Santos i Beatos à todo, i en

particular a Arnulfo, parece que sus cuerpos fueron venerados como de personas de grande opinion, aun cuando les faltase el culto solemne de la Iglesia.

La Iglesia de Roda es de 3 naves, i bastante capaz. La bobeda i los arcos son llanos y en punta. El *presbiterio* esta mui elevado i se sube *por* ambos lados. Debajo del *presbiterio* bajando pocas gradas hai otra iglesita de 3 naves i cinco arcos pequeños. En su testero hai 3 altares. El del medio es *Nuestra Señora* de la Parroquia i es el altar de la parroquia, i tal vez fue la *iglesia* primitiva. A la derecha esta el altar de san Valero, i a la *izquierda* el de San Ramon Guillem cuyas *reliquias* estan en unas grandes urnas doradas i sobre ellas la estatua de los Santos. Delante tienen una reja, i *para* sacar las *reliquias* se necesitan 7 llaves. La una antigua de S. Ramon es un [f. 154] cajon de piedra que sirve de mesa de altar en el de *Nuestra Señora* de la Parroquia. Por la cara tiene de relieve el *nacimiento* del *Señor* i adoracion de los reyes. El *nacimiento* merece reparo. Se ve Maria *Santisima* en cama i medio recostada, como si hubiera tenido algun trabajo en su milagroso alumbramiento. El niño esta en la cuna fomentado del huelgo de bestias. Se puede perdonar a la *ignorancia* del escultor esse desatino como los defectos del cincel. Se entra á essa capilla *por* tres puertas ó vergas de madera dadas de verde. En la pared de los lados hai los retratos modernos de cuerpo entero de los obispos antiguos y que residieron en Roda contando entre ellos a D. Ramiro el monge. Encima de este rejado ó puertas estan colgadas unas cadenas i esposas de dos cautivos (*que* estan retratados de medio cuerpo) *que* se hallaron alli libres *por* la intercesion de S. Ramon. El altar mayor es del siglo decimo quinto o decimo sexto segun las manos. Es de madera y la estatua grande de *San Vicente* vestido de diacono es magestuosa. La sacristia *para* el sitio tiene bastante plata, i entre otras piezas merecen recomendar los cuerpos de esse metal i la arca del monumento que tiene un estado de alta i es de mucho gusto. Hai muchos relicarios preciosos ya *por* el material i ya *por* el contenido. Por la sacristia se entra á otra capilla don [f.155] de entre otras infinitas *reliquias* se conserva el pontifical de S. Ramon i su silla de tixera pero muy curiosa. Tambien esta esse *reliquiario* bajo muchas llaves. El claustro arguye mucha antiguedad. Por lo largo consta de once arcos, i por lo ancho de 8 sostenidos de columnas redondas con sus capiteles llenos de figuras en muchas partes. En el dia estan cerradas hasta el arranque *por* el abrigo. Solo en la parte concaba de los arcos conte mas de 120 inscripciones que son otras tantas calendatas del dia en que murieron los canonigos y priores. En raras se pone el año. Fuera de estas hai otras inscripciones en las columnas, i en las paredes sobre el mismo argumento.

Annex 4. Inventari de Mateo de Lasala y Villanova

Inventari dels còdexs i documents de la biblioteca de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena realitzat en motiu del trasllat del seu fons a l'Arxiu Capitular de Lleida l'any 1863 per Don Mateo de Lasala y Villanova.

Inventari Lasala, ACL CM 01: Documentació Arxiu de Roda.

Llibre manuscrit de 14 folis on es descriuen els diversos còdexs i documents de l'antiga catedral de Roda transferits a Lleida. Hi ha un total de 46 còdexs, 14 anteriors al segle XIII.

[f.1] Inventario de los códices diplomas y otros documentos pertenecientes al archivo de la catedral de Roda formado por Don Mateo de Lasala y Villanova, doctor en derecho y ayudante de 2º grado del cuerpo facultativo de Archiveros, Bibliotecarios, comisionado al efecto por Real Orden del 21 de Julio de 1864; cuyos documentos han sido trasladados y depositados en el archivo de la catedral de Lérida por Real Orden de 30 de Diciembre de 1863. Habiendo sido comisionado por el Exelentísimo Sr. Obispo de Lérida para la traslación y recibo de dicho archivo el Y.S.D.D. Isidro Valles y Pascual Dignidad de Arcipreste de la misma Sta. Iglesia.

[f.2] 1. Un códice que empieza con un tratado de San Agustín sobre el evangelio según S. Juan. Siguen 118 sermones, pues que si bien el último de ellos lleva el núm. 108 según expresa también el P. Villaneva en su "Viage Literario..." si se examina la enumeración correlativa de todos ellos se observará que son 118. A continuación se halla un tratado que lleva por epígrafe "Incipit liber Explanatio Beati Augustini Episcopi in epistolam Iohannis Apostoli de Caritate Dei et proximi". Luego se ven 10 Homilías. Un tratado cuyo título es "Liber cum Deus homo". Concluye con otro "De casu diaboli et de veritate et de libero arbitrio". El referido códice es del siglo 11: consta de 207 hojas vitela fol. a dos columnas por página cara y vuelto: la encuadernación armada con madera.

2. Otro códice del siglo 10, en octavo prolongado, vitela: contiene: S. Isidori Hispalensis Expositio in Pentateucum Iosue, Iudicum, IV Regum, Esdra, Macabeorum: sigue "Eiuso in Parabolas Salomonis. Item Eclesiantem Sapientiae et eclesiastici et canticorum". Hay otra exposición de los cantares y algunos otros tratados que el deterioro de las hojas en que se hallan no permite formar una idea exacta de ellos; pero que por la parte que está

legisble se comprende que deben ser los que P. Villanueva menciona en la obra indicada anteriormente, tomo 15 páginas 169 y 170. Consta de 175 hojas.

3. Otro códice manuscrito del s. 11 sin cubierta que en doce libros contiene las Collaciones de S. Casiano con el siguiente epigrafe “Incipit Institutio monachorum de libro primo Beati Cassiani”. A continuación hay varias homilias de S. Cesareo. Consta de 80 fojas de las cuales ocu [f. 2] pan 66 collaciones referidas.

4. Otro códice que contiene un largo tratado de gramática que, en concepto de P. Villanueva es la de Donato. Esta escrito en el s. 11, en octavo; (anotat en en bolígraf: «17 fol».)

5. Un libro manuscrito de lecciones del antiguo y nuevo testamento. A continuación se hallan varias narraciones de milagros hechos por intercesion de la Virgen y de los santos. Al parecer está escrito en el siglo 11; en dialecto catalan, algunas letras de tinta encarnada: consta de 154 fojas de papel y esta encuadernado con cubiertas de pergamino. (Al marge i en llapis s’anota: «no està»).

6. Otro libro manuscrito muy antiguo y en mal estado de conservacion que contiene copias de varias donaciones, privilegios y otros documentos pertenecientes a la iglesia de Roda. (Al marge i en llapis s’anota: «està»)

7. Fragmentos de las ipistolas de Horacio manuscrito del siglo 12 algunos de Homero; comentarios de algunas comedias de Terencio. Consta de 17 fojas con cubiertas de pergamino.

8. Otro codice en 8º consta de 225 fojas, cubierta de madera. Se hallan los tres libros de S. Isidoro de Summo Bono, los soliloquios de San Agustin y al fin un trozo de un poema en elogio del conde de Barcelona Ramon Berenguer IV (anotat en bolígraf: «s. XI»)

9. Un colectario de todo el año, en cuyo calendario hay una nota que dice “XV Kal. Augusti: Arnulfi Epi qui yacet Rota”, consta de 101 fojas; en la primera tiene un escudo campo rojo y un leon: parece del siglo XII: está encuadernado con cubiertas de cuero armadas en madera: lo cita P. Villanueva.

10. Un epistolario de todo el año, manuscrito, con un pro [f. 3] logo dirigido a un Constancio. Tiene 222 fojas y en la ultima se lee “Anno Domini M.C.C. LXXXV. Tiene cubiertas de cuero armadas con madera.

11. Un breviario que consta de 195 fojas, las 145 primeras contienen el indicado breviario y las restantes la vida de San Raymundo Obispo de Roda; dicha vida está

escrita a instancia del obispo Guafredo y el P. Villanueva la copia en el tomo 15 de su obra, documento nº LVII. Este precioso breviario acabado de escribir en el año 1191 contiene además los documentos indicados de la pagina 178 del tomo 15 y la copia en el apendice del mismo Villanueva.

12. Un Breviario de la Iglesia de Lérida que consta de 458 fojas á dos columnas en 4º, cubierto de cuero y madera: empieza por un calendario de todo el año y á continuación se halla el epígrafe siguiente: “Incipit breviarium secundum consuetudinem Ilerdensis ecclesia prima domina adventus y termina Prudentes Virginis accepit”. Parece escrito en el siglo XIV.

13. Otro breviario de la Iglesia de Lérida que consta de 218 fojas en 4º mayor y que contiene dos partes: la primera consta de 97 fojas y empieza con las palabras “In nomine sancte et individuo Trinitatis patris et filii et Spiritu Sancti incipiunt consueta dominicalis vel ferialis et sanctoralis sancte sedis ilderdensis ecclesiae”, y acaba por el himno “Pange Lingua”. La segunda parte que contiene 121 fojas empieza por las palabras “Incipit sanctorale et festa per totius anni circulum” y acaba con las palabras “Cum officio quod sit in sede”. Cubierta armada de madera.

14. Un leccionario de tempore, parece del siglo XII. Le faltan algunas hojas del principio. Consta de 155 fojas de dos columnas. Está sin cubierta. (anotat al marge en llapis: «Hay uno que puede es este»).

[f. 3v] 15. Un santoral que empieza en la hoja 168 ó sea el dia de S. [...]rio y que además le falta la hoja 214, llegando al folio 295 iundo de suponer con mucho fundamento que en la hoja que falta se hallaba el documento marcado con el número 66 en el tomo 15 del P. Villanueva. A dos columnas sin cubierta. Es al parecer del siglo XIV.

16. Un ceremonial de obispos de 221 fojas a dos columnas, manuscrito en pergamino en el s. XI. Al fin de el faltan algunas hojas. En el folio 26 se halla la imagen de jesusristo crucificado copiada por el Sr. Abad y Lasierra en su obra España Sagrada.

17. Un ceremonial de la toma de posesion de los S.S. Canónigos regulares de S. Agustín en Roda que consta de 26 fojas en 4º encuadernado en pergamino y que lleva al final la fecha de 1539.

18. Leccionario en fol. a dos columnas escrito en el siglo XI empieza por la fiesta de S. Estevan, copia algunas actas de Santos y sermones de Padres y fiestas de la virgen primitivos mártires y algunos confesores. Tiene 237 fojas.

19. Reglas de los canónigos de Roda cuando aun eran Agustinos: consta de 55 fojas.

20. Libro de los estatutos de la iglesia de Roda, año 1273. (Amb llapis al marge s'anota «no està»).
21. Apuntamineto de las historias que hablan de la iglesia de Roda y su catedralidad.
22. Libro de decretos de visita de la santa iglesia catedral de Roda, principia en 6 de Setiembre de 1805. (Amb llapis al marge s'anota «no està»).
23. Libro de resoluciones capitulares de la *santa* Iglesia de Roda principia en 1599 hasta 1718.
- [f. 4]. 24. Cartas dirigidas al cabildo de Roda desde el año 1650 al 1684 es el tomo 4º de la coleccion único que contiene parte de la correspondencia mas importante seguida con el Rey y Obispo de Lérida de aquella época.
25. Instrumentos públicos de presentación y delegación del breve apostólico consentimiento y ápoas de la traslación de la reliquia de S. Ramon dada al Obispo capitulo y ciudad de Barbastro en 1595. (Amb llapis al costat s'indica «no està»).
26. Un instrumento público de entrega de una reliquia de S. Ramon en el cavildo de Zaragoza, con una copia del breve en que se auoriza al convento de Roda para dar la referida reliquia.
27. Un libro de decretos del santo obispo de Lérida al monasterio de S. Vicente de Roda dados en 1615. (En bolígraf anotat al marge: «si està», i a continuació en llapis: «Fué la visita en la Iglesia colegial y monasterio de san Vicente de Roda, años 1604 y 1615»).
28. Un cuaderno y varios papeles en los que se hace relación de lo sucedido en el síndo de Lérida en 6 de junio de 1740, y contiene ademas noticias históricas y jurídicas sobre la catedralidad de la santa Iglesia de Roda.
29. Varias apuntes bastantes notables sobre la iglesia de Roda y su historia.
30. Varias apuntes de cartas y derechos del siglo XVI, con media cubierta de pergamino.
31. Otro formulario de escrituras hechas por Pedro de Guart menor, en Zaragoza en 4 kalendas de Mayo de 1622. (Anotat en llapis amb posterioritat: «en este mismo inventario final del mismo hay registrado unos protocolos de Pedro de Guart»).
32. Un sermonario del siglo XII que contiene sermones para todas las dominicas del año: en 8º: consta de 99 fojas vitela, sin cubierta.

33. Un tratado de los sacramentos y artículos de la fe impreso en Barcelona por Nicolas Espadeler en Agosto de 1479. Faltan las primeras 9 fojas; tiene 104 con cubiertas de cuero armadas de madera.
34. Un missal impreso en Zaragoza en 1526. 8º prolongado y cubierta de cuero con madera.
35. Otro missal incompleto, impreso, sin cubiertas, en 4º (al marge en llapis s'anota «no està»).
36. Un breviario en 8º sin cubierta, incompleto. No consta el lugar ni la fecha de impresión (al marge en llapis s'anota «no està»).
37. Espediente formado en la curia eclesiástica de Lérida en virtud de una orden de la Real cámara de Castilla para familiarizar el correspondiente decreto del nuevo plan y establecimiento de la iglesia de Roda que proyectó por mandato de la misma cámara el ilustrísimo señor Joaquin Antonio Sanchez Ferragudo, obispo que fué de Lérida año 1787.
38. Un libro que contiene actas públicas de posesión de la vicaria del lugar de Merlí partido de Benabarre y colacion de la vicaria de Nocellas, año 1667.
39. Otro libro de entradas de la cofradia de S. Ramon establecida en Roda y copia de la bula de creacion de dicha cofradia en 1603.
40. Un volumen de diferentes poesias, manuscritas y anónimas (al marge en llapis: «no està»).
41. Espediente sobre la administración de la iglesia de Roda convocado en Agosto de 1791.
42. Un inventario de las jocalias que se hallaban en la santa Iglesia de Roda en el mes de Junio de 1741 (al marge, en llapis: «hay otro de 1776»).
- [f. 5] 43. Ordenaciones hechas en las cartas de Zaragoza en el año 1444 sobre cobro de las sisas y fortificaciones de los pueblos, castillos, villas y lugares de Aragon. Consta de 9 fojas cubiertas en pergamino.
44. Un breviario en 8º, incompleto, contiene 301 fojas manuscritas en dos columnas del siglo XIII, llega hasta el dia de S. Marcial 7 de Octubre, tiene algunas notas en los margenes relativas á fiestas de la diócesis de Lerida (al marge en llapis s'anota: «no està»).

45. Una información manuscrita sobre derechos reales de los vecinos de Roda. Consta de 112 fojas, del siglo XVI.

46. Un libro manuscrito que contiene informaciones sobre difuntos derechos.

El manuscrit continua amb un llistat de la documentació de l'arxiu de l'antiga catedral transferida a Lleida: "Privilegios. Concordias. Donaciones. Bulas y otros documentos estendidos en pergamino". Continua fins el foli 14 numerant un total de 106 entrades.

Annex 5. Diverses anotacions manuscrites conservades a la Biblioteca de Catalunya

Diverses anotacions manuscrites conservades a la Biblioteca de Catalunya en referència a alguns dels còdexs de la biblioteca de Roda d'Isàvena, d'autoria anònima [post 1785³²⁴].

BC Ms. 2564, Miscel·lània de textos de la catedral de Roda d'Isàvena (21 fols.)

f.1. El manuscrit indica:

Razón de los breviarios, codices y Ms. antiguos de la Santa Iglesia de Roda. 1. Un codice antiguo de pergamino, tiene cinco hojas en folio. Es un oficio *manuscrito*. de San Valero, con nueve lecciones propias *para* su dia, i seis *para* la infraoctava. Se refiere en el su destierro, el templo que edificó á S. Vicente, la invención de su cuerpo por el obispo Arnulfo, su traslación á Roda, etc.

f. 1v en blanc.

f. 2: Es copia el següent text:

un breviario en quarto ms. de vitela mui antiguo tiene 195 hojas^{*325}. Al fin hai un oficio mui largo de S. Ramon obispo de Barbastro i Roda cuias lecciones comprenden la historia *que* se supone escrita *por* Elias. Nada dicen estas lecciones de la expulsion del santo de la sede de Barbastro. Despues de la historia de Elias siguen otras lecciones *que* refieren casi lo mismo, i añaden la expulsion de Barbastro; *que* murio 11 *calendas* Junii, i *que* fue sepultado en Roda 8 *calendas* Julii. Luego hai añadido de otra letra: *sedit in episcopatum annis 21, mensibus octo, diebus 20*. Al última está la elevación i traslación del cuerpo de S. Ramon con individualidad, etc. Tambien habla de D. Pedro Agustin, del tiempo *que* fue Prior de Roda fere per 30 annos de la casa pulcherrima, *que* edifico á sus expensas; item del altar maior de S. Vicente, *que* se hizo en su tiempo de todo lo qual Deo gratias licentiatus transcribat junii 1545 electo priori Rotensi Ludovico de Villalpando, quem predecesit [...] Dominos Petrus Agustinus (sus armas se conservan sobre la puerta prioral). A continuacion de la anterior relacion hai unas tablas cronologicas, *que* comienzan desde el nacimiento de J. Christo, i el ultimo [f. 2v] *suceso que* refieren es la muerte de obispo de Roda Gombaldo año 1205; pues en los años

³²⁴ La datació d'aquest manuscrit la podem establir post 1785 a partir de la menció que fa de l'obra de J. Pasqual *El antiguo obispado de Pallás en Catalunya* publicat després d'aquesta data.

³²⁵ L'asterisc indica que aquest text continua al final del foli 2v.

siguientes solo se nota el dia de la Pasqua. Tienen cinco hojas no cumplidas. Y esto es lo que D. Jaime Pasqual llama Chronicon ó Necrologio de Roda en el Episcopologio de Pallas pag 109, sin duda el escritor murio poco despues del *obispo* Gambaldo porque ya no refiere mas sucesos, anotando solo el deia de la Pasqua hasta 1358.

*Tiene este breviario 195 fojas, numeradas modernamente; y ademas tiene antes quince que contienen los indices, como principio, desde el fol. 146 asta el 161 inclusive se halla la vida de S. Ramon, escrita por Elias, dedicada á Gaufredo *Obispo* de Roda i Barbastro; y el oficio del santo con prosas, lecciones, oracion, etc.

Al fol 185 esta escrito con letra roja: factum est hoc anno ab incarnatione Domini 1191 in honorem Domini nostri J. Christi et beata Maria et Sancti Raimundi *Episcopi*. Al dorso de dicho folio 185 sigue: Translatio Beatissimi Raimundi ad sepulchrum lapidum.

ff. 3, 3v, 4, 4v, 5, 5v: en blanc.

f. 6 - 7v: Es copia l'ofici de sant Valeri: «Officio de S. Valero sacado de un breviario antiguo i viejo». Continua fins el foli 7v.³²⁶ El text copiat coincideix plenament amb l'edició que fa J. de la Canal a la *España Sagrada* (1836, ap. XXX, p. 307-310).

ff. 8, 8v, 9, 9v, 10 i 10v: en blanc.

f. 11 - 16v: Es copia l'ofici de sant Ramon, sense indicar quin manuscrit és la font per als texts: «Officio de S. Ramon, sacado de el Breviario ms. en pergamino, numero». El text copiat coincideix exactament amb l'edició que fa J. de la Canal a la *España Sagrada* (1836, ap. XVI, p. 247-255), que no segueix el text del Breviari de Roda RC_0029 editat per Jaime Villanueva (vol. XV, ap. LVIII).

ff. 17 - 20v. Es copia un altre ofici de sant Ramon, on tampoc s'especifica la procedència dels texts: «Officio de San Ramon: sacado de otro Breviario ms. en pergamino numero». Abans d'iniciar la copia del text l'autor indica:

En este oficio de san Ramon todo es lo mismo que en el anteriormente copiado, invitatorio, himnos, antifonas, responsorios, oracion, etc. Solo se diferencian las lecciones de los tres nocturnos que en este son mas extensas, y por tanto se copian aqui, y son las siguientes.

Al final de l'ofici s'indica l'any de 1526: «Cuius corpus sanctissimum as Rotensem sedem deportantur, et VIII calendas Julii honorifice sepultura anno 1526» (f. 20). Segueixen

³²⁶ L'ofici no coincideix amb el que copia J. Pasqual al volum VIII de la SACM ff. 156-158v

tres responsoris amb notació musical, i al verso «Una prosa *para* cantar en la missa» (f. 20v).

ff. 21 - 21v. Còpia de la “vita” de sant Ramon. No s’indica la procedència dels texts, però la còpia es correspon amb la *Vita Beatissimi Raymundi Rotensis Episcopi* (ff. 162-162v) del manuscrit ACL RC_0029: «Vita Beati Raimundi Episcopi et Confesoris». El text acaba incomplet i tallat al final del foli 21v.

Annex 6. Quadre/resum dels manuscrits de l'antiga biblioteca de Roda d'Isàvena (ss. X-XII).

En total hem conservat evidències de 68 manuscrits de la catedral de Roda d'Isàvena entre els segles X-XII:

Manuscrit	Data	Mencions documentals	Evidències físiques (Arxiu)
Missal visigòtic	s. X?	- 1 ^a Acta de dotació	No
Leccionari visigòtic	s. X?	- 1 ^a Acta de dotació	No
Antifoner visigòtic	s. X	- 1 ^a Acta de dotació - J. Villanueva, 1806	RAH 9/4579 (Còpia)
Una Bíblia (Bibliotecam)	s. X-XII	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445	- Fragment Roda? - Guardes RC_0031? - Fragment a l'APRI
II Morals (Moralia)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445 - M. Abad y Lasiera	No
I Homiliari Patrístic (Carlum)	s. X-XII	- Inventari s. XII	No
I Apocalipsis (Apocalipsin)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445	No

I Diàlegs de Gregori el Gran + “Vita” (Dialogorum cum vita gregoriana)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra	No
I Diàlegs de Gregori el Gran + el Martirologi (Dialogorum cum Martyrologio)	1100 - 1146	- Inventari s. XII	No
I Santoral (unum Sanctoralet)	Primera meitat s. XII	- Inventari s. XII	- ACL RC_0015 - ACL RC_0016 - Fragment APRI (49/23)
III Leccionaris temporals (Storiales)	Primera meitat s. XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	ACL RC_0032
I Quadragenari (unum Quadragenarium)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445 - M. Abad y Lasierra	No
I Vitas Patrum	s. XI-XII	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445 - M. Abad y Lasierra	No

II Lectionaris (Lectionarios)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	- ACL RC_0035 - ACL RC_0004 - ACL PM_cm_26 - ACL CM 20 - CM 22 - ACL RC_0012
III Missals (Missales)	s. XI-XII	- Inventari s. XII	- ACL CM 33 - CM 36 - ACL RC_0030 - RAH Ms. 52
II Ordinals (Ordinales)	s. XI-XII	- Inventari s. XII - Antoni Agustí Albanell - M. Abad y Lasierra - J. Traggia - J. Pasqual - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	- ACL RC_0036 - BPT Ms. 26
I Burcardum	S. XI	- Inventari s. XII - Visita Pastoral 1445 - M. Abad y Lasierra	No
I Glossari (Glosarium)	- 1092 PQ	- Inventari s. XII	No
I <i>Summum bonum</i>	Mitjans s. XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - Mateo de Lasala y Vilanova	ACL RC_0022

I Pastoral (Pastoralem)	S. XI- XII	- Inventari s. XII	No
I vitam canonicam	S. XI- XII	- Inventari s. XII	No
IIII Officiers (Officiaria)	S. XI- XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra	No
I Antifoner + Oficier (Antifonarium cum Officiario)	S. XI- XII	- Inventari s. XII	No
I Antifoner (alium Antifonarium)	S. XI- XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra	- ACL_AC_0003_06 - ACL PM_cm_43- PM_cm_77 - ACL PM_cm_07 - ACL PM_cm_79- PM_cm_80
I Col·lectari (unum Collectaneum)	S. XI- XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	No
I <i>Expositorium Eptatici</i>	Primera meitat s. XI	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - J. Villanueva	ACL RC_0019

II Majores Donatos	S. XI - XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	No
VIII Salteris (Psalteria)	S. X-XII	- Inventari s. XII - M. Abad y Lasierra	No
I consueta (Ias Consuetudines)	S. XII	- Inventari s. XII	No
I proser (Prosarium)	S. X-XII	- Inventari s. XII	No
<i>Vitam beati Augustini et beati Saturnini, in quaternionibus</i>	S. XI - XII	- Inventari s. XII	No
I textum argenteum cum gemis de auratum	S. XI - XII	- Inventari s. XII	No
I textum ligneum cum lapide	S. XI - XII	- Inventari s. XII	No
<i>De Actibus Apostolorum</i>	S. XI - XII	- M. Abad y Lasierra - J. Traggia - J. Villanueva	No

<i>Ilias Latina</i>	S. XI - XII	- M. Abad y Lasierra - J. Traggia - J. Villanueva	No
Terenci. <i>Comèdies</i>	S. XII- XIII	- J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	No
Virgili. <i>L'Eneida,</i> les <i>Georgies</i> i les <i>Bucòliques</i>	S. XII- XIII	- Visita Pastoral 1445 - M. Abad y Lasierra	No
Priscianus. <i>De</i> <i>Institutiones</i> <i>Grammaticae.</i>	S. XI- XII	- M. Abad y Lasierra	ACL RC_0001 ACL RC_0022
II Breviaris	S. XI- XII	- Gabriel de Sesé -Acta Sanctorum - Abad y Lasierra - Mateo de Lasala y Vilanova - J. Villanueva - R. De Huesca - J. De la Canal	- ACL PM_cm_09 - ACL RC_0029
<i>Epístoles</i> , Horaci	1175- 1180	- M. Abad y Lasierra -J. Traggia - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	ACL RC_0004

<i>De Institutis coenobiorum</i> Joan Cassià	S. XI	- M. Abad y Lasierra -J. Traggia - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	ACL RC_0007
Tractatus Sancti Agustini	Finals s. XI - inici s. XII (1092 PQ)	- M. Abad y Lasierra - J. Villanueva - Mateo de Lasala y Vilanova	ACL LC_0025
Paulus Horosius (Còdex de Roda o Meià)	S. X	- M. Abad y Lasierra - F.X. Santiago de Palomares	RAH Ms. 78
Epistolam Beati Ieronimi	S. X-XII	- Visita Pastoral 1445	No
Expositio Quatuor Evangeliorum	S. X-XII	- Visita Pastoral 1445	No
Glosulae de Magno Prisciano, versio altera	S. XIII ex.	- Sense mencions documentals	ACL RC_0005
Collectarium + Martyrologio	S. XIII ex.	- Visita Pastoral 1445	ACL RC_0033

Annex 7 . Imatges del capítol 5

Fig. 1. Lleida, ACL RC_0036, *Pontifical de Roda*. “Te Igitur”, f. 38, ca. 1000-1006.

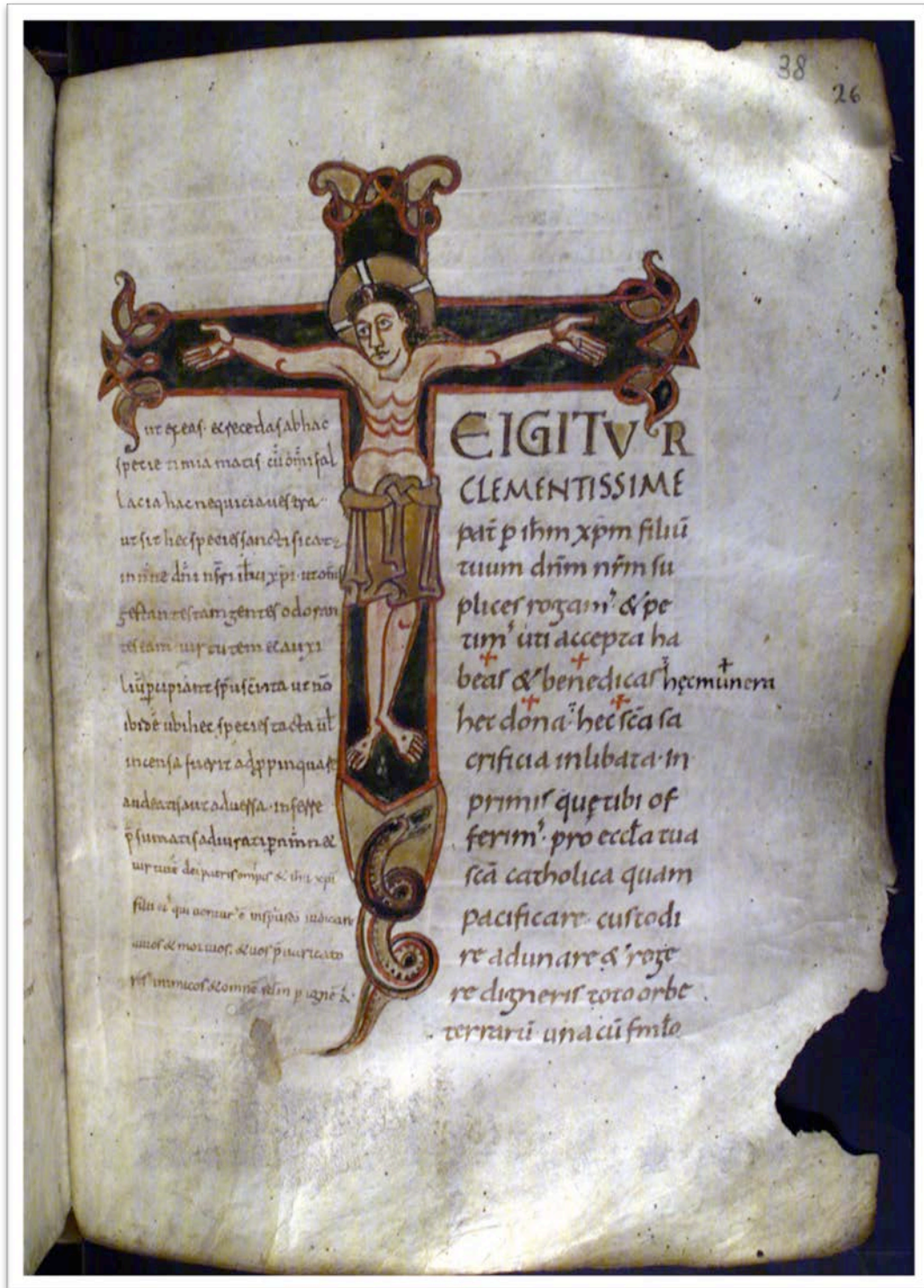

Fig. 2. Angers, BM Ms. 102, *Sacramentari d'Angers*. "Te Igitur", f. 3v, s. XI in.

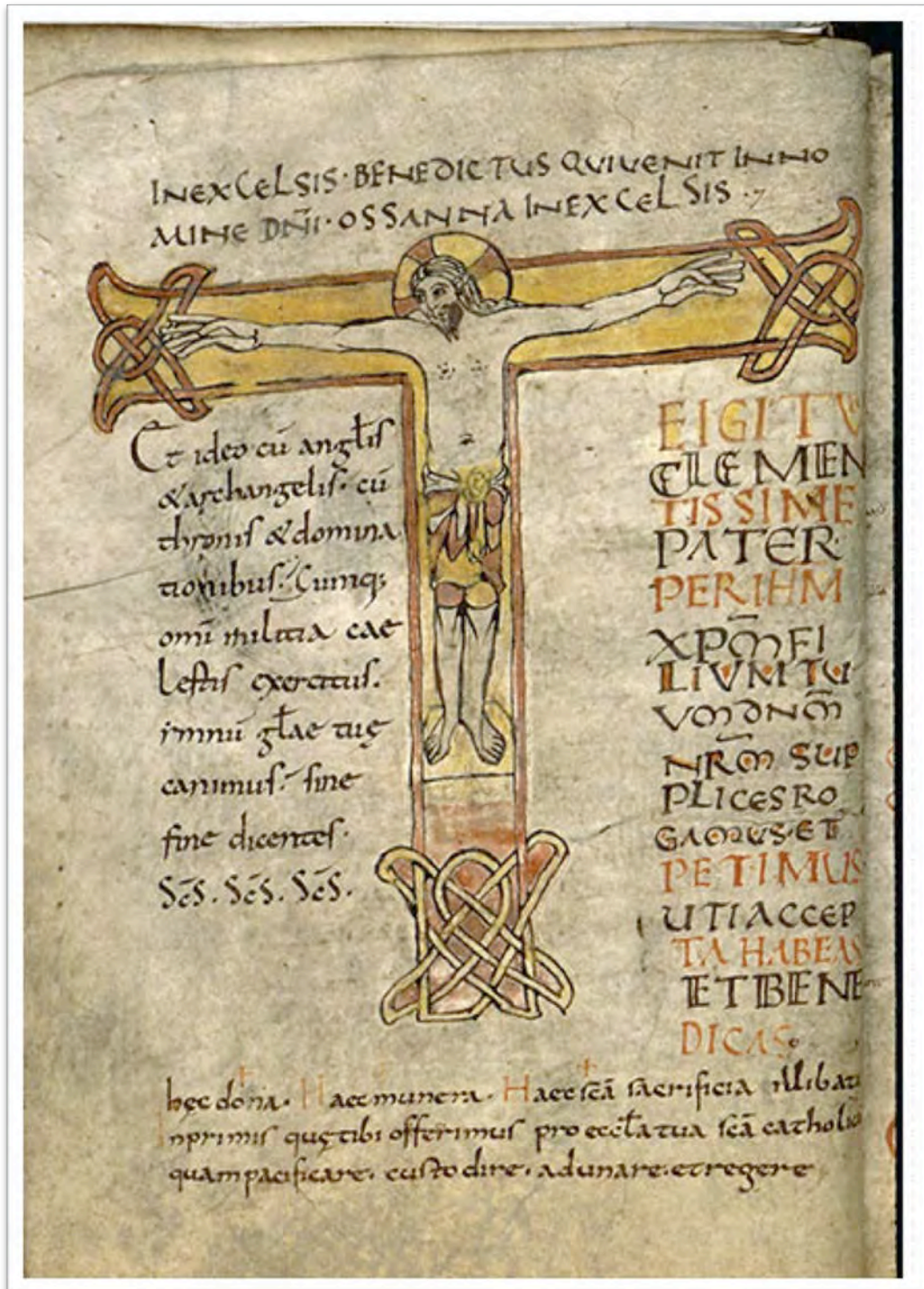

Fig. 3. Lleida, ACL RC_0036, Pontifical de Roda. Caplletra V, f. 36, ca. 1000-1006.

Fig. 4. Lleida, ACL RC_0036, Pontifical de Roda. Caplletra T, f. 9v, s. XI in.

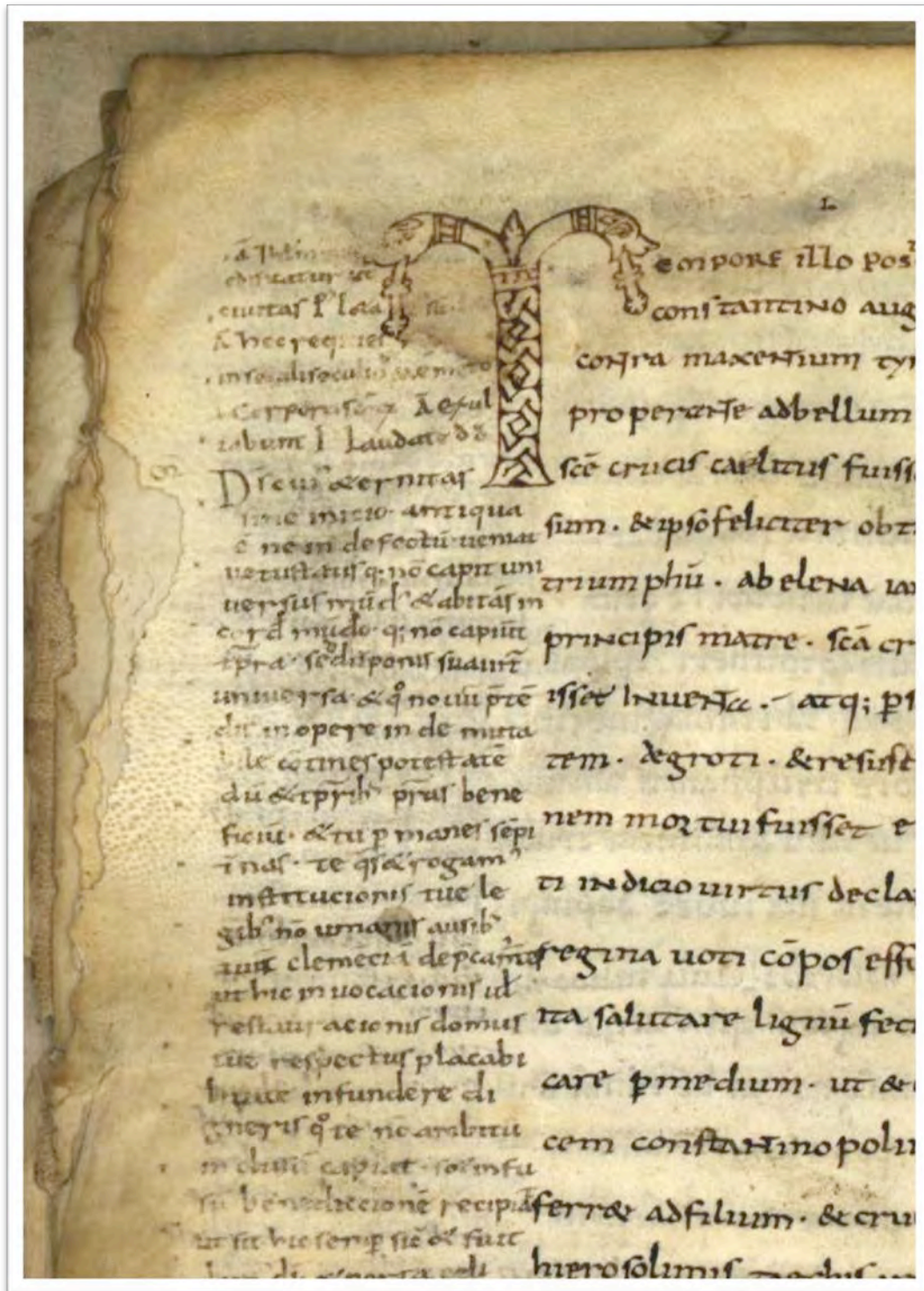

Fig. 5. Lleida, ACL RC_0036, Pontifical de Roda. Motiu geomètric, f. 12v, s. XI in.

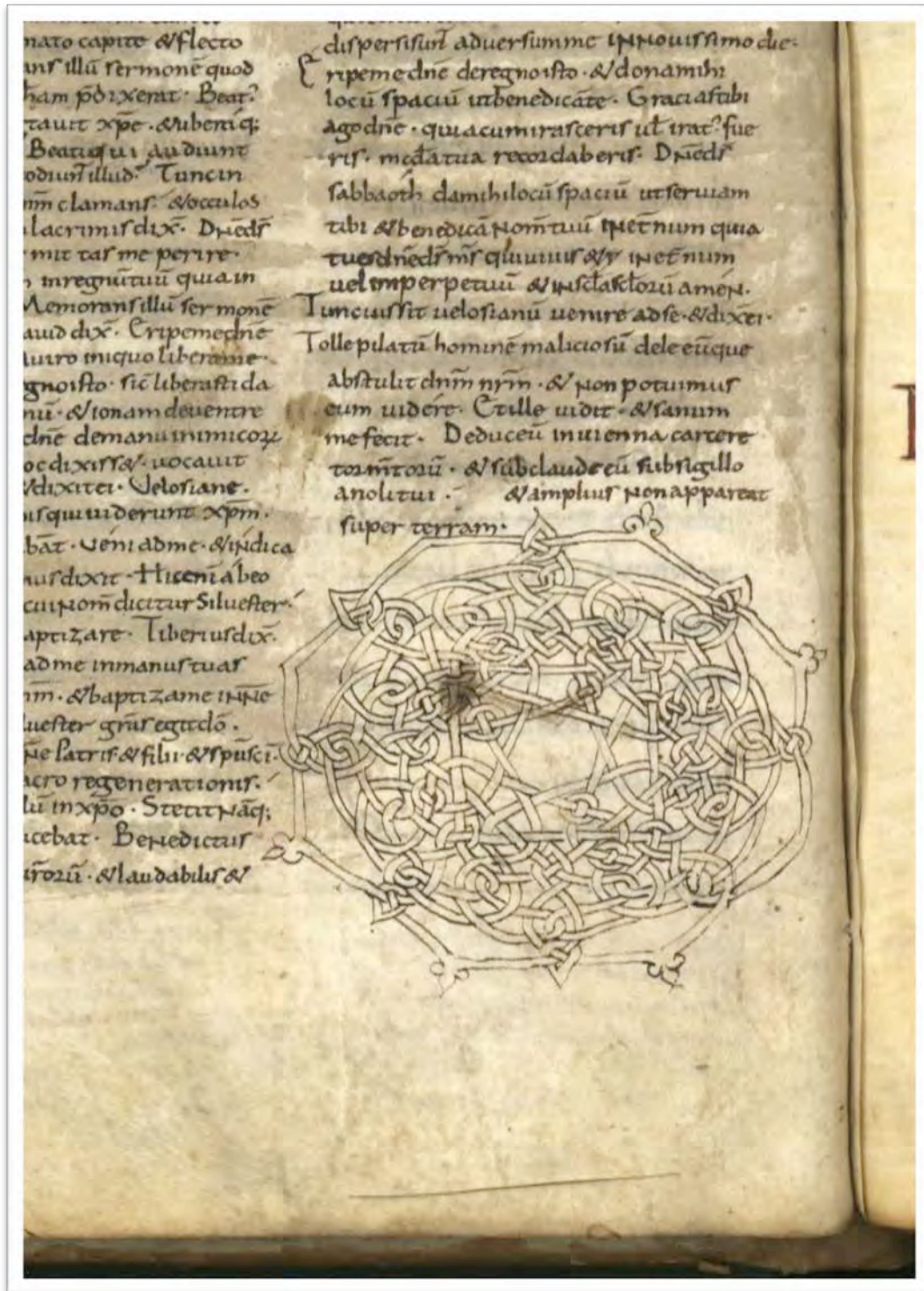

Fig. 6. Lleida, ACL RC_0035, *Leccionari de l'Ofici*. Caplletra H, f. 84, s. XI in.

Fig. 7. Lleida, ACL RC_0035, *Leccionari de l'Ofici*. Caplletra P, f. 30, s. XI in.

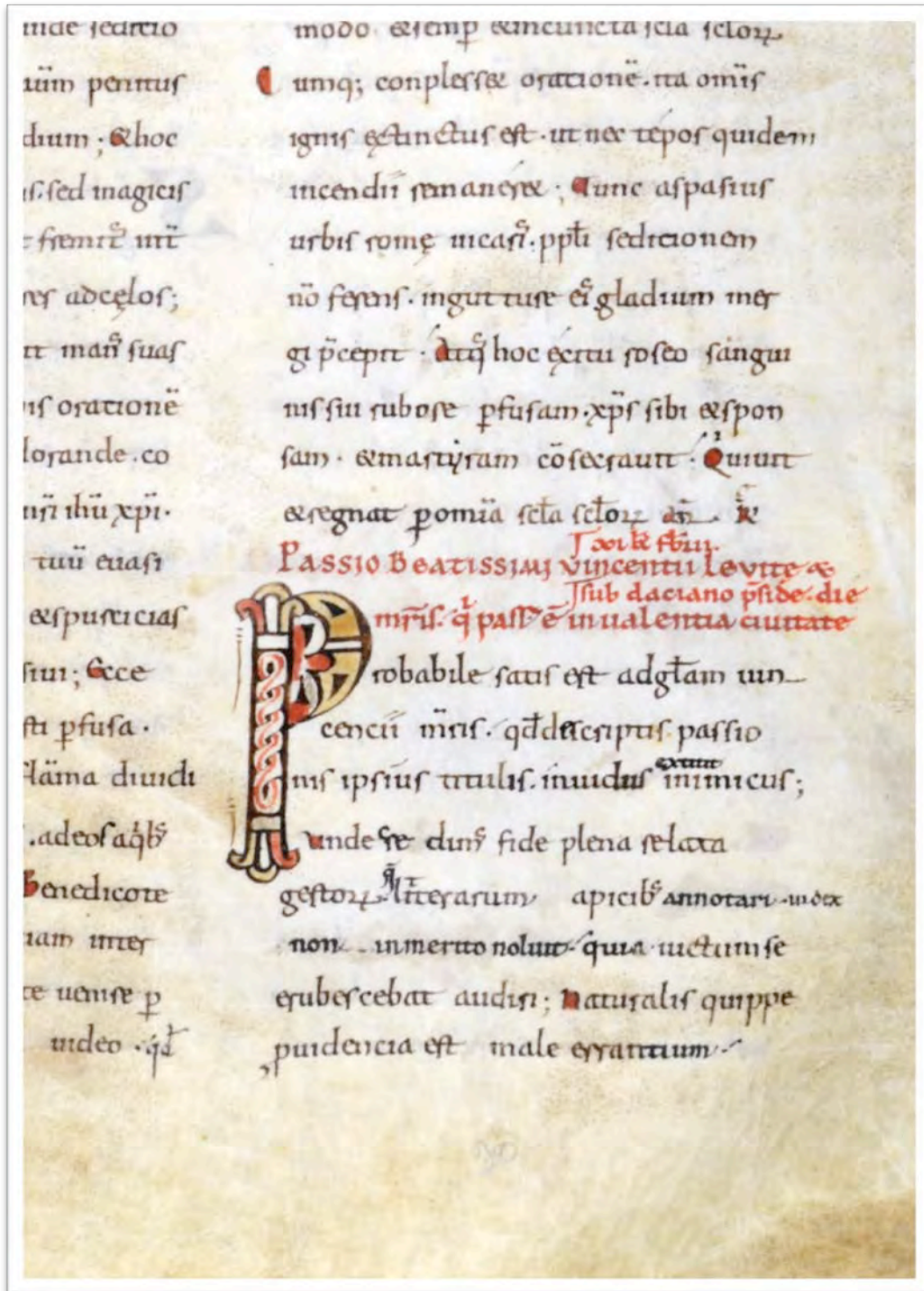

Fig. 8. Lleida, ACL RC_0007, *De Institutis Coenobiorum*, caplletra T, f. 38v, s. XI in.

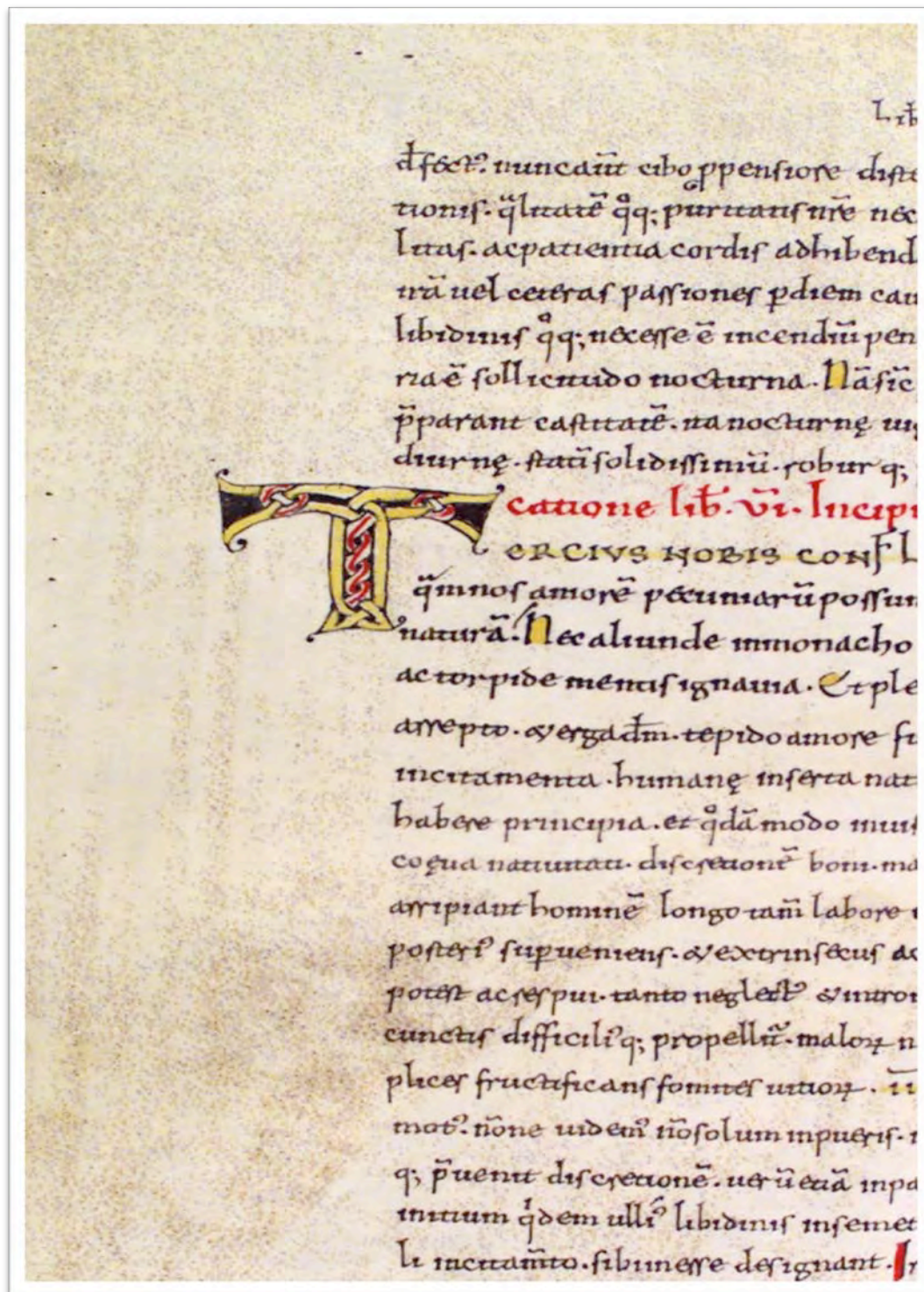

Fig. 9. Lleida, ACL RC_0007, *De Institutis Coenobiorum*, caplletra S, f. 66v, s. XI in.

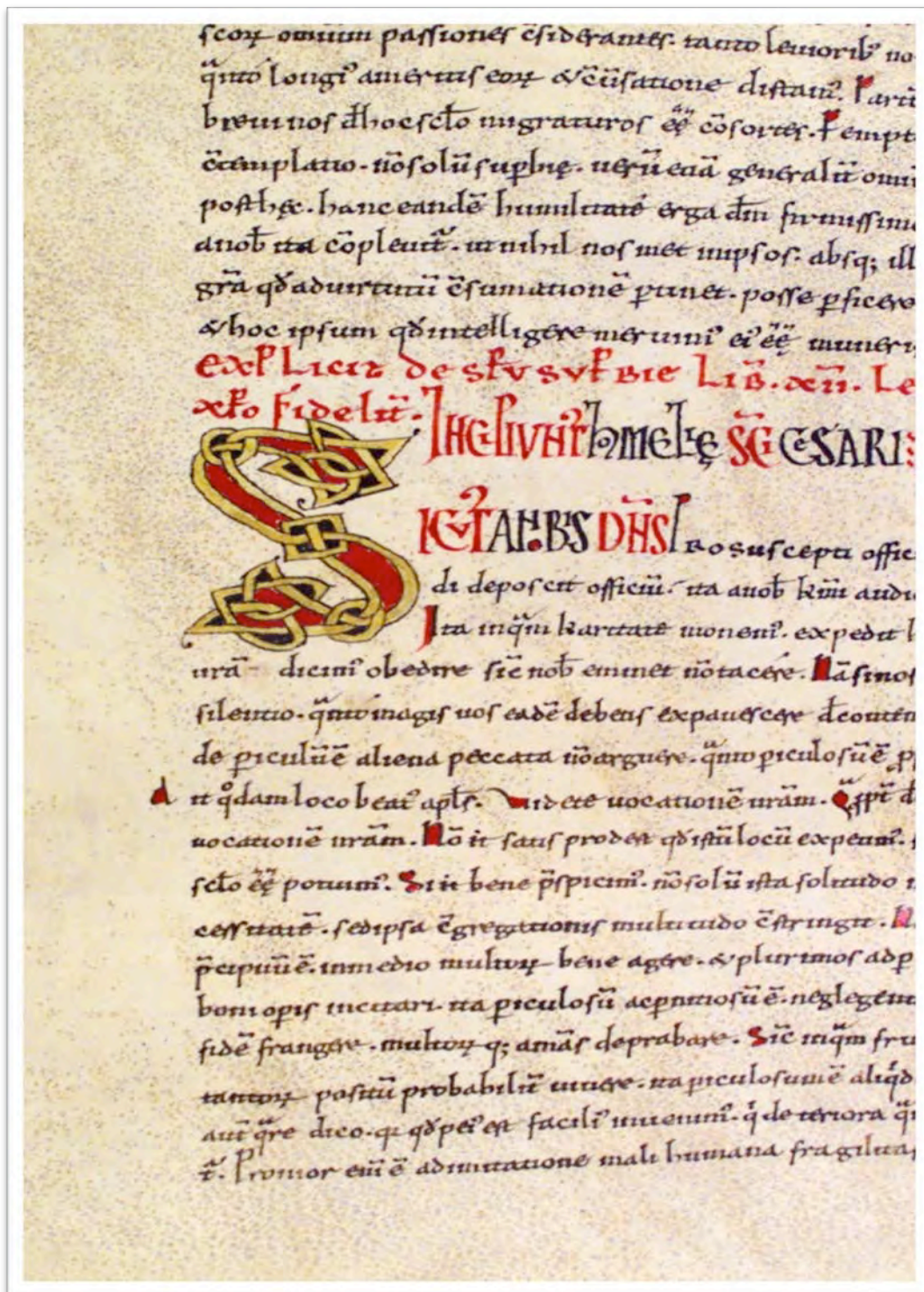

Fig. 10. Lleida, ACL RC_0007, *De Institutis Coenobiorum*, caplletra V, f. 72v. S. XI in.

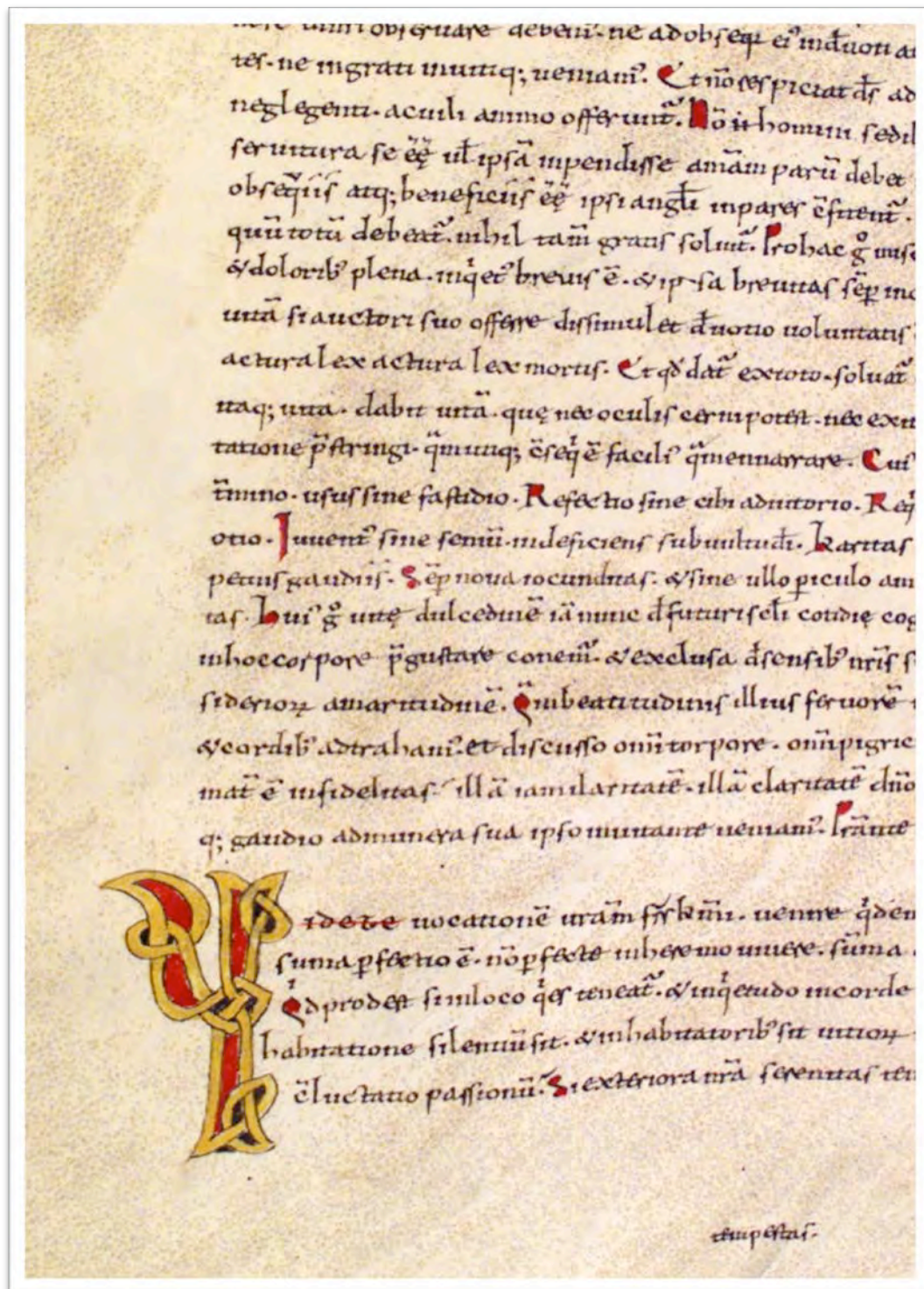

Fig. 11. Vic, MEV ms. 67, *Sacramentarium Rivipullense*, f. 36v, ca.1040

Fig. 12. Lleida, ACL RC_0019. *Expositorium Eptatici*, caplletra D, f. 74v, s. XI in.

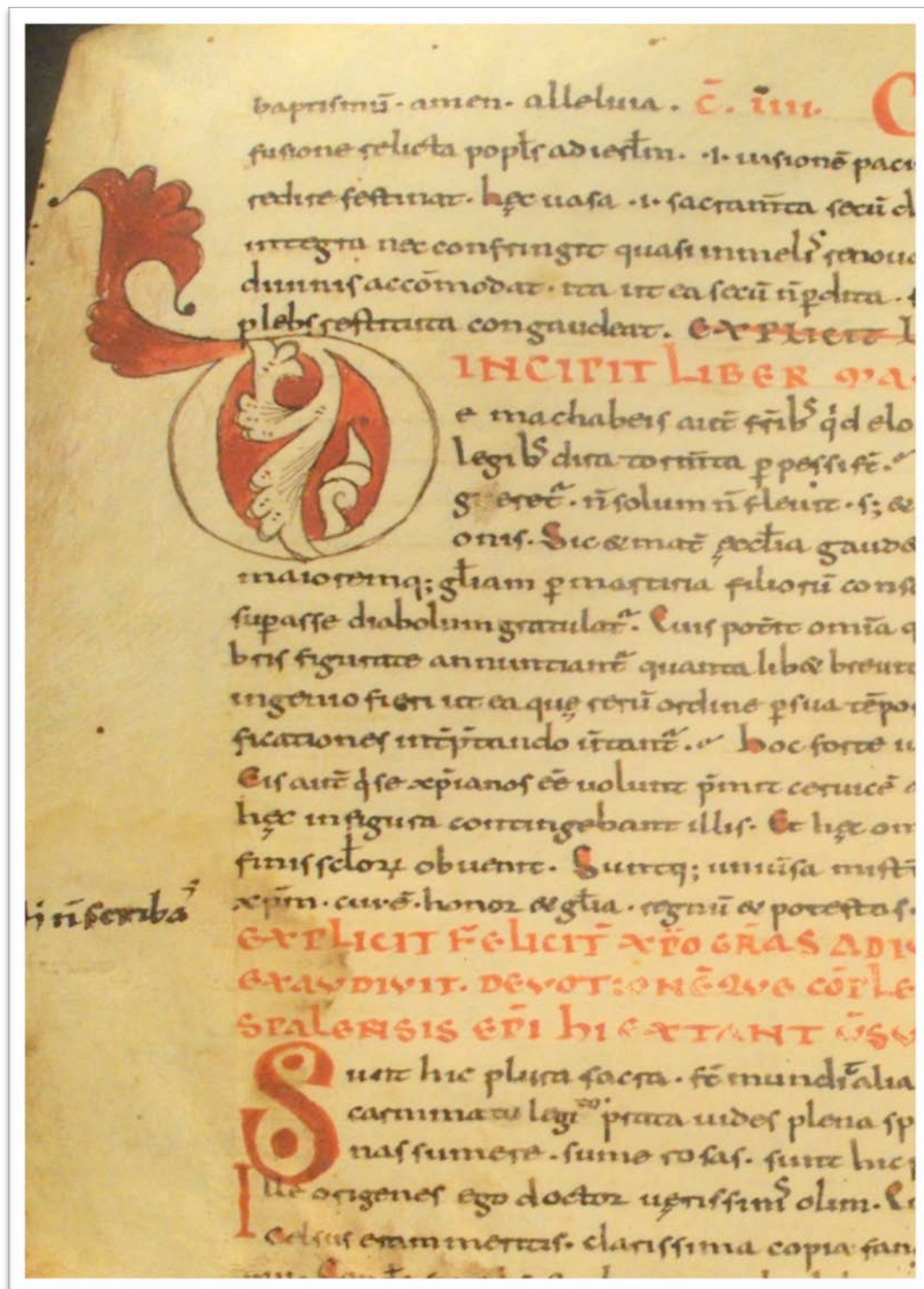

Fig. 13. Paris, BnF Latin 2138, *Collationes Cassianus*, f. 143v, s. XI ex.

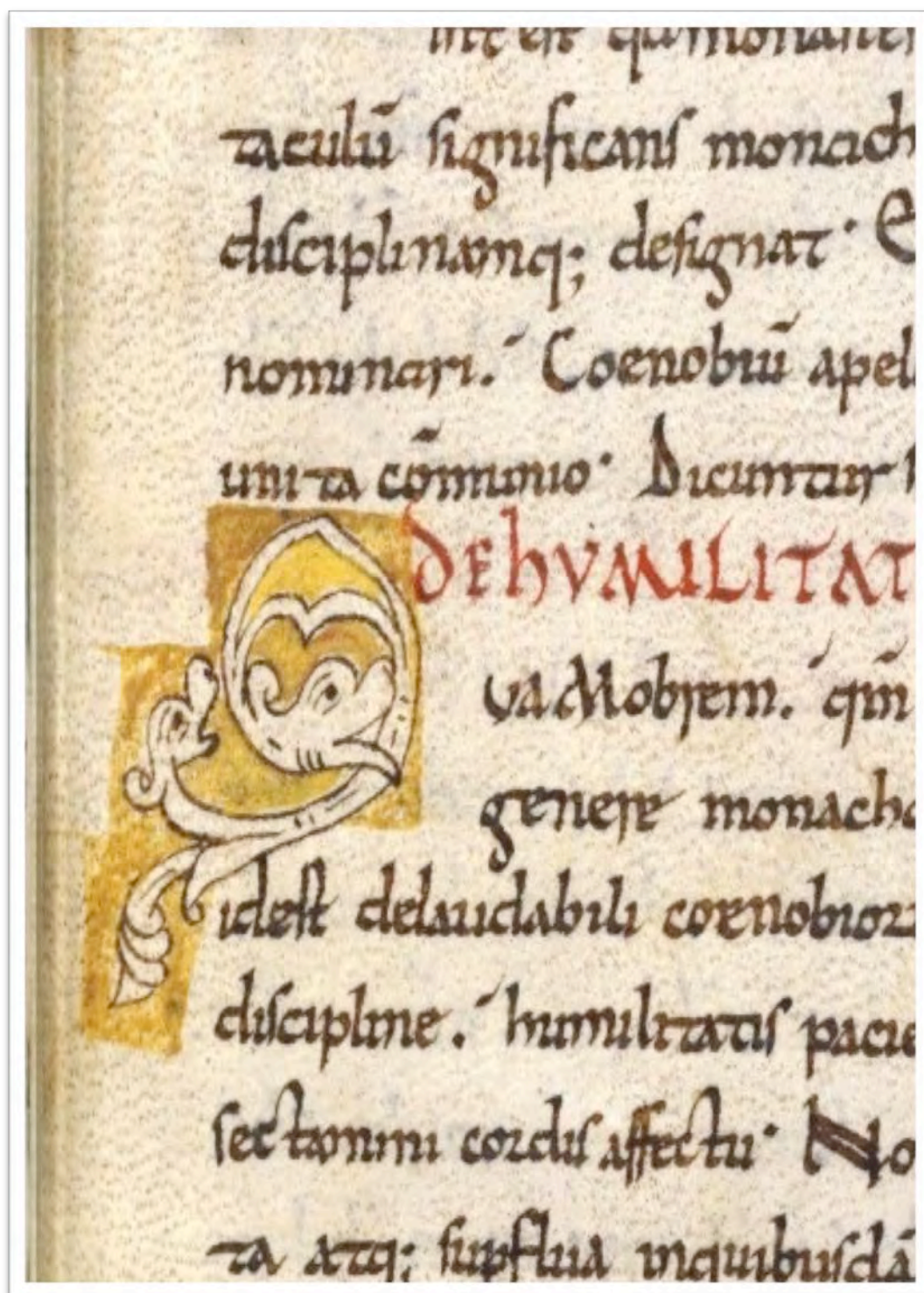

Fig. 14. Lleida, ACL RC_0019, *Expositorium Eptatici*, Caplletra O, f. 120v, s. XI in.

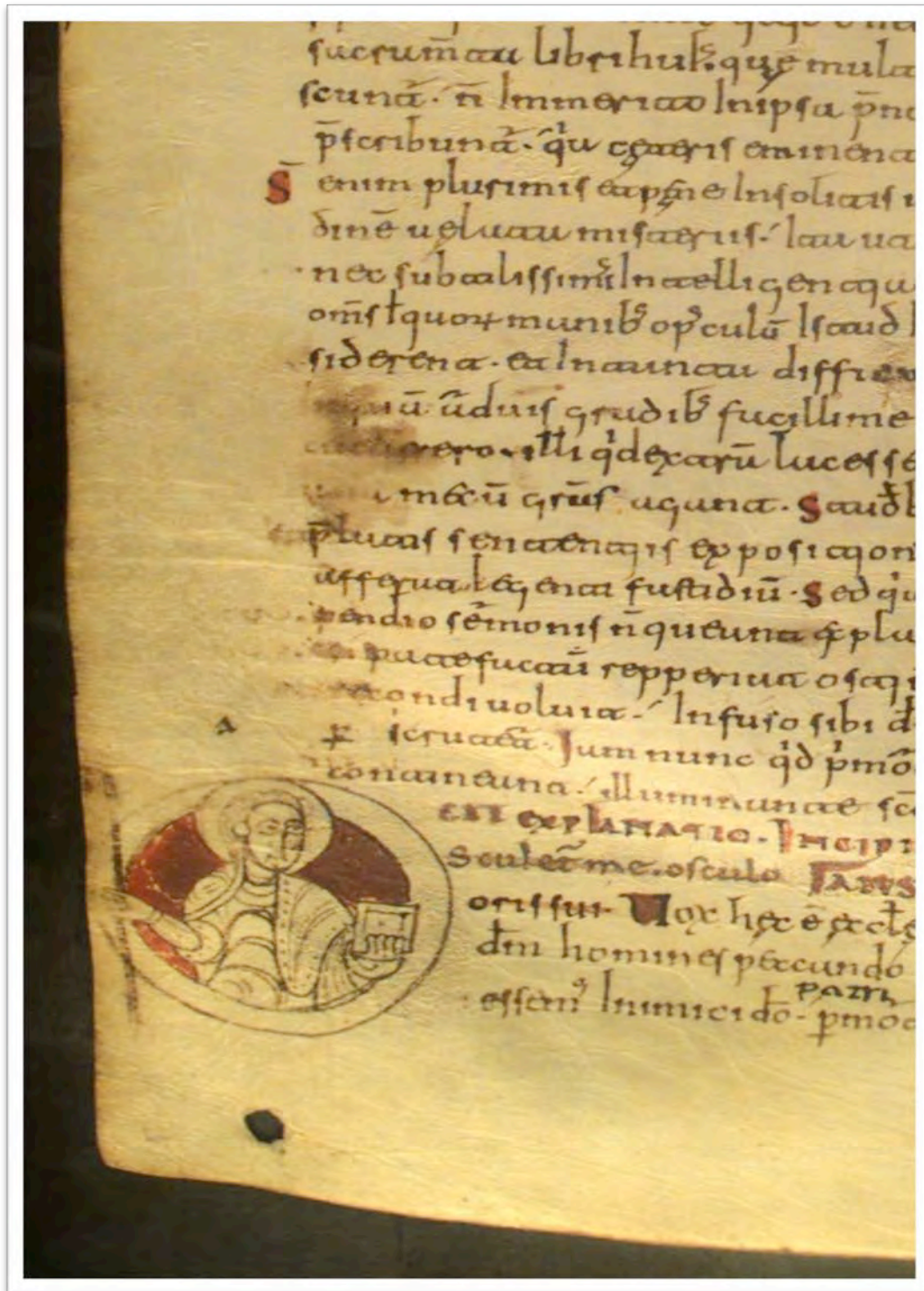

Fig. 15. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra E, f. 63v, ca. 1100

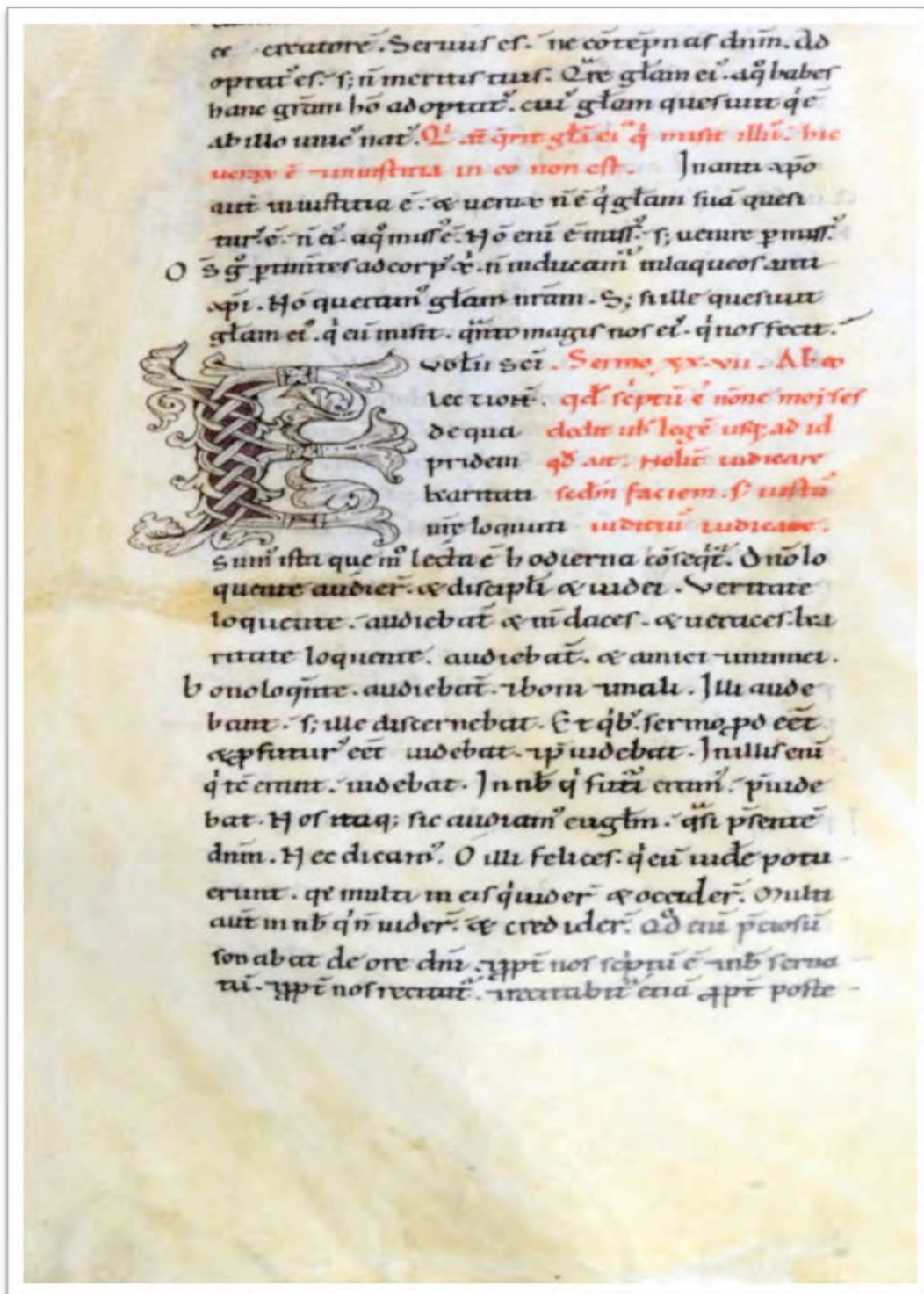

Fig. 16. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*, caplletra N, f. 37v, ca. 1100

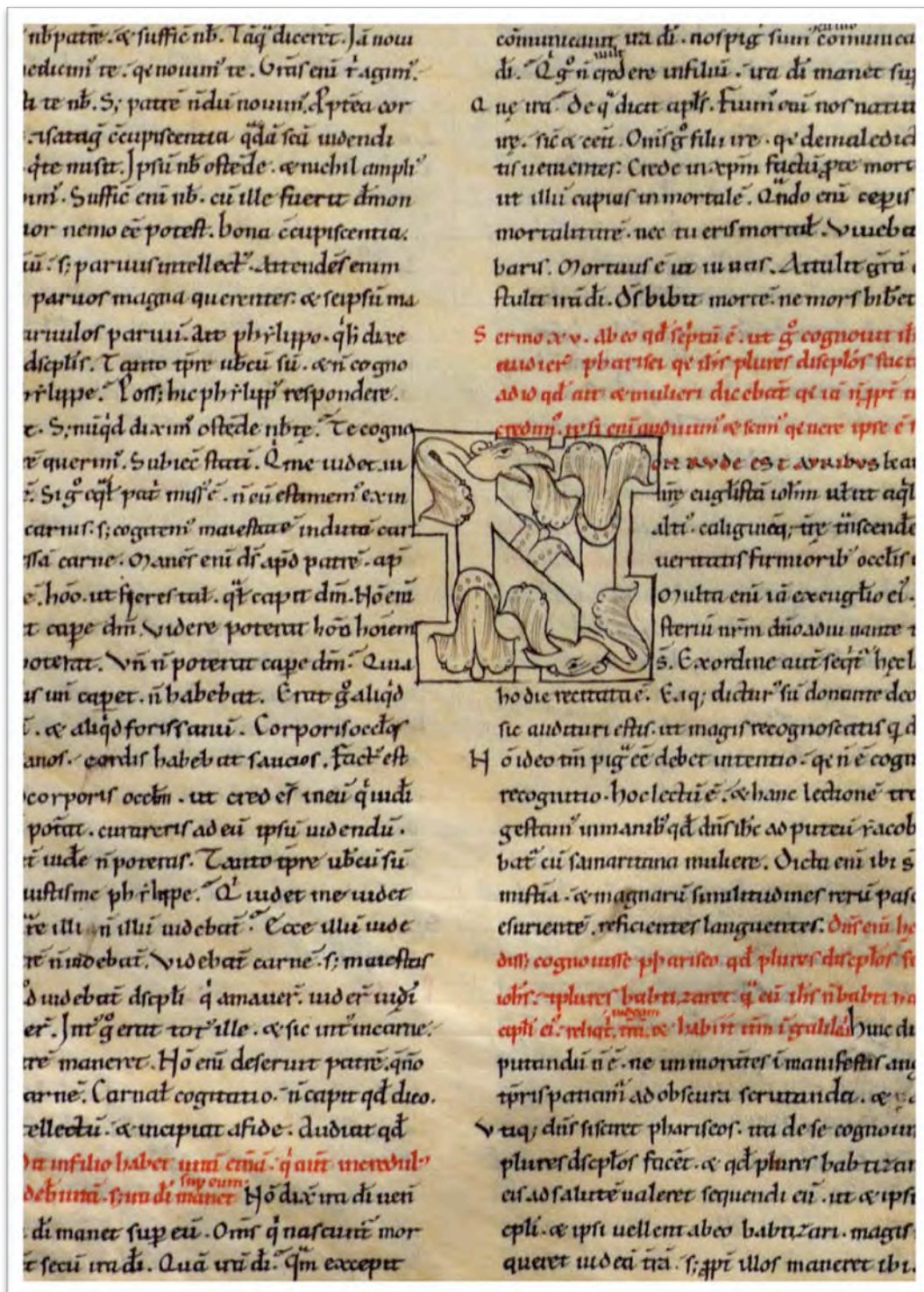

Fig. 17. Paris, BnF Latin 135, *Biblia de Moissac*. Caplletra D, f. 32, s. XI – XII.

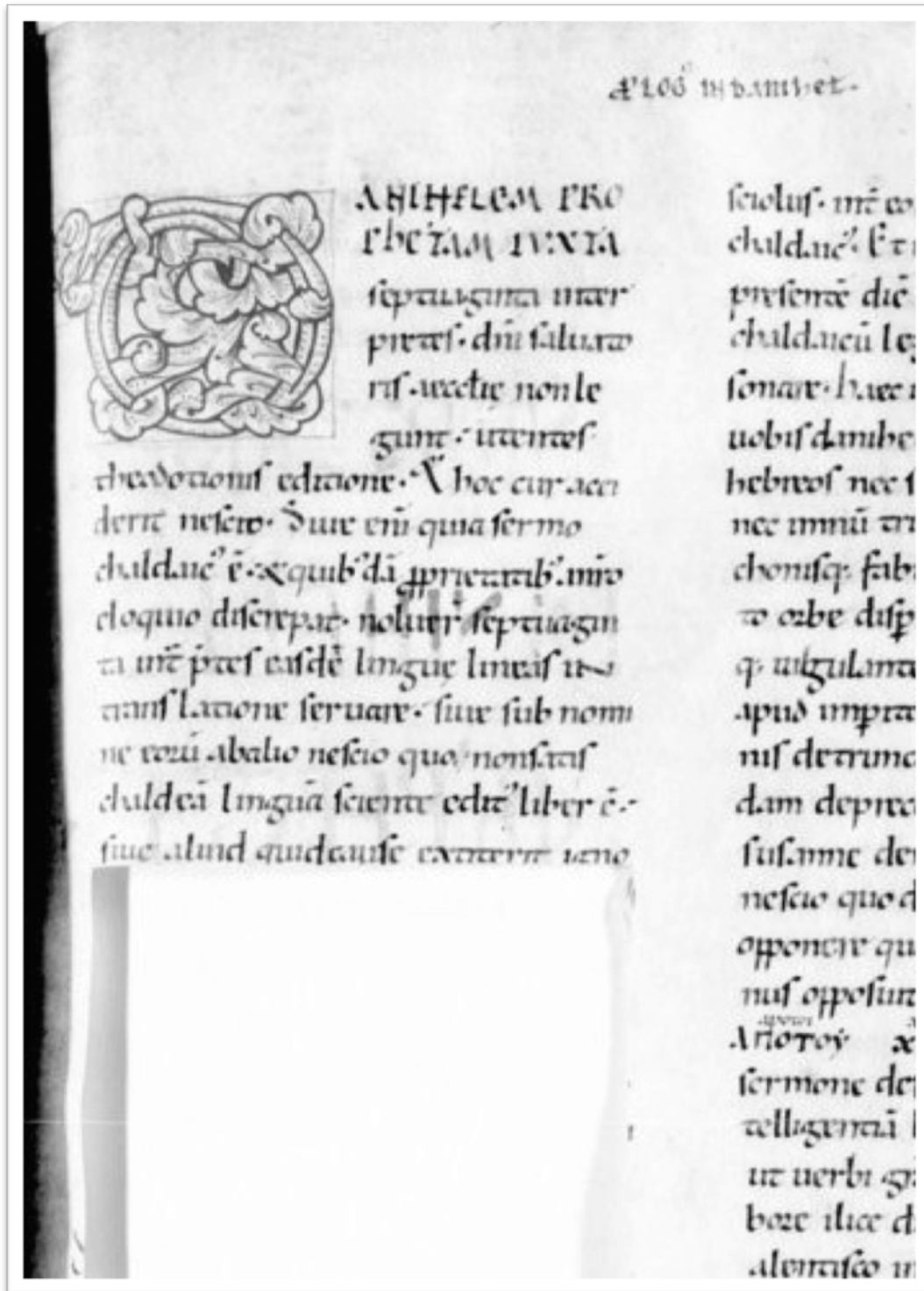

Fig. 18. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra G, f. 18v, ca. 1100

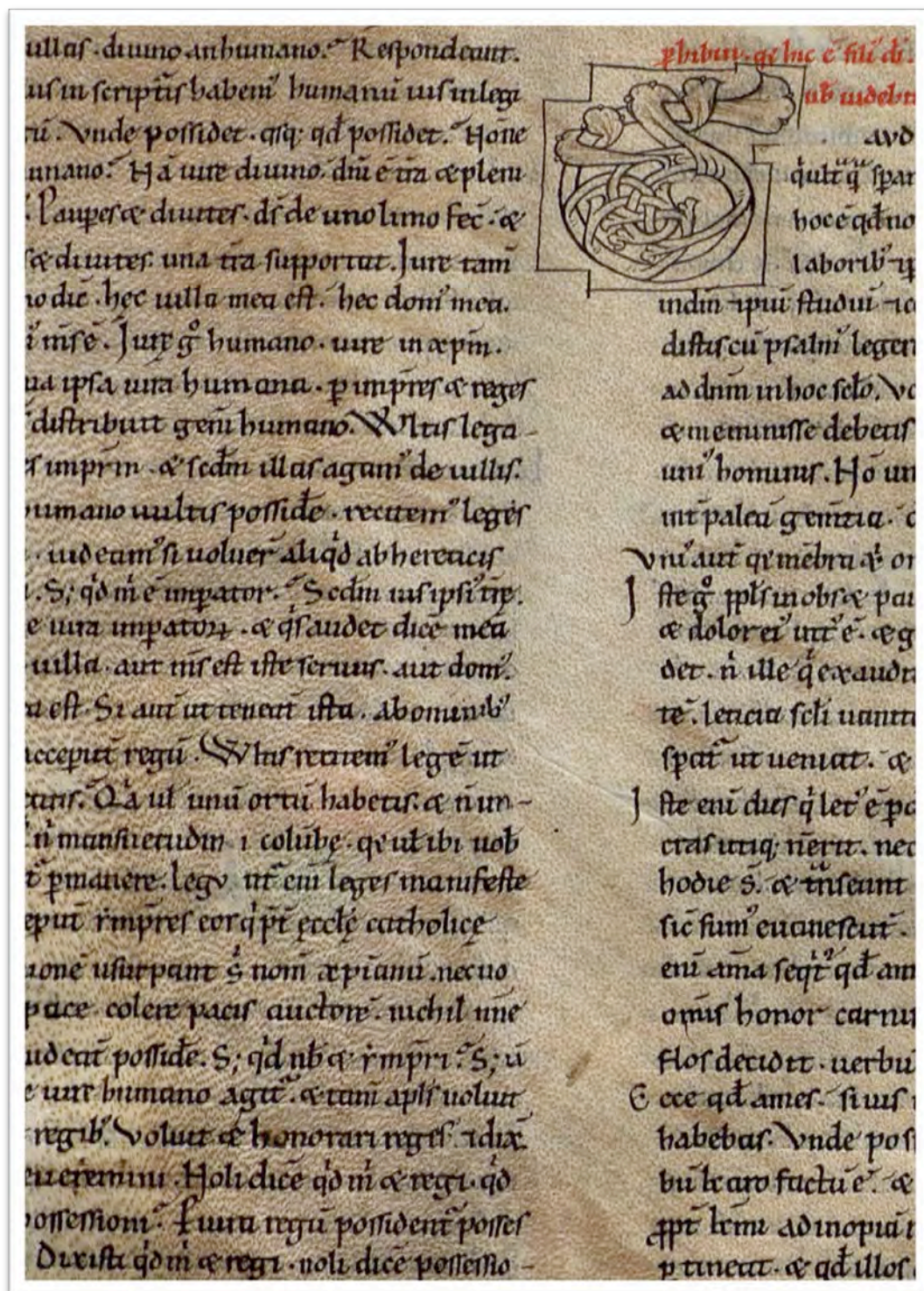

Fig. 19. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra O, f. 7, ca. 1100

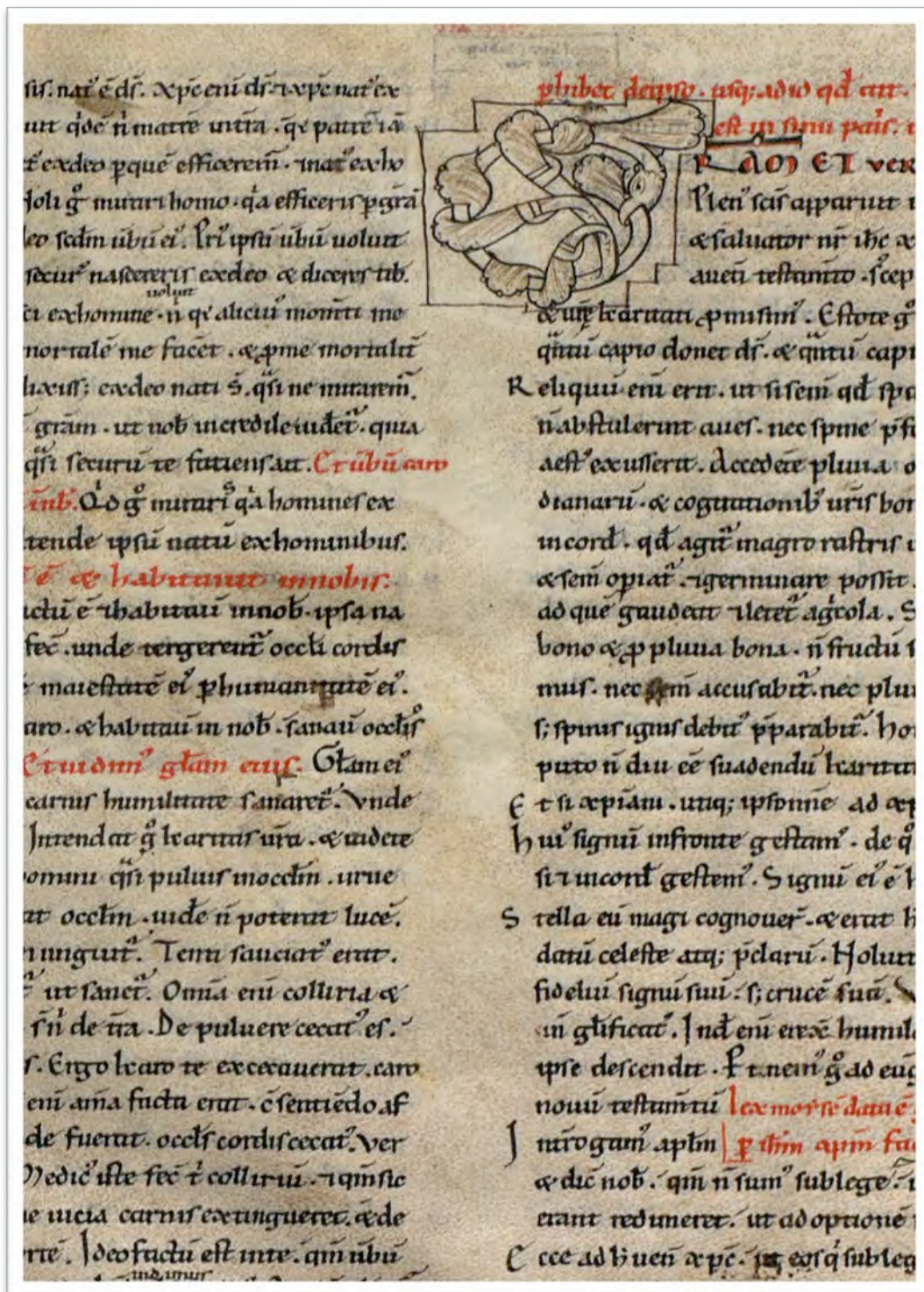

Fig. 20. Paris, BnF Latin 2138, *Collatianes Cassianus*, Caplletra I, f. 63v, s. XI ex.

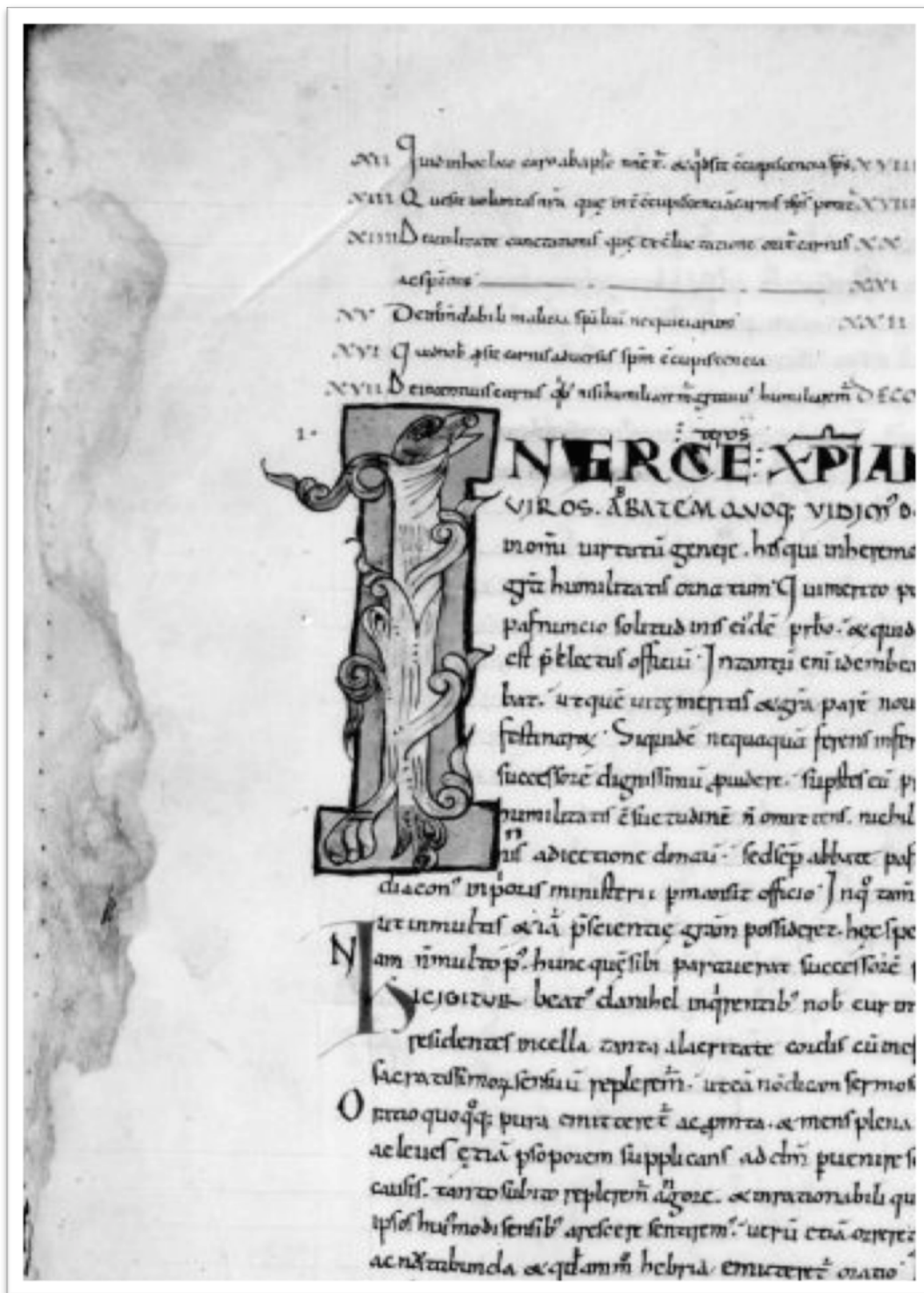

Fig. 21. Lleida, ACL LC_0025, Tractatus Sancti Augustini. Caplletra I, f. 27, ca. 1100.

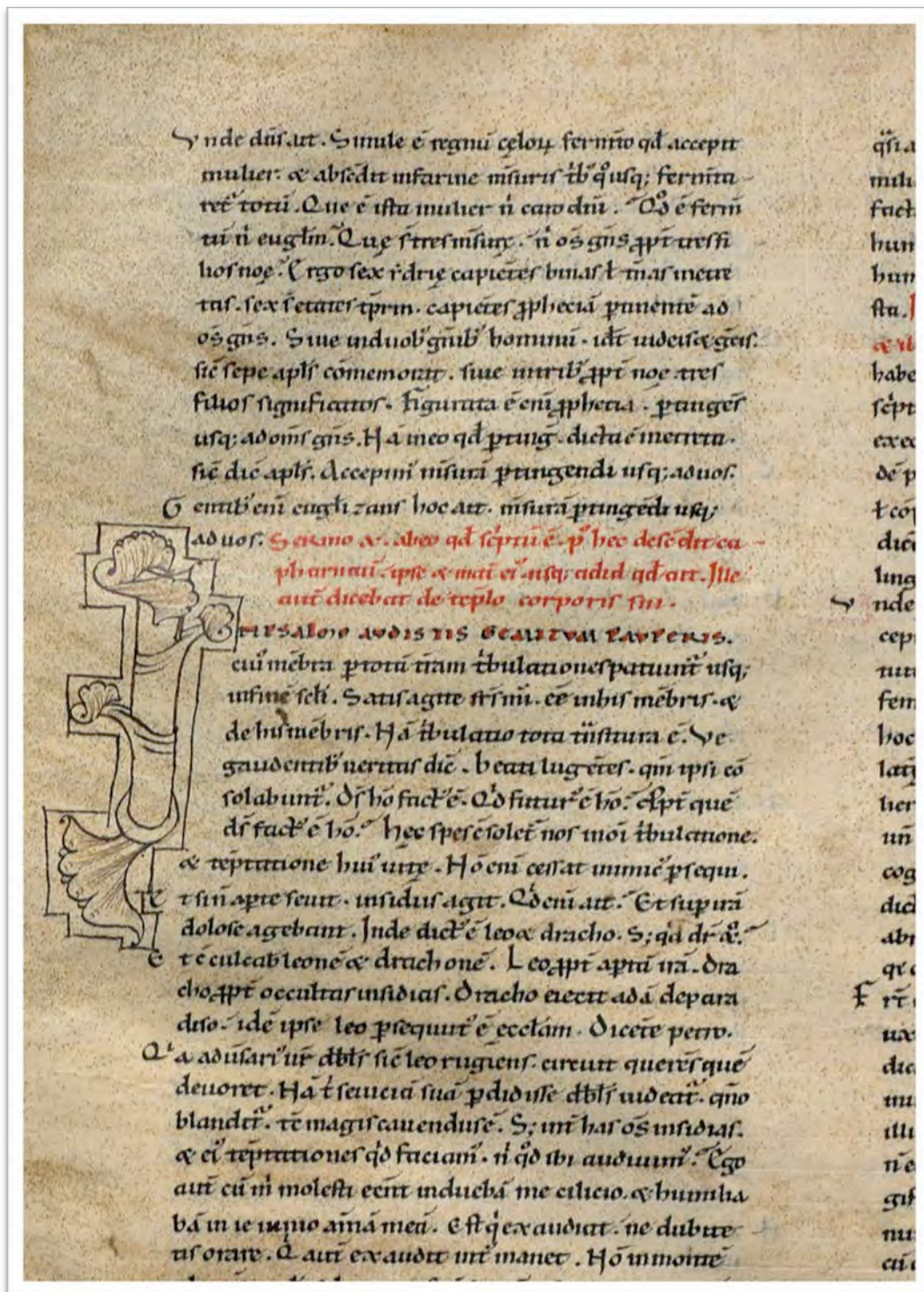

Fig. 22. París, BnF Latin 9438, *Missal de Llemotges*. Caplletra C, f. 89, s. XII.

Fig. 23. París, BnF Latin 9438, *Missal de Llemotges*. Caplletra D, f. 87v, s. XII

Fig. 24. Lleida, ACL LC_0025, Tractatus Sancti Augustini. Caplletra C, f. 121, ca. 1100

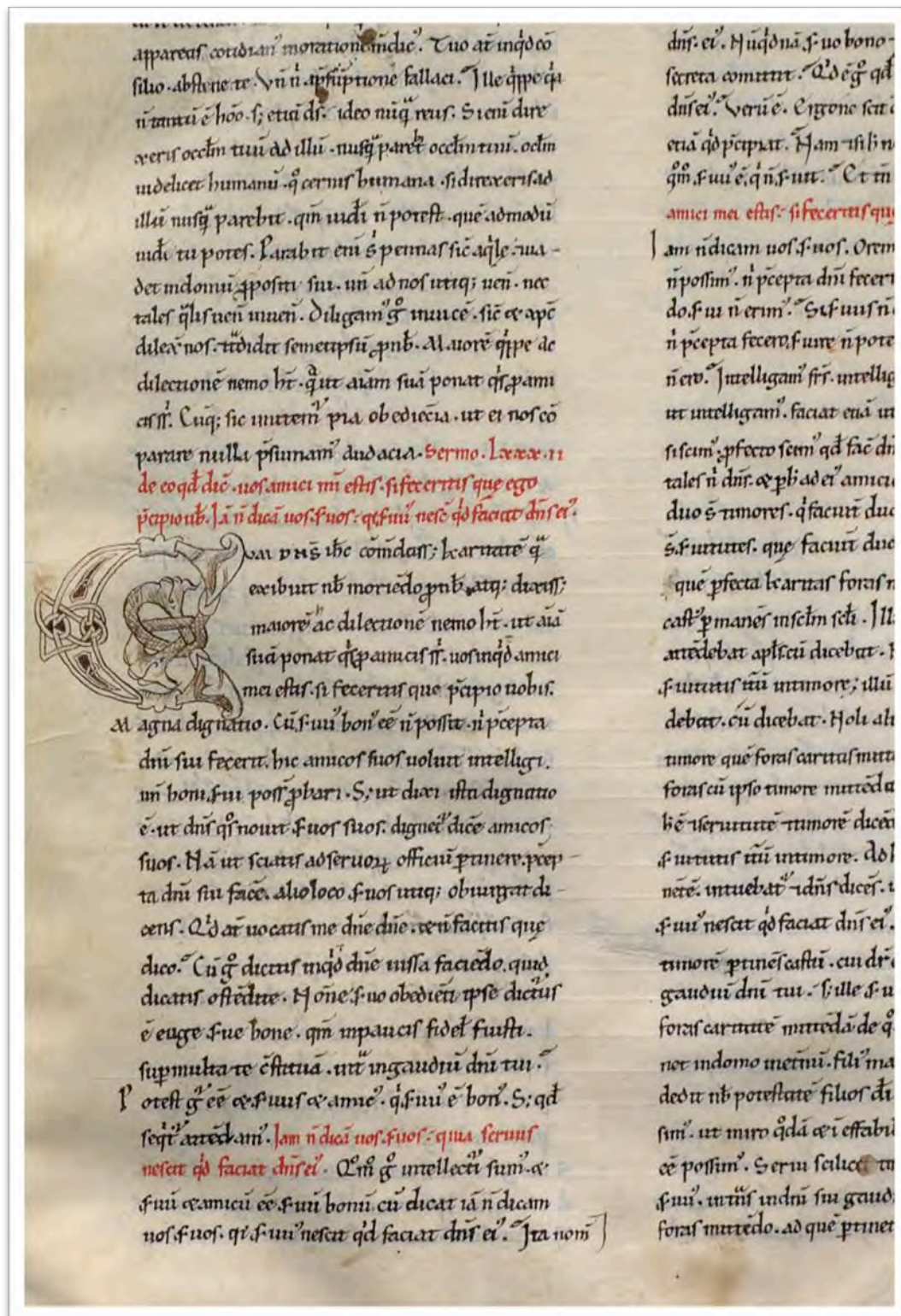

Fig. 26. Lleida, ACL PM_cm_62, Fragment d'antifoner. Caplletra S, s. XII.

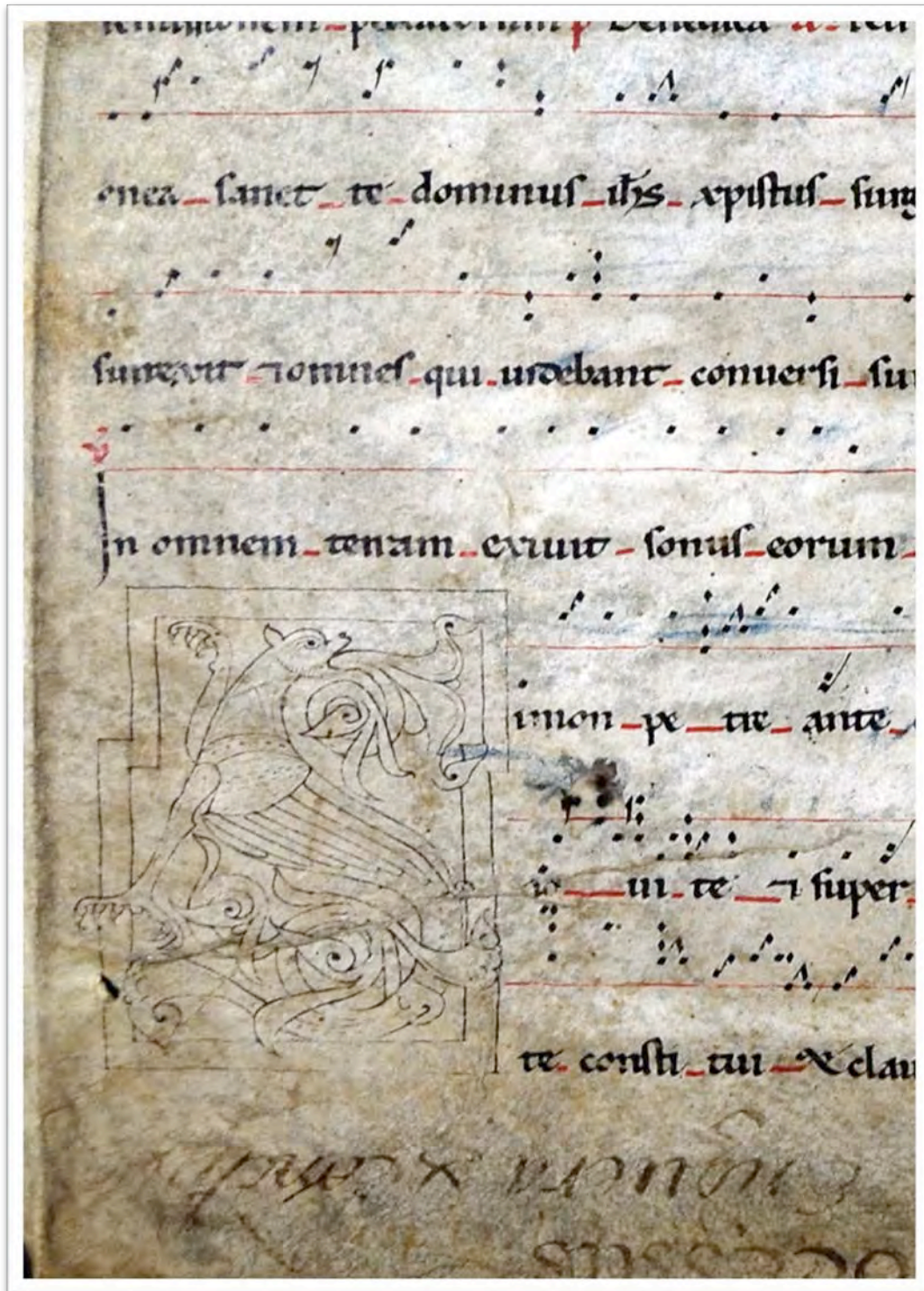

Fig. 27. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal. Caplletra C, f. 73, s. XII.

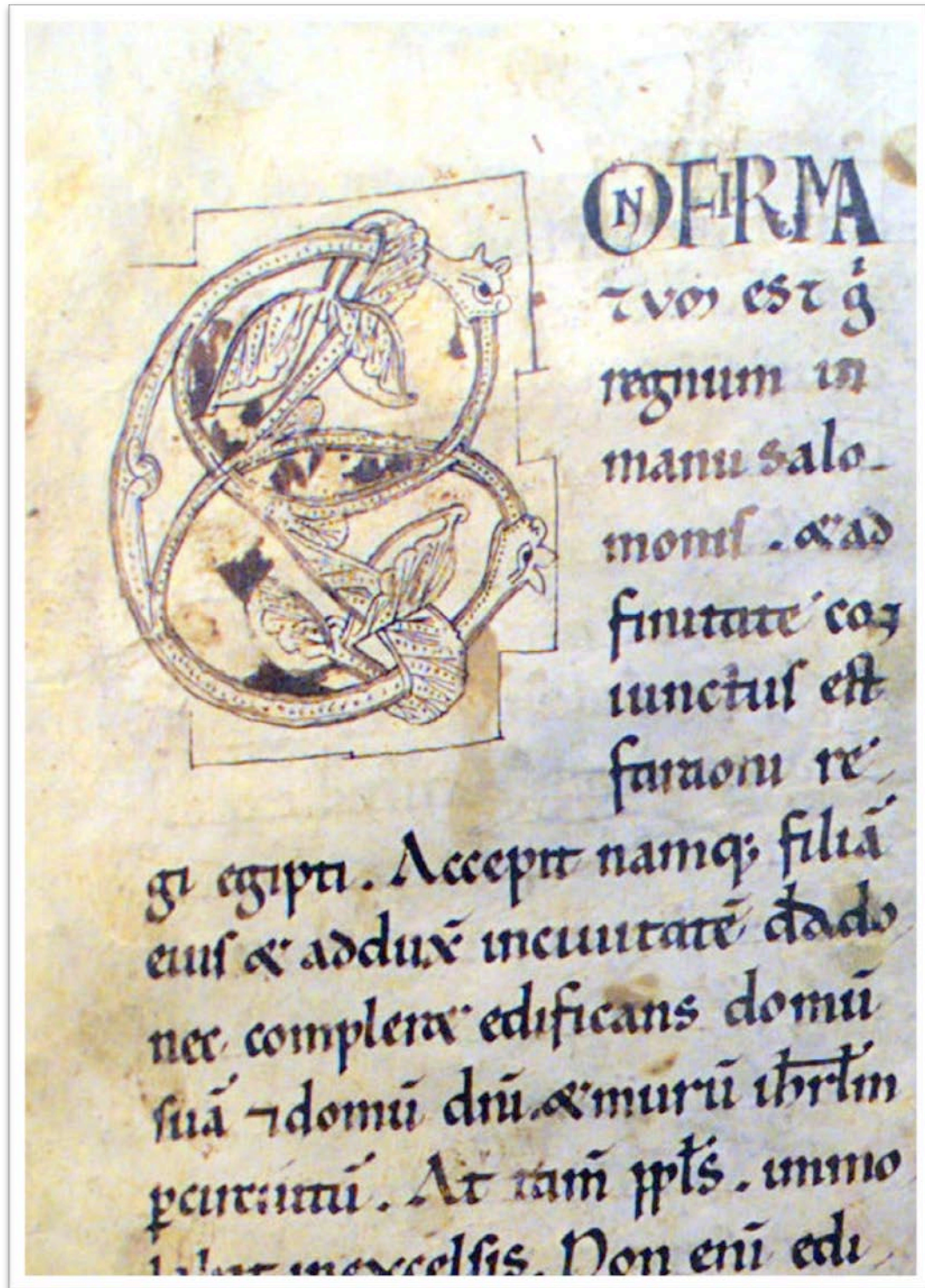

Fig. 29. Paris, BnF Latin 5056, *Antiquitatum Judaicarum libri decem*, f. 42v, s. XII ex.

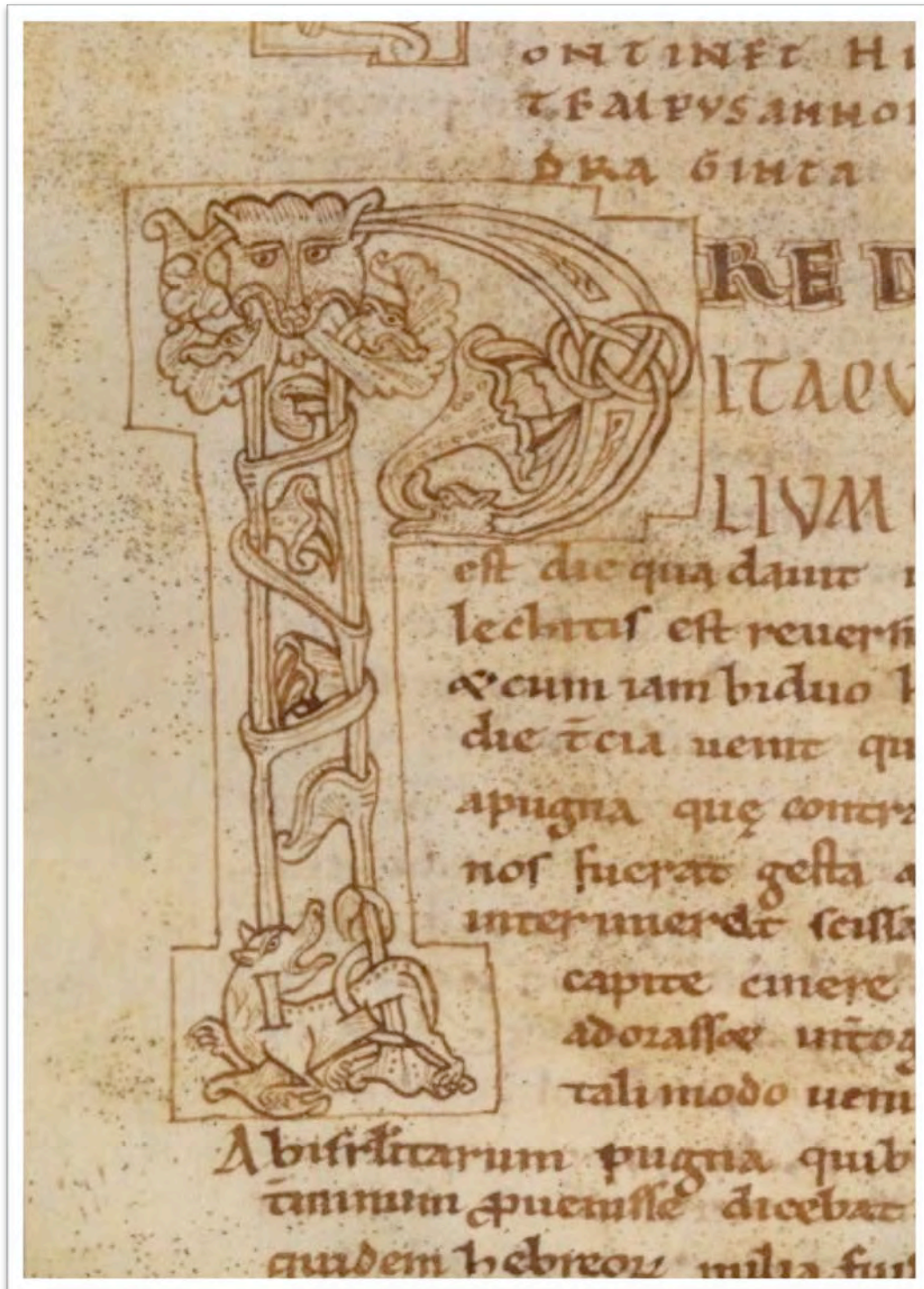

Fig. 30. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal. Caplletra C, f. 85, s. XII.

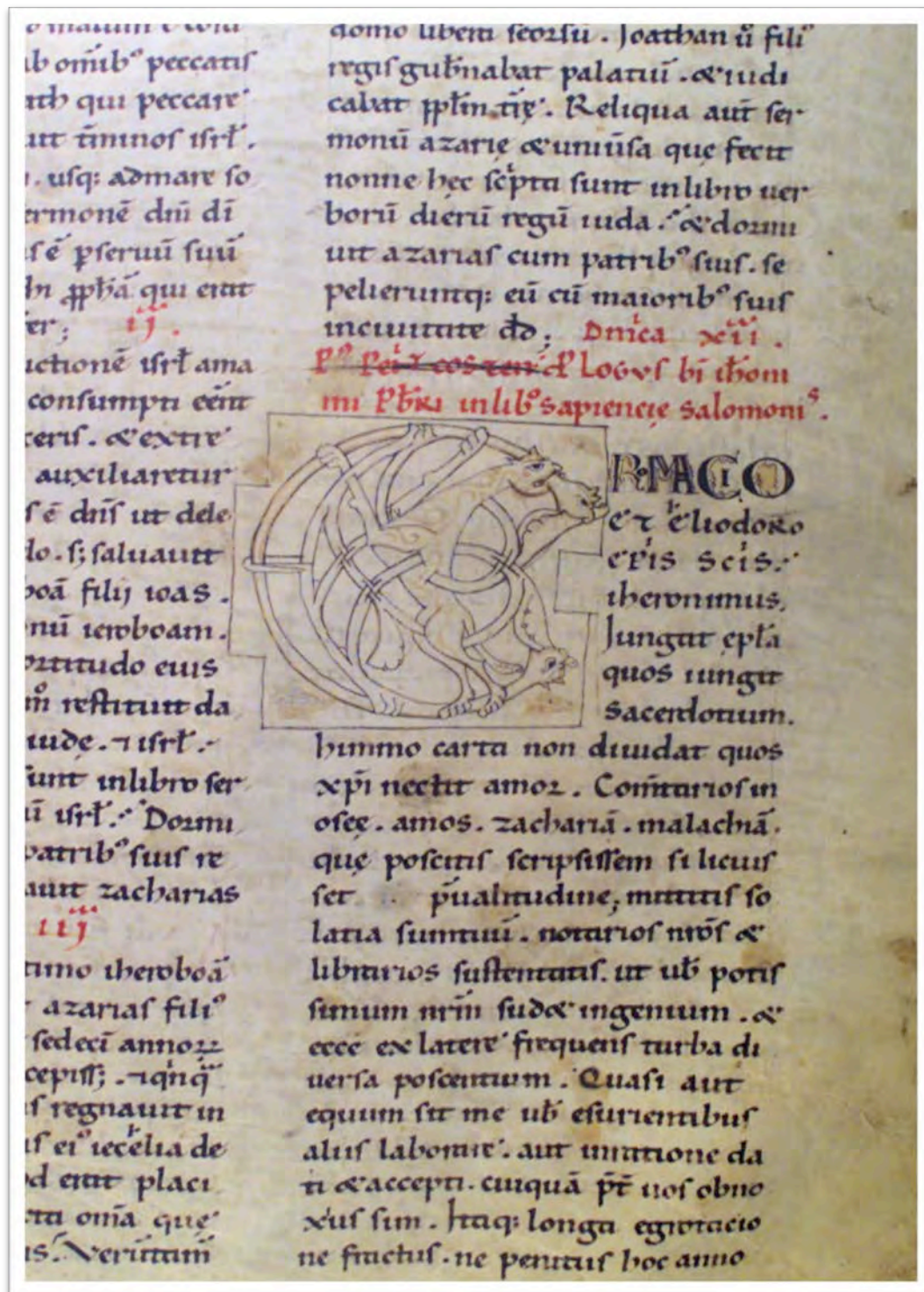

Fig. 31. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal. Caplletra M, f. 15v, s. XII

Fig. 32. Londres, BL Harley 4773, *Biblia de Montpellier*. Caplletra M, f. 21v, s. XII

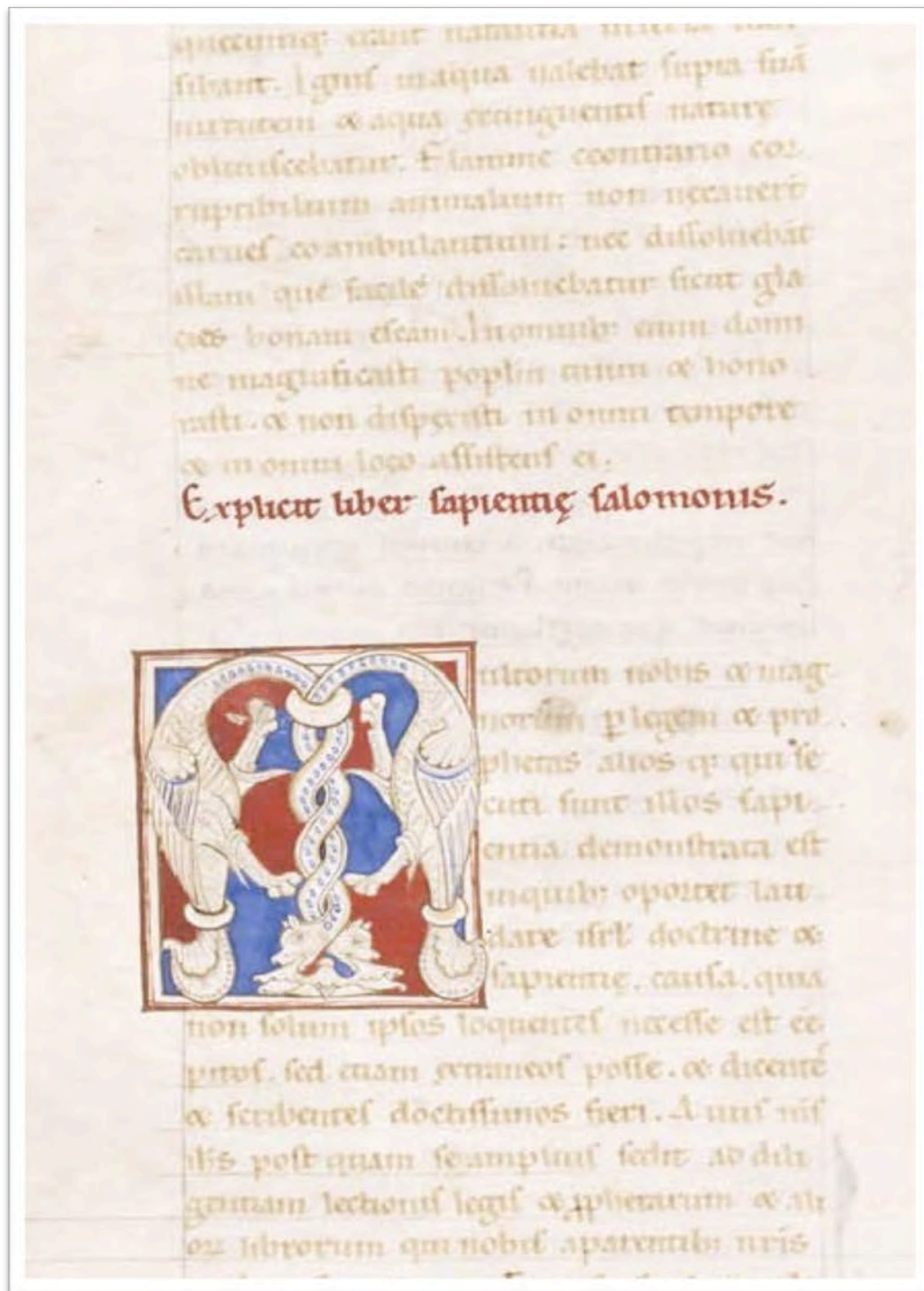

Fig. 33. Londres, BL Harley 4773, *Biblia de Montpellier*, f. 65v, s. XII.

Fig. 34. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal, caplletra E, f. 127, s. XII.

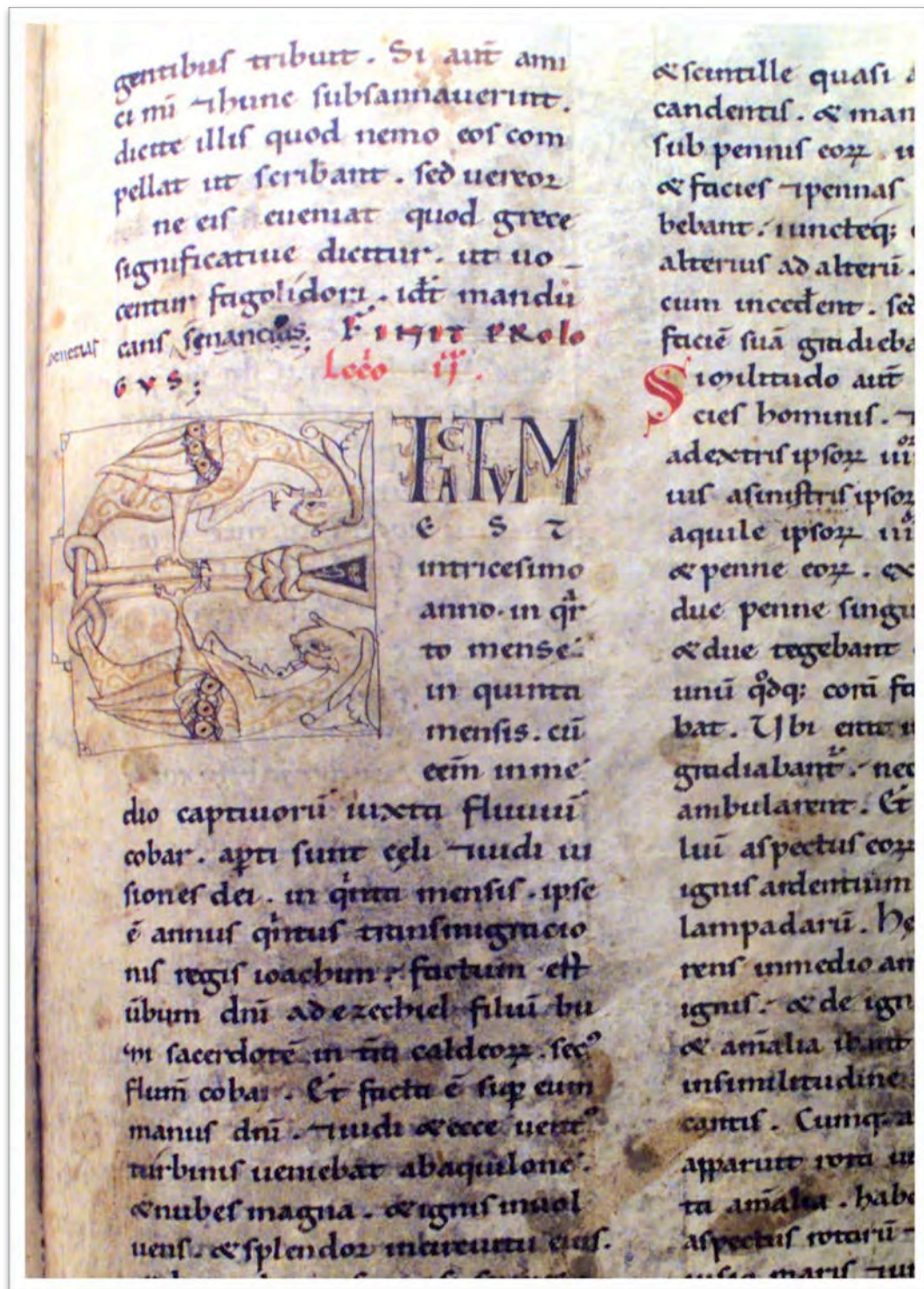

Fig. 35. Lleida, ACL PM_cm_58, *Fragment d'antifoner*. Caplletra S, s. XII.

Fig. 36. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra A, f. 24v, ca. 1100

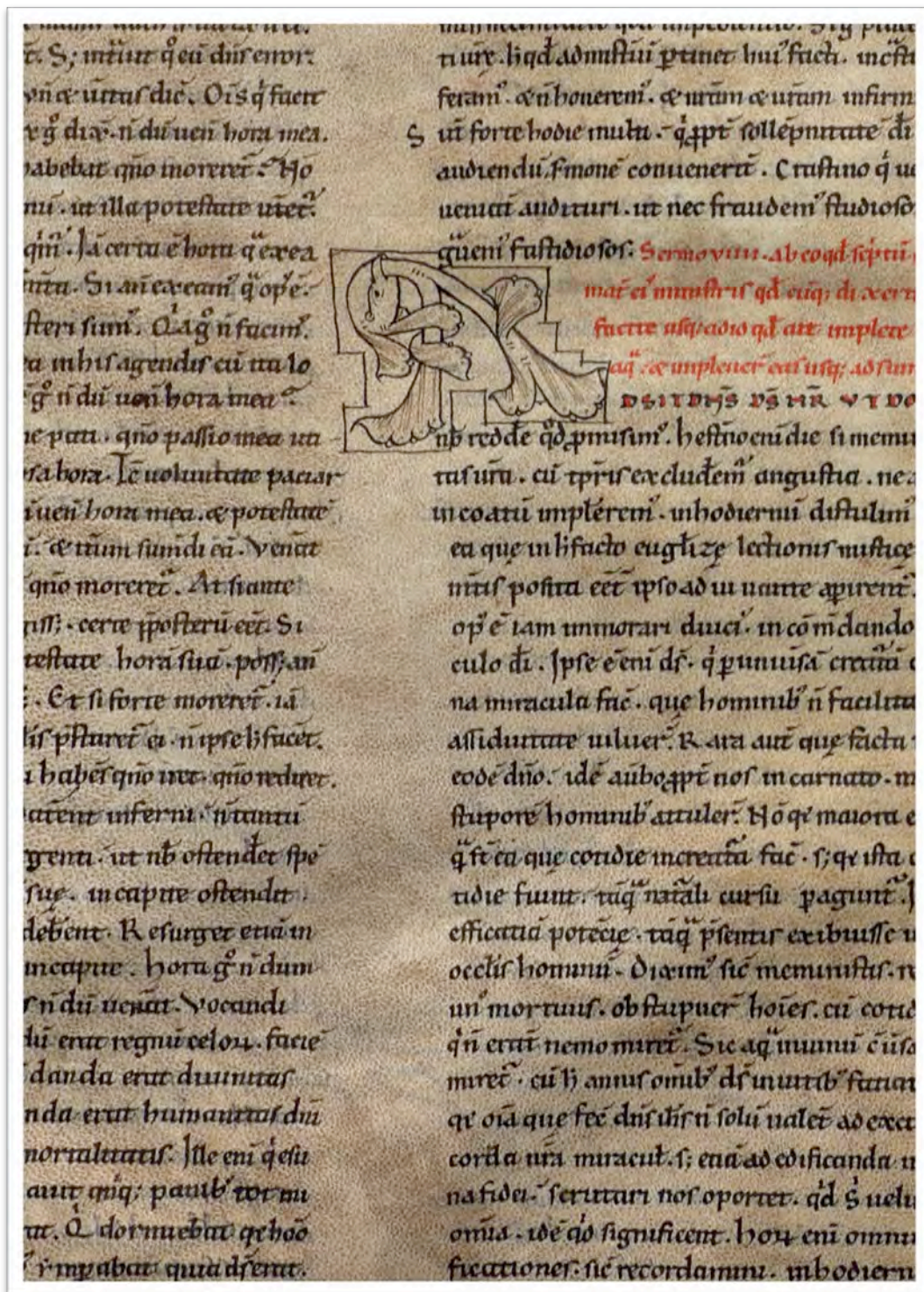

Fig. 37. Lleida, ACL PM_cm_63, Fragment d'antifoner. Caplletra V, s. XII.

Fig. 38. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra M, f. 42, ca. 1100

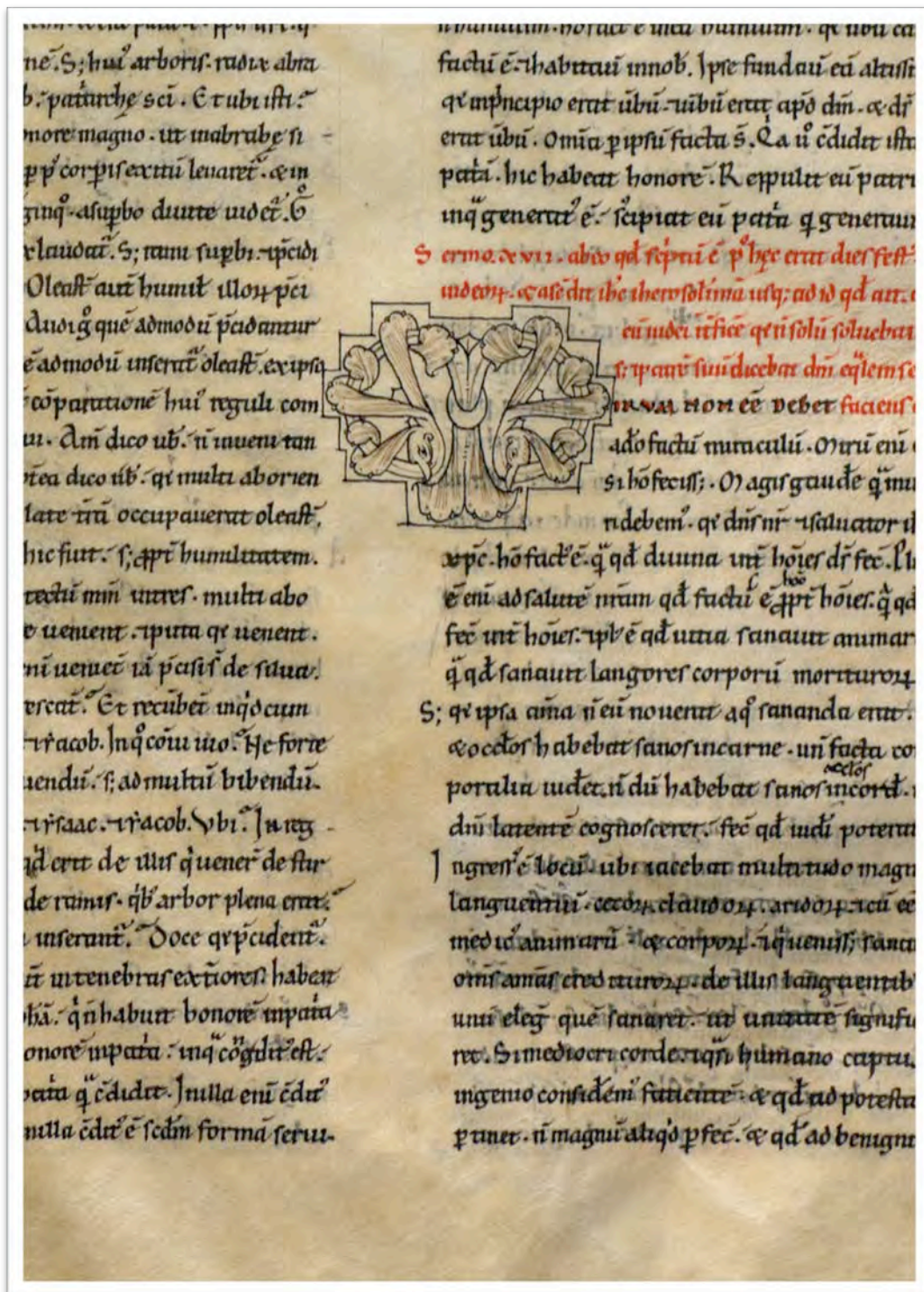

Fig. 39. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal, caplletra C, f. 96v, s. XII.

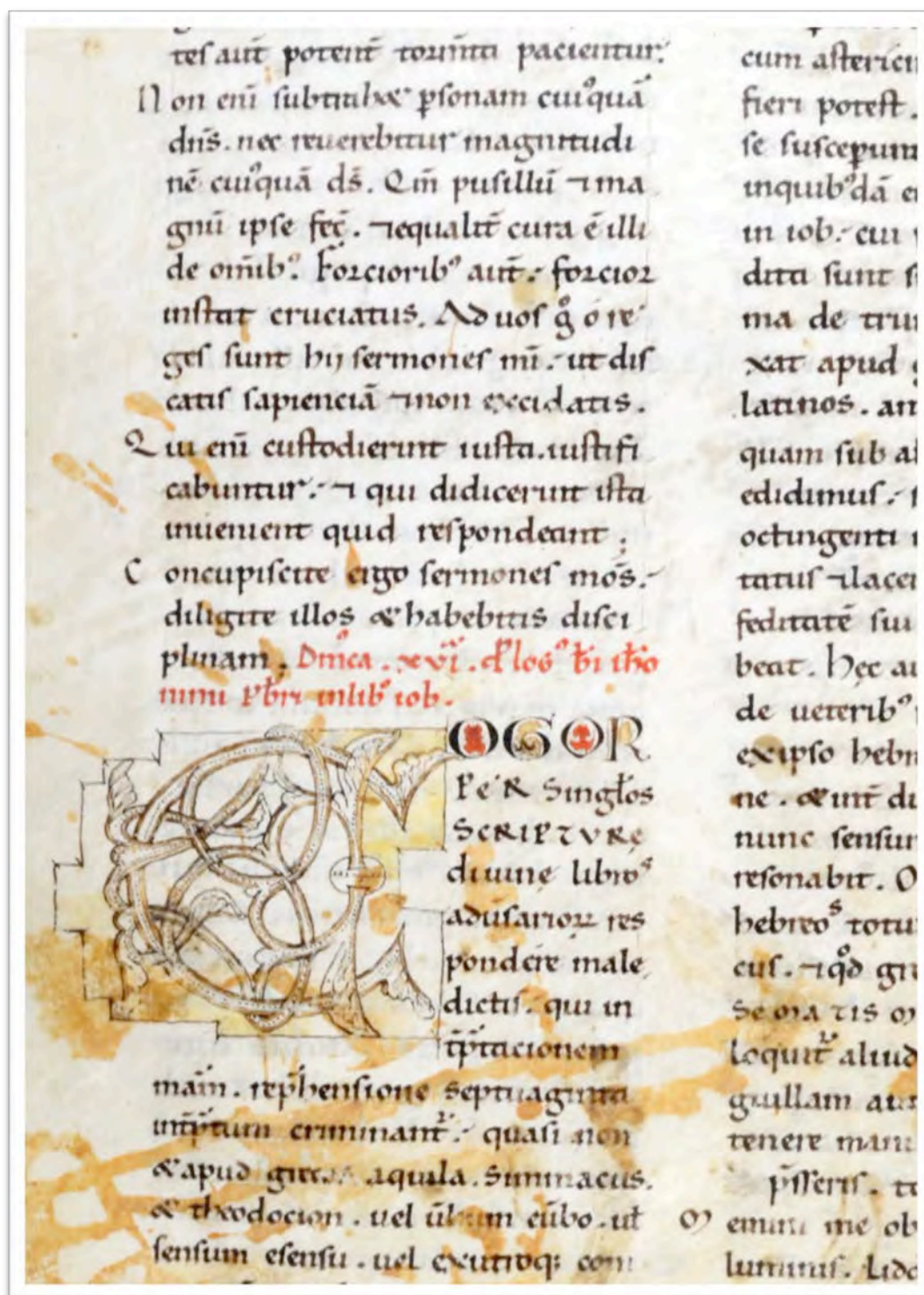

Fig. 40. Lleida, ACL RC_0032, *Leccionari pel cicle temporal*, ff. 126v-127, s. XII.

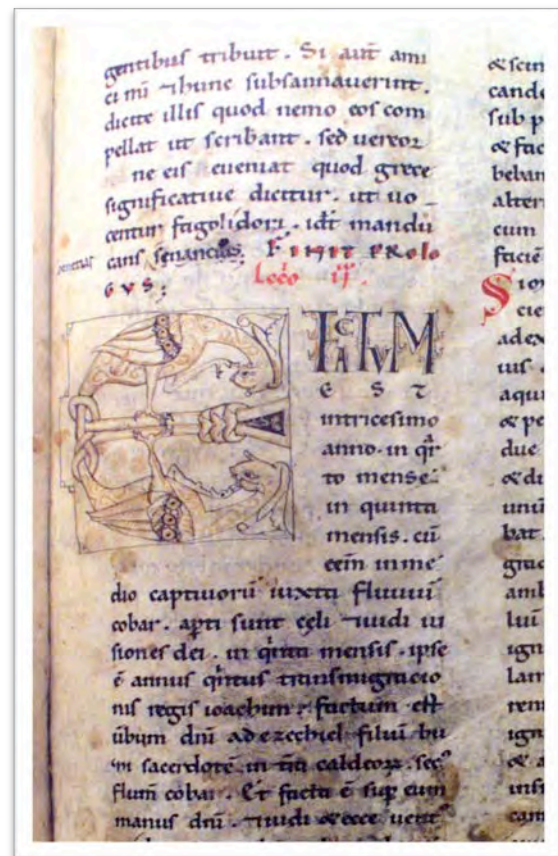
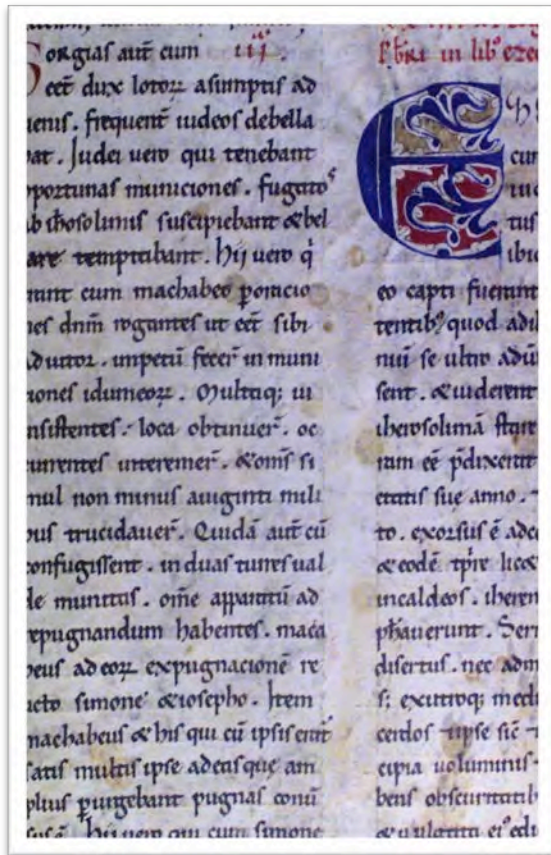

Fig. 41. Lleida, ACL RC_0016, *Santoral*, caplletra I, f. 81, s. XII ex.

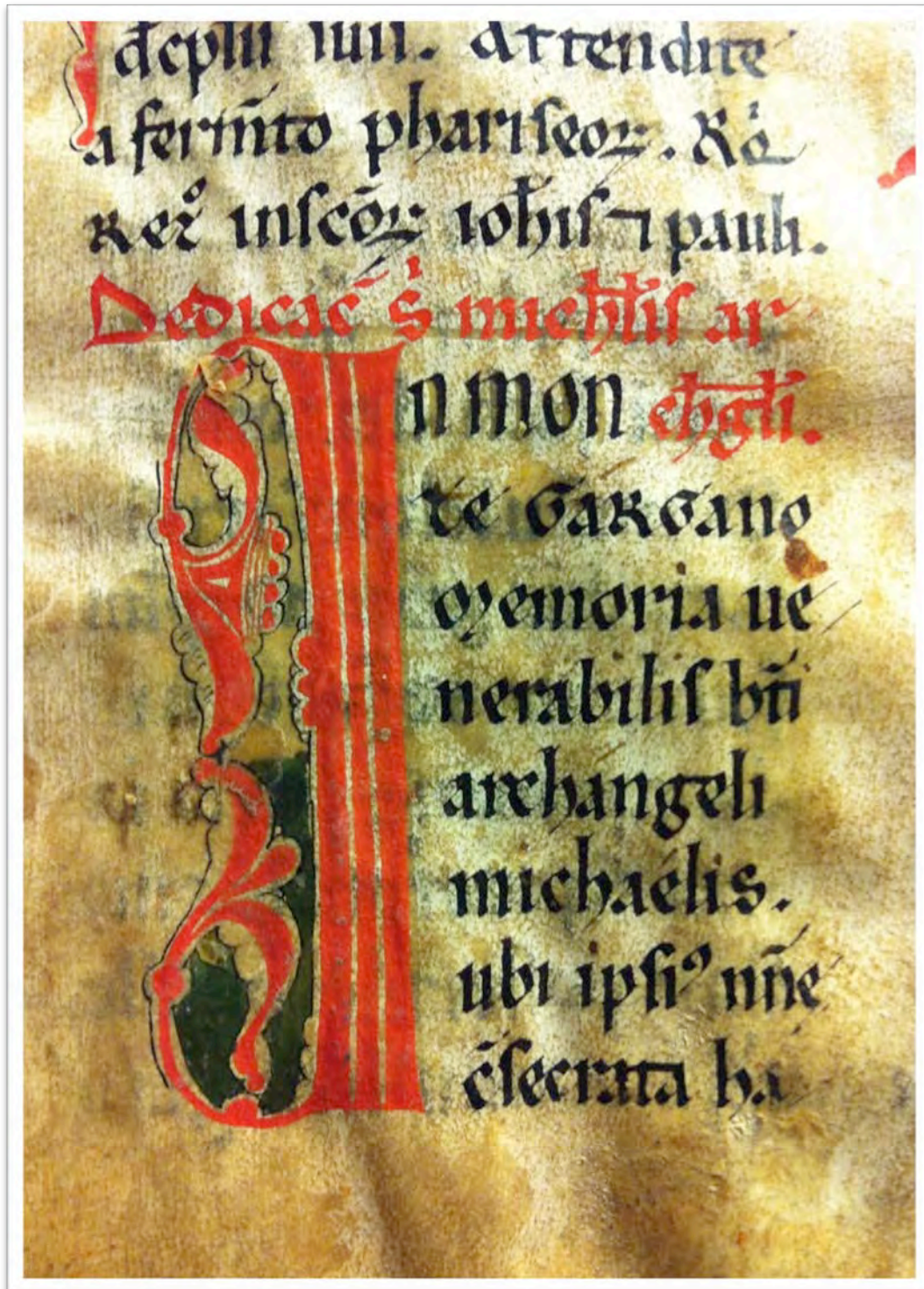

Fig. 42. Lleida, ACL RC_0015, Santoral, coberta anterior. Caplletra R, s. XII ex.

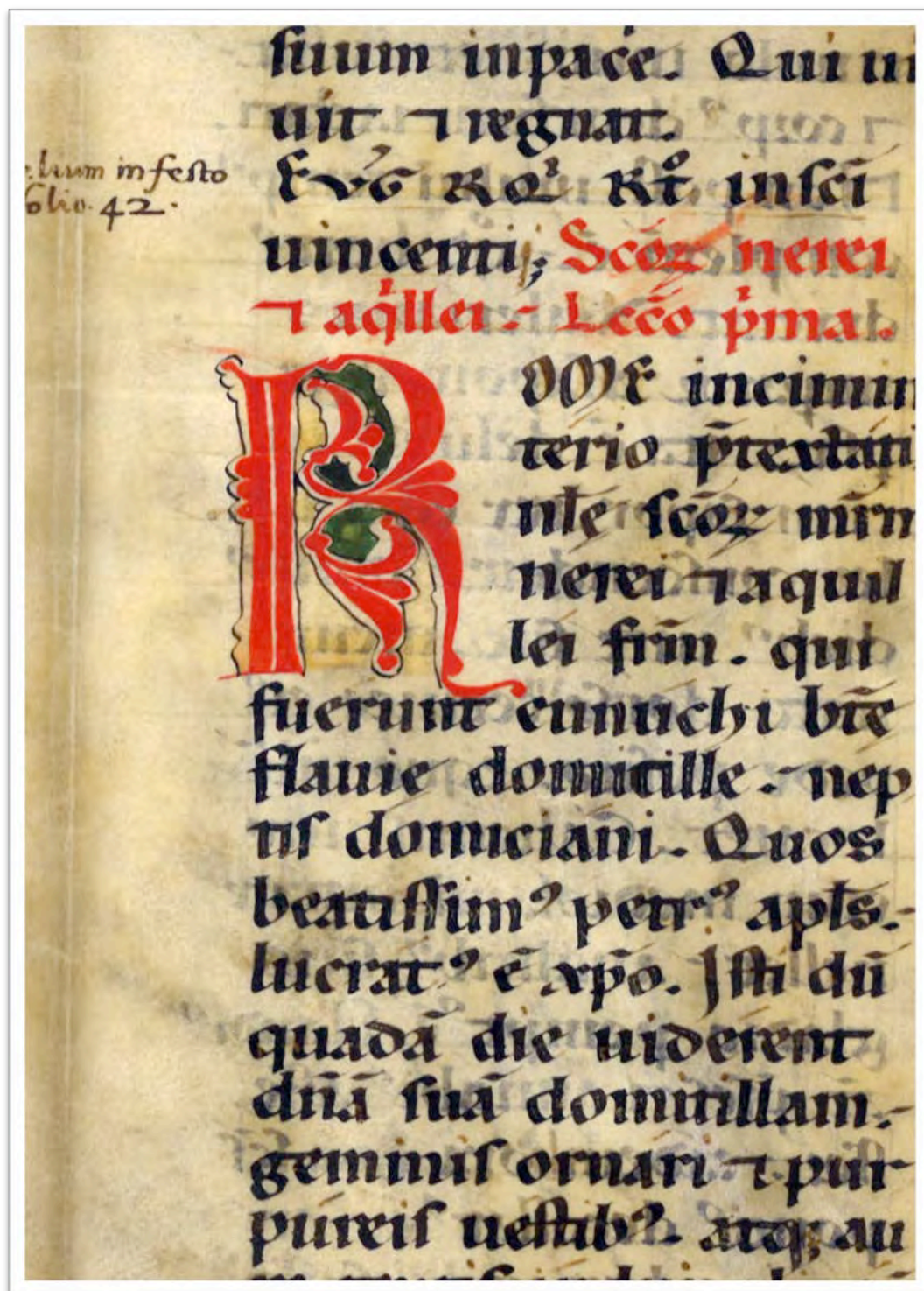

Fig. 43. Lleida, ACL RC_0029, *Breviarium Rotensis*. Caplletra C, f. 95, s. XII ex.

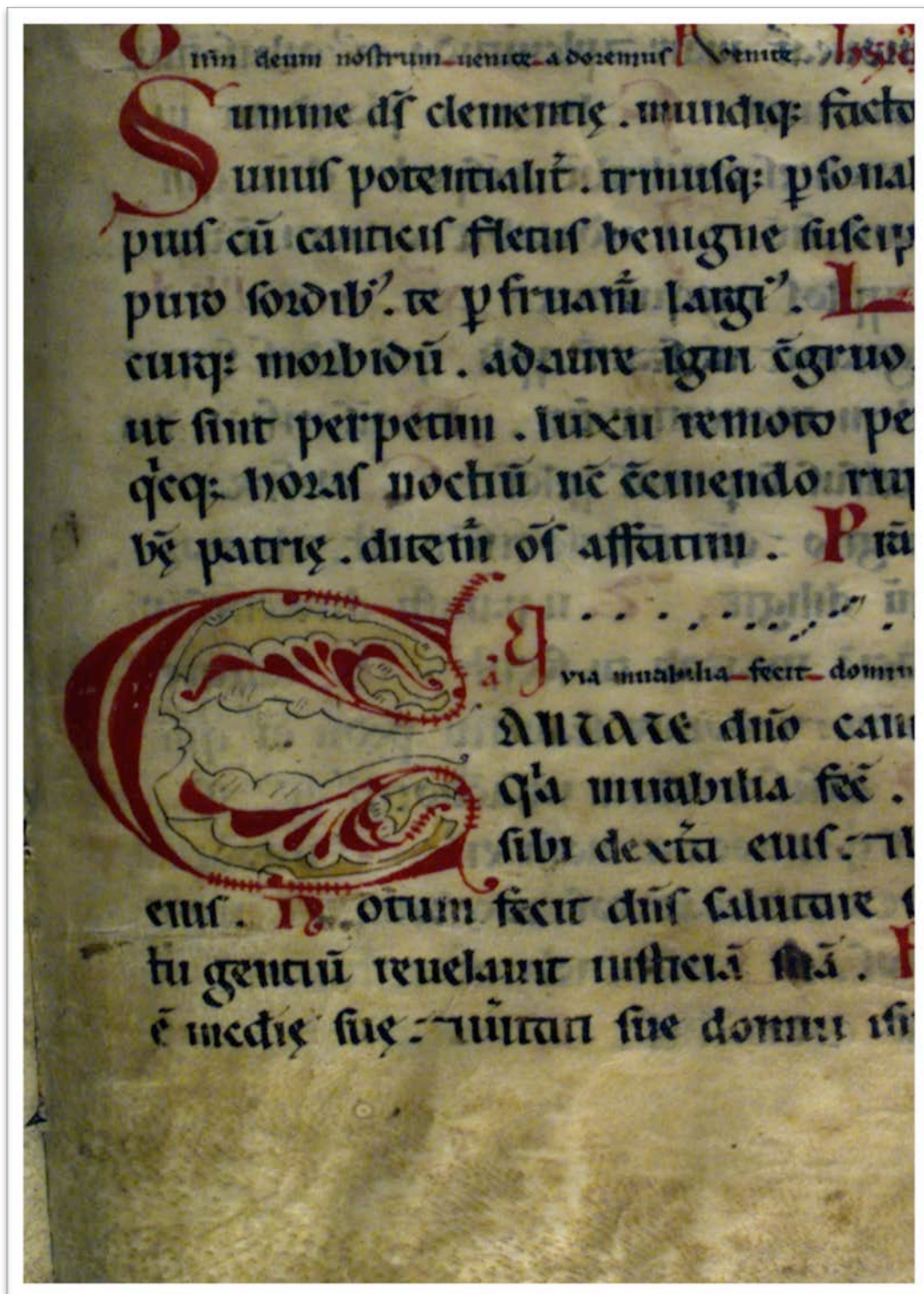

Fig. 44. Lleida, ACL RC_0032, Leccionari pel cicle temporal. Explicít, f. 149v, s. XII.

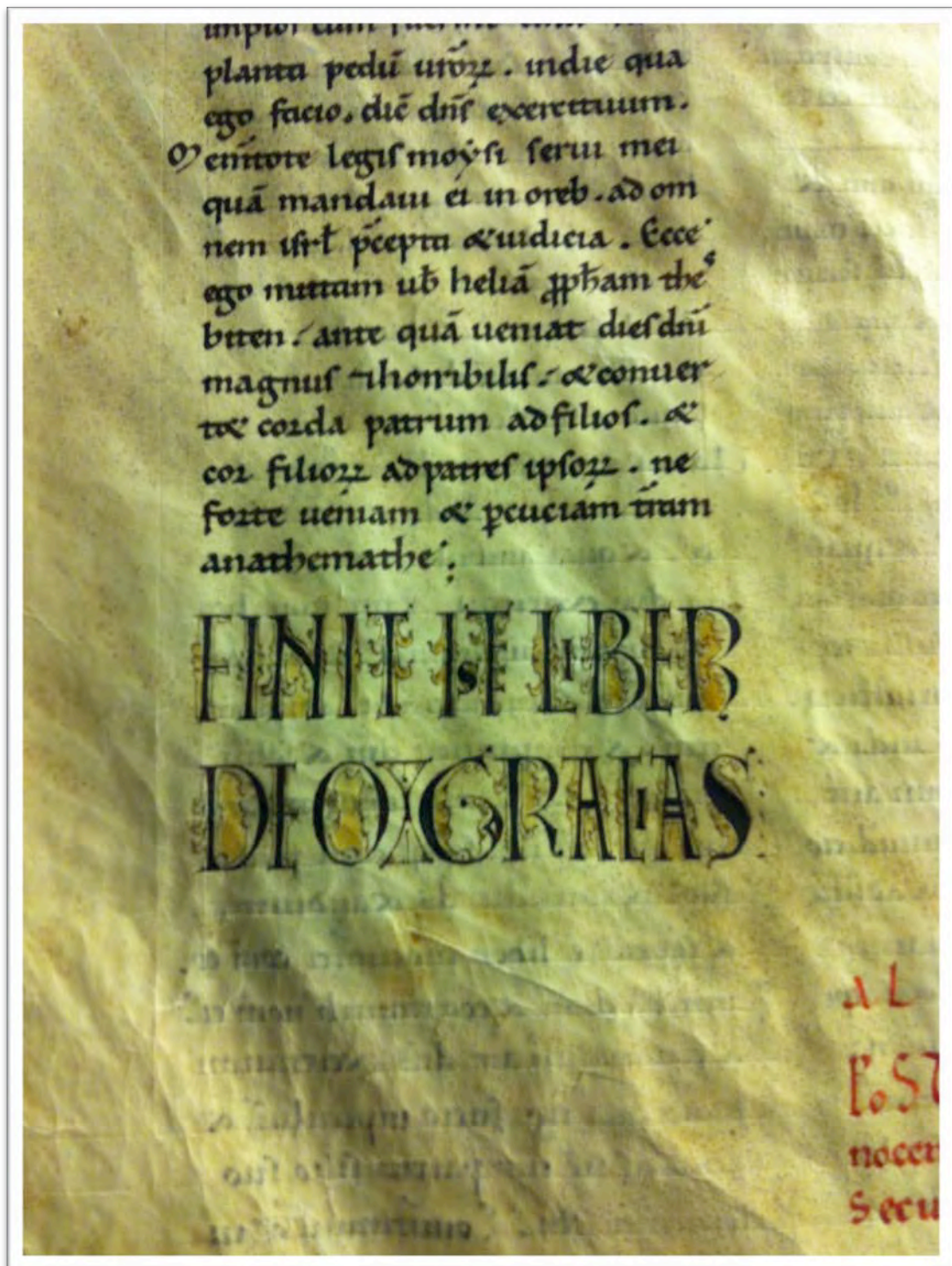

Fig. 45. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Incipit, f. 2v, ca. 1100.

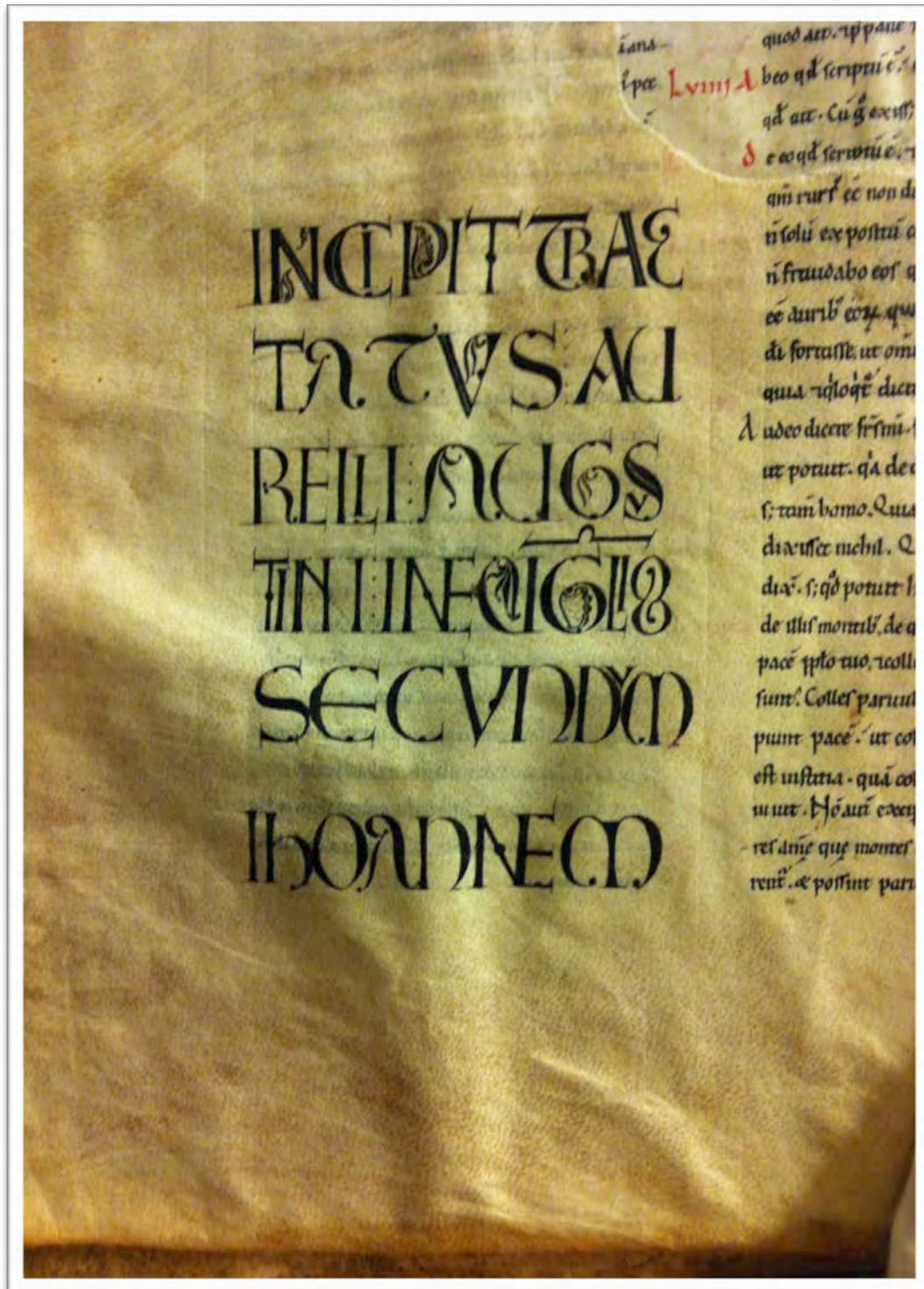

Fig. 46. Lleida, ACL RC_0022, *Summum Bonum*. Incipit, f. 12, s. XII.

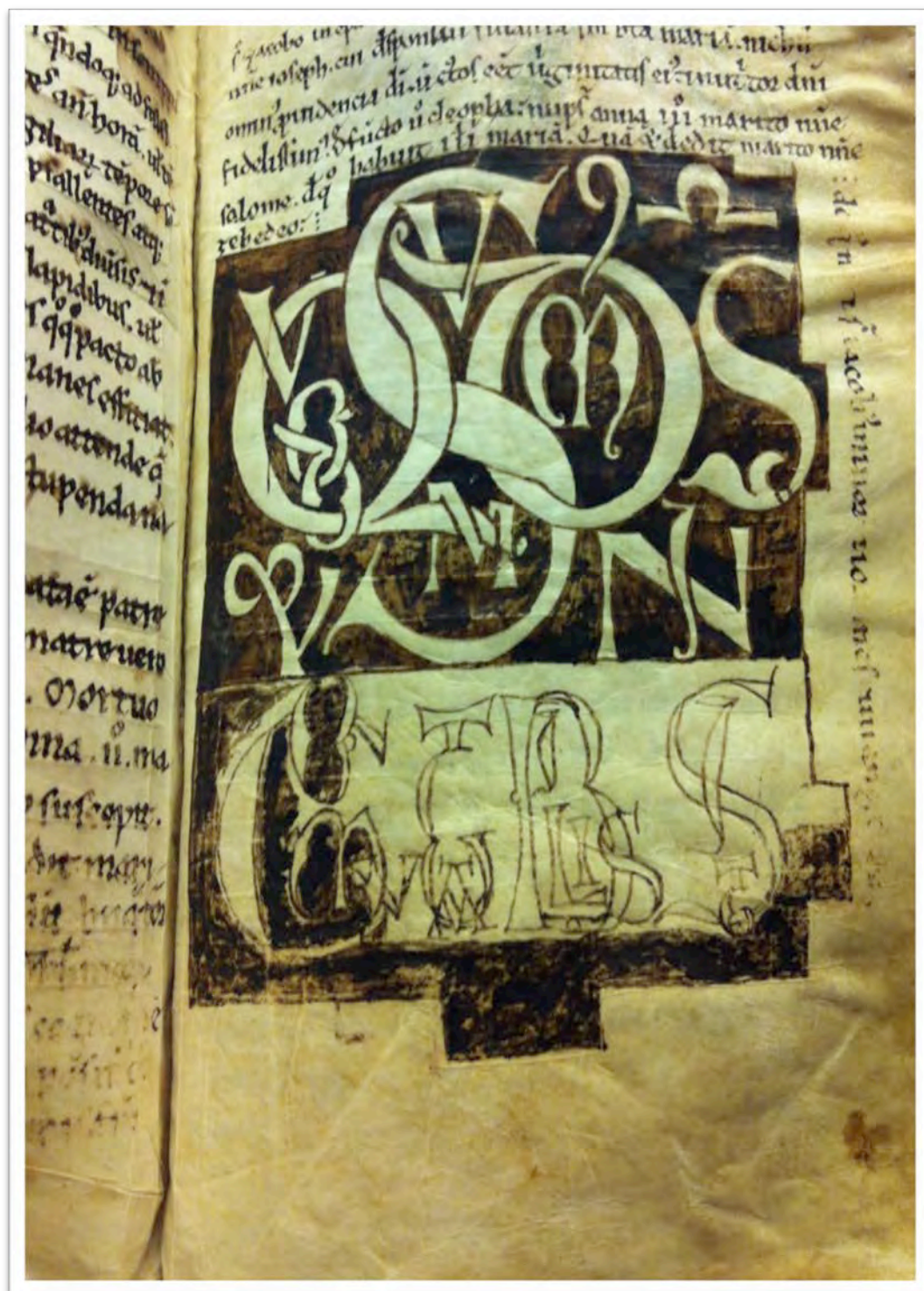

Fig. 47. Roda d'Isàvena, inscripció al claustre: Pere de Benasc, prior i sacerdot (12 de desembre), s. XII.

Fig. 48. Roda d'Isàvena, inscripció al claustre: Ramon Asner, ardiaca i sacerdot (18 de gener), s. XII

Fig. 49. Roda d'Isàvena, inscripció al claustre: Bertran canonge (22 de març).

Fig. 50. Roda d'Isàvena, inscripció al claustre: Miró canonge, (28 de Juny), s. XII

Fig. 51. Roda d'Isàvena, inscripció al claustre: Enard canonge i sacerdot (10 d'Octubre), s. XII

Fig. 52. Lleida, ACL RC_0022, *Summum Bonum*. Caplletra S, f. 12v, s. XII

Fig. 53. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra E, f. 56v

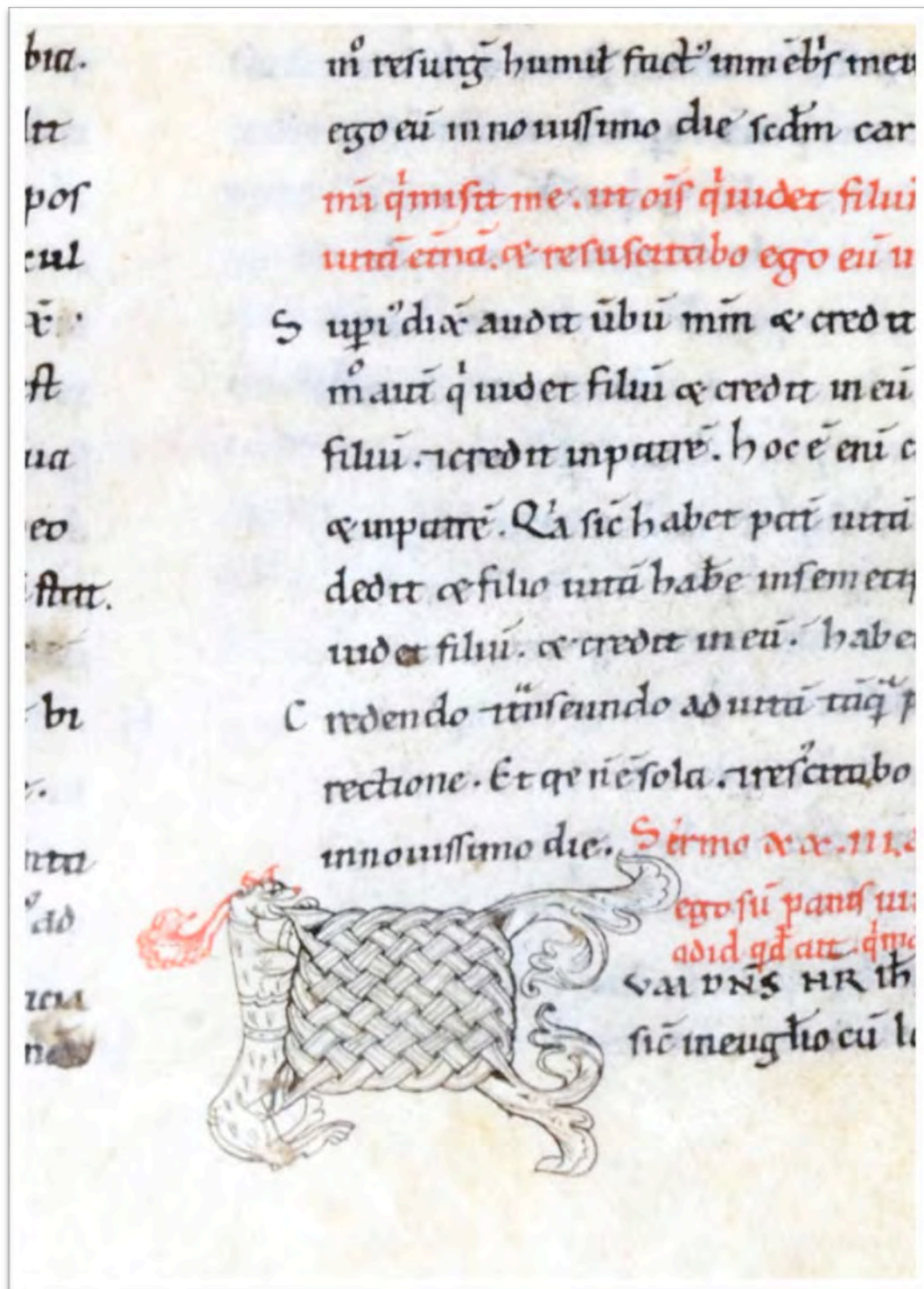

Fig. 54. Lleida, ACL RC_0032, *Leccionari pel cicle temporal*. Caplletra P, f, 19, s. XII.

Fig. 55. Lleida, ACL RC_0029, *Breviarium Rotensis*, caplletra B, f. 18, s. XII ex.

Fig. 56. Lleida, ACL RC_0029, *Breviarium Rotensis*, caplletra, f. 69v, s. XII ex.

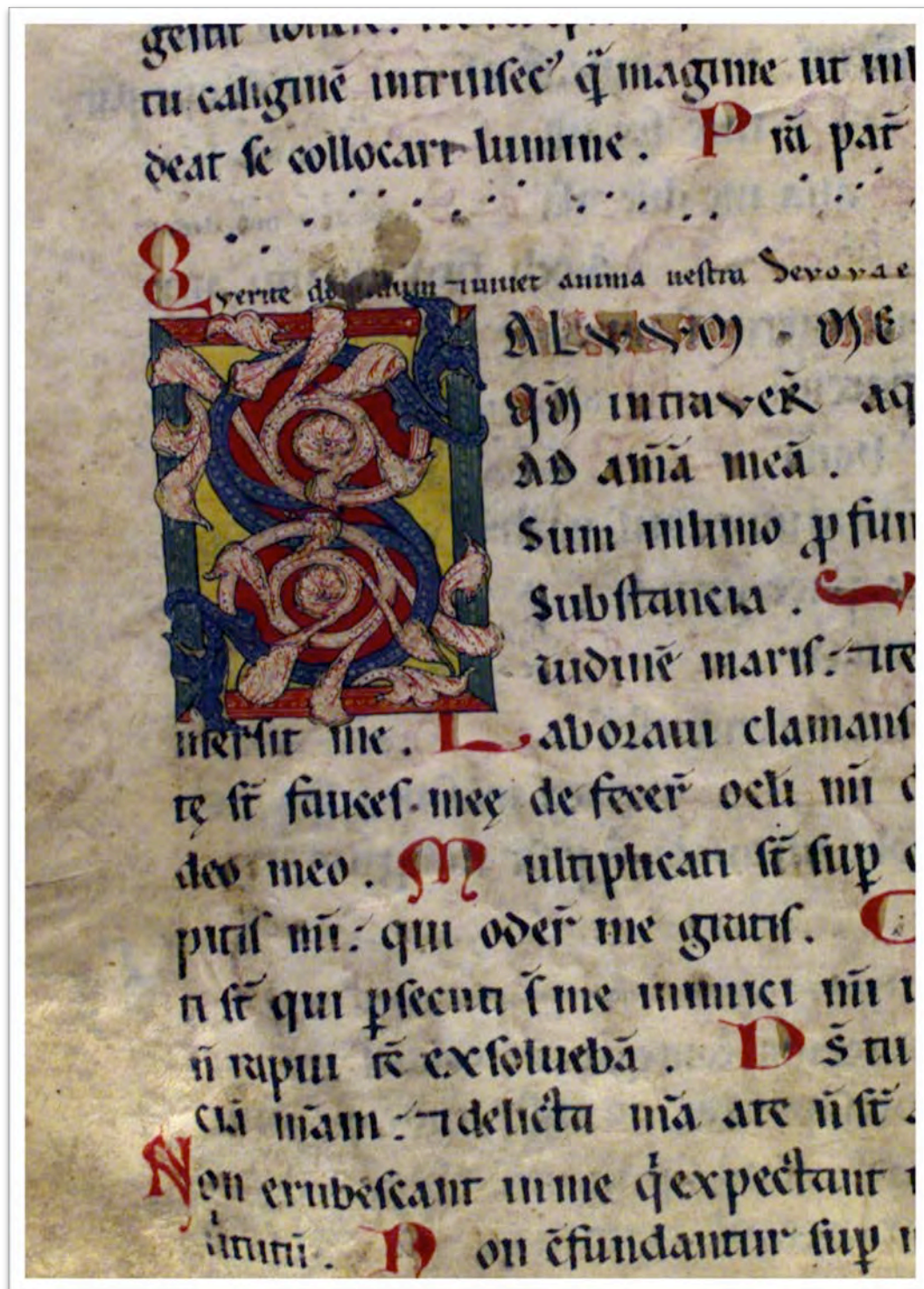

Fig. 57. Lleida, ACL RC_0029, *Breviarium Rotensis*. Caplletra D, f. 108v, s. XII ex.

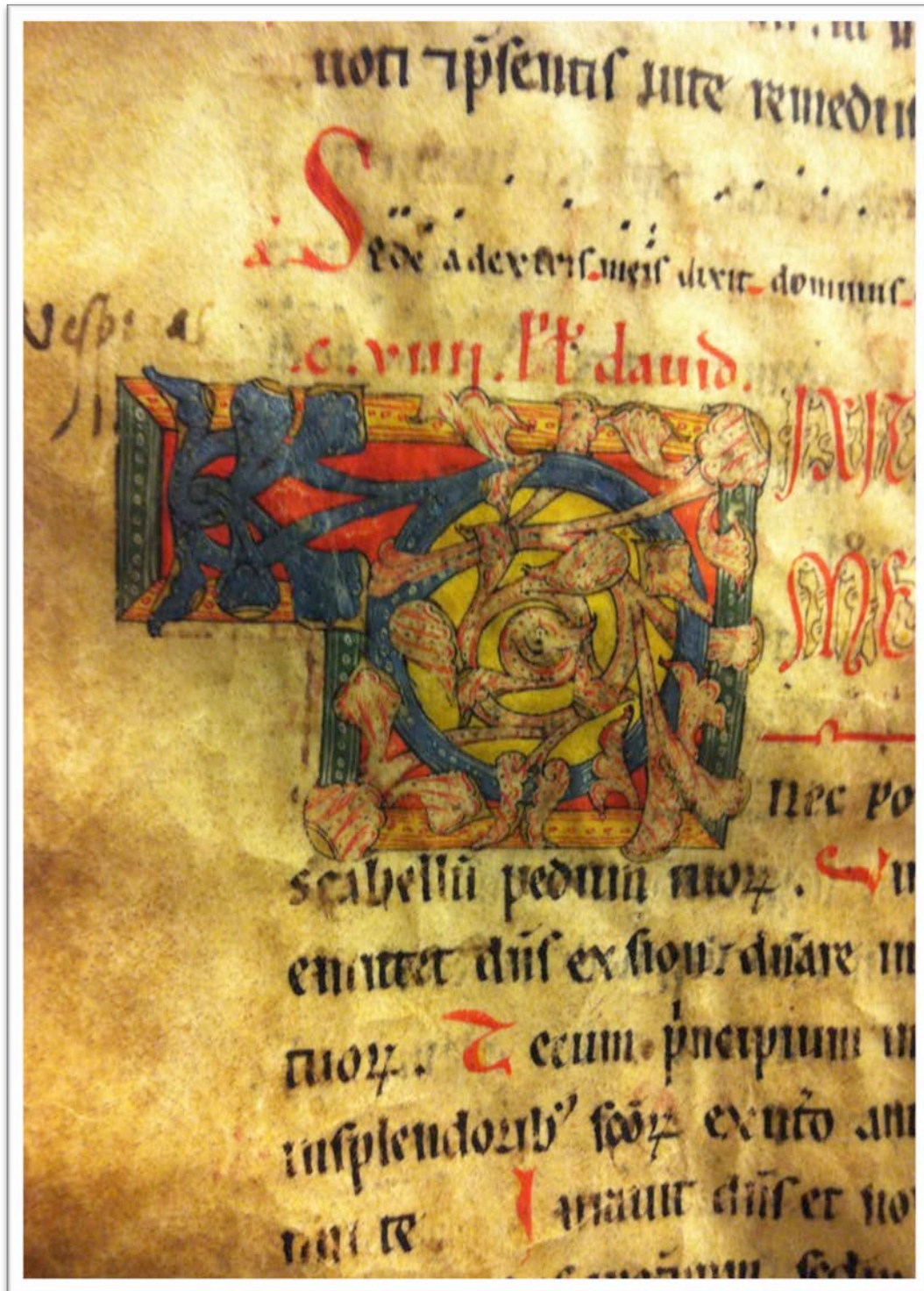

Fig. 58. Lleida, ACL RC_0032, *Leccionari pel cicle temporal*. Caplletra A, f. 37, s. XII.

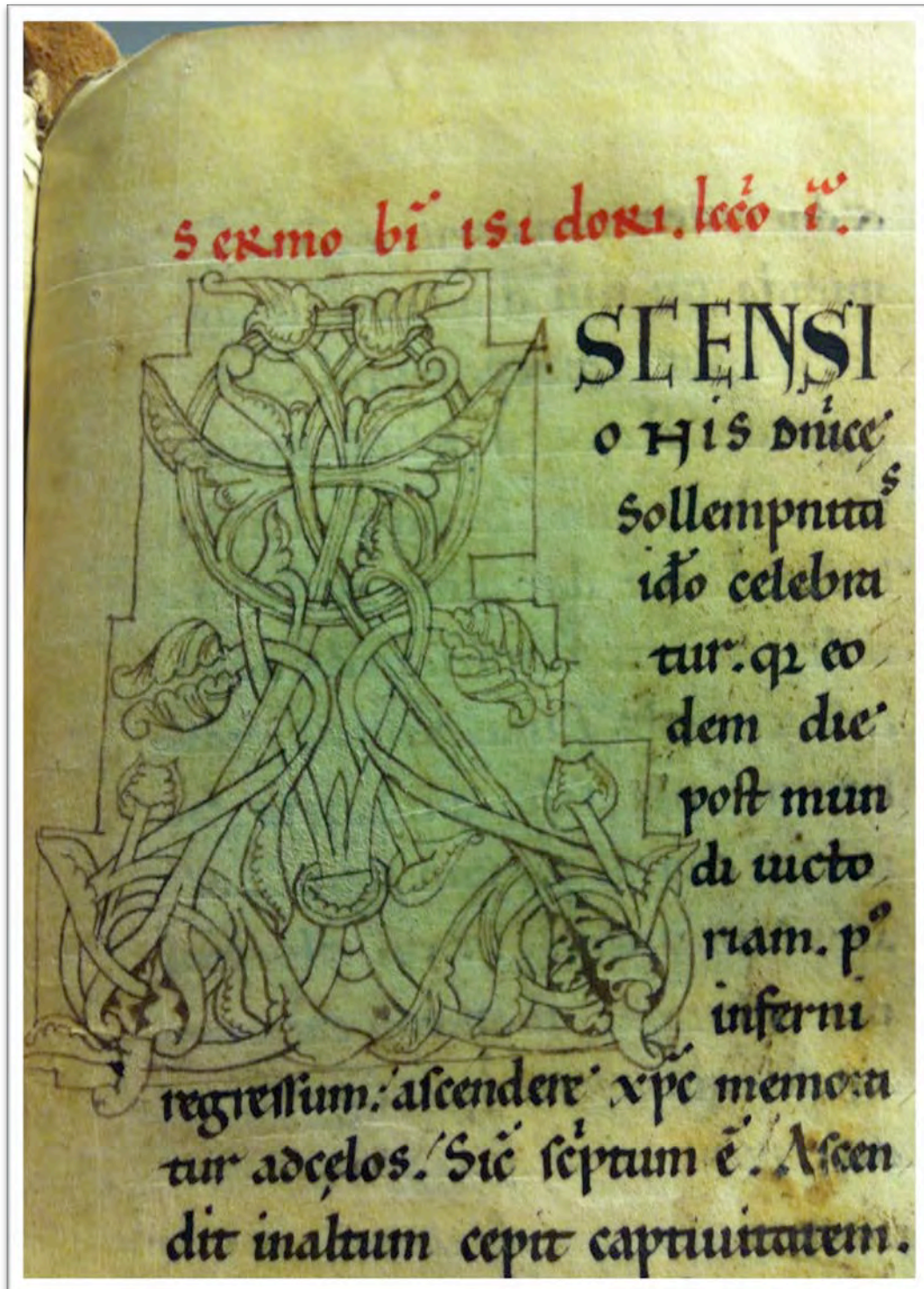

Fig. 59. Osca, ACH Ms. 1. *Hinnari d'Osca*. Caplletra P, f. 2, s. XI.

Fig. 60. Paris, BnF Latin 1797, *S. Hieronymus Adversus Jovinianum*, Caplletra P, f. 2, ca. 1115-1120.

Fig. 61. Osca, ACH Ms. 3, *Leccionari de l'Ofici*. Caplletra I, f. 110v, s. XII ex.

Fig. 62. Londres, BL Harley 4772, *Biblia de Montpellier*. Caplletra H, f. 27v, s. XII

Fig. 63. Londres, BL Harley 4772, *Biblia de Montpellier*. Caplletra F, f. 140v, s. XII

Fig. 64. Lleida, ACL RC_0033, *Collectarium, Martyrologium*, f. 2, s. XIII in.

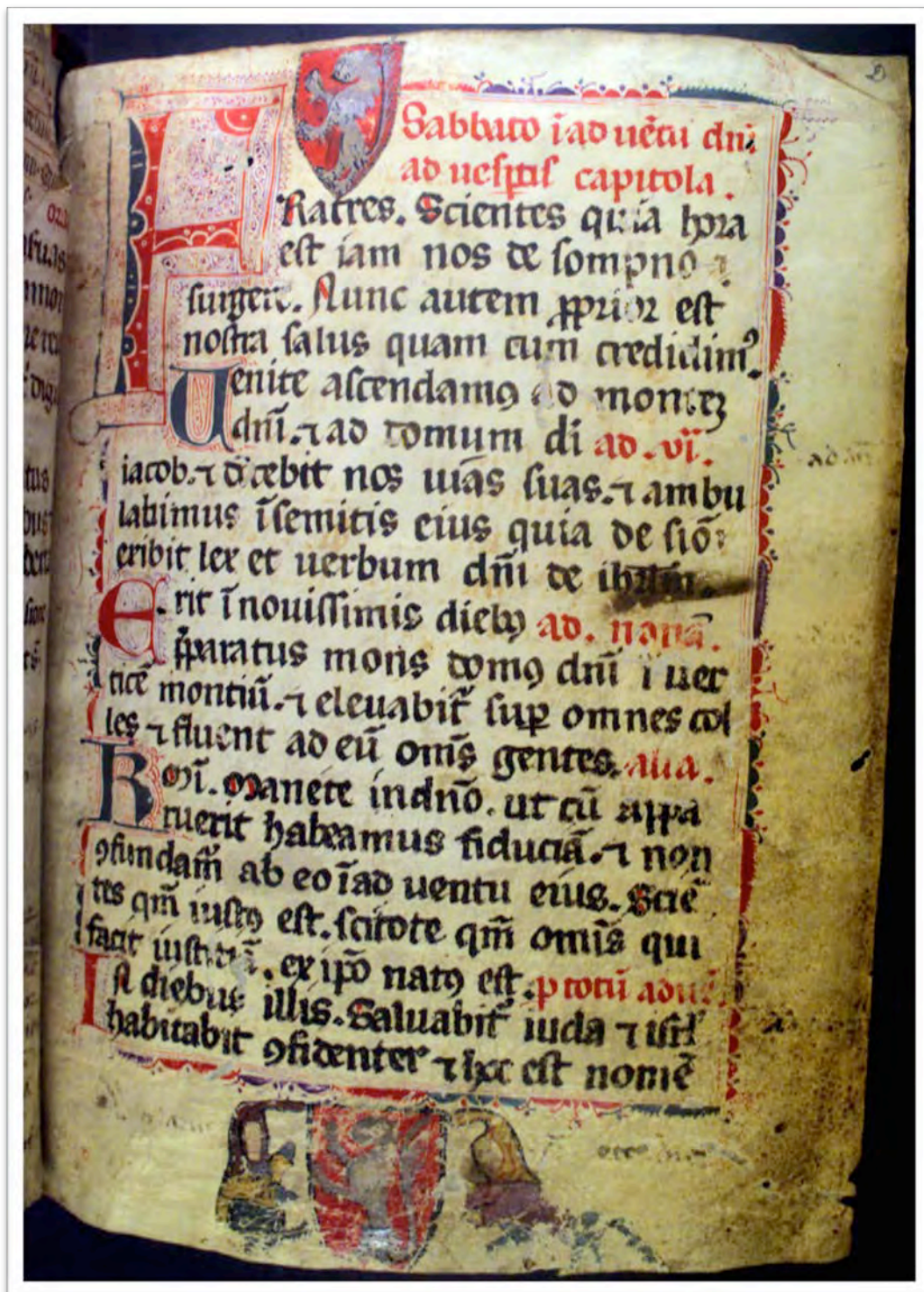

Fig. 65. Lleida, ACL RC_0033, Collectarium, Martyrologium. Calendari, f. 93v

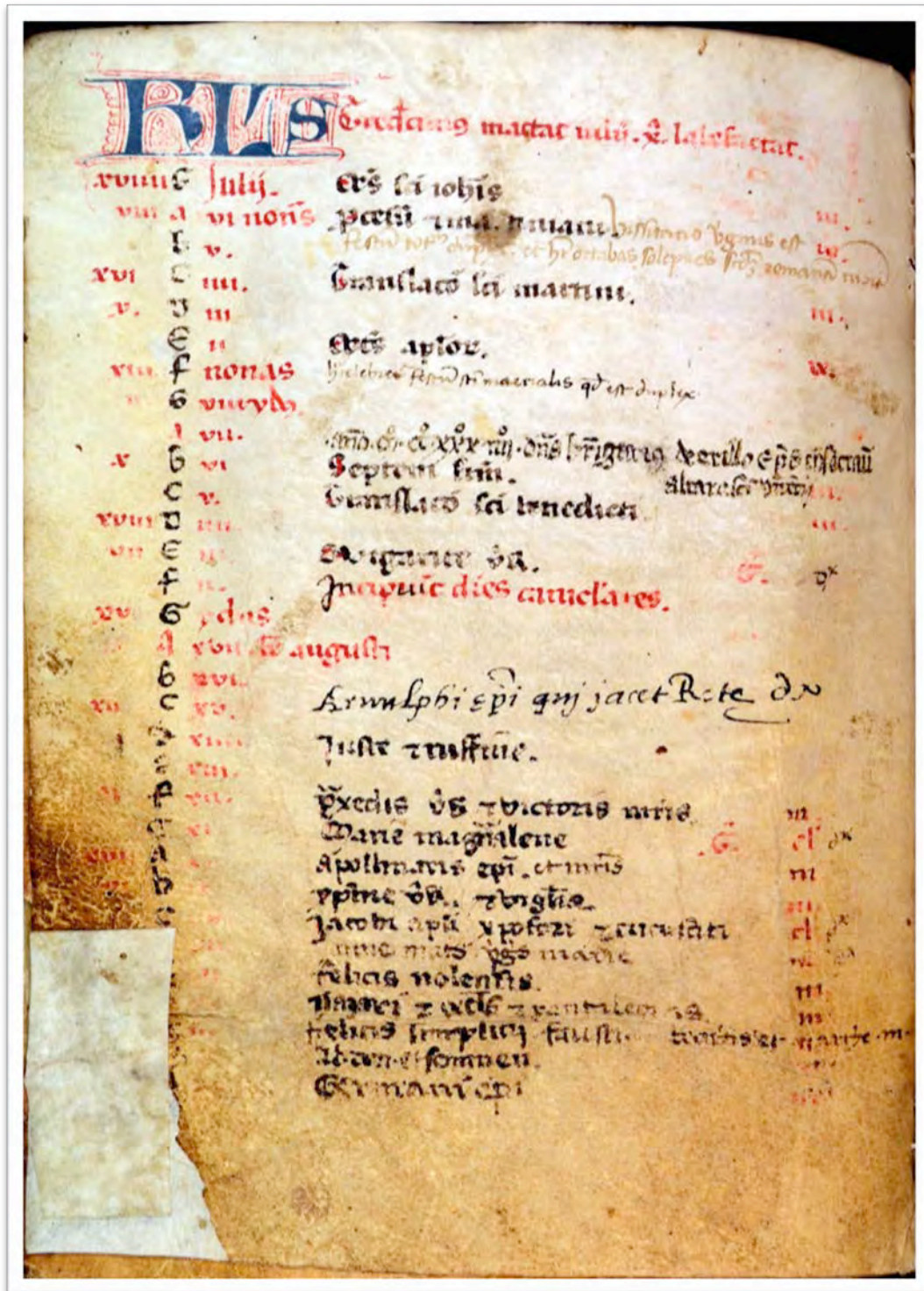

Fig. 66. Roda d'Isàvena, portalada. Personatge lluitant contra un lleó rampant, s. XIII in.

Fig. 67. Venècia, mosaics de Sant Marc, la Creació. S. XIII

Fig. 68. Londres, BL Cotton B.VI, *Cotton Genesis*, s. V.

Fig. 69. Tours, Pintures murales de Saint Julien de Tours, 1080.

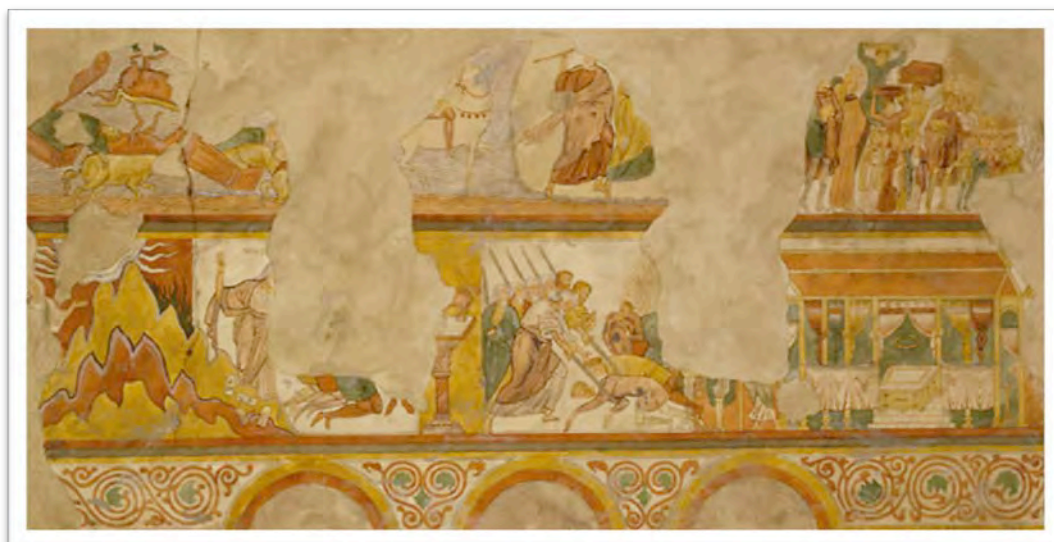

Fig. 70. Paris. BnF Nouv. Acquis. Lat. 2334. *Asburnham Pentateuch de Tours*, f. 76, s. VI

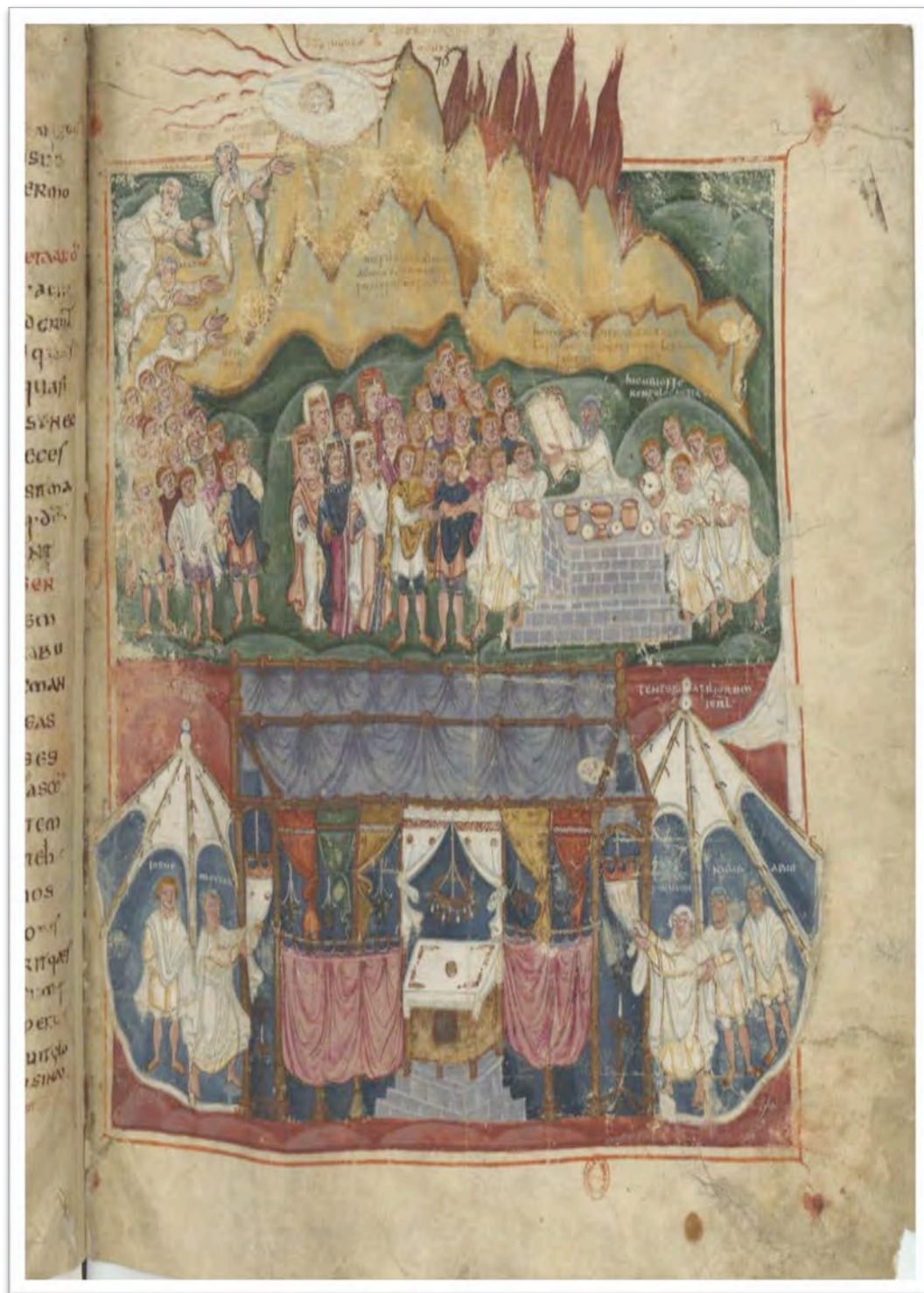

Fig. 71. Roma. BAV Vat.Pal.lat 3, *Biblia Palatina*, f. 5, s. 1065-1075.

Fig. 72. Roma, BAV Vat. Barb. Lat. 4406, *San Paolo fuori le mura*, f. 25, còpia 1634-1635 (WAETZOLDT 1964).

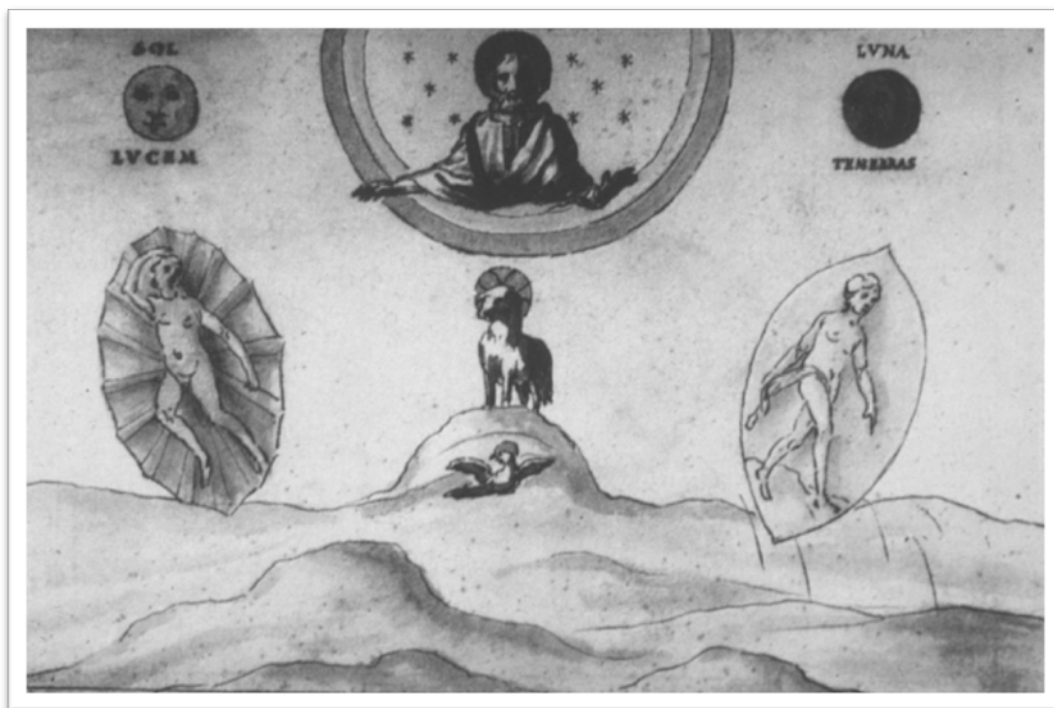

Fig. 73. Roda d'Isàvena, *càtedra de sant Ramon*, s. XII (detall)

Fig. 74. Lleida, ACL LC_0025, *Tractatus Sancti Augustini*. Caplletra E, f. 60, ca. 1100.

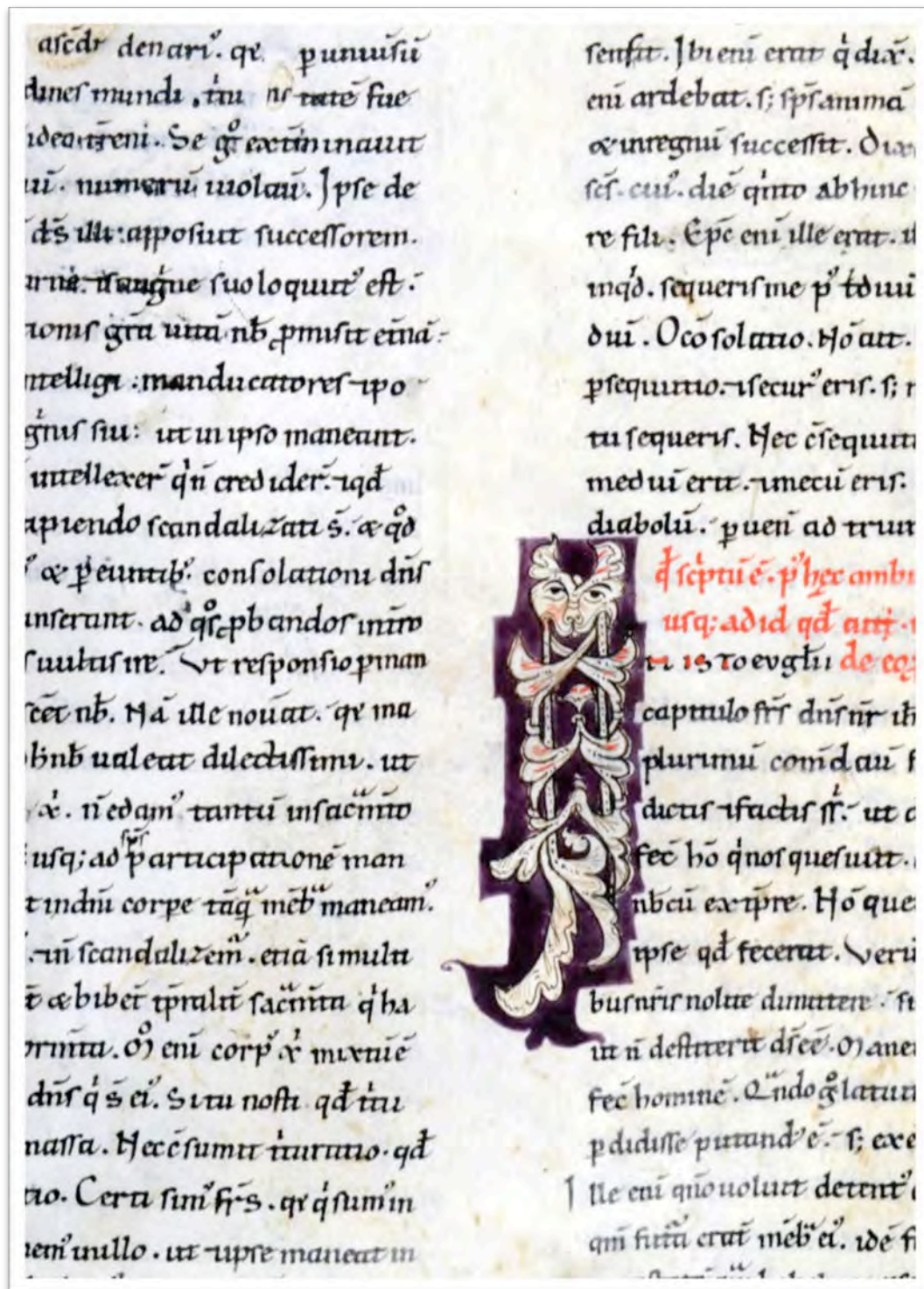

Fig. 75. Lleida, ACL VP_0002, *Visita Pastoral a Roda*, f. 59, 1445, f. 59.

profetas et firmi et i penultima carta i textu laudet dnm
 Itē vni maior semaz i y gomeno scriptu ab postō mbert
 dēvert
 Itē est alighber symonū dñi magnū in postibz sine a
 lita in npi i subro in teza carta in npi tradatq dñi et in
 nigro magnū et firmi i penultima carta qd vni et regnat i sta
 Itē est alighber symonū sine enangelyō nū sine hnmho i
 npi in teza carta i subro lectio. s. enangely et in nigro i
 illo tpoze et firmi in ante penultima carta potest ab sōo postō
 de fust senō mberta
 Itē alighber lectio nū in npi in subro septio hō et in
 nigro est celebranū et firmi in penultima carta pfectū
 Itē alighber moralū pergamū beati gregoriū de lūca
 gotica ab postō de fust
 Itē alighber vocatq apocalypsi de lra gotica tot istozia dñi
 ab lō mbertō de fust
 Itē vni fust dñi dñi dñi dñi dñi ab lō mbertō de fust
 In mbertō dēvert in npi in subro y lōpū et in nigro vni
 nū fū temp et firmi per qd sēta semloz amen
 Itē alighber y gomenū ab sōo postō de fust ab cūly claus
 in npi in nigro bntardū solo nūre dñi et firmi ante
 m. carta mū coptū ex fuste de vitis patrum de lūca
 gnetio et hō sēta enangelya
 Itē alighber mū coptū ex fuste de vitis patrum de lūca
 gnetio
 Itē est alighber ab lō mbertō de fust mbertō de blans
 in npi in subro. In npi septimū dñi i nigro nō in Reu
 alatioe et firmi y. adraginta dialogoz libri
 Itē est alighber ab lō postō de fust senō mberta de lra
 gotica in sēta qdā in subro in npi splā bñi jero m dñi
 Itē est alighber ab postō mbertō de calida blanqua ol
 i npi in subro carta sēta fieri volūmū dñi in q

Fig. 76. Santa Maria de Taüll, *David i Goliat*, s. XII (segona meitat).

Fig. 77. Roma, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, Cors. 369 (40 E. 6), *Beatus Corsini*. Degollament d'Elies i Enoc, f. 126, s. XII in?

Fig. 78. Roda d'Isàvena, Capella de sant Agustí. Sant Agustí, s. XII.

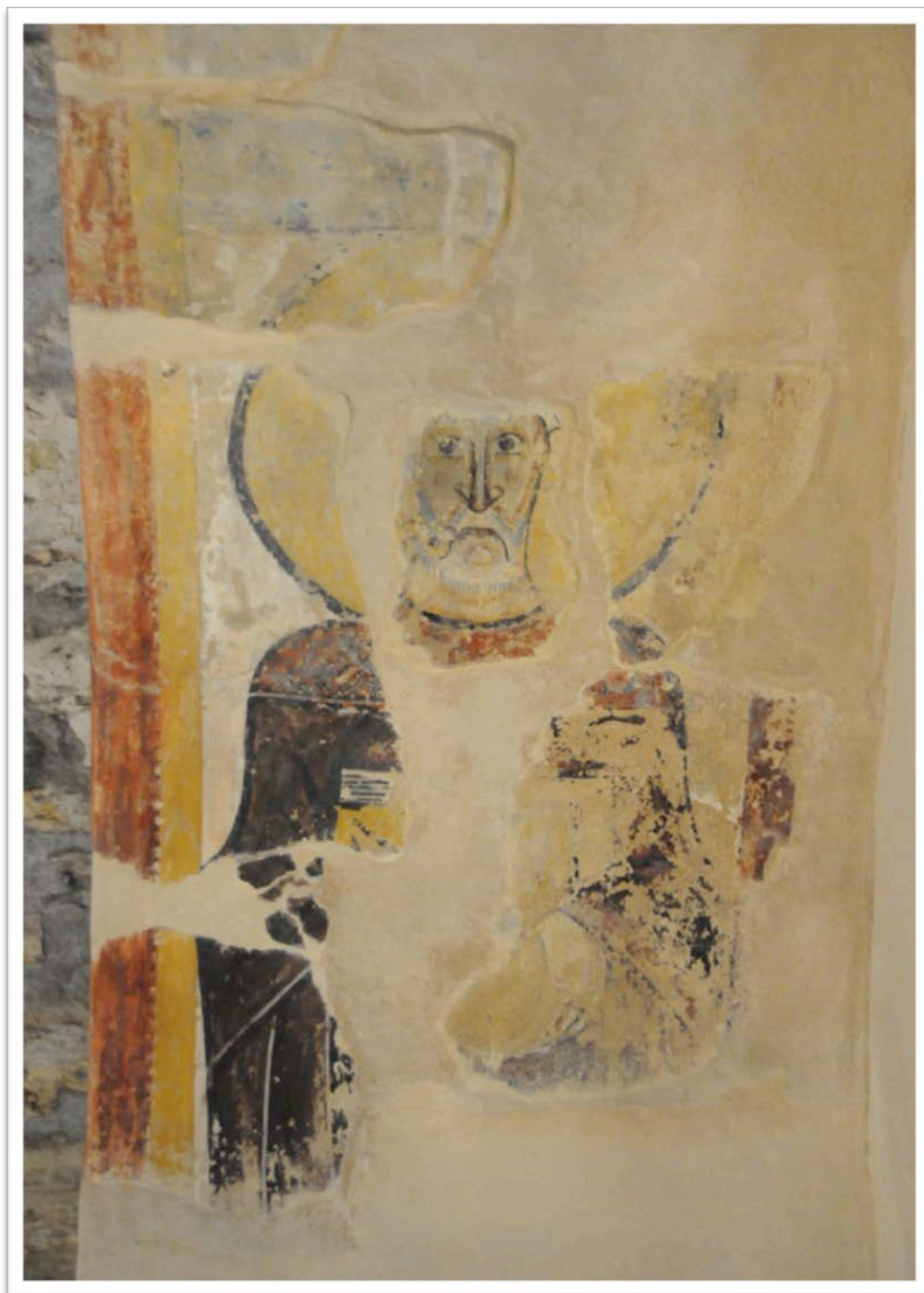

Fig. 79. Santa Maria d'Alaó, altar major, decoració en “opus sectile”, s. XII.

Fig. 80. Santa Maria d'Alaó, cripta, inscripció de dotació, s. XII

Fig. 81. Sant Climent de Taüll, pilar, inscripció de dotació, s. XII (segona meitat).

Fonts (inèdites i publicades).

ABAD Y LASIERRA, Manuel, 1771-1800?. *Copia del Códice de Meyá*, RAH 9/3972 tomo 7, fondo Abad y Lasierra.

___ 1772a. *Anotaciones manuscritas de Manuel Abad y Lasierra*, RAH 9/3967, tomo 2, fondo Abad y Lasierra.

___ 1772b. *Cartulario mayor de Roda*, RAH 9/3980, tomo 15, fondo Abad y Lasierra.

___ 1772c. *Inventario de la Biblioteca de la Catedral de Roda, formado en el siglo XII*, RAH 9/5937.

___ 1772d. *Penitenciar y cánones de la Yglesia de Roda*, RAH 9/3979, tomo 5, fondo Abad y Lasierra.

ABADAL I DE VINYALS, Ramon, 1955 [2007]. *Catalunya Carolíngia III, Els comtats de Pallars i Ribagorça* (Ed. Facsímil), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.

1952b. “El comte Bernat de Ribagorça i la llegenda de Bernardo del Carpio” a *Estudis dedicats a Menéndez Pidal*, 3, p. 463-487.

ACTA SANCTORUM 1883. VAN HECKE, Josepho; BOSSUE, Benjamino, DE BUCK, Victore. *Octobris tomus XIII, quo dies trigesimus, trigesimus primus et partim vigesimus nonus continentur*, París: Apud Victorum Palmé.

___ 1869. VAN HECKE, Josepho; BOSSUE, Benjamino, DE BUCK, Victore. CARPENTER, Eduardo, *Octobris tomus nonus, quo dies vigesimus primus et secundus continentur*, París, Roma: Apud Victorem Palmé Bibliopolam.

ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, 1983 “A propòsit del manuscrit llatí 3.806 de la Biblioteca Nacional de Paris: Un Homiliari de Vilabertran”, *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 2, p. 13-47.

___ 2003a. “El retall testimonial d'un full d'antifoner visigòtic (s. X - XI) procedent de l'antic arxiu de la Seu de Roda d'Isàvena (Madrid, Acadèmia de la Història, Ms. 9/4579)”, *Miscel·lània litúrgica catalana*, p. 33-50.

___ 2003b. “Les Homelieae capitulares del monestir de Sant Ponç de Tomeres i l'Homiliari de l'Ofici Catalanonarbonès”, *Miscel·lània litúrgica catalana*, 11, p. 131-157.

ALTISENT I JOVÉ, Joan, 1925. “Pontifical de Roda (segle XI)”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, II, p. 523 - 551.

ALTURO I PERUCHO, Jesús, 1992. “El glossari llatí en escriptura visigòtica de la

Burgerbibliothek de Berna, Ms. A. 92.3”, *Faventia*, 14, 1, p. 43-52

ALVAREZ MIRANDA, José, 1928. *Antiphonarium mozarabicum de la catedral de León*, Lleó: PP. Benedictinos de Silos.

ANDRIEU, Michel, 1938. *Le Pontifical Romain au Moyen Âge, I: Le Pontifical Romain du XIIe siècle*, Ciutat del Vaticà: Studi e Testi, 86.

___ 1948-1961. *Les Ordines Romani du Haut Moyen-Âge*, 5 vols. Spicilegium sacrum Lovaniense, Etudes et Documents, 29, Louvan.

ANTONII AUGUSTINII ACHIEPISCOPI TARRACONENSIS, 1772. “Bibliothecae Graeca ms. Latina Ms. Mixta ex libris editis variarum linguarum”, *Antonii Augustinii Archiepiscopi Tarraconensis Opera Omnia*, vol. VII, Lucae: Typis Josephi Rocchii.

AYUSO MARAZUELA, Theophilo, 1953. *La Vetus Latina Hispana I, Prologómenos, Introducción General, estudio y análisis de las fuentes*, Madrid: CSIC.

___ 1957. *Psalterium visigothicum-mozarabicum: Biblia polyglotta matritensia, Series VII. Vetus Latina. L. 21*, (Editio critica curante Mons. Dr. Theophilo Ayuso), sigla E1 (=211).

BADIA Lola, PUJOL Josep, 1997. *Summa de philosophia in vulgari*, (Corpus Chistianorum Continuatio Mediaevalis, 152), Turnhout: Brepols.

BALUZIUS, Stephanus, 1672. *De Emendatione Gratiani. Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Dialogorum Libri Duo*, París.

BARAUT I OBIOLS, Cebrià, 1981a. “Els documents, dels anys 1010-1035, de l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, *Urgellia*, 3, p. 7-186.

___ 1981b. “Els documents de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, *Urgellia*, IV, p. 7-166.

___ 1986. “Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)”, *Urgellia: Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran*, 1, p. 11-182

BARRIGA PLANAS, Josep Romà, 1965. “La consagració episcopal en el Pontifical de Roda”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 38, p. 3-58.

___ 1967. “El ritu del baptisme en el Pontifical de Roda”, *II congrés litúrgic de Montserrat (secció històrica)*, III, p. 205-224

___ 1975. *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda, cod. 16 de l'arxiu de la Catedral de Lleida*, (ed.) Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana

___ 1978. “El Manuscrit 18 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida: leccionari per a l'ofici, del segle XI, provinent de Roda”, *Miscel·lània litúrgica catalana*, 15, p. 11-41

BERNARDO DE COIMBRA 1856. "Vita beati Geraldí", *Portugaliæ Monumenta Historica, Scriptores*, vol I, Lisboa: Typis Academicis.

BILLECOCQ Marie-Claire, FISCHER, Rupert, (Eds.), 1979. *Graduale Triplex*, Solesmes: Abbaye Saint-Pierre.

BLASCO DE LANUZA, Vicencio, 1622. *Historias ecclesiásticas y seculares de Aragon en que se continuan los annales de Çurita, des de el año 1556 hasta el de 1618*, Zaragoza, Ivan de Lanaia y Quartenet Impressor del Reyno de Aragon y de la Universidad, vol. II.

BOL-LANDISTES, Societé des, 1701. *Acta Sanctorum Iunii Tomus III*, París, Roma, vol V.

BULHART, Vincent, FRAIPONT, Jean, SIMONETTI, Manlio, 1957. "Opera quae supersunt. Dubia et spuria; Opera (Gregorius Iliberritanus, Gregorius Iliberritanus (Ps.), Faustinus Luciferianus)", *Corpus Christianorum Continuatio Medievalis*, 69, Turnholt: Brepolis, p. 169-210.

CANTUS. *A Database for Ecclesiastical Chant* (Debra Lacoste, University of Waterloo; Jan Koláček, Charles University of Prague). <http://cantusdatabase.org/>

CAO 1963-1979. HESBERT, Dom René-Jean, *Corpus Antiphonalium Officii*, Roma: Herder, 6 vols.

CARRILLO, Martin, 1615. *Historia del glorioso san Valero Obispo de la ciudad de Çaragoça*, Zaragoza: Juan de Lanaia y Quartenet Impressor del Reyno de Aragon y de la Universidad.

CARTULARI DE RODA, s. XII. ACL RC_ 0018, Fons de Roda d'Isàvena.

CASTILLÓN CORTADA, Francisco, 1991. "La fraternidad medieval de Roda de Isábena", *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 105, p. 11-120.

___ 1978. "Los Abades de Alaon: Jurisdicción y Prerrogativas", *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 85, p. 42 - 123.

___ 1981. "La enfermeria Medieval de la Catedral Altoaragonesa de Roda de Isábena", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 92, pàg. 227-266.

___ 1984. "Lucero del canónigo sacristan de la Catedral de Roda de Isábena (Huesca)", *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, nº 49-50, p. 205-252.

___ 1989. "El refectorio medieval de la Catedral de Roda de Isábena (Huesca)", *Hispania Sacra* 41:83, p. 35-77.

___ 1990. "La cofradía de San Ramón, obispo de Roda de Isábena", *Aragonia Sacra*, 5, p. 63-80.

___ 1992. "La Carnicería de la Catedral de Roda de Isábena", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios*, 106, p. 9-22.

___ 1995. "Catálogo del archivo de la Catedral de Lérida. Fondos de Roda de Isábena", *Aragonia Sacra: Revista de Investigación*, 9, p. 133-192.

___ 1996. "Documentos del monasterio de Santa María de Alaón y de sus prioratos de Santa María de Vilet y Chalamera", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios*, 110, p. 287-326.

CAVT, 1998. *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*, cur. J.-C. Haelewyck Turnhout: Brepols Publishers.

CCCM 1966. *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis*, Turnhout: Brepols Publishers

CCEH, 1808. *Collectio canonum Ecclesiae Hispaniae ex probatissimis ac pervetustis codicibus a publica matritensi bibliotheca*, Matriti ex typographia Regia, 1808.

CGL, 1855-1880. *Corpus Grammaticorum Latinorum*, Martin Hertz for Heinrich Keil (ed.), Grammatici Latini, Leipzig, 6 vols.

CHEVALIER, Ulysse, 1892. *Repertorium Hymnologicum*, Catalogue des Chants, Hymnes, Proses, Séquences, Tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours, Louvain: Imprimerie Lefever, 6 vols.

CHGA. *Collectio Hispana Gallica Augustodunensis* (Cod. Vat. lat. 1341). <http://www.benedictus.mgh.de/quellen/chga/>, Die Collectio Hispana Gallica Augustodunensis wurde von Annette Grabowsky und Dominik Lorenz digitalisiert.

CIC 1879 [1959]. "Decretum Magistri Gratiani", *Corpus Iuris Canonici*, Emil Friedberg (ed.), Leipzig: Bernhard Tauchnitz. Reprint Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, vol. 1.

CINGOLANI, Stefano Maria, 2012. *Els Annals de la família rivipullense i les genealogies de Pallars-Ribagorça*, (Monuments d'Història de la Corona d'Aragó III), Cingolani, Stefano Maria (Ed.), València: Universitat de València.

CLASZEN, David. 2012. *Chronicon Moissiacense Maius, a Carolingian World Chronicle from Creation until the first years of Louis the Pious, (on the basis of the manuscript of the late Ir. J.M.J.G Kats)*, (Tesi doctoral). Oegstgeest, Repository Leiden University, <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/20005/CMM%20I.pdf?sequence=1>.

COBO Y SAMPEDRO, Ramon. 1870. "Crónicon de Sebastián", *Revista mensual de filosofía, literatura y ciencias de Sevilla*, II, p. 453-461, 490-494 i 535-541.

CORRAL LAFUENTE, José Luis, 1984. *Cartulario de Alaón (Huesca)*, Zaragoza: Anubar Ediciones.

COULSON, Frank T., ROY, Bruno, 2000. *Incipitarium Ovidianum, A finding Guide for Texts in Latin related to the study of Ovid in the Middle Ages and Renaissance*, Turnhout: Brepols Publisher.

CPL 1995. *Clavis Patrum Latinorum qua in Corpus Christianorum edendum optimas quasque scriptorum recensione a Tertulliano ad Bedam commode recluditur*, Steenbrugis: Brepols Publishers.

CPP, 1994. *Clavis patristica pseudoepigraphorum medii aevi*, Turnhout: Brepols Publishers.

CSHB 1841, ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS ABBAS, “Historia Ecclesiastica sive Chronographia tripertita”, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii C.F. Instituta, auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Bonnae Impensis Ed. Weberi, vol. II.

CUSTODIO VEGA, Angel, 1957. *España Sagrada, de la santa iglesia apostólica de Eliberri (Granada)*, Madrid: Real Academia de la Historia

DE AYNSA, Diego, 1619. *Fundacion excelencias grandezas y cosas memorables de la antiquísima ciudad de Huesca*, Huesca: Pedro Cabarte

DE HUESCA, Ramon 1796 [2007]. *Teatro histórico de las iglesias del Reyno de Aragon, Estado antiguo de la Santa Iglesia de Huesca* (ed. Facsímil). Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, vol. V.

___ 1796. *Teatro histórico de las iglesias del Reyno de Aragon, Estado Moderno de la Santa Iglesia de Huesca*. Pamplona: Imprenta de la Viuda de Longás, é Hijo, vol. VI

___ 1807. *Teatro histórico de las iglesias del Reyno de Aragon, de las Iglesias Catedrales y diócesis de Roda y Barbastro*, Zaragoza: Oficina de Miedes, vol. IX.

DE LA CANAL, Fr José, 1836. *España Sagrada, de las Santas Iglesias de Lérida, Roda y Barbastro en su estado antguo*, Madrid: Imprenta de los Herederos de D. José del Collado, vol. 46.

DE LATASSA, Felix, 1798. *Biblioteca nueva de los escritores aragoneses que florecieron desde el año de 1500 hasta 1599*, Pamplona: Oficina de Joaquin de Domingo Calle del Carmen Calzado, vol. I.

DELMULLE, Jérémy, 2013. “Inventaire — Moissac, Saint-Pierre, O.S.B. (H) - 12e siècle”, *Libraria, Éditions d’inventaires*, Paris, IRHT (Ædilis, Sites de programmes scientifiques), 4. [En línia] <http://www.libraria.fr/fr/editions/inventaire-—-moissac-saint-pierre-osb-h-12e-siècle>

DESHUSSES, Jean, 1992. *Le sacramentaire grégorien: ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* (Spicilegium Friburgense 16, 24 i 28), Fribourg: Éditions Universitaires Fribourg Suisse, 3 vols.

DÍAZ Y DÍAZ, Manuel Cecilio, 1958-59. *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum*, (Filosofía y Letras 13), Salamanca: (Acta Salmanticensis, Filosofía y Letras 13), 2 vols.

___ 1959. *Index scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Patronato Menéndez Pelayo.

___ 1970a. "Un poema pseudoisidoriano sobre la creación", *Studi Medievali*, Serie terza, XI, 1, p. 397-402.

DREVES, Guido Maria, 1888, "Hymnarius Moissiacensis, Das Hymnar der Abtei Moissac" *Analecta Hymnica Medii Aevi*, Leipzig: Fues's Verlag (R. Reiland).

DUPARC-QUIOC, Suzanne, 1979. *La Chanson d'Antioche*, 2 vols, París: Champion.

DUQUE, Martin, 1965. *Colección Diplomática de Obarra* (siglos XI-XII), Zaragoza: CSIC.

FAIRCLOUGH, Rushton, 1926. *Horace Satires, Epistles, The Art of Poetry*, (Loeb Classical Library 194), Cambridge, MA: Harvard University Press.

FAULHABER, Charles B., 1987. *Libros y bibliotecas en la España medieval, una bibliografía de fuentes impresas*, Londres: Grant & Cutler Ltd.

FLOREZ, Enrique, 1775. *La España Sagrada, contiene el estado antiguo de la santa iglesia de Barcelona, XXIX*, (ed.) Madrid: imprenta de Don Antonio de Sancha.

FREDBORG, Karin Margareta, 1977. "Tractatus glosarum Prisciani in MS Vat. lat. 1486", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 21, p. 21-44

FREDBORG, Karin Margareta, 1999. "Promisimus'. An Edition", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 70, p. 81-228

GAMBER, Klaus, 1968. *Codices Liturgici Latini Antiquiores* (Spicilegii Friburgensis: Subsidia 1). Fribourg: Universitätsverlag, 2 vols. Núm. 1575.

GERBERT, Martin, 1774. *De Cantu et Musica Sacra a Prima Ecclesiae Aetate usque ad Praesens Tempus*, vol 1, Typis San-Blasianis.

GHISALBERTI, Fausto, 1932. *Arnolfo d'Orléans, un cultore di Ovidio nel secolo XII*, Milano: Ulrico Hoepli.

GIL FERNÁNDEZ, Juan, 1971. "Textos Olvidados Del Codice De Roda", *Habis*, 2, p. 165-178.

___ 1973. *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, Madrid: CSIC, p. 709-710.

___ 1990. "Carmen Campidoctoris", Falque, Emma, Gil, Juan i Maya, Antonio

(Eds.), *Chronica Hispana saeculi XII, Corpus Christianorum, Continuatio Medievalis*, LXXI, Pars I, Turnhout: Brepols.

GIL FERNÁNDEZ, Juan (Ed.), MORALEJO, José Luís, RUÍZ DE LA PEÑA, Juan Ignacio, 1985. *Crónicas Asturianas* (Edición crítica y estudios de la crónica de Alfonso III y la crónica Albeldense), Oviedo: Universidad de Oviedo.

GIMÉNEZ BARATECH, Concepción, 1984. "Un documento inédito de Alfonso I el Batallador", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 98, p. 307-314

GOERING, Joseph, 2009. "Bishops, Law, and Reform in Aragon, 1076-1126, and the Liber Tarraconensis", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 95, p. 1-28

GÓMEZ MORENO, Ángel, 1994, "Una nueva edición de la Cansó d'Antiochia", *Revista de Literatura Medieval*, 6, p. 9-42.

GÓMEZ MORENO, Manuel, 1932. "Las primeras crónicas de la Reconquista: el ciclo de Alfonso III", *Boletín de la Real Academia de la Historia (BRAH)*, 100, p. 562-628

GRACIA SENDRA, Dolores; BARDAJÍ, ZAMORA, Antonio. *Archivo Parroquial de Roda Isábena* [sense data, inèdit].

GRADUALE TRIPLEX, 1979. *Graduale triplex seu graduale romanum Pauli PP. VI cura recognitum & rhythmicis signis a solesmensibus monachis ornatum neumis laudunensibus (cod. 239) et sangallensibus (codicum san gallensis 359 et einsidlensis 121) nunc auctum*. Éditions de l'abbaye Saint-Pierre de Solesmes, p. 188 - 189, 190.

GRAU QUIROGA, Nuria, 2010. *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico (CSIC), Exma. Diputación de Zaragoza,

GREENAN, Edward, 1976. "The canso d'Antiocha: a critical edition and philological study", unpublished doctoral dissertation, Catholic University of America, Studies in Romance Languages and Literatures series 125, microfilm series 59

GROS I PUJOL, Miquel S, 1978. "La Consueta antiga de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 1, p. 183-226.

___ 2002-2005. "Un fragment de l'antiga Consueta de la Seu d'Urgell", *Urgellia: Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran*, 15, p. 191-199

___ 2005. "La biblioteca de la Catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, p. 101-124.

___ 2007a. "L'inventari de l'antiga biblioteca de la catedral de Roda d'Isàvena", *Revista Catalana de Teologia*, 2, p. 339-356

____ 2007b. “El Pontifical romà de Vic –Vic, Arx. Cap. ms. 103 (XCIII)–“, *Miscel·lània litúrgica catalana*, 15, p. 187-272

HEINE, Gotthilf, VOLBEDING, Johann Ernst, 1848. *Bibliotheca anecdotorum seu ueterum Monumentorum Ecclesiasticorum collectio nouissima ex codicibus Bibliothecarum Hispanicarum, collegit disposuit et edidit G. Heine, praefatus est M. J. E. Volbeding*, Leipzig.

HENSCHENIO, Godofredo, PAPERBROCHIO, Daniele, BAERTIO, Francisco, IANNINGO, Conrado, 1867. *Acta Sanctorum (Junii Tomus quintus)*, Paris - Roma: Victorem Palmé.

HISPALENSI, Nicolao Antonio, 1788. *Biblioteca Hispana Vetus*, Madrid: Apud Viduam et Heredes D. Ioachimi Ibarrae Regii Quondam Typographi, vol. II.

HUICI, A. 1913. “Chronicon Sebastiani”, *Las Crónicas latinas de la Reconquista*, Valencia: vol. I, p. 196-239.

IGLESIAS COSTA, Manuel, 1991. “El Cartulario de Roda según Abad y Lasierra”, *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 105, p. 121-164.

____ 1993. “El Cartulario de Roda según Abad y Lasierra”, *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 107, p. 287-318

INVENTARI 1344. *Inventario de sacristía y de los libros de la Seu de Lleida de la Año 1344.*, ACL P3B_M2_P4_C06, Carpeta 1, Fons de Lleida.

INVENTARI 1936-1937. *Inventari dels objectes ingressats al Museu del Poble de Lleida, Juliol 1936/Gener 1937*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Dipòsit Antic Hospital C2/21, núm. 1282.

INVENTARI 1938. *Inventario del traslado del depósito instalado en el Museo Morera de Lérida al de la Iglesia del Carmen de Zaragoza. Lérida, . septiembre 1938*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Dipòsit Antic Hospital C2/19, núm. 1284.

INVENTARI 1954. *Inventario de los códices y libros impresos pertenecientes al archivo y biblioteca de la S.I. catedral de Lerida y que estuvieron depositados en el seminario*, ACL Carpeta 23, 2 i 3.

JANINI, Jose, 1962a. “Un singular sacramentario aragonés (Cod. Emilianense 52)”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 151, p. 133-150

JIMÉNEZ DE RADA, Rodrigo 1987. *Historia de rebus Hispanie sive Historia Gothica*, lib. VI, cap. XXVI, Turnhout: Brepols, p. 210.

JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, 1980-1996. *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, Publicacions de l'Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopals de Vic.

____ 1992. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Edició a cura

- d'Anscari M. Mundó, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 398-400,
- KEHR, Paul, 1926. *Papsturkunden in Spanien: Vorarbeiten zur Hispania pontificia, Katalanien*, Berlin: Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. v. I.
- ___ 1928. *Papsturkunden in Spanien. Vorarbeiten zur Hispania Pontificia, Navarra und Aragón*, Berlín, 1928, vol. II.
- LACARRA DE MIGUEL, Jose María, 1945, "Textos Navarros del código de Roda", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 1, Zaragoza, p. 183 - 284.
- ___ 1946. "Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del Valle del Ebro", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* [=EEMCA], II, p. 518.
- ___ 1992. "Las Genealogías del Código de Roda", *Medievalia*, 10, p. 213-216
- LARRAÑAGA ELORZA, Koldo, 1994. "Glosa sobre un viejo texto referido a la historia de Pamplona: el 'De laude Pampiloné'", *Príncipe de Viana*, 201, LV, p. 137-148.
- LASALA 1864. *Inventario de los códices diplomes y otros documentos pertenecientes al archivo catedral de Roda formado por Don Mateo de Lasala y Vilanova*, ACL CM_01, Fons de Roda d'Isàvena.
- LOEWE, Gusav, WILHELM, Hartel, 1887. *Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis*, I, Wein: núm. 54, p. 519.
- MANSI, Giovanni Domenico, 1759-1798. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, in qua praeter ea quae P. Labbeus et G. Cossartius et novissime N. Coleti in lucem edidere, ea omnia insuper suis in locis optime disposita exhibentur quae J. D. Mansi evulgavit. Ed. Novissima ab eodem Patre Mansi curata Accedunt etiam notae, et dissertationes quam-plurimae, etc.*, Florentiae, Venetiis. Vols II, XII, XIV, XV, XIX i XX.
- MANSILLA, Demetrio, 1955. *La documentación pontificia hasta Inocencio III, 965-1216*, (Monumenta Hispaniae Vaticana. Sección: Registros), Roma: Instituto Español de Estudios Eclesiásticos
- MARCA, Pierre de, 1688. *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est, geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circumjacentium populorum*, (ed.) Paris: Apud Franciscum Muguet
- MARTÈNE, Edmond, 1736. *De Antiquis Ecclesiae ritibus libri, tomus primus*. Antuerpiae: typis Joannis Baptistae de la Bry.
- MARTÍ, Ramon, 1997. *Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona: Fundació Noguera.

MARTÍN DUQUE, Angel, J., 1957. "Colección Diplomática de San Victoriano de Sobrarbe y Santa María de Obarra", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 29, p. 1-12.

MARTÍN, Jose Carlos, 2011. "Los Annales Martyrum transmitidos por Madrid, BN10029 y Madrid, BRAH78: edición, estudio y panorámica de su influencia en la literatura analítica latina de la Hispania Medieval", *Anuario de Estudios Medievales (AEM)*, 41/1, p. 311-341.

MARTÍNEZ DÍEZ, Gerard, 1962. "Una colección canónica pirenaica del s. XI", *Miscelánea Comillas*, 38, p. 213-270.

MARTÍNEZ, FERRANDO, Jesus Ernesto, 1947. "Un contrato excepcional en la Barcelona del s. XI", *Barcelona Divulgación Histórica (BDH)*, III, p. 134-138.

MAS-LATRIE, Louis, 1841. "Inventaire de la bibliothèque de Saint-Victor de Marseille, fin du XIIe siècle", *Champollion Figeac, Collection de documents inédits tirés de collections manuscrites de la Bibliothèque Royale et des archives ou des Bibliothèques des départements*, I, Paris, p. 657-665.

MEYER, Paul, 1884. "Fragment d'une Chanson d'Antioche en Provençal", *Archives de l'Orient Latin*, 2, p. 467-509.

MGH 1892. DEUSDEDIT PRESBYTERI CARDINALIS, "Libellus contra invasores et symoniacos et reliquos schismaticos", (Ed. Sackur, *Libelli de lite imperatorum et pontificum II*), *Monumenta Germaniae Historica*, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicum Medii Aevi, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani.

MGH 1897. "Benedicti Capitularia", Legum sectio II, *Monumenta Germaniae Historica*, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicum Medii Aevi, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani.

MGH 1897. "Capitularia Regum Francorum" (Additamenta ad Capitularia regum Franciae orientalis), Legum sectio II, *Monumenta Germaniae Historica*, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicum Medii Aevi, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani.

MGH 1897. "Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti", *Monumenta Germaniae Historica*, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicum Medii Aevi, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, v. I i II.

MGH, 1923. "Gregorii VII Registrum, Lib. V-IX", *Epistolae Selectae, tomus II, fasciculus II*, *Monumenta Germaniae Historica*, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicum Medii Aevi, Berolini, Apud Weidmannos.

MILÀ I FONTANALS, Manuel, 1853. *Observaciones sobre la poesía popular con muestras de romances catalanes inéditos*, Barcelona: Imp. de Narciso Ramírez.

MISCEL·LÀNIA 1785?. *Miscel·lània de textos a l'entorn de la catedral de Roda d'Isàvena*, BC Ms. 2564.

MOMMSEN, Theodor, 1894. "Chronica Minora saec. IV, V, VI, VII," *Monumenta Germaniae Historica*, Berolini: Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, vol. II.

MONTANER, Alberto, Escobar, Ángel (eds.), 2001. *Carmen Campidoctoris o poema latino del Campeador*, Madrid: España Nuevo Milenio

MURATORI, Lodovico Antonio; 1748. *Liturgia romana vetus tria sacramentaria complectens, Leonianum Scilicet, Gelasianum et Antiquum Gregorianum*, Venetiis: Typis Jo. Baptistae Pasquali, II vols.

NEBBIAI-DALLA GUARDA, Donatella, 2012. "Inventaire — Marseille, Saint-Victor - 12e siècle", *Libraria, Éditions d'inventaires*, Paris, IRHT, (Ædilis, Sites de programmes scientifiques, 4. [En línia] <http://www.libraria.fr/fr/editions/inventaire---marseille-saint-victor-12e-siecle>

NICOLAU D'OLWER, Lluís, 1915-1920. "L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6, p. 3-84.

NIETO CALLÉN, Juan José; SÁNCHEZ Molledo, José María, 2011. *Barbastro ciudad episcopal: historiografía de la diócesis de Barbastro. El manuscrito de Gabriel de Sesé*, Barbastro: Ayuntamiento de Barbastro.

O'CALLAGHAN, John, 1985. "Ilias Latina con notas interlineales (vv. 960-1070) en códice 13 del Archivo Capitular de Barcelona", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte u. Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung*, Berlin-NewYork: Hildegard Temporini, Wolfgang Haase (hrsg.). p. 1942-1957.

OLEXY, Ronald T. et al., 1992. *An Aquitanian Antiphoner: Toledo, Biblioteca capitular, 44.2*. Ottawa: Institute of Mediaeval Music.

ORDEIG I MATA, Ramon, 1997-2004. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (s. IX-XII)*, Vic: Estudis històrics, 3 vols.

PACH Y VISTEUR, Pedro, 1899. *Reseña Histórica de la Antigua e Ilustre Ciudad Ribagorzana hoy Villa de Roda*, Barcelona: Tipografía Berdós y Feliu.

PASQUAL, Jaime, 1775-1825. *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta (SCAM)*, BC. ms. 729, 11 vols.

___ 1785. *El antiguo obispado de Pallás, en Cataluña*, Tremp: Pablo Gallifa Impresor y Librero.

PAULUS HINSCHIUS, 1863. *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni: Ad fidem librorum manuscriptorum recensuit*, Lipsiae: ex officina Bernhardi Tauchnitz.

- PÉREZ DE URBEL, Justo GONZALEZ Y RUIZ ZORRILLA, Atilano, 1950-55. "Liber Commicus", *Monumenta Hispaniae Sacra*, Serie Litúrgica, 2-3, Madrid.
- PESQUÉ LECINA, José Miguel, 1995. "Documentos del priorado de Roda: siglos XI al XX", *Homenaje a Don Antonio Durán Gudiol. Instituto de Estudios Altoaragoneses*, Homenajes, 5, p. 675-690.
- PL 1841-1849. *Patrologiae Cursus Completus, sive bibliotheca universalis ... omnium S.S. Patrum, Doctorum, Scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt ... Series Prima.*
- PL 1849-1855. *Patrologiae Cursus Completus, sive bibliotheca universalis ... omnium S.S. Patrum, Doctorum, Scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt ... Series Secunda*
- PLS, 1958-1974. *Patrologiae cursus completus. Series Latina. Supplementum* cur. Adalbert-Gautier Hamman, Paris, 5 vols.
- PORTA VÁZQUEZ, Dolores. 1960. "El Poema de Roda en honor de Ramon Berenguer IV", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios*, 44, p. 297-310.
- PUJOI I TUBAU, Pere Mn. 1920-1922. "El breviari de Cuixà", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6, p. 332-340.
- RÉPERTOIRE GRÉGORIEN. *Répertoire grégorien, Académie de Chant grégorien.*
<http://gregorien.info/>
- RIUS SERRA, José, 1957. "Bendiciones episcopales en un manuscrito de Roda", *Hispania Sacra*, 10, p. 161-210.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni, 2000. *Documents per a la Història de la Cultura Catalana Medieval (Ed. Facsímil)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.
- SAINZ DE BARANDA, Pedro, 1850. *España Sagrada continuada por la Real Academia de la Historia, de la santa iglesia de Lérida en su estado moderno*, Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, vol. 85.
- SCAFFAI, Marcus, 1982. *Baebii Italici Ilias Latina. Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e commento a cura di M. Scaffai*, Bolonia: Pàtron.
- SERDÀ, Lluís. 1964. "Fragmento de Sacramentario del M.E. de Vic" a *Hispania Sacra*, 17, p. 231-236
- SERRANO Y SANZ, M., 1912. *Noticias y Documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés III (año 1035)*, Madrid: Junta para Ampliación de Estudios é Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos.
- SIVAN, Hagith, 1985. "An unedited letter of the emperor Honorius to the Spanish soldiers", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 61, p. 273-87.

SUREDA I JUBANY, Marc; Gros i Pujol, Miquel dels Sants, 1999. "El sacramentari de Sant Feliu de Girona (Girona, Museu Diocesà, ms. 46)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 14, p. 83-210.

SWEETENHAM Carol, PATERSON, Linda M. (ed. i trad.), 2003. *The 'Canso d'Antioca': An Epic Chronicle of the First Crusade* Aldershot and Burlington: Ashgate Publishing

TAMAYO SALAZAR, Ioanne, 1658. *Martyrologii Hispani. Anamnesis sive Commemorationis Sanctorum Hispanorum ad ordinem & methodum Martyrologii Romani, quo utitur Ecclesia Catholica*, Lugduni: Sumptib. Phil. Borde, Laur. Arnaud & Cl. Rigaud, 6 vols.

TRAGGIA, Joaquín, 1788. *Anotaciones manuscritas de Joaquín Traggia*, Colección/Fondo Joaquín Traggia. RAH 9-5226, tomo 8.

TURCO, Gura, David 2010. *A critical edition and study of Arnulf of Orléans' philological commentary to Ovid's Metamorphoses* (Doctoral Thesis) Graduate Program in Greek and Latin, The Ohio State University.

UBIETO ARTETA, Antonio, 1951. *Coleccion Diplomatica de Pedro I de Aragon y Navarra*, (ed.) Zaragoza: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas

___ 1961. *Crónica de San Juan de la Peña*, Valencia, 1961, p. 56 (Textos Medievales; 4)

___ 1988. *Documentos de Ramiro II de Aragón*, Zaragoza: Anubar Ediciones.

___ 1989. *Documentos del monasterio de Obarra (Huesca) anteriores al año 1000*, Zaragoza: Anubar Ediciones.

VALLS I TABERNER, Ferran, 1920. *Les Genealogies de Roda o de Meyà*, Imp. "La Renaixensa"

___ 1925-7. "Una lletra de Sant Oleguer a Sant Ramon, bisbe de Barbastre i Roda", *Boletín Arqueológico*, 3, p. 28.

VILLANUEVA, Jaime, 1820. *Noticia del Viage Literario a las iglesias de España*, Valencia:

___ 1821a. *Viage literario a las iglesias de España, viage a Urgel*, Madrid: Real Academia de la Historia, vol. X

___ 1821b. *Viage Literario a las Iglesias de España, viage a la Iglesia de Vique*, Madrid, Real Academia De La Historia De, Valencia: Imprenta de Olivares, antes de Estévan, vol. VI

___ 1850. *Viage literario a las Iglesias de España, viage a Urgel y a Gerona*, Madrid: Real Academia de la Historia, vol. XII

___ 1851a. *Viage literario a las Iglesias de España, viage á Gerona y á Roda*, Madrid: Real Academia de la Historia

___ 1851b. *Viage literario a las Iglesias de España, viage á Lérida*, Madrid: Real Academia de la Historia

___ 1851c. *Viage Literario a las Iglesias de España, Viage á Tarragona*, Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, v. XX.

___ 1851d. *Viage literario a las Iglesias de España, viage á Barcelona*, (ed.) Madrid: Real Academia de la Historia

VIRUETE ERDOZÁIN, Roberto, 2013. *La colección diplomática del reinado de Ramiro I de Aragón (1035-1064)*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza

VIVANCOS, Miguel C.; OCÓN, Dulce; BENIS, Carmen; MIRANDA, Carlos, 1998. *Beato de Liébana. Códice del monasterio Cisterciense de San Andrés de Arroyo*, Barcelona: Moleiro Editor.

VP 1445. *Visita pastoral a Roda 1445*. ACL VP_0002, Fons de Roda d'Isàvena.

VULGATA (Bíblia en llatí), 1969. *Edició crítico-textual (ss. IV-V)*, Deutsche Bibelgesellschaft (Societat Bíblica Alemanya). Consultable en línia a: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?l=ca&lang=ca>

YELA UTRILLA, Juan Francisco, 1932. *El Cartulario de Roda, transcripción por Juan Francisco Yela Utrilla*, Lérida: Imprenta Mariana

ZURITA, Jerónimo, 1562-1580, *Anales de Aragon* (Ed. Canellas López, Ángel, ed. elec. Iso, José Javier (coord.), Yagüe, María Isabel, Rivero, Pilar), Zaragoza: Excma. Diputación de Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

Bibliografia

ABADAL I DE VINYALS, Ramon, 1952a. "Origen y proceso de consolidación de la sede Ribagorzana de Roda", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. V, p. 7-82 [reed. 1970. *Dels Visigots als Catalans, la formació de la Catalunya independent*, Barcelona: Edicions 62, Estudis i Documents, vol. II, p. 57-140].

___ 1957. "Pallars i Ribagorça en els segles IX i X", *Pirineos*, vol. XIII, núms. 43-46, p. 5-104.

___ [1955] 2007. *Catalunya Carolíngia III, Els comtats de Pallars i Ribagorça* (Ed. Facsímil), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.

ADELL, Joan Albert, 1996. "La Catedral de Sant Vicenç", *Catalunya Romànica, la Ribagorça*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol XVI, p. 403-407.

AINAUD DE LASARTE Joan, 1963. "Moissac et les monastères catalans, de la fin du Xe au début du XIIe siècle", *Annales du Midi*, 75, p. 223-227.

___ 1966. "Rapports artistiques entre Saint-Victor et la Catalogne", *Provence Historique*, 16, p. 338-346.

___ 1973. *Art Romànic. Guia*, Barcelona: Museu d'Art de Catalunya

___ 1989 *La pintura Catalana, La fascinació pel Romànic*, Barcelona: Skira, Ginebra: Caroggio, vol. I.

ALCOY I PEDRÓS, Rosa, 1999. "L'Escola de Ripoll i l'art del llibre il·lustrat als monestirs catalans del segle XI", Barcelona: p. 218-231.

ALEXANDER, Jonathan J.G., 1978. *The Decorated Letter*, Londres: Thames and Hudson, Ltd.

___ 1992. *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven, Londres: Yale University Press.

ALFANI, Elena, 2005. "Gli affreschi della chiesa inferiore di San Juan de la Peña (Aragona): una testimonianza di devozione regale", *Arte Cristiana*, 829, p. 245-260

ALTISENT, Agustí, 1974. "La biblioteca de Poblet al llarg del temps", *Història de Poblet*, Poblet, Abadia de Poblet, p. 133-140.

ALTURO I PERUCHO, Jesús, 1991. "La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la question", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, 23, p. 21-48;

___ 2010a. "L'enseignement et l'apprentissage de l'écriture en Catalogne au Moyen Âge", *Teaching Writing. Learning to write*, (Comité International de

- Paléographie Latine, XVIth Colloquium, 2-5 sept.), Londres: King's College London. Centre for Late Antique & Medieval Studies, p. 193-204.
- ___ 2010b, “L'insegnamento della grammatica latina e i suoi testi nella Catalogna dell'alto medioevo” *Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento*, Atti del Convegno Internazionale di Studi Cassino, 7-10 maggio 2008, Cassino: Edizioni Università di Cassino, p. 207-223
- ___ 2012. “De nuevo sobre el Carmen in laudem Raimundi Berengarii IV del manuscrito 31 de Roda (olim 8)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 42, 2, p. 469-478.
- AMADOR RÍOS, José, 1862. *Historia crítica de la literatura española*, Madrid: Madrid, Impr. de José Rodríguez, vol. II.
- AMENGUAL I BATLE, Josep, 2002. “Les Quaestiones Orosii et responsiones Augustini, obra de Consenci?”, *Arxiu de textos catalans antics*, 21, p. 7-121
- AMIET, Robert, 1982. “Les livres liturgiques et le calendrier du diocèse d'Elne”, *Cahiers de Fanjeaux, Collection d'histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVE siècles*, (Liturgie et musique), 17, p. 139-154
- ANGLÉS, Higiní, 1931. *El Codex Musical de Las Huelgas*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (IEC), vol. 1, p. 29-31.
- ___ 1935. *La música a Catalunya fins al segle XIII*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Biblioteca de Catalunya.
- ANTOLÍN, Guillermo P., 1910-1916. *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, Madrid: Imprenta Helénica, vols I i IV.
- ARS SACRA, 2001. *Ars Sacra, Seu Nova de Lleida, Els tresors artístics de la Catedral de Lleida*, Lleida: Ajuntament de Lleida.
- ARTE ROMÁNICO, 1961. *El Arte Románico: exposición organizada por el Gobierno Español bajo los auspicios del Consejo de Europa* [catàleg]. Barcelona, Santiago de Compostela: Gràfica Bachs.
- AYRES, Larry M., 1994. “The Italian Giant Bibles, Aspects of Their Touronian Ancestry and Early History”, *The Early Medieval Bible, Its Production Decoration and Use*, (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology, 2), Gameson Richard (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press. p. 125–154.
- BALAGUER Sánchez, Federico 1960. “El Obispo de Huesca - Jaca y la elevación al trono de Ramiro II”, *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 44, p. 325-330.

- ___ 1950. “La ciudad de Barbastro y las negociaciones diplomáticas de Ramiro II”, *Argensola- Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 2, p. 133-158
- ___ 1962. “Ramiro II y la diócesis de Roda”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 7, p. 39-72.
- ___ 1989. “La introducción de la letra carolina en el priorato de San Pedro el Viejo”, *Aragón en la Edad Media. Estudios de Economía y Sociedad*, 8, p. 87-96
- BAMFORD, Heather, 2013. “El Poema de Almería y el Carmen Campidoctoris desde su condición fragmentaria”, *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, 15, <http://e-spania.revues.org/22215>.
- BARAUT I OBIOLS, Cebrià, 1992. “La Seu d’Urgell: La cultura”, *Catalunya Romànica, L’Alt Urgell, Andorra*, Barcelona: Enciclopedia Catalana, vol. VI, p. 326-329.
- BARBEITO DÍEZ, Pilar 1996, *Pedro Juan Nuñez, Humanista Valenciano* (Tesis Doctoral), Madrid: Universidad Complutense, Facultad de Filología, Departmaneto de filología griega y lingüística indoeuropea.
- BARRAL I ALTET Xavier, 1979. *Els mosaics de paviments medievals a Catalunya*, Barcelona: Artestudi.
- BARRAL I ALTET Xavier, 2010. “Arte medieval e riforma gregoriana. Riflessioni su un problema storiografico”, *Hortus artium medievalium*, 16, p. 355-364.
- BARRAU - DIHIGO, Louis, 1900. “Les origines du Royaume de Navarre d’après une théorie récente”, *Revue hispanique*, t. VII, p. 141 - 222 i 505-506.
- ___ 1906. “Les premiers rois de Navarre. Notes critiques”, *Revue hispanique*. t. XV, p. 614-644.
- ___ 1919. “Remarques sur la chronique dit d’Alphonse III”, *Revue hispanique*, t. XLVI, p. 323-381.
- BARTHÈS, Joseph, 1997. *Saint-Pons-de-Thomières et son abbaye, des origines à 1318*, Nimes: C. Lacour Éditeur
- BASO ANDREU, Antonio, 1956. “La Iglesia Aragonesa y el Rito Romano”, *Argensola Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 26, p. 153-164
- ___ 1961. “En torno a la exposicion de arte romanico: la ruta del romanico altoaragones”, *Argensola Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 47-48, p. 249-264
- BEER, Rudolf, 1910. *Los Manuscrits del Monastir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.

BERLABÉ, CARME, 2009. *El Museu Diocesà de Lleida. La seva formació i la legitimitat del seu patrimoni artístic* (Tesi Doctoral), Barcelona: Universitat Abat Oliba. Departament de Ciències Jurídiques i Polítiques [Director Francesc Fité i Llevot]

BERTOMEU, Bayerri, 1962. *Los códices Medievales de la Catedral de Tortosa, novísimo inventario descriptivo*, Barcelona: Porter Libros.

BIELSA, María Asunción, 1961. “Notas sobre la repoblación de Barbastro en el siglo XII”, *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 47-48, p. 187-222.

BINSKI, Paul, ZUTSHI, Patrick, 2011. *Western Illuminated Manuscripts: A Catalogue of the Collection in Cambridge University Library*, Cambridge: Cambridge University Press.

BLANC-ROUQUETTE, Marie-Thérèse 1988. “Une page d’Hagiographie Ariégeoise, saint Raymond de Durban, eveque de Barbastro”, *Bulletin annuel de la Société Ariégeoise: Sciences, lettres, arts*, XLIII, p. 217-235.

BLUMENTHAL, Uta-Renate, JASPER, Detlev, 2008. “‘Licet nova consuetudo’, Gregor VII und die Liturgie”, *Bishops, Texts and the Use of Canon Law around 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, Brasington-Hampshire: Ashgate Publishing Limited, p. 45-68.

BLUMENTHAL, Uta-Renate, 2009. “Poitevin Manuscripts, the abbey of Saint-Ruf and Ecclesiastical Reform in the Eleventh Century”, *Readers, texts, and compilers in the earlier Middle Ages: studies in medieval canon law in honour of Linda Fowler-Magerl*, (ed.) Brett, M. and Cushing, Kathleen G., Aldershot [et.]: Ashgate. p. 87-100

BOEHMER, Edward, 1904. *Spanish Reformers of two Centuries from 1520*, Stassburg: Karl J. Tübner.

BOFARULL I TERRADES, Manel, 1995. “Josep Bassa i Virgili, un abat del Penedés”, *Miscel·lània Penedesenca*, 20, p. 349-371.

BOHIGAS, Pere, 1960. *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona

BOIX I POCIELLO, Jordi C., 1984. “Les persones pobres e miserables a la Ribagorça Medieval”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 5-6, p. 185-209

____ 1996. “L’escriptori de la Catedral [Roda d’Isàvena]”, *Catalunya Romànica, la Ribagorça*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. XVI, p. 441-444.

____ 1998. *De Roda a Lleida. La fi d’un somni heroic*, Vielha: Institut d’Estudis del Baix Cinca

____ 2005. *Ribagorça a l'alta edat mitjana*. (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. [Director Prim Beltran i Roigé], 3 vols.

BONNAZ, Yves, 1987. *Chroniques Asturiennes (Fin IX Siècle)*, Paris: CNRS

BONNE, Jean-Claude, 1983. "Rituel de la couleur. Fonctionnement et usage des images dans le Sacramentaire de Saint-Etienne de Limoges", *Image et signification. Rencontres de l'Ecole du Louvre*, p. 129-139

BORGEHAMMAR, Stephan, 2009. "Heraclius Learns Humility: Two Early Latin Accounts Composed for the Celebration of Exaltatio Crucis", *Millennium, Yearbook on the Culture and History of the First Millennium C.E.*, Berlin - Nova York: Walter de Gruyter, p. 145-202

BOUDARTCHOUK, Jean-Luc, 2003. "L'invention de Saint Antonin de Frédelas-Pamiers", *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France*, LXIII, p. 15-57.

BRIEGER, Peter, 1965. "Bible Illustration and Gregorian Reform", *Studies in Church History*, II, p. 154-164.

BUESA, Conde, 1994. "Reconquista y cruzada en el reinado de Sancho Ramirez", Osca: Sánchez, E. Sarasa, p. 47-63

BUSQUETA, Joan J., 1996. "Gombau de Camporells, bisbe de Lleida i la seva època (1130-1205)", *Gombau de Camporells, bisbe de Lleida*, Bango Tovo, Isidro, Busqueta, Joan J., (Eds.), Lleida: Publicacions dels amics de la Seu Vella. p. 11-16.

BUTTENWIESER, Hilda 1942. "Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts", *Speculum*, 17, 1, p. 50-55.

CAHN, Walter, 1982. "Les bibles italiennes géants", *La Bible Romane*, Fribourg: Office du Livre, p. 98-104.

CAMPION, Arturo, 1905. "Ensayo apologético, histórico y crítico acerca del P. Moret y de los orígenes de la Monarquía nabarra", *Euskariana*, (4ª serie, Algo de Historia), vol 2, p. 477 i ss.

CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, María Dolores; CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo; SUÁREZ GONZÁLEZ, Ana; TEIJEIRA PABLOS, María Dolores, 2013. *Librerías Catedralicias: Un espacio del saber en la Edad Media y Moderna*, Lleó: Universidad de León, Servicio de Publicaciones, Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científicas.

CAMPOS, Julio, 1956. "Textos de Latin Medieval Hispano", *Helmántica*, 7, p. 183 - 208.

CAÑADA, Juste, Alberto 2011. "En los albores del reino, ¿dinastía Iñiga?, ¿dinastía Jimena?", *Príncipe de Viana*, 253, any LXXII, p. 229 - 248.

CANAL SÁNCHEZ-PAGÍN, Jose María, 2000. "Elias, Canónigo Rotense, posible autor de la Chronica Adefonsi Imperatoris", *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2, p. 736 - 755.

CANAL SÁNCHEZ, José María, 1968. "Antiguas Versiones Latinas del Protoevangelio", *Ephemerides Mariologicae*, 18, p. 431-473.

CANELLAS, Ángel, 1974. *Exempla scripturarum Latinarum in usam scholarum*. Saragossa: Librería General, 2 vols.

CARABASA VILLANUEVA, L. 1996. "Sant Vicenç de Roda", *Catalunya Romànica, la Ribagorça*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Vol. XVI, p. 407-409.

CARLOS VILLAMARÍN, Helena, 2005. "A loa de Pamplona do Códice de Roda. Unha nova achega", *As tebras alumeadas: estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*, (eds. BOULLÓN Agrelo, Ana Isabel, COUCEIRO Pérez, Xosé Luis, FERNÁNDEZ Rei, Francisco). Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.

___ 2008. "A l'ombre de Rome: les villes de Tolède et Pampelune dans le codex de Roda" *Cahiers de civilisation médiévale*, 51, p. 129-42.

___ 2011. "El códice de Roda (Madrid, BRAH 78) como compilación de voluntad historiográfica," *Edad Media Revista de Historia*, 12, p. 119-142.

CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo 2000. "Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum. Vidas reglar y secular en las catedrales hispanes llegado el siglo XII", *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2, p. 757-805.

CASANOVAS, Jaume Marquès, 2008. "El *scriptorium* de la Seo de Gerona", *Revista de Girona*, 73, p. 38-41

CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, 1996. *El calendario medieval hispano. Textos e imágenes (siglos XI-XIV)*, Salamanca: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura.

___ 1999. "Art i Cultura. Ripoll i les Relacions culturals i artístiques de la Catalunya altmedieval", *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i IX*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 435-442.

___ 2014. "Los Ordines de Roda: del sacramentario Pontifical a la Collectio Tarraconensis. Creación Artística y Performance litúrgica", *Arquitectura y Liturgia. El contexto artístico de las consuetas catedralicias en la Corona de Aragón* (coord. Carrero Santamaría, Eduardo), Mallorca: Objeto Perdido. p. 209-224.

CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel; CAMPS, Jordi, LORÉS I OTZET, Imma (Eds.), 2008. *El romànic i la Mediterrània: Catalunya, Toulouse i Pisa, 1120-1180*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.

CASTRO, Eva, 1990. "Le long chemin de Moissac a S. Millan (Le troparium de la Real Acad. Hist., Aemil 51)", *Le tradizione dei tropi liturgici*, (Medioevo, Centro Italiani Di Studi Sull'alto), Spoleto: Leonardi, Claudio, p. 243-263.

CAYUELA, Begonya, 2013. *Tradiciones y transmisión iconográfica en el arte Altomedieval. La iconografía del Sacrificio de Isaac en el arte hispánico (siglos VII-XII)* (Tesi doctoral), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013 (Directora: Milagros Guardia Pons).

CHACÓN GÓMEZ-MONEDERO, Francisco. A.; SALAMANCA LÓPEZ, Manuel J. (Coords.), 2010. *La Catedral, Símbolo del renacer de Europa*, Cuenca: Alderabán.

CLARK, James G; COULSON, Frank T; MCKINLEY, Katheryn L, 2011. *Ovid in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.

CLERVAL, Alexandre, 1895. *Les Écoles de Chartres au Moyen Age, du Ve au XVIe siècle*, Chartres: Librairie R. Sellieret.

COCHETTI PRATESI, Lorenza, 1984. *Pittori e Miniatori dell'XI secolo in Francia*, Roma: Guido Guidotti Editore.

___ 1988. "Profilo della miniatura nella abbazia di San Pietro a Moissac", *Nuovi Annali della Scuole Speciale per Archivisti e Bibliotecari*, II, p. 127-134.

___ 1992. *Limoges, Il sud e la Spagna*, Roma: Bulzoni Editore.

COLL I ALENTORN, Miquel, 1951-1952. "La historiografia de Catalunya en el període primitiu", *Estudis Romànics*, 3, p. 139-196. [Reimp. en COLL I ALENTORN, Miquel, *Historiografia*, Barcelona, 1991; *Textos i estudis de cultura catalana*, 21; *Obres de Miquel Coll i Alentorn*, 1, p. 11-62].

COLLAMORE, Lila Diane, 2000. *Aquitainian Collections of Office Chants: a Comparative Survey*, (Tesi doctoral), Washington: The Catholic University of America.

COMPANY, Ximo, PUIG, Isidre, TARRAGONA, Jesus 1993. *Exposició Pulchra. Centenari de la creació del Museu [Diocesa de Lleida], 1893-1993*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

CONDELLO Emma, 2005. "La Bibbia al tempo della riforma gregoriana: le Bibbie Atlantiche" CHERUBINI Paolo (Ed.) *Forme e modelli della tradizione manoscritta della Bibbia* (Littera antiqua 13), Citat del Vaticà, p. 347-372.

CONTESSA, Andreina, 2003. "Le Bibbie dell'abate Oliba di Ripoll. Testo biblico e rianascista spirituale nella Catalogna dell'XI secolo", *Estudios Bíblicos*, 61, p. 27-64.

___ 2008. "Migrazione di motivi iconografici in epoca romanica tra Catalogna, Italia e Britannia", Guardia Milagros, Mancho Carles (Eds.) 2008. *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 177-194.

CORDOLIANI, Alfred, 1954. "Les textes et figures de comput de l'Antiphonale de Leon" (León, Arc. Cat.,8), *Archivos Leoneses*, 8, p. 260-283.

COROMINES, Joan, 1954. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Madrid: Gredos, Biblioteca Románica Hispánica.

COULSON, Frank T., 2007. "Ovid's Transformations in Medieval France (ca. 1100-1350)", *Metamorphosis, The Changing Face of Ovid in Medieval and Early Modern Europe*, Keith, Alison; Rupp, Stephan (Eds.) Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, University of Toronto. p. 33-60.

CROZET, René, 1958. "Les représentations anthropo-zoomorphiques des évangélistes dans l'enluminure et dans la peinture murale aux époques carolingienne et romane", *Cahiers de civilisation médiévale*, 1e année, 2, p. 182-187.

___ 1962. "L'art roman en Navarre et en Aragon. Conditions historiques", *Cahiers de civilisation médiévale*, 5e année, 17, 1962. p. 35-61.

DE SILVA Y VERÁSTEGUI, Soledad 2005. "La miniatura en el Reino de Pamplona-Nájera (905-1076)", *García Sánchez III "el de Nájera" un rey y un reino en la Europa del siglo XI: XV Semana de Estudios Medievales*, (Nájera, Tricio y San Millán de la Cogolla del 2 al 6 de agosto de 2004) De la Iglesia Duarte, José Ignacio (Coord.), p. 327-366.

___ 1999. *La Miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla, una contribución al estudio de los códices miniados en los siglos XI al XIII*, Logroño: Gobierno de la Rioja. Instituto de Estudios Riojanos.

DEBLAIS, VINCENT 2013, "Consideraciones epigráficas en Roda: siguiendo a Duran Gudiol" (Ponència), *XVII Fin de Semana Románico, monográfico Roda de Isábena*, organitzat per la Asociación Amigos del Románico (AdR), amb la col·laboració dels grups de recerca Ars Picta y Templà.

DELISLE, Léopold, 1868. *Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, Paris: Imprimerie Impériale, 3 vols.

DEMOUGEOT, Emilienne, 1956. "Une lettre de l'empereur Honorius sur l'hospitium des soldats", *Revue Historique de Droit Français (RHDF)*, 34, p. 25-49.

DESCHAMPS, Paul, 1958. "Peintures murales préromanes et romanes récemment découvertes en France. Emprunts de la peinture murale romane à divers arts du décor", *Cahiers de civilisation médiévale*, 1e année, 2, p. 188-191.

DEVIC, Claude, VAISSETTE, Joseph, DU MÈGE, Alexandre, 1841-1842. *Histoire générale de Languedoc: avec des notes et les pièces justificatives, composée sur les auteurs et les titres originaux*, Tolosa de Languedoc: J.B. Paya, propriétaire-éditeur. Hôtel Castellane.

DÍAZ Y DÍAZ, Manuel Cecilio 1969. "La circulación des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIIIe au XIe siècle", *Cahiers de civilisation médiévale*, 12, p. 219-241.

___ 1970b. “La Historiografía Hispana desde la invasión árabe hasta el año 1000”, *La Storiografia Altomedievale* (XVIII Settimane di Studio Medievale), Spoleto, p. 313-343.

___ 1970c. “Los Textos antimahometanos más antiguos en códices españoles”, *Archives, historie doctrinale et littéraire du Moyan Age*, 27, p. 149- 164

___ 1972-1974. “Tres Ciudades en el Codice de Roda: Babilonia, Nínive y Toledo”, *Archivo Español de Arqueologia*, 45-47, p. 251-263.

___ 1974-1975. “Al margen de los manuscritos patrísticos latinos”, *Sacris Erudiri*, 22, p. 71 - 72

___ 1975. “La transmisión de los textos antiguos en la Península Ibérica en los siglos VII - XI”, *Settimane di studio del Centro italiano sull'alto medioevo*, XXII, p. 133-175.

___ 1976. *De Isidoro al siglo XI. Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*, Barcelona: El Albir.

___ 1979. *Libros y librerías en La Rioja Altomedieval*, Logroño: Servicio de Cultura de la Excma. Diputación Provincial.

___ 1992a. “Bibliotecas de los Reinos Hispánicos en el siglo XII”, *II curso de Cultura Medieval, Alfonso VIII y su época* (Aguilar de Campoo 1-6 octubre 1990), Nuño González Jaime (Coord.). Aguilar del Campoo: Centro de Estudios del Románico, p. 61-69.

___ 1992b. “Códices y fragmentos de códices”, *Memoria Ecclesiae*, 3, p. 31-44.

___ 1995. *Manuscritos visigóticos del sur de la península, ensayo de distribución regional*, Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad, p. 101-167.

___ 2007. “Some incidental notes on music manuscripts”, ZAPKE, Susana (Ed.), *Hispania vetus: manuscritos litúrgico-musicales: de los orígenes visigóticos a la transición francorromana, siglos IX-XII*, Bilbao: Fundación BBVA, p. 93-111.

DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús, 1933. *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*, Madrid: Centro de Estudios Históricos, vol. I

___ 1952. *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus*, Tarragona: Instituto de Estudios Tarraconenses “Ramon Berenguer IV”, Exca. Diputación Provincial de Tarragona.

___ 1954. *Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona*, Tarragona: Institutos de Estudios Tarraconenses.

___ 1962. *La Miniatura*, Madrid: Editorial Plus Ultra

DRONKE, Peter (ed.) 1988. *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.

DUFOUR, Jean, 1972. *La Bibliothèque et le scriptorium de Moissac*, París: Librairie Droz.

___ 1982. “Les manuscrits liturgiques de Moissac”, *Cahiers de Fanjeaux, Collection d'histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVe siècles*, Liturgie et musique, 17, p. 115-138

___ 2007. “Les rouleaux et encycliques mortuaires de Catalogne (1008-1102)”, *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 20, p. 13-48.

DUGGAN, Lawrence G., 2005. “Was Art Really the “Book of the Illiterate?””, *Reading Images and Texts: Medieval Images and Texts as Forms of Communication* (Papers from the Third Utrecht Symposium on Medieval Literacy Utrecht, 7-9 December 2000) Turnhout: Brepols Publishers. p. 63-119.

DURÁN GUDIOL, Antonio, 1953. *Los manuscritos de la Catedral de Huesca*, Huesca: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Oscenses

___ 1962. *La Iglesia de Aragón durante los reinados de Sancho Ramirez y Pedro I (1062?-1104)*, Roma: Iglesia Nacional Española, Publicaciones del Instituto Español de Estudios Eclesiásticos en Roma.

___ 1965. “La Santa Sede y los obispados de Huesca y Roda en la primera mitad del siglo XII”, *Anthologica Annuaria*, 13, p. 35-135

___ 1967. “Las Inscripciones medievales de la provincia de Huesca”, *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 8, p. 45-154.

___ 1988. *Los condados de Aragón y Sobrarbe*, Saragossa: Guara Editorial.

DURLIAT, Marcel, 1983. “Les peintures murales romanes dans le Midi de la France de Toulouse et Narbonne aux Pyrénées”. *Cahiers de civilisation médiévale*, 26e année, 102, p. 117-139.

EGUREN, José María, 1859. *Memoria descriptiva de los códices notables, conservados en los Archivos eclesiásticos de España*. Madrid: Imp. de M. Rivadeneyra

ENCKELL JULLIARD, Julie, 2007. “Réforme de l'Église et projet de décoration à l'abbaye de Farfa: l'incidence de la liturgie” Romano, Serena, Julliard, J. Enckell (Dir.), *Roma e la riforma gregoriana, Tradizioni e innovazioni artistiche (XI-XII secolo)*, Roma: Viella, p. 185-211.

ESCOBAR, Ángel, 2010. “La lengua del Carmen Campidoctoris”, *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, núm. 10, <http://e-spania.revues.org/20042>.

ESPAÑOL, Francesca, 1998. "Le sépulcre de Sant Ramon de Roda. Utilisation liturgique du corps saint", *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXIX, p. 177-187

ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, GALTIER MARTÍ, Fernando, GARCÍA GUATAS, Manuel, 1982. *El nacimiento del arte románico en Aragón*, Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.

FÁBREGA, Grau, Ángel, 1958. *Santa Eulalia de Barcelona. Revisión de un problema histórico*, Roma: Iglesia Nacional Española.

FERNÁNDEZ DE LA CUESTA, Ismael, 1980. *Manuscritos y fuentes musicales en España: Edad Media*, Madrid: Alpuerto.

FITÉ LLEVOT, Francesc, 2007. "Arquitectura i repoblació a la Catalunya dels Segles X-XI: Parròquies i Sagreres. Els exemples d'Àger i Tartareu", *Lambard*, XIX, p. 51-95

FLICHE, Agustín, 1976. "Reforma gregoriana y Reconquista", Fliche, Agustín, Víctor, (Dirs.), *Historia de la Iglesia*, VIII, Valencia: Edicep

FONTAINE, Jacques, 1960, *Isidore de Séville. Traité de la nature, suivi de l'Épître en vers du roi Sisebut à Isidore*. Bordeaux: Feret et Fils.

___ 1990. "Imagen y texto bíblico en las artes de los siglos IV al X", *Lecturas de Historia del Arte*, 2, p. 7-15

FORT I COGUL, Eufemiá, 1934. "Algunes notes dels manuscrits i còdexs, provinents de Santes Creus, a Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 47, p. 228-231.

FOURNIER, Paul, KÖLZER, Theo., 1983. "Études critiques sur le decret de Burchard de Worms", *Mélanges de droit canonique*, Aalen: Scientia Verlag. p. 247-391

FOURNIER, Paul, 1895. *Le Liber Tarraconensis: Étude sur une collection canonique du XIe siècle*, París: Ernest Leroux.

FOWLER-MAGERL, Linda. 2005. "Clavis Canonum: Selected Canon Law Collections before 1140". *Monumenta Germaniae Historica*, 21. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

FRAÏSSE, Chantal, 2007. "Le cloître de Moissac a-t-il un programme?", *Cahiers de civilisation médiévale*, 199, p. 245-270

___ 2008. "La circulation des manuscrits de la bibliothèque de Saint-Pierre de Moissac aux XI et XII siècles", *Hauts lieux romans dans le sud de l'Europe (XI-XII siècles)*, Moissac, Saint-Jacques de Compostelle, Modène, Bari... Centre Marcel Durliat (ed.), Cahors: La Louve éditions. p. 191-207

FRANSEN, Gérard 1989. "Textes Grégoriens dans un manuscrit espagnol", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 106, p. 58-69

___ 1975. "Autour la Collection en 74 Titres", *Revue de droit canonique*, XXV, p.

FREDBORG, Karin Margareta, 1973. "The Dependence of Petrus Helias' Summa super Priscianum on William of Conches' Glose super Priscianum", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 11, p. 1-57

___ 1981. "Some Notes on the Grammar of William of Conches", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 37, Studia in honorem Povl Johs. Jensen septuagenarii, p. 21-41

___ 1987. "The Scholastic Teaching of Rhetoric in the Middle Ages", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 55, p. 85-105

FRIED, Johannes, 2007. *Donation of Constantine and Constitutum Constantini*, Berlin, Nova York: Walter de Gruyter

GABORIT-CHOPIN, Danielle, 1967. "Les Dessins d'Adémar De Chabannes", *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 3, p. 163-225.

___ 1969. *La décoration des manuscrits à Saint martial de Limoges et en Lemousin*, París: Librairie Droz.

GALTIER MARTÍ, Fernando, 1981. *Ribagorza, condado independiente*, Zaragoza: Libros Pórtico

___ 2008. "Los orígenes de la paralitúrgia procesional de semana santa en occidente", *Aragón en la Edad Media*, XX, p. 349-360.

___ 2012. "Las primeras fases constructivas de la catedral de San Vicente de Roda de Isábena (Huesca)", Benedicto Salas, Roberto (Ed.) *La arquitectura románica de los maestros lombardos en Aragón*, Zaragoza: Mira Editores, p. 155-198.

GARAND, Monique-Cécile, 1977. "Le scriptorium de Cluny carrefour d'influences au XIe siècle", *Journal des savants*, 4, 1, p. 257-283

GARCÍA Villada, Zacarías, 1932-1935. *Historia eclesiástica de España*, Madrid: Editorial Razón y Fe, 2 vols.

___ 1921. *Metodología y Crítica históricas*, (2a ed.), Barcelona: Sucesores de Juan Gili, p. 187-190.

___ 1923. *Paleografía Española precedida de una introducción sobre paleografía latina*, Madrid: Centro de estudios históricos

___ 1928. "El códice de Roda Recuperado", *Revista de Filología Española*, 15, p. 113-130.

GARCÍA-GUIJARRO, Luis, 2004. "El Papado y el Reino de Aragón en la segunda mitad del siglo XI", *Aragón en la Edad Media*, XVIII p. 245-264.

- GARRIGOSA, Joaquim, 2003. *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII. L'evolució de la notació musical*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs (col. Emili Pujol, 2).
- GHELLINCK, Joseph, 1938. "Les Bibliothèques Médiévales ", *Nouvelle Revue Théologique*, LXV, p. 1-20.
- GILCHRIST, John, 1980. "The Reception of Pope Gregory VII into the Canon Law (1073-1141)", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, LXVI, p. 192-229.
- GILLES, Anne-Véronique, 1982. "L'évolution de l'hagiographie de Saint-Saturnin de Toulouse et son influence sur la liturgie", *Cahiers de Fanjeaux, Collection d'histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVE siècles*, Liturgie et musique, 17, p. 359-379
- GÓMEZ PALLARÉS, Juan, 1987. "Sobre manuscritos latinos de cómputo en escritura visigótica", *Hispania Sacra*, 79, p. 39-79
- GONZÁLEZ Muñoz, Fernando, 2013. "La nota del códice de Roda sobre el obispo Osio y el monje Ozim", *Collectanea Christiana Orientalia*, 10, p. 51-63.
- GONZÁLEZ, Ana, TEIJEIRA PABLOS, María Dolores, 2013. *Librerías Catedralicias: Un espacio del saber en la Edad Media y Moderna*, Lleó: Universidad de León, Servicio de Publicaciones, Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico
- GRABAR, André, 1957. "Fresques romanes copiées sur les miniatures du Pentateuque de Tours", *Cahiers Archéologiques*, IX, 1957, p. 329-341.
- GROS BITRIA, Eladio, 1980. "Los límites diocesanos en el Aragon Oriental", Zaragoza: Guara Editorial, p. 90-91.
- GROS I PUJOL, Miquel S., 1982. "Le Pontifical de Narbonne", *Cahiers de Fanjeaux, Collection d'histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVE siècles*, Liturgie et musique, 17, p. 97-113
- ____ 1991. "Els Textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, 24, p. 19-26.
- GROS I PUJOL, Miquel S. (Dir.), 2006. *La biblioteca episcopal de Vic, un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, (ed.) Vic: Biblioteca Episcopal, Patronat d'Estudis Osonencs
- GUALLAR PÉREZ, Manuel, 1975. *Los concilios Tarraconenses celebrados en Lérida*, Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses de la Excm. Diputacion Provincial de Lerida.
- GUARDIA PONS, Milagros, 2001. "Toculatores et saltator. Las pinturas con escenas de juglaría de Sant Joan de Boí", *Locus Amoenus*, 5, p. 11-32

___ 2009. “L’Héritage d’Oliba de Ripoll dans l’art roman d’Aragon”, *Les cahiers de Saint Michel de Cuxa*, XL, p. 1-19

___ 2014. “El oratorio de la catedral de Roda de Isábena y su decoración pictórica”, *Románico, Revista de arte de Amigos del Románico (AdR)*, 18, p. 24-37

___ 2006. “Enluminure et Peinture Murale du Nord au Sud des Pyrénées: La Syntaxe Ornamentale et ses Thèmes”, *Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, XXXVII, p. 175-196.

___ 2011. *San Baudelio de Berlanga, una encrucijada*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.

___ 2016, “*Iratusque est Cain vehementer... Cain Being Wroth: a Gap in the Iconographic Transmission in the Pyrenees*”, *Convivium*, p. 136 – 152

GUARDIA Milagros, LORÉS Imma, 2013. *El Pirineu romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia*, Tremp: Garsineu edicions.

___ (en premsa). *Sant Climent de Taüll. La pedra humanitzada per la llum*.

GUARDIA PONS, Milagros, MANCHO SUAREZ, Carles, 2008. “Pedret, Boí, o dels orígens de la pintura mural romànica catalana”, Guardia Pons, Milagros, Mancho Suarez, Carles (Eds), *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona: Col·lecció Ars Picta Temes Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, p. 117-159

GUARDIA PONS, Milagros, MANCHO SUAREZ, Carles; PALAU, Josep M., 2014. “Borders as a meeting place: The Muralists' Workshops in the Pyrenees”, *Hortus Artium Medievalium*, 20/1, p. 318-331

GUDIOL I CUNILL, Josep, 1907. “El necrologi de l’església de Roda”, *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, p. 19-28.

___ 1927. *Els Primitius. La pintura mural, I (La pintura mig-aval catalana)*, Barcelona: S. Babra

___ 1934. *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*, Barcelona: Imp. Casa Caritat.

___ 1955. *Els Primitius III: Els llibres il·luminats*, Barcelona: S. Babra.

GUDIOL RICART Josep, 1958. “Les peintres itinérants de l’époque romane”, *Cahiers de civilisation médiévale*, 1e année, 2, p. 191-194.

GUTIÉRREZ, Carmen Julia 1989. “El himnario de Huesca: nueva aproximación”, *Anuario Musical*, 44, p. 23-60

HIGOUNET, Charles, 1951. “Un mapa de las relaciones monásticas transpirenaicas en la Edad Media”, *Pirineos*, 7, p. 543- 553;

HUNT, E. D., 1982. “Constantine and the Holy Land. Helena, History and Legend”, *Holy*

Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460, Oxford: Clarendon Press , p. 28-49.

IBARBURU ASURMENDI, Mª Eugenia, 1999. *De capitibus litterarum et aliis figuris. Recull d'estudis sobre miniatura medieval*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.

IGLESIAS COSTA, Manuel, 1992 [1987]. *Roda de Isábena, ex-sede i catedral ribagorzana*, (ed.) Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, Cuadernos altoaragoneses de trabajo, 8.

____ 1996. "Còdex de Roda (Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid)", *Catalunya Romànica, la Ribagorça*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. XVI, p. 443-444.

____ 2001. *Historia del condado de Ribagorza*, Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, Diputación de Huesca.

JAMES, Andrew Hicks, 2012, *Music, Myth, and Metaphysics: Harmony in Twelfth-Century Cosmology and Natural Philosophy*, (Tesi doctoral) Toronto: Centre for Medieval Studies, University of Toronto.

JANINI, Jose, 1961. "Hacia un inventario de manuscritos litúrgicos", *Hispania Sacra*, XIV, 28, p. 465-471.

____ 1962b. "Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 35, p. 5-56.

____ 1980. *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España: Aragón, Cataluña y Valencia*, Burgos: Ediciones Aldecoa, vol II.

JASPERT, Nikolas 2006. "La reforma agustiniana: un movimiento europeo entre *piEDAD popular y política eclesiástica*", *La reforma gregoriana y su proyección en la cristiandad occidental: siglos XI-XII*, Navarra: Gobierno de Navarra, Institución Príncipe de Viana. p. 375 - 420

JAURGAIN, Jean, 1898. *La Vasconie, Étude historique et critique sur les origines du royaume de Navarre, du duché de Gascogne, des comtés de Comminges, d'Aragon, de Foix, de Bigorre, d'Alava et de Biscaye, de la vicomté de Béarn et des grands fiefs du duché de Gascogne. Première partie*. Pau: Imprimerie Garet.

JEAUNEAU, Édouard, 1960. "Deux redactions des Gloses de Guillaume de Conches sur Priscian", *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, 27, p. 212-247.

JEAUNEAU, Édouard, 2009. *Rethinking the School of Chartres*, Toronto: University of Toronto Press.

- JENSEN, Brian M., 2008. "Alcuin and Pseudo-Alcuin in Codex Placentinus 6", *Hortus Troporum: Florilegium in honorem Gunillae Iversen, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia* 54, p. 189-199.
- JEUDY, Colette, 1982. "Complément à un catalogue récent des manuscrits de Priscien", *Scriptorium*, 36, p. 313-325.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, 1963. "La biblioteca de la Canónica de Vich en los siglos X-XI", *Spanische Forschungen. Reihe 1. Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, p. 136-145
- KEEFE, Susan A., 2012. *A Catalogue of Works Pertaining to the Explanation of the Creed in Carolingian Manuscripts* (Instrumenta patristica et mediaevalia. Research on the Inheritance of Early and Medieval Christianity 63), Turnhout: Brepols.
- KEHR, Paul, 1946 [1992]. "Como y cuándo se hizo Aragón feudatario de la Santa Sede", *Estudios de edad media de la Corona de Aragón*, sección Zaragoza, vol. I.
- KEHR, Paul, 1946. "El papado y los reinos de Navarra y Aragón hasta mediados del siglo XII", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, Sección Zaragoza, vol. II.
- KÉRY, Lotte, 1999. *Canonical collections of the early Middle Ages: ca. 400-1140. A bibliographical guide to the manuscripts and literature*, Washington, D.C: The Catholic University of America Press.
- KESSLER L, Herbert, 2007. "A Gregorian Reform Theory of Art?", Romano, Serena, Julliard, J. Enckell (Dir.), *Roma e la riforma gregoriana, Tradizioni e innovazioni artistiche (XI-XII secolo)*, Roma: Viella, p. 25-48
- KITZINGER, Ernst, 1972. "The Gregorian Reform and the Visual Arts: A Problem of Method", *Transactions of the Royal Historical Society*, 22, p. 87-102.
- ____ 1975. "The role of Miniature Painting in Mural Decoration", *The place of book illumination in Byzantine Art*, Princeton: Princeton University Press. p. 99-142.
- KORNTGEN, Ludger, 2006. "Canon law and the practice of penance: Burchard of Worm's penitential", *Early Medieval Europe*, 14, 1, p. 103-117
- KULIKOWSKI, Michael, 1998. "The epistula Honorii, again", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 122, p. 247-252
- KUTTNER, Stephan, 1971. "Some Roman Manuscripts of Canonical Collections", *Bulletin of Medieval Canon Law*, 1, p. 7-25
- LACARRA DE MIGUEL, Jose María, 1960 [1972]. "Aragon en el pasado", *Aragón, cuatro ensayos*, Zaragoza: Espasa-Calpe, vol. I, p. 127-343.

- ___ 1972. *Historia política del Reino de Navarra des de sus orígenes hasta su incorporación en Castilla*, Pamplona: Arazandi - Caja de Ahorros de Navarra, vol. I
- LAPENA, Ana Isabel, 2004. *Sancho Ramírez. Rey de Aragón (¿1064?-1094) y rey de Navarra (1076-1094)*, Gijón: Ediciones Trea, p. 81.
- LAPENA, Paúl, 1994. "Iglesia y monacato en el reinado de Sancho Ramirez", Huesca: Sánchez, E. Sarasa, p. 129-150.
- LECLERCQ, Jean 1949a. "Les manuscrits des bibliothèques d'Espagne. Notes De Voyage", *Scriptorium*, 3, p. 140 - 144.
- ___ 1949b. "Textes et manuscrits de quelques bibliothèques d'Espagne, *Hispania Sacra*, 2, p. 95-99
- LEJEUNE, Rita 1954. "Une allusion méconnue à une chanson de Roland", *Romania* 75, p. 145-64.
- ___ 1969. "L'espérít de croisade dans l'épopée occitane", *Cahiers de Fanjeaux*, 4, p. 143-173
- LEMAÎTRE, Jean-Loup, 1987. "Note sur les manuscrits conservés de l'abbaye de Conques", *Scriptorium*, XLI, 2, p. 264-271.
- LINAGE CONDE, Antonio, 2004. "Les échanges monastiques à travers les Pyrénées", *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 90 p. 55-63.
- LINEHAN, Peter A. 1969 "Pedro de Albalat, arzobispo de Tarragona y su «Summa septem sacramentorum»", *Hispania Sacra* 11, 1, p. 9-30.
- ___ 1971. *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ___ 1983. *Spanish Church and Society 1150-1300*, Londres: Variorum Collected Studies Series 184
- LLADANOSA, Josep, 1970. "Santa Maria l'Antiga i la primitiva canonja de Lleida (1149-1278)", *Miscel·lània Històrica Catalana, Homenatge al P. Jaume Finestres, historiador de Poblet (1769)*, p. 85-136.
- LLOPART, Estanislau, M., 1958. "Les fórmules de la confirmació en el Pontifical Romà", *Liturgica*, 2 (Scripta et Documenta, 10) p. 121-180.
- LÓPEZ FONSECA, Antonio, 1992. "La Ilias Latina en los manuscritos S III 16, Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial; 122, Archivo Capitular de Burgo de OSma; 72, Biblioteca Universitaria de Salamanca", *Cuadernos de Filología Clásica*, 2, p. 41-56.

LORÉS I OTZET, Imma, 2014. "From Roda de Ribagorça to Lleida (XIIth-XIIIth centuries): artistic and liturgical transfers between displaced episcopal sees", *Hortus Artium Medievalium*, 20, p. 209-218.

___ 2015a. "Hagiography and memory: the use of Bishop Saint Ramon of Roda in the thirteenth century", *Hortus Artium Medievalium*, 21, p. 579-594

___ 2015b. "La réforme grégorienne et les églises du diocèse de Roda dans la Ribagorce", *Art et réforme grégorienne en France et dans la Péninsule Ibérique*, Edited by Barbara Franzé, Paris, Picard, p. 91-107

LORÉS I OTZET, Imma, MANCHO, Carles, 2009. "Hec domus est sancta quam fecit domnus oliva: Santa Maria de Ripoll", *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XL, p. 205-219

LORÉS I OTZET, Imma; CASTIÑEIRAS, Manuel 2008. "Las Biblias de Rodes y Ripoll: una encrucijada del arte románico en Catalunya" GUARDIA Milagros, MANCHO Carles (Eds.) 2008. *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 219-260.

MADOZ, José, 1938. *Le Symbole du XIe concile de Tolède, ses sources, sa date, sa valeur*, (Specilegium Sacrum Lovaniense 19), Louvain: Université Catholique, p. 146

MAGNOU-NORTIER, E., 1974. *La société laïque et l'église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne): de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Toulouse: Association des publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail.

MAIRAL BUIL, Gaspar, 2001. "El 'tiempo' de la ciudad. Leyendas patrimoniales de fundación y sentido", *Revista de Antropología social*, 10, p. 183-210.

___ 2010. "Leyendas fundacionales de la ciudad", *Tiempos de la cultura. Ensayos de Antropología Histórica*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza

MÂLE, Emile, 1898. *L'Art religieux de XIIIe siècle en France: étude sur l'iconographie du moyen âge*, Paris: Ernest Leroux

___ 1922. *L'Art Religieux du XIIe siècle en France, étude sur les origines de l'iconographie du moyen age*, Paris: Librairie Armand Colin.

MANIACI Marilena, OROFINO Giulia (Eds.), 2000. *Le Bibbie atlantiche: il Libro delle Scritture tra monumentalità e rappresentazione* (catàleg d'exposició), Cassino: Abbazia di Montecassino, Florencia: Biblioteca Medicea Laurenziana.

MANUSCRITS ENLUMINÉS, 1983. *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*, Paris: Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits

MARINA, Miquel, SALA, Margarida 1999. *Temps de monestirs: Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Pòrtic.

MARION, Jules, 1850. "L'abbaye de Moissac. Notes d'un voyage archéologique dans le

- sud-ouest de la France”, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartres*, 11, p. 89-147.
- MARTIMORT, Aimé-Georges, 1982. “Sources, histoire et originalité de la liturgie catalano-languedocienne”, *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)*. *Cahiers de Fanjeaux*, *Collection d'histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVe siècles*, 17, p. 25-49.
- MARTÍN DUQUE, Angel, 1986. “Algunas observaciones sobre el carácter originario de la monarquía pamplonesa”, *Príncipe de Viana* (Homenaje a José María Lacarra), 3, p. 525-530.
- MARTÍNEZ, Salvador, 1988. “Épica románica en Cataluña. Reliquias de una tradición latina”, *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona: Quaderns Crema, vol. IV, p. 25-68.
- MASNOU I PRATDESABA, Josep. M., 1999. *Religió i cultura al bisbat de Vic entorn l'any mil*, Vic: Institut Superior de Ciències Religioses.
- MCGURK, Patrick, 1994. “The oldest manuscripts of the Latin Bible”, Cambridge: Cambridge University Press. p. 1-23.
- MENENDEZ PIDAL, Ramon, 1898. *Catálogo de la Real Biblioteca. Crónicas generales de España*, Madrid: Imp. de M. Rivadeneyra.
- ____ 1958, “Mozárabes y Asturianos en la cultura de la Alta Edad Media”, *Boletín de la Real Academia de la Historia (BRAH)*, 134, p. 7-19.
- MESTRE TIBAU, Angel, 1949. “Un manuscrito horaciano en Lérida”, *Ilerda*, núm. XII-XIII, 1949. p. 73-81.
- MILLARES Carlo, Agustín, 1961. “Manuscritos Visigóticos. Notas Bibliográficas”, *Hispania Sacra*, 14, núm 28, p. 337-444.
- ____ 1963. *Manuscritos Visigóticos*, Madrid-Barcelona: Monumenta Hispaniae Sacra, Instituto P. Enrique Flórez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- ____ 1983. *Tratado de Paleografía Española (TPE)*, Madrid: Espasa-Calpe. 3 vols.
- ____ 1999. *Corpus de Códices Visigóticos*, Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Educación a Distancia, Centro Asociado de Las Palmas de Gran Canaria, 2 vols.
- MIQUEL, Ramis, 1989. “El formulari de la missa de nadal en la litúrgia hispanica”, *Revista Catalana de Teologia*, 14, p. 409-431
- MIRANDA GARCÍA, Fermín, 2011. “De Laude Pampilone y la construcción ideológica de una capital regia en el entorno del año mil”, Lamazou-Duplan, Véronique (Ed.), *Ab urbe*

condita. *Fonder et de la ville. Récits et representations*, Pau: Université de Pau, p. 293-308.

MIREILLE, Mentré, 1986. "L'enlumineur et son travail selon les manuscrits hispaniques du Haut Moyen Age", *Artistes, artisans et production artistique au Moyen âge, volume I : Les hommes. Colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II-Haute-Bretagne, 2-6 mai 1983*, Barral i Altet, Xavier (ed.), Paris: Picard. p. 295-309

MNAC, 2000. *Catalunya a l'època carolíngia: art i cultura abans del romànic (segle IX i X): 16 desembre 1999-27 febrer 2000*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Palau Nacional-Parc de Montjic, (catàleg d'exposició), Barcelona: Diputació de Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

MOLINA GÓMEZ, José Antonio, 2000. "Gregorio de Elbira a la luz de la investigación moderna. Estudios sobre la figura del obispo bético hasta finales del siglo XX", *Antigüedad y Cristianismo*, 17, <http://revistas.um.es/ayc/issue/view/5001>.

MORAGAS, Beda M, 1956. "Contenido y procedencia del himnario de Huesca", *Liturgica Scripta et Documenta (Cardinalli I.A. Schuster in Memoriam, In Abbatia Montisserrati)*, 1, p. 227-293.

MORAN OCERINJAUREGUI, Josep, 1990. *Les Homilies de Tortosa*, (Col. Textos i Estudis de Cultura Catalana), Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MORTE GARCIA, Carmen, 2006. "El Renacimiento en la Comarca de la Ribagorza", *Comarca de la Ribagorza*, Del Valle Melendo, Javier; Espona Vila, José (Coord.), Zaragoza: Departamento de Presidencia y Relaciones Institucionales, p. 177 - 188

MORTREUIL, Jean Anselme Bernard, 1854. *L'ancienne bibliothèque de l'abbaye de Saint-Victor*, Marseille: Marius Olive.

MOSTERT, Marco, 2005. "Reading Images and Texts: Some Preliminary Observations Instead of an Introduction", *Reading Images and Texts: Medieval Images and Texts as Forms of Communication, Papers from the third Utrecht Symposium on Medieval Literacy, Utrecht 7-9 December 2000*, Turnhout: Brepols Publishers. p. 3-7

MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, 1956. "El Commicus palimpsest lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya", *Liturgica Scripta et Documenta (Cardinalli I.A. Schuster in Memoriam, In Abbatia Montisserrati)*, I, p. 151-257.

____ 1961. "Códices Isidorianos de Ripoll", *Isidoriana. Estudios sobre San Isidoro de Sevilla publicados con ocasión del XIV centenario de su nacimiento*, León: Centro de Estudios San Isidoro. p. 389-400.

___ 1963. “Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l’Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle”, *Annales du Midi*, 75, p. 551-573.

___ 1982. “Sur quelques manuscrits liturgiques languedociens de l’époque carolingienne, vers 800”, *Cahiers de Fanjeaux, Collection d’histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVe siècles*, Liturgie et musique, 17, p. 81-95.

___ 1994. “La cultura artística escrita”, *Catalunya Romànica*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 1, p. 133-162

___ 2002. *Les Bibles de Ripoll, Estudi dels Mss. Vaticà, Lat 5729 i Paris, BNF, Lat.6*, Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana.

NEBBIAI-DALLA GUARDA, Donatella, 1992. *I documenti per la storia delle biblioteche medievali (secoli IX - XV)*, Roma: Jouvence.

OLEXY, Ronald T., 1980 *The Responsories in the 11th-Century Aquitanian Antiphoner Toledo*, Bibl. Cap. 44.2. Ph.D. diss., Catholic University of America.

OLIVAR, Alexandre, 1967. *Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII*. In congrés litúrgic de Montserrat, Abadia de Montserrat, 3.

___ 1968. “Panorama actual de la investigació històrica de la litúrgia a Catalunya”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 41, p. 245-278

___ 1977. *Catàleg dels manuscrits de la biblioteca del monestir de Montserrat*, Montserrat: Abadia de Montserrat.

___ 1982. “Survivances wisigothiques dans la liturgie Catalano-languedocienne”, *Cahiers de Fanjeaux, Collection d’histoire religieuse du Languedoc au XIIIe et au début de XIVe siècles*, Liturgie et musique, 17, p. 157-172

OLIVER Y HURTADO, Manuel, 1866. *Forma, tiempo y circunstancias en que hubo de verificarse el nacimiento del reino de Pamplona*. Madrid: Discursos leídos d’entrada a la Real Academia de la Historia.

ORFILA-CARRERAS, Bernardo Luis. L., 1986. “Liber tarraconensis (libri I-IV)”, *Cuadernos doctorales*, 4, p. 109-183.

OROFINO, Giulia, 2002. “Per un’iconografia comparata delle bibbie atlantiche”, *Rivista di storia della miniatura*, p. 29-40

___ 2007. “La decorazione delle Bibbie atlantiche tra Lazio e Toscana nella prima metà del XII secolo”, Romano, Serena, Julliard, J. Enckell (Dir.), *Roma e la riforma gregoriana, Tradizioni e innovazioni artistiche (XI-XII secolo)*, Roma: Viella Roma: Viella. p. 357-379.

- ___ 2008. "Pittura e miniatura nell'Italia centro-meridionale al tempo della Riforma gregoriana", *Les Fonts de la Pintura Romànica (Ars Picta. Temes, 1)*, Guardia Milagros, Mancho Carles (Eds.) Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. p. 161-175.
- ORRIOLS ALSINA, Anna, 2007. "La ilustración de manuscritos en Cataluña en tiempos románicos", Yarza Luaces, Joaquín (Ed.), *La miniatura medieval en la península Ibérica*, Murcia: Nausícaä, p. 485-549.
- ___ 2008. "Il·lustració de manuscrits a Girona i a Cuixà (segles XI - XII). Interrogants i propostes", Guardia Milagros, Mancho Carles (eds.) *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 195-218.
- PACE, Valentino, 2007. "La Riforma e i suoi programmi figurativi: il caso romano, fra realtà storica e mito storiografico", Romano, Serena, Julliard, J. Enckell (Dir.), *Roma e la riforma gregoriana, Tradizioni e innovazioni artistiche (XI-XII secolo)*, Roma: Viella Roma: Viella. p. 49-59.
- PACH Y VISTEUR, Pedro, 1925. "El Bisbat de Roda", *Butlletí Excursionista de Catalunya*, núms. 361-362, Any XXXV, p. 181-202
- PÄCHT, Otto, 1987. *La miniatura medieval, una introducción*, Madrid: Alianza Editorial
- PALAZZO, Eric, 1988. "L'iconographie des fresques de Berzé-la-Ville dans le contexte de la Réforme Grégorienne et de la liturgie clunisienne", *Les cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 19, p. 169-182.
- ___ 1993. *Le Moyen Age, des origines au XIIIe siècle, Histoire des livres liturgiques*, París: Beauchesne éditeur.
- ___ 2000. *Liturgie et société au Moyen Age*, Mayenne: Aubier Collection historique.
- ___ 2002. "La liturgie épiscopale au moyen âge sur la signification théologique et politique", *Das Mittelalter Perspektiven mediävistischer Forschung*, 7, 1, p. 71-78.
- ___ 2007. "Rome, la Réforme grégorienne et la liturgie. Etat de la question et perspectives de recherches", Romano, Serena, Julliard, J. Enckell (Dir.), *Roma e la riforma gregoriana, Tradizioni e innovazioni artistiche (XI-XII secolo)*, Roma: Viella Roma: Viella, p. 13-23
- ___ 2010. "Art et liturgie au Moyen Age. Nouvelles approches anthropologique et épistémologique". *Anales de Historia del Arte*, Extra 2, p. 31-74
- PALEO PORTA, Eulalia, 2013. "La biblia de Lleida. Una biblia gigante del siglo XII", *Memoria ecclesiae*, 38, p. 587-602

PALOL I SALELLAS, Pere de 1979, "El tapís de la creació de la catedral de Girona i el Beat de Torí. Problemes de Cronologia", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins. Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, XXV-I, p.119-124.

PALOL I SALELLAS, Pere, 1986. *El Tapís de la Creació de la catedral de Girona*, Barcelona: Proa.

PASQUAL, Jaime, 1785. *El antiguo obispado de Pallás, en Cataluña*, Tremp: Pablo Gallifa Impresor y Librero.

PASCUAL TORRÓ, Joaquin 2000. *Comentario a1 Cantar de los Cantares y otros tratados exegeticos*, Introducción, traducción y notas, Madrid: Fuentes Patrísticas 13.

PAUL, Jaques, 1988. *La Iglesia y la cultura en Occidente (siglos IX-XII)*, Barcelona: Labor

PELLE, Stephen, 2013. "A Preliminary Study of the 'Historia de Melchisedech' in the Latin West", *Apocrypha. Revue internationale des littératures apocryphes*, 24, p. 57-90.

PÉREZ DE URBEL, Justo, 1947. "La regla benedictina y la liturgia española", *Liturgia*, 2, p 379-389.

___ 1949. "El último defensor de la liturgia mozárabe", *Miscellanea Liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg*, vol. II, Roma, Edizioni Liturgiche, p. 189-197.

PÉREZ PASTOR, Cristobal, 1908. *Índice por títulos de los códices procedentes de San Millán de la Cogolla y San Pedro de Cardeña existentes en la biblioteca de la Real Academia de la Historia*, Madrid: Tip. de Fortanet.

PIJOAN, Josep, 1913. "Miniaturas españolas en manuscritos de la Biblioteca Vaticana", *Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma, Cuadernos de Trabajo*, p. 2-19.

PINELL, Jordi, M. 1957. "El Oficio Hispano-Visigótico, fuentes para su estudio", *Hispania Sacra*, 10, p. 385-427.

PLADEVALL I FONT, Antoni, 2000. "Les canòniques agustinianes a Catalunya durant el segle XI", *Lambard*, XII, p. 81-89

PORTER, Robinson, R., 1929. "Some newly discovered fragments of Visigothic Manuscripts", *Transactions of the American Philological Association*, LX, p. 48-56.

PUIG I CADAFALCH Josep, 1907. "Les iglesies romàniques ab cobertes de fusta de las Valls de Bohí y Aran", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. I, p. 119-136

RIU I RIU, Manuel, 1977. "El monasterio de Santa Maria de Alaón y su patrimonio en el sigle IX", *Homenaje a don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*, Zaragoza, vol. I.

___ 1991. "L'Esglesia Catalana al segle X", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23 (Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, segles VIII-IX), p. 161-189.

- ____ 2000. “Les canòniques Agustinianes del Bisbat d'Urgell”, *Lambard*, XII, p. 103-115.
- RODRÍGUEZ ALONSO, Cristóbal, 1975, *Las historias de los godos, vándalos y suevos de Isidoro de Sevilla. Estudio, edición crítica y traducción*, León: Centro de Estudios “San Isidoro”.
- RODRÍGUEZ Suso, Carmen, 1998. “L'évolution modale, dans les antiennes de l'ordo wisigothique pour la consécration de l'autel”, *Études Grégoriennes*, 26, p. 173-204.
- ROLKER, Christof, 2010. *Canon Law and the Letters of Ivo of Chartres*, Cambridge: Cambridge University Press
- ROQUES, René, 1962. “La méthode de S. Anselme dans le *Cur Deus Homo*”, *Aquinas, Ephemerides Thomisticae*, 5, p. 3-57.
- ROSELL, Miquel, 1958. *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, Madrid: Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas.
- ROSIER, Irène, 1993. “Le commentaire des Glosulae et des Glosae de Guillaume de Conches sur le chapitre *De Voce* des Institutiones Grammaticae de Priscien”, *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 63, p. 115-144,
- RUBIO GARCÍA, L., 1960. “Problemas y cuestiones de la sede de Roda hasta su traslado definitivo a Lérida”, *Ilerda*, 24, p. 85-125
- RUBIO SADIA, Juan Pablo, 2010. “La penetración de la tradición litúrgica catalano-narbonense en el obispado de Palencia en el siglo XI”, *Miscel·lània litúrgica catalana*, 18, p. 243-278.
- ____ 2011. “Narbona y la romanización litúrgica de las iglesias de Aragón”, *Miscel·lània litúrgica catalana*, 19, p. 267-321.
- ____ 2012. “La introducción del canto gregoriano en Aragón: etapas y vicisitudes de un proceso de asimilación (siglos IX-XII)”, *Jornadas de Canto Gregoriano: XV. El libro litúrgico: del scriptorium a la imprenta. XVI. La implantación en Aragón, en el siglo XII, del rito romano y del canto gregoriano*, Saragossa: Institución Fernando el Católico. p. 171-201.
- RUIZ GARCÍA, Elisa, 1997. *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- RUZ CHUPS, Angel, 1963. *Descripción del ms. “Rotensis 7” del Archivo de la Catedral de Lérida*, Universidad de Barcelona, [obra inèdita].
- SABLAYROLLES, Maur, 1911-1912. “À la recherche des manuscrits grégoriens espagnols: Iter hispanicum”, *Sammelbände der Internationalen Musik Gesellschaft*, 13, p. 205-247; 401-432; 509-531.

- SAHUC, Joseph, 1908. *L'art roman a Saint-Pons-de-Thomières*, Montpellier: Societé Anonyme de l'Imprimerie Générale du Midi.
- SALES, Jordina, 1999. "Monjos i Monestirs a la Catalunya premedieval", *Temps de monestirs: Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 37-41.
- SANPERE Y MIQUEL, Salvador 1904. "Los orígenes del condado de Pallás y su historiador fray Francisco Llobet y Mas", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, tercera època, VIII, 1904, p. 374-387.
- SANZ, Ambrosio, 1955. "El abadiado de San Victorian", *Argensola, Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios*, 23, p. 211-236.
- SHELLER, Robert W., 1995. *Exemplum, Model-Book Drawings andd the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca.900-1450)*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- SETTIPANI, Christian, 2004. *La noblesse du Midi carolingien: études sur quelques grandes familles d'Aquitaine et du Languedoc du IXe au XIe siècles* (Prosopographica et Genealogica, 5), Oxford: Linacre College, Unit for Prosopographical Research.
- SEU VELLA, 2003. *Seu Vella: L'esplendor retrobada. Catálogo de la exposición*. Lleida: Generalitat de Catalunya, Fundació la Caixa.
- SHARPE, Richard, 2009. "Anselm as Author: Publishing in the Late Eleventh Century", *Journal of Medieval Latin*, 19, p. 1-87.
- SILVA VERÁSTEGUI, Soledad, 1994. "Los Beatos en La Rioja", *Príncipe de Viana*, 202, p. 249-272.
- SIRANTOINE Hélène, 2012. *Imperator Hispaniae: Les idéologies impériales dans le royaume de León (IXe - XII siècles)*. Madrid: Casa de Velázquez.
- SOLDEVILA, Ferran, 1955. *Ramon Berenguer IV el Sant*, Barcelona, Barcino.
- SWANSON, Rebecca, 2013. "Sant Miquel de Moror, un ejemplo inaudito de pintura mural románica en el siglo XII", *Revista de Amigos del Románico*, 16, p. 8-17
- ____ 2015. "El món literari de Roda d'Isàvena, una petita seu dels Pirineus", *Mot So Razo*, 14, p. 25-38.
- SZÖVÉRFY, Joseph, 1966. "'Crux Fidelis...': Prolegomena to a History of the Holy Cross Hymns", *Traditio*, 22, p. 1-41
- TELLENBACH, Gerd, 1954. *Church, State and Christian Society at the time of Investiture Contest*, Oxford: Basil Blackwell
- TIKKANEN Johan Jakob, 1889. *Die Genesismosaiken von S. Marco in Venedig und ihr Verhältniss zu den Miniaturen der Cottonbibel, nebst einer Untersuchung über den*

Ursprung der mittelalterlichen Genesisdarstellung, besonders in der byzantinischen und italienischen Kunst, von J. J. Tikkanen, Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft. Actuant disponible en línia a: Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9323773>.

TOMÁS FACI, Guillermo, 2013. *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*, (Tesi doctoral), Saragossa: Universidad de Zaragoza.

TOUBERT, Hélène, 1970. “Le renouveau paléochrétien à Rome au début du XIIe siècle”, *Cahiers archéologiques. Fin de l'antiquité et moyen-âge*, 20, p. 99-154.

___ 1987. “Peinture murale romane. Les découvertes des dix dernières années. Fresques nouvelles, vieux problèmes, nouvelles questions”, *Arte Medievale, periodico internazionale di critica dell' arte medievale*, p. 127-160.

___ 1990. *Un art dirige. Réforme grégorienne et iconographie*, Paris: Le Cerf.

TRAGGIA, Joaquín, 1805. *Discurso histórico sobre el origen y sucesión del reyno pirenaico* (Memorias de la Real Academia de la Historia vol. IV), Madrid: Imprenta de Sancha.

UBIETO ARTETA, Antonio 1946. “Disputas entre los obispados de Huesca y Lérida en el siglo XII”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón (Sección de Zaragoza)*, Escuela de Estudios Medievales, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. II, p. 187-240.

___ 1948. “La introducción del rito romano en Aragón y Navarra”, *Hispania Sacra*, I, p. 299-324.

___ 1957. “El origen ilderdense de la sede de Roda-Barbastro”, *Ilerda*, 20-21, p. 325-337

___ 1981. *Historia de Aragon, Literatura Medieval I*, Zaragoza: Anubar Ediciones.

VALLS I TABERNER, Ferran 1915-1916. “Els orígens dels comtats del Pallars i la Ribagorça”, *Estudis Universitaris Catalans*, IX, p. 1-104.

___ 1927. “Una antiga relació històrica Ribagorçana”, *Estudis Universitaris Catalans*, 12, p. 458-459.

___ 1989 [1929]. “Les col·leccions canòniques a Catalunya durant l'època comtal”, *Estudis d'història jurídica catalana*, Barcelona: Arxiu de la Biblioteca Ferran Valls i Taberner. p. 70-83.

VÁZQUEZ DE PARGA, Luís, 1971. “Algunas notas sobre el Pseudo Methodio y España”, *Habis*, 26, p. 143-164

VERNET, André, 1948. “Études et travaux sur les bibliothèques médiévales, 1937-1947”,

Revue d'histoire de l'Église de France, 34, 124, p. 63-94.

VEZIN, Henri-Jean, 1990. *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, Paris: Editorial du Cercle de la Librairie – Promodis.

___ 2007. “Écritures imitées dans les livres et les documents du Haut Moyen Âge (VII-XI siècle)”, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartres*, 165, p. 47-66

VIDAL-FOLCH, LLUÍS “Un tema clàssic a les Bibles de Ripoll i de Rodes”, Guardia Milagros, Mancho Carles (eds.) 2008. *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 291-300.

VIOLANTE, Cinzio, 1991. “La réforme ecclésiastique du XIe siècle: una synthèse progressive d'idées et de structures opposées”, *Le Moyen Age*, 97, 3-4, p. 355-365.

WAETZOLDT, Stephan, 1964. *Die Kopien des 17. Jahrhunderts nach Mosaiken und Wandmalereien in Rom*. Viena: Schroll-Verlag. Col. Römische Forschungen der Bibliotheca Hertziana, vol. 18.

WEITZMANN, Kurt, 1970. *Illustrations in Roll and Codex*, Princeton: Princeton University Press.

WEITZMANN, Kurt, LOERKE William, C., KITZINGER Ernst, BUCHTHAL, Hugo, 1975. *The place of book illumination in Byzantine Art*, Princeton: Princeton University Press.

WILLIAMS, John, 2002, *The Illustrated Beatus: The Eleventh and Twelfth Centuries*, London: Harvey Miller, vol. IV.

WILMART, André. 1908. “La tradition des opuscules domatiques de Foebadius, Gregorius Illiberitanus, Faustinus” *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien* 159 I, 1908.

WRIGHT, Roger, 1982. *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*, Liverpool: Francis Cairns.

___ 2002. *A sociophilological study of late Latin*, Turnhout: Brepols.

___ 2005. “The language and composition of the Carmen Campi Doctoris”, Díaz y Díaz, Manuel i Díaz, De Bustamante, José Manuel (Eds.), *Poesía latina medieval (siglos V-XV) - Actas del IV Congreso del “Internationales Mittellateinerkomitee* (Santiago de Compostela, 12-15 de septiembre de 2002), Florència: SISMEL, Edizioni del Galluzzo, p. 483-93.

XIMÉNEZ DE EMBÚN, Tomás, 1878. *Ensayo histórico acerca de los orígenes de Aragón y Navarra*. Zaragoza: Imprenta del Hospicio Provincial.

YARZA LUACES, Joaquin, 1997. “Los inicios de la miniatura hispana altomedieval”, *Arte Medievale, periodico internazionale di critica dell' arte medievale*, II Serie, 1-2, p. 35-59.

___ 2003. “La memoria del pergamino: tareas y producción de codices iluminados en el scriptorium monástico”, García de Cortázar y Ruiz de Aguirre, José Angel (Coord.), *Monasterios románicos y producción artística*, Aguilar de Campoo: Fundación Santa María La Real, Centro de Estudios del Románico, p. 187-212.

___ 2007. “La miniature en los reinos peninsulares medievales”, Yarza Luaces, Joaquín (Ed.), *La miniatura medieval en la península Ibérica*, Murcia: Nausícaä, p. 25-94.

YITZAK, Hen, 2001. “Educating the Clergy: Canon Law and Liturgy in a Carolingian Handbook from the Time of Charles the Bald”, *De Sion Exhibit Lex et Verbum Domini de Hierusalem. Studies on Medieval Law, Liturgy and Literature in Honour of Amnon Linder*, Turnhout: Brepols, p. 43-58.

ZAPKE, Susana, 1993. “Procesos asimilativos del nuevo repertorio franco-romano en el norte de la Península”, *Revista de Musicología, XV Congreso de la Sociedad Internacional de Musicología: Culturas Musicales Del Mediterráneo y sus Ramificaciones.*, 16, 4, p. 2257-2267

___ 1995. *El antifonario de San Juan de la Peña:(siglos X-XI): estudio litúrgico-musical del rito hispano*, Zaragoza: Institución “Fernando el Católico”, Sección de Música Antigua.

___ 1997. “Antes del Gregoriano: el viejo Canto Hispano: Sobre la actividad de monjes y clérigos aragoneses en la Edad Media”, *Primeras Jornadas de Canto Gregoriano, 4-13 de noviembre de 1996* Calahorra Martínez, Pedro; Prensa Villegas, Luís, Zaragoza: p. 45-92.

ZAPKE, Susana (Ed.), 2007. *Hispania vetus: manuscritos litúrgico-musicales: de los orígenes visigóticos a la transición francorromana, siglos IX-XII*, Bilbao: Fundacion BBVA.

ZIMMERMANN, Michel, 2003. *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIe siècle*, Madrid: Casa Velazquez, 2 vols.

